

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს  
ხელნაერთთა ეროვნული ცენტრი  
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN  
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS



# Scientia

Scholarly Journal

საშეცნიერო  
ჟურნალი

## #2

SCIENTIA POTENTIA EST | ცოდნა ძალაა

[www.scientia.ge](http://www.scientia.ge)

თბილისი | TBILISI

2021

## მთავარი რედაქტორი

**მანუარ გუნდაძე** | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

## სარედაქციო საბჭო

**ხათუნა ბაინდურაშვილი** | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**მარტინა ბიბუნიაძე** | კოტხაძის უნივერსიტეტი

**თამაზ გოგოლაძე** | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**ზურაბ თარგამაძე** | ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრი

**რადოსლავ კანარკოვსკი** | კრაკოვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

**ვლადიმერ კეკელია** | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**ლევან კოჭლამაზაშვილი** | არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

**მარია ლიდოვა** | ოქსფორდის უნივერსიტეტი

**იორდან ლუციაანოვი** | ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემია

**ჰიროტაკე მადა** | ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი

**შოთა გათითაშვილი** | ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტი

**გორ მარგარიანი** | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

**დავით ნასყიდაშვილი** | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**თამარ ნინიძე** | აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**სტეფანო კელაჯი** | რომის საპიენცას უნივერსიტეტი

**ნიკოლოზ ჟღენტი** | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**ნესიმი რზაიევი** | ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**ედუარდო სანჩესი** | ვალადოლიდის უნივერსიტეტი

**სოფიო ქადაგიშვილი** | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

**მინილ ქართველიშვილი** | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**მათია კირიატი** | ბარსელონის უნივერსიტეტი

**გურამ ჩხატარაშვილი** | ბათუმის არქეოლოგიის მუზეუმი

**ზაზა ცინაძე** | წმ. ანდრეას ქართული უნივერსიტეტი

## **EDITOR-IN-CHIEF**

**MANUCHAR GUNTSADZE** | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

## **EDITORIAL BOARD**

**KHATUNA BAINDURASHVILI** | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

**MARTINA BITUNJAC** | UNIVERSITY OF POTSDAM

**TAMAZ GOGOLADZE** | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

**ZURAB TARGAMADZE** | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

**RADOSLAW KANARKOWSKI** | KRAKOW INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**VLADIMIR KEKELIA** | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

**LEVAN KOCHLAMAZASHVILI** | ARNOLD CHIKOBAVA LINGUISTICS INSTITUTE

**MARIA LIDOVA** | UNIVERSITY OF OXFORD

**YORDAN LUTSKIANOV** | BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

**HIROTAKE MAEDA** | TOKYO METROPOLITAN UNIVERSITY

**SHOTA MATITASHVILI** | CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

**GOR MARGARIAN** | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

**DAVIT NASKIDASHVILI** | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

**TAMAR NINIDZE** | AKAKI TSERETELI STATE UNIVERSITY

**STEFANO PELAGGI** | SAPIENZA UNIVERSITY OF ROME

**NIKOLOZ ZHGENTI** | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

**NESIMI RZAYEV** | BAKU STATE UNIVERSITY

**EDUARDO SANCHEZ** | UNIVERSITY OF VALLADOLID

**SOPHIO KADAGISHVILI** | IVANE JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

**MIKHEIL KARTVELISHVILI** | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

**MATIA CHIRIATTI** | UNIVERSITY OF BARCELONA

**GURAM CHKHATARASHVILI** | BATUMI ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

**ZAZA TSINADZE** | ST. ANDRIA GEORGIAN UNIVERSITY

UDC (შპკ) 93/94:902/904:39:8

(051)

S-40

ISSN 2667-9590

e-ISSN 2667-9604

© Scholarly Journal Scientia | სამეცნიერო ჟურნალი Scientia



ენრიკო გაბიძაშვილი | ENRIKO GABIDZASHVILI  
30.01.1931 — 18.12.2021



ჯემალ შარაშენიძე | JEMAL SHARASHENIDZE  
26.02.1940 — 17.12.2021



## შინაარსი | CONTENTS

<b>რედაქტორის წინასიტყვაობა</b> .....	9
<b>Editor’s Preface</b> .....	11
<b>ჰარუთუნ ხუდანანი   გამოჩენილი ქართველი ურარტოლოგის, გიორგი მელიქიშვილის ახალი, გამოუქვეყნებელი მასალები მისი პირადი არქივიდან: გ. მელიქიშვილი და არმენოლოგია</b> .....	13
<b>Harutyun Khudanyan   NEW UNPUBLISHED MATERIALS FROM THE PERSONAL FUNDS OF GEORGIAN PROMINENT URARTOLOGIST GIORGI MELIKISHVILI: G. MELIKISHVILI AND ARMENOLOGY</b> .....	31
<b>ხათუნა ბაინდურაშვილი   ქართველებისა და ისმაილიტების ურთიერთობის ისტორიიდან</b> .....	35
<b>Khatuna Baidurashvili   The History of Relations between Georgians and the Ismaili</b> .....	51
<b>ნათია ხიზანიშვილი   ანჩელი ეპისკოპოსების – ცქირის და ეზრას მოღვაწეობის თარიღისათვის</b> .....	64
<b>Natia Khizanishvili   For the Floruit of Tskir and Ezra, Bishops of Ancha</b> .....	73
<b>ეთერ ბოკელავაძე   „სერბთა და ბერძენთა იმპერატორი“ სტეფანე დუშანი და ათონის ივერთა მონასტერი (XIV საუკუნის 30-40-იანი წლები)</b> .....	80
<b>Eter Bokelavadze   “The Emperor of Serbs and Greeks“ Stefan Dushan and Iviron Monastery of Athos (The 30s and 40 of the XIV Century)</b> .....	95
<b>ზაზა ცინაძე   ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისიის წინასაარჩევნო საქმიანობა 1918-1919 წლებში</b> .....	106
<b>Zaza Tsinadze   The Electoral Activities of the Central Parliamentary Election Committee in the Years 1918-1919</b> .....	126

**ბოჩო შურგაია | რუსული ჰიბრიდული ომი - აფხაზეთი 1992-1993**.....143

**Bocho Shurgaia | Russian Hybrid Warfare - Abkhazia 1992-1993**.....160

**ნატო სონღულაშვილი | განათლება და ეროვნული უმცირესობა საქართველოს პირველ რესპუბლიკაში (1918-1921)**..... 174

**Nato Songulashvili | Education and National Minorities in the First Georgian Republic (1918-1921)** .....186

**მაკა ხუციშვილი | მეოცე საუკუნის აჩრდილები ომისშემდგომ ნიდერლანდებში** .....196

**Maka Khutsishvili | The Shadows of the Twentieth Century in the Post-War Netherlands**..... 203

**მერაბ კალანდაძე | დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალზე** ..... 208

**Merab Kalandadze | Dimitri Uznadze about Hannibal**.....229

**ლევან კოჭლამაზაშვილი | ხატური kaštiban სიტყვა-ფორმის განმარტებისთვის**.....247

**Levan Kochlamazashvili | Definition of the Hutt Word-Form kaštiban** ..... 250

**თემო ჯოჯუა | იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი (Jer.Geo.153) და ჯვრის მონასტრის მოურავის იოსებ წალკელის მინაწერი საბუთი წიგნის შემომწირველების - პავლეს, ბასილის, მიქაელ ხუცესისა და ოპიზის მონასტრის მოხსენიებით (1140-1180-იანი წწ.)**.....253

**Temo Jojua | The Gospels Presented to Samtsiro Georgian Monastery of Nuns in Jerusalem (Jer.Geo.153) and the Inscription Made by the Jvari Monastery Mouravi Ioseb Tsalkeli with the Mention of the Presenters of the Gospels – Pavle, Basil, Priest Mikael and the Monastery of Opiza (1140-1180)** .....274



**ირაკლი ფაღავა | ხუაფის ლაპიდარული წარწერა**  
(პალეოგრაფიული ნიშნებისა და წოდებულების  
დამატებითი ანალიზი) .....292

**Irakli Paghava | Khuapi Lapidary Inscription**  
(Supplementary Analysis of Paleographic Signs and Title) .....314

**მიხეილ ქართველიშვილი | პროფესორი**  
დავით პავლიაშვილი (1928-2021) -  
ისტორიოგრაფიული ნარკვევი .....333

**Mikheil Kartvelishvili | Professor Davit Pavliashvili (1928-2021)**  
Historiographic Essay .....342

**თამაზ გოგოლაძე | X-XI საუკუნეების დღემდე**  
უცნობი ქვაჯვარას წარწერა კალონაპეტრისძისა  
და მიქაელ მჭედლის მოხსენიებით ქალაქ  
ყარსიდან (ისტორიული კარიდან) ..... 348

**Tamaz Gogoladze | A Unknown 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> Century**  
Stone Cross Inscription about Kalonapetrisdze  
and Mikael the Blacksmith from the  
City of Kars (Historical Kar).....361



## მანუჩარ გუნცაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის  
საქართველოს ხელნაწერთა  
ეროვნული ცენტრი,  
საქართველო  
m.guntsadze@manuscript.ge



## რედაქტორის წინასიტყვაობა

ჟურნალის მეორე ნომერი კვლავ ქალაქ თბილისის მერიის ფინანსური მხარდაჭერით მომზადდა გამოსაცემად. სამეცნიერო პერიოდული გამოცემების დაფინანსება საკმაოდ მნიშვნელოვანი მხარდაჭერაა, როგორც მეცნიერების განვითარებისთვის, ასევე სამეცნიერო გამოცემების განვითარებისთვისაც, რისთვისაც, მადლობა მინდა გადავუხადო მერიას, გამოცემის მხარდაჭერისთვის.

რაც შეეხება უშუალოდ ჟურნალს, მისი გამოცემა, ტრადიციულად წლის ბოლოსთვის მზადდება ხოლმე. სწორედ ამ პერიოდში, გარდაიცვალა ორი მნიშვნელოვანი მეცნიერი, რომლებიც ქართულ სამეცნიერო სივრცეს ნამდვილად დააკლდნენ. სწორედ ეს გახდა მიზეზი, რომ ჟურნალის დასაწყისშივე, ნახეთ ენრიკო გაბიძაშვილისა და ჯემალ შარაშენიძის ფოტოები. ეს ფოტოებიც სპეციალურად იქნა შეჩვენებული, ენრიკო გაბიძაშვილი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ბიბლიოთეკაში, სადაც მას მართლაც ხშირად ნახავდით და ჯემალ შარაშენიძე, ლექციის დროს, იმ ემოციებით, რომლითაც ბოლომდე იხარჯებოდა სტუდენტებთან.

კიდევ ერთი, რასაც მინდა შევხებო, ეს არის ჟურნალის გარეკანი. ჟურნალის მეორე ნომერი ყვითელ ფერებში გამოიცა. ლურჯი და ყვითელი,

იქნება ჟურნალის ბრენდის სიმბოლო და შესაბამისად ისინი მონაცვლეობით იქნება გამოყენებული გარეკანზე. ყოველი კენტი ნომერი იქნება ლურჯი ფერის, ხოლო ლუნი, ყვითელი.

ახლა კი, უშუალოდ ჟურნალის მეორე ნომრის შესახებ. ცხადია, ჩვენ კვლავ ვაგრძელებთ იმ მთავარი სტანდარტის, რომელიც შეძლებისდაგვარად მოგვცემს საშუალებას სტატიები იყოს მაღალი დონის და მათი ბეჭდვის საკითხი წყდებოდეს ობიექტურად. წინამდებარე ნომერში შესულმა ყველა სტატიამ, გაიარა ორმაგი ფარული რეცენზირების პროცესი. იყო ისეთებიც, სადაც რეცენზენტებს შორის აზრი გაიყო და მესამე რეცენზენტის ჩართვაც გახდა საჭირო. ამ პროცესში მოხდა სტატიების გადარჩევა და სამწუხაროდ ზოგიერთი სტატია ამ მიზეზით ჟურნალს გარეთ აღმოჩნდა. ეს პროცესი, დახარვეზებული სტატიებისთვისაც სასარგებლოა, ვინაიდან რამდენიმე, ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი რეცენზენტის შეფასება, ავტორს საშუალებას მისცევს მისი სტატია უკეთესი გახადოს და გამოასწოროს პრობლემები.

ბოლოს, მადლობა მინდა გადავუხადო ყველა იმ ავტორს, რომელიც თანამშრომლობს ჩვენთან და გამოთქვამს მზაობას, რომ მათი სტატიები დაიბეჭდოს სამეცნიერო ჟურნალ Scientia-ში.

## **MANUCHAR GUNTSADZE**

Korneli Kekelidze Georgian National  
Centre of Manuscripts,  
Georgia  
m.guntsadze@manuscript.ge

### **EDITOR'S PREFACE**

**S**econd issue of the journal was again prepared for publication with the financial support of Tbilisi City Hall. As support is so important for the development of scientific fields and for scientific publications, I would like to express gratitude to Tbilisi City Hall for all it has done.

Traditionally the journal issue used to be prepared by the end of the year. During this period the Georgian scientific circle lost two respected scientists – Enriko Gabidzashvili and Jemal Sharashenidze. I want to express our condolences and decided to publish their photos in the first pages of the journal. These photos are not selected accidentally. They are fixed while doing their beloved things. Enrico Gabidzashvili is in the library of K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, where you could see him very often, and Jemal Sharashenidze during the lecture with all his emotions he always shared with his students.

Another thing is the cover of the journal. The cover of the second issue is published in yellow. Blue and yellow will be the symbol of the journal and these colors will be used alternately on the cover. Each odd number will be blue and the even number will be yellow.

And now about the new edition. Clearly, we are still pursuing the core standard of enabling articles to be as high-level as possible and the issue of their printing to be resolved objectively. All articles in this issue have undergone a double-edged sword. There were cases where opinion was divided among the reviewers and the involvement of a third reviewer became necessary. In the process, the articles were

sorted out and unfortunately some of the articles turned out not to be published in the journal for this reason. This process is also helpful for rejected articles, as evaluation of independent reviewers will allow the author to improve the article and correct gaps.

Finally, I would like to thank all the authors who have collaborated with us and expressed their willingness to publish their papers in the scientific journal Scientia.



### ჰარუთიუნ ხუდანიანი

სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული  
აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტი,  
სომხეთის რესპუბლიკა  
harutyunkhudanyan@gmail.com



## გამოჩენილი ქართველი ურარტოლოგის, გიორგი მელიქიშვილის ახალი, გამოუქვეყნებელი მასალები მისი პირადი არქივიდან: გ. მელიქიშვილი და არმენოლოგია

გ. მელიქიშვილის სიცოცხლეშივე გამოცემული ბეჭდური მასალისა და მისი სიკვდილის შემდგომ პერიოდულ პრესაში გამოქვეყნებული მისივე ცნობილი მემუარების, აზრებისა და სხვა სტატიების გარდა, გამოჩენილი მეცნიერის უზარმაზარი, ჯერ კიდევ დაუმუშავებელი მასალები დღეს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ინახება. აღნიშნული აკადემიური დანახებულების ადმინისტრაციის სპეციალური ნებართვით, ამ სტრიქონების ავტორმა გამოიკვლია გ. მელიქიშვილის გამოუქვეყნებელი მასალები.

**საკვანძო სიტყვები:** გიორგი მელიქიშვილი, არქივი, არმენოლოგია

**გ**იორგი მელიქიშვილი - ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი და მსოფლიოში ცნობილი ქართველი მეცნიერი, კონკრეტულად ურარტოლოგიასა და წინა აზიის ისტორიაში განსწავლული, უფრო ფართო პერსპექტივაში, ასევე შეიძლება ჩაითვალოს არმენოლოგად, ვინაიდან ურარტუ, მისი თითქმის 250 წლიანი არსებობით, სომხეთის მთიანეთის ისტორიის უმდიდრეს ეპოქებს წარმოგვიდგენს.

გ. მელიქიშვილის ასეთი აღქმა სულ უფრო და უფრო დამაჯერებელი ხდება, განსაკუთრებით 1950-იანი წლებიდან და სსრკ-ს დაშლის შემდეგ, როდესაც მრავალი ახალი გამოცემა და აკადემი-

ური ნაშრომი გამოქვეყნდა, რომელთა წარდგენასა და განხილვას ადგილი ჰქონდა სამეცნიერო წრეებში. ამ თვალსაზრისით, გ. მელიქიშვილის მიერ 1960 წელს გამოქვეყნებული ურარტული ლურსმული წარწერების კრებული<sup>1</sup> უპრეცედენტო სამეცნიერო წარმატება გახლდათ ურარტოლოგიაში. ეს კრებული პირველწყარო იყო საგულდაგულოდ დამუშავებული მრავალტომიანი გამოცემის სახით მათთვის, ვინც ახლო აღმოსავლეთის, ამიერკავკასიის და, კერძოდ, ურარტუს, ასირიისა და ანტიკური მსოფლიოს ძლევა მოსილი სახელმწიფოების უძველესი ისტორიის შესწავლით გახლდათ დაკავებული.

ამასთანავე, გ. მელიქიშვილის სიცოცხლეშივე გამოცემული ბეჭდური მასალისა და მისი სიკვდილის შემდგომ პერიოდულ პრესაში გამოქვეყნებული მისივე ცნობილი მემუარების, აზრებისა და სხვა სტატიების გარდა,<sup>2</sup> გამოჩენილი მეცნიერის უზარმაზარი, ჯერ კიდევ დაუმუშავებელი მასალები დღეს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ინახება. აღნიშნული აკადემიური დაწესებულების ადმინისტრაციის სპეციალური ნებართვით, ამ სტრიქონების ავტორმა გამოიკვლია გ. მელიქიშვილის<sup>3</sup> გამოუქვეყნებელი მასალები.<sup>4</sup> კვლევითი საქმიანობის შედეგად, აღმოვაჩინეთ წერილები, მიმოხილვები, ხელნაწერი ასლები, გაზეთები, მოსაწვევები და სხვა სახის მასალები, რომლებიც პირდაპირ კავშირშია სომხეთსა და არმენოლოგიასთან.

ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ დღესდღეობით გ. მელიქიშვილის მასალებს კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მკვლევარი მანუჩარ გუნცაძე ამუშავებს, შესაბამისად, ამ კვლევაში წარმოდგენილ დოკუმენტურ მასალას დღემდე არ გააჩნია საფონდო აღრიცხვა.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი და საინტერესო აღმოჩენაა გ. მელიქიშვილის ავტობიოგრაფია, რომელიც მოყვითალო ფურცელზე მისივე ხელით არის დაწერილი და მის ერთ-ერთ რვეულში გახლდათ მოთავსე-

1 Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 504 с.

2 გიორგი მელიქიშვილი 100: მემუარები, ისტორიული ეტიუდები, აზრები, სტატიები პერიოდულ პრესაში, მიმოწერა ქართველ და უცხოელ მეცნიერებთან: რედაქტორები: ნ. მელიქიშვილი, ს. სარჯველაძე, კორნელი კეკელიძე, საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, თბილისი, 2019 (ქართულ ენაზე).

3 უღრმეს მადლობას ვუხდით კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის დირექტორს ბ-ნ ზ. აბაშიძეს და ამავე ინსტიტუტის მკვლევრებს გ. მელიქიშვილის დაუმუშავებელი მასალების კვლევის ნებართვისთვის. ასევე ვ. კეკელიძას და მ. გუნცაძეს მათი მხარდაჭერისთვის. ასევე მენარმე ბ. მეღვინიანს და მედიცინის მეცნიერებათა კანდიდატ ზ. ხოჭაბაძიანს - ფინანსური და მორალური მხარდაჭერისთვის.

4 მოცემულ აკადემიურ სტატიაში წარმოდგენილი მასალები პირველად ქვეყნდება.

ბული, სადაც ქართველი მეცნიერი მის გვარს მიუთითებს, როგორც ქსენოფონტოვს და არა მელიქიშვილს<sup>1</sup> (ფოტო 1). გ. მელიქიშვილი აქვე აღნიშნავს, რომ ფლობს ძველ ებრაულ, ასურულ-ბაბილონურ, ურარტულ, ძველ ბერძნულ, ფრანგულ, ინგლისურ, გერმანულ ენებს. მიუხედავად იმისა, რომ არ არსებობს ინფორმაცია გ. მელიქიშვილის მიერ სომხური ენის ფლობის შესახებ, რადგან მას ეს არასოდეს უხსენებია და მის ზოგიერთ ხელნაწერ წიგნში, სხვა ჩანაწერებთან ერთად, ძნელად თუ მოიძებნება რამე, ჩვენ მაინც ვხვდებით დახვეწილ ხელნაწერებს, შესრულებულს სომხურ ენაზე.

ამ კუთხით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თავად ხელწერა ეკუთვნის მელიქიშვილის მეუღლეს, არმენოლოგ ელენე დოჩანაშვილს, რომელიც, სავარაუდოდ, დაეხმარა მეუღლეს სომეხი მეცნიერების შრომების ზოგიერთი ნაწილის გადანერასა და თარგმნაში, მათ შორისაა – ჰ. აჩარიანის, გ. ლაფანციანის, თ. ავდალბეგიანის, მთავარეპისკოპოს მესროპ სმბატიანცის, გ. ალიშანის, კ. ბასმაჯიანის, ნიკოლოზ ადონცის, არქიეპისკოპოს ჰუსიკის და სხვათა ნაშრომები (ფოტოები 2-5). ამ ნაშრომების უმეტესობა ეძღვნება ურარტულ ნარწერებს და მათი აღმოჩენის ისტორიას. ისინი მე-19 საუკუნეში ან მე-20 საუკუნის დასაწყისშია გამოქვეყნებული და ზოგიერთი მათგანი მოიცავს ლინგვისტურ კვლევას ურარტული და სომხური სიტყვების ეტიმოლოგიის და, განსაკუთრებით, ტოპონიმების, ისტორიული გეოგრაფიის და სხვა საკითხების შესახებ. აღსანიშნავია, რომ მელიქიშვილმა გამოიკვლია იმ სომხური სიტყვების ეტიმოლოგია, რომლებიც, სავარაუდოდ, ურარტული წარმოშობისაა ან ნახსენებია ურარტულ ტექსტებში და ქართულშიც აქვთ პარალელები. ეს საკითხი გ. მელიქიშვილის ერთ-ერთ მთავარ კვლევით ინტერესს წარმოადგენს, რადგან მის ნაშრომებში ეტიმოლოგიას და მის განხილვას საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს. მეცნიერი ცდილობს, მოახდინოს ისტორიულ-გეოგრაფიული და ენობრივი რეკონსტრუქციები, დაადგინოს ამა თუ იმ ეთნოლინგვისტური საზოგადოებისა და ჯგუფის ტერიტორიული განაწილება.

გ. მელიქიშვილის არქივში აღმოჩენილ სხვა დოკუმენტებთან ერთად, რომლებიც დაკავშირებულია სომხეთთან და სომეხ ხალხთან, განსაკუთრებული ინტერესით და სიუხვით გამოირჩევა ერე-ბუნი-ერევნის 2750-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი მოსაწვევები და გაზეთები (ფოტოები 6, 8).

<sup>1</sup> აღსანიშნავია, რომ წიგნის პირველივე გვერდებზე წარმოდგენილ დოკუმენტებსა და საარქივო პირველად წყაროებში, რომელიც გამოჩენილი მეცნიერის დაბადების 100 წლის იუბილეს მიეძღვნა, გ. მელიქიშვილის მამის წინაპრები, მელიქიშვილის ნაცვლად, ქსენოფონტოვის გვარს ატარებდნენ. ამის შესახებ დანვრილებით იხილეთ: გიორგი მელიქიშვილი 100: მემუარები, ისტორიული ეტიუდები, ფიქრები, სტატიები პერიოდულ პრესაში, მიმოწერა ქართველ და უცხოელ მეცნიერებთან: რედაქტორები. ნ. მელიქიშვილი, ს. სარჯველაძე, თბილისი, 2019, გვ. 19-25 (ქართულ ენაზე).

1968 წლის 17-19 ოქტომბერს გამართული ზეიმი უდიდესი მოვლენა გახლდათ არა მხოლოდ საბჭოთა სომხეთის, არამედ მთელ მსოფლიოში მცხოვრები სომეხი ხალხისთვის. ეს აგრეთვე იყო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დღესასწაული სსრკ-ში, სადაც მოწვეული იყო მრავალი მონაწილე და სტუმარი 15 მოძმე საბჭოთა რესპუბლიკიდან და სხვა მეგობარი ქვეყნებიდან. სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის პრეზიდიუმში, აკადემიკოსმა ვიქტორ ამბარცუმინამა ამასთან დაკავშირებით სამეცნიერო სხდომა ჩაატარა, რომელშიც სხვადასხვა სფეროს არაერთი მეცნიერი მონაწილეობდა; მათ შორის ისტორიკოსებიც იყვნენ. ერევნის საქალაქო საკრებულოდან, საიუბილეო კომიტეტიდან და სხვა დაწესებულებებიდან გ. მელიქიშვილს გაუგზავნეს მიპატიჟებები. მოწვევებისა და გაზეთების მრავალფეროვნებიდან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართველი მეცნიერი დიდი პატივისცემით და მოწონებით სარგებლობდა სომეხ ხალხში. მეორე მხრივ, თავად გ. მელიქიშვილის მიერ მოსაწვევებისა და გაზეთების შენახვა მეტყველებს მეცნიერის კეთილგანწყობასა და დაუვინყარ მოგონებებზე მასპინძელ მხარესთან მიმართებაში. დოკუმენტების მეორე ნაწილი სომეხ მეცნიერებთან და მათ ნაშრომებთან დაკავშირებულ მიმოხილვებს, სამეცნიერო დისკუსიებს, წერილებსა და მიმოწერას ეთმობა.

მათ შორის აღსანიშნავია, გ. მელიქიშვილისა და მისი კოლეგის, ურარტოლოგ ნ. არუთინიანის მიმოწერა. აგრეთვე სომხური აკადემიური ჟურნალის „სოციალური მეცნიერებების მაცნეს“ მთავარ რედაქტორთან, ვ. მიქაელიანთან მიმოწერა. ასევე აღსანიშნავია რეცენზიები მ. კატვალიანის, დ. სარქისიანის და სხვათა აკადემიურ ნაშრომებსა და დისერტაციებზე.

გ. მელიქიშვილისადმი მიწერილ ხელნაწერ წერილში (რუსულ ენაზე, 09.09.1977, ფოტო 9), სომეხი ურარტოლოგი ნ. არუთინიანი, რომელმაც ამ უკანასკნელს მისი ტექსტები წარუდგინა, აღნიშნავს, რომ ჰაიასიანის ტოპონიმებსა და ეთნონიმებს გარკვეული პარალელები აქვთ სომხურ ტოპონიმებსა და ეთნონიმებთან, რაც ძველ პროფესიულ ლიტერატურაში დასტურდება.

გარდა ამისა, ნ. არუთინიანი აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ ძველი ქართველებისა და სომხების ტოპონიმური და ეთნონიმური მასალა მნიშვნელოვან დონეზეა გამოხატული ურარტული და ასურული ლურსმული წარწერებით. როგორც წერილის ავტორი აღნიშნავს, იგივე შეიძლება ითქვას, ერთის მხრივ, სომხურსა და ქართულს, ხოლო, მეორე მხრივ, ურარტულს შორის არსებულ ზოგიერთ საერთო მახასიათებელზე. წერილში, ნ. ჰარუტიუნიანი გ. მელიქიშვილს ერთ-ერთი სომეხი არქეოლოგის გარდაცვალების შესახებ ამცნობს, თუმცა არ ახსენებს მის სახელს და ამბობს, რომ სომხეთს დიდხანს არ ეყოლება ასეთი გამორჩეული სპეციალისტი. ვინაიდან გამოჩენილი სომეხი არქეოლოგი, ლჩაშენის არქეოლოგიური ექსპედიციის



ხელმძღვანელი არუთინ მნაცაკანიანი 1977 წელს გარდაიცვალა და წერილი 1977 წლის შემოდგომით არის დათარიღებული, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სწორედ ეს უკანასკნელი იგულისხმება ნ. არუთინიანის წერილში.

გ. მელიქიშვილის ხელნაწერ რეცენზიებში (ფოტოები 10, 11) დ. სარქისიანის სტატიაზე ნათქვამია, რომ იგი თითქმის არ შეიცავს მეცნიერულ სიახლეს, იმეორებს რა ზოგადად უკვე ცნობილ ისტორიულ ქვშმარიტებას. ამასთანავე ეს სტატია დაბალი დონის პროფესიული ენითაა დაწერილი.

გ. მელიქიშვილისადმი მიწერილ წერილში (რუსულ ენაზე, 18.11.1983, ფოტო 12), ვ. მიქაელიანი - „სოციალურ მეცნიერებათა მაცნეს“ მთავარი რედაქტორი - გ. მელიქიშვილს დ. სარქისიანის კიდევ ერთი სტატიის განხილვას სთხოვს. რეცენზიის შინაარსიდან (რუსულ ენაზე, 30.11.1983, ფოტო 13) ირკვევა, რომ გამოჩენილი მეცნიერი ისტორიული რეალობის ფართო სპექტრის შერწყმით, პროფესიონალურად და ოსტატურად ასაბუთებს და ადასტურებს სტატიის აკადემიურ ჟურნალში გამოქვეყნების მიზანშეუწონლობას.

გ. მელიქიშვილის (რუსულ ენაზე, 25.11.1980, ფოტო 14) რეცენზიაში მ. კატვალიანის დისერტაციაზე, სათაურით „სომხეთის მთიანეთში პირველი ერთიანი სახელმწიფოებრიობის ფორმირების პროცესი და აბორიგენული ტომების კონსოლიდაცია ძვ.წ. მე-9 - მე-6 სს.“ - მეცნიერი ნაშრომის რამდენიმე სუსტ მხარეზე მიუთითებს, თუმცა, მეორე მხრივ, მიიჩნევს, რომ მ. კატვალიანი იმსახურებს ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხს.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ გ. მელიქიშვილის მიერ დაწერილი ეს რეცენზიები ყოველთვის არ იყო ავტორის სასარგებლოდ, ამას ჩვენ ვხედავთ დ. სარქისიანის გამოუქვეყნებელ სტატიაზე დაწერილი მიმოხილვის შემთხვევაში, ვ. მიქაელიანის „სოციალურ მეცნიერებათა მაცნეს“ მოთხოვნის საპასუხოდ. მიუხედავად ამისა, ეს წერილობითი მტკიცებულებები, ზოგადად მოწმობს სომეხ მეცნიერებთან მჭიდრო და მეგობრულ კავშირებზე.

გ. მელიქიშვილის მასალების საინტერესო ნაწილია საბჭოთა პრესის უნიკალური ნიმუშები - გაზეთების, „საღამოს ერევანი“ და „კომუნისტი“, (ფოტოები 15-18) სპეციალური ნომრები, რომლებიც პირველ გვერდებზე ასახავს ერეზუნი-ერევნის 2750 წლის იუბილეს, დღესასწაულებს და ქალაქის მოკლე ისტორიას, აგრეთვე, ურარტულ ციხესიმაგრე ერეზუნს, რომელიც ძვ.წ 782 წელს მეფე არგიშთის მიერ დაარსდა.

დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ არმენოლოგიის ქრილში მოცემული სტატია არის წინასწარი კვლევა, რომელიც გ. მელიქიშვილის მასალების ზოგიერთ საარქივო დოკუმენტს ეყრდნობა, მაშინ, როცა ცნობილი ქართველი ურარტოლოგის ჯერ კიდევ დაუარქივებელი მასალების უმეტესობა შეუსწავლელია.

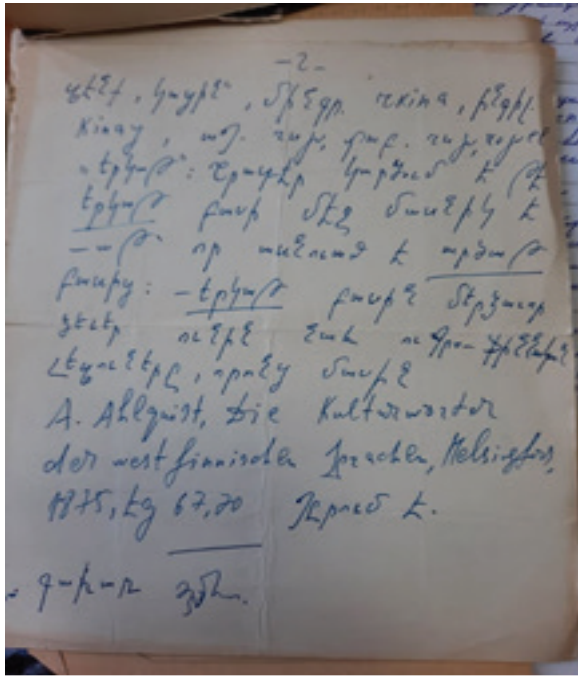
Автобиография

Я, Георгий Александрович Ксенофонов,  
 родился в 1918 году в гор. Тбилиси Груз.  
 С.С.Р. в семье мелкого служащего. Учился  
 в Тбилисской 14<sup>ой</sup> полной средней школе,  
 которую окончил в 1935 году отличником. В  
 том же 1935 году поступил на исторический фак-  
 культет тбилисского государств. университета.  
 Во время учебы в университете принята участие  
 участие в работе студенческих научных кружков, затем  
 докладов на этих кружках, а также на общеуниверси-  
 тетских студенческих научных сессиях. В 1939 году  
 окончил исторический факультет университета  
 дипломом с отличием. В том же 1939 году был  
 зачислен аспирантом тбилисского университета  
 по специальности истории древнего Востока. В 1941  
 году, тем же, по решению президиума академии  
 наук Гр.С.С.Р., перевели в аспирантуру историч.  
 истории академии наук Гр.С.С.Р., где я продол-  
 жая работу до сих пор, специализируюсь

(ფოტო 1: წინა მხარე) (Photo 1: the front side)

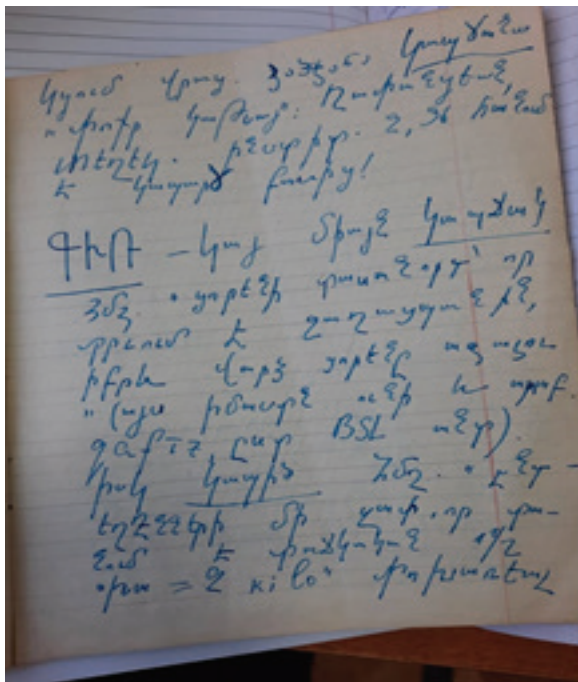
(ფოტო 1: უკანა მხარე) (Photo 1: the reverse side)

по истории древнего Востока.  
 Во время учебы в аспирантуре изучал  
 языки: древнееврейский, ассиро-вавилонский,  
 урартский (у проф. Г. Черепан), древнеармянский  
 (у проф. С. Каухчишвили), а также иностранные  
 языки: французский, английский, немецкий.  
 Кроме того изучал историю стран древнего  
 Востока и Грузии (под руководством канд. С. Зинченко  
 и диссерт. историч. материализма.  
 Теперь, продолжая работу по дальнейшему  
 углублению диссертации в отношении  
 на основе диссертационной работы „Восточные  
 и урартского государства“  
 С 1932 года являюсь членом В.А.К.С.М.



(ფოტო 2) (Photo 2)

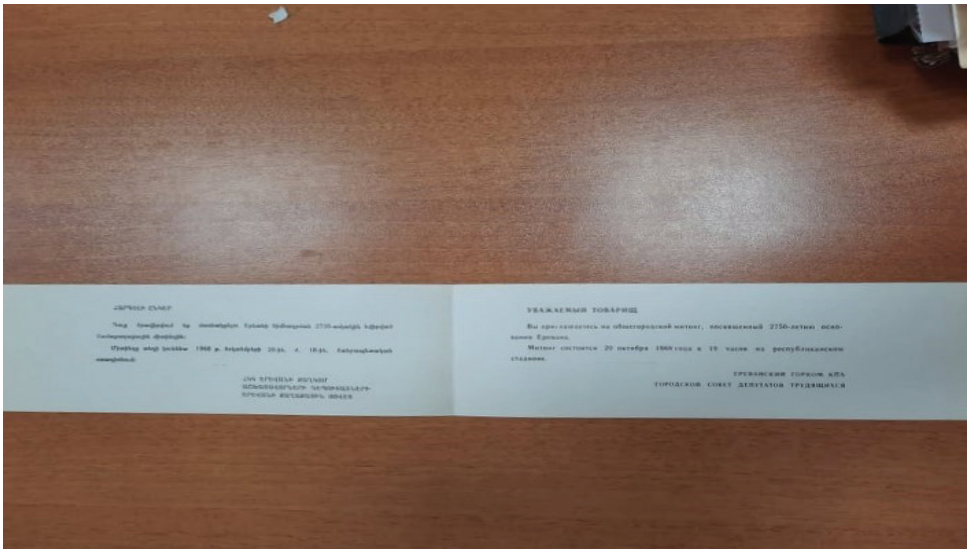
(ფოტო 3) (Photo 3)

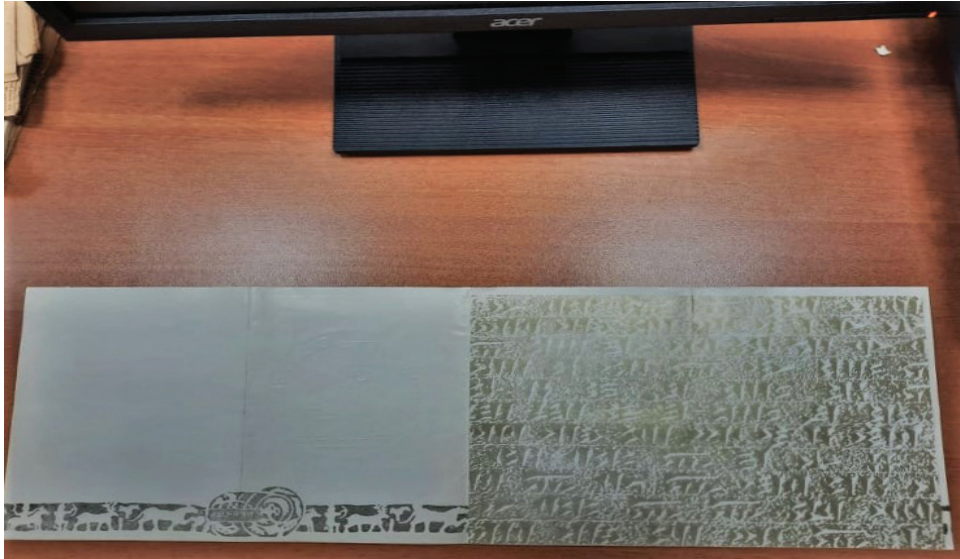




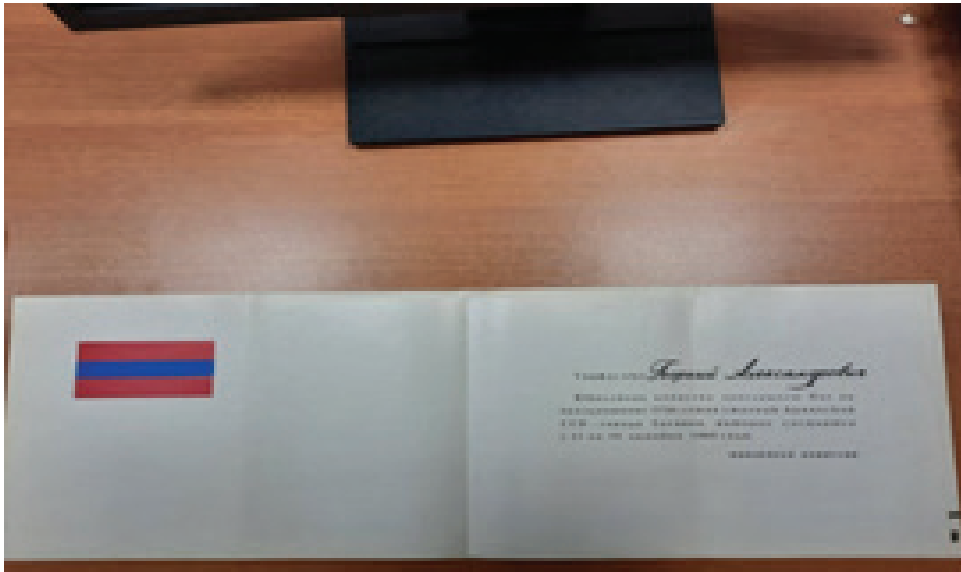


(ფოტო 6: წინა მხარე) (Photo 6: the front side)  
(ფოტო 6: უკანა მხარე) (Photo 6: the reverse side)





(ფოტო 7: წინა მხარე ) (Photo 7: the front side)  
(ფოტო 7: უკანა მხარე) (Photo 7: the reverse side)

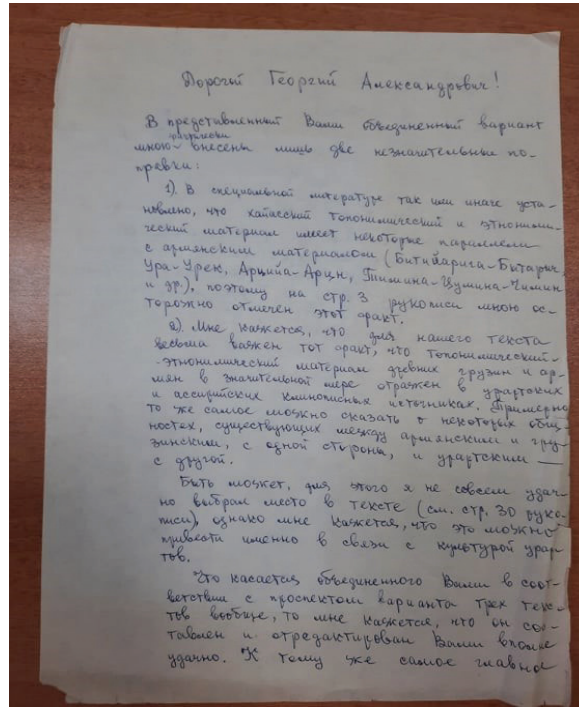




(ფოტო 8: წინა მხარე) (Photo 8: the front side)

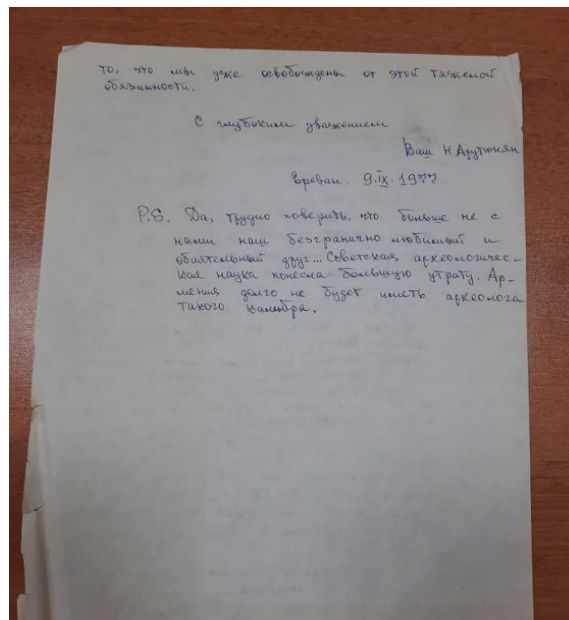
(ფოტო 8: უკანა მხარე) (Photo 8: the reverse side)



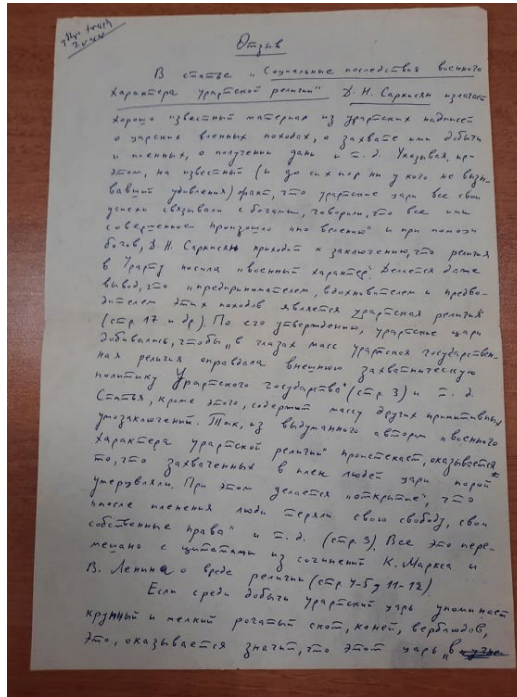


(ფოტო 9: წინა მხარე) (Photo 9: the front side)

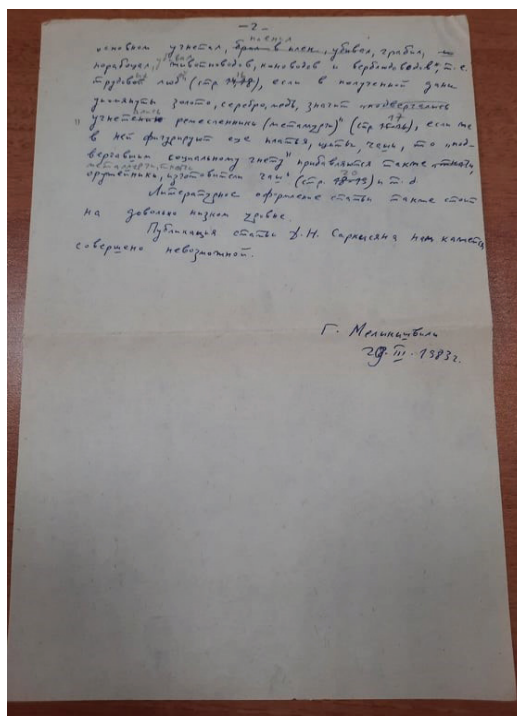
(ფოტო 9: უკანა მხარე) (Photo 9: the reverse side)







(ფოტო 10: წინა მხარე) (Photo 10: the front side)  
 (ფოტო 10: უკანა მხარე) (Photo 10: the reverse side)



7 Dec 1983  
3.10.83

Дзуб

В статье В. Н. Саркисяна «Создательская роль реформ урартских царей» предельно разоблачена злоба и злое влияние этого автора урартологии царя Сардура II (УКН, 155 G), с кем никто до сих пор не вложил свои исследования. Наиболее остроумную интерпретацию этой надписи предложил И. М. Давленов (см. его статью «Некоторые данные о социальной структуре Урарту» в Сборнике научных трудов А. И. Тюменева, М.-А, 1963). Автор статьи этого письма не был в состоянии понять смысл надписи, если не принять во внимание на ней не «словообраз», а «словообразную» и «интерпретацию» как «неизвестного слова». Вследствие того В. Н. Саркисяном была сделана в большинстве случаев предельно хитрая и известная история, которая никак не вытекает из данной надписи. Литературные «формальные» статьи также не стали на должном уровне. Она, но некому мнению, не может быть опубликована в каком-либо научном журнале.

Г. Меликян-Блак  
28.12.1983

(ფოტო 11) (Photo 11)

(ფოტო 12) (Photo 12)

СЕРВИСЪ ИСКЪЛЪЧЪТЕЛЬНОСТИ  
«ЦЕНТРЪ НАУЧНОГО АНДРОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ»  
АКАДЕМИЯ НАУКЪ АРМЯНСКОЙ ССР  
РЕДАКЦИЯ ЖУРНАЛА «ВЕСТНИКЪ ОБЩЕСТВЕННЫХЪ НАУКЪ»

№ 10 . ноябрь . 1983 г.

Копия, опубликована в № 10, 1983 г.  
Греник, Барнаулский 24, тел. 34-13-92

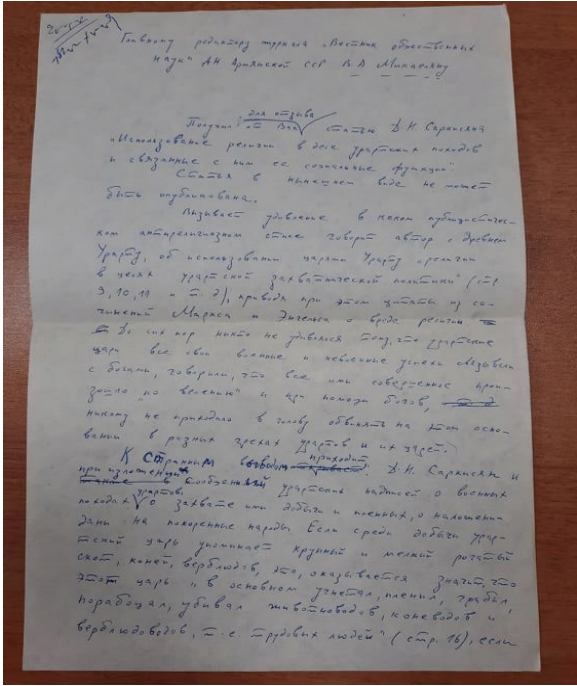
Глубокоуважаемый Георгий Александрович!

Убежденная просьба и Вам, если возможно, ознакомиться со статьей Д. Саркисяна и дать отзыв для ее публикации в нашем журнале.

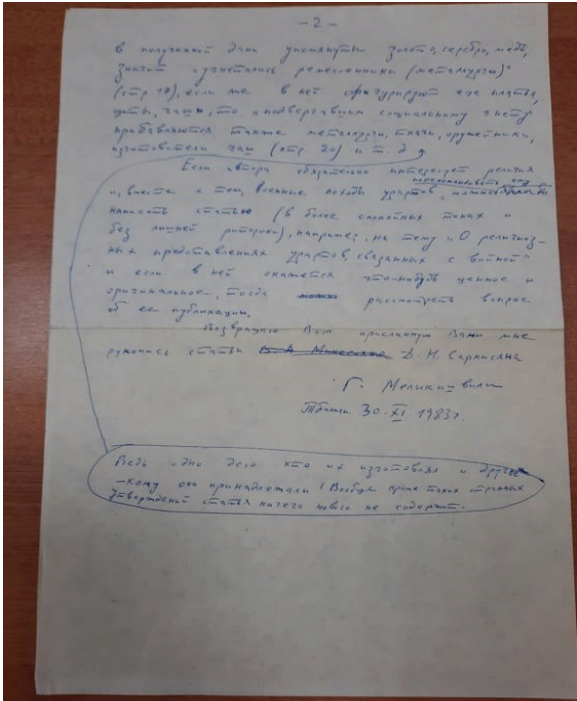
Главный редактор журнала  
«Вестник общественных наук»  
АН Армянской ССР  
В. А. МИКАЭЛЯН

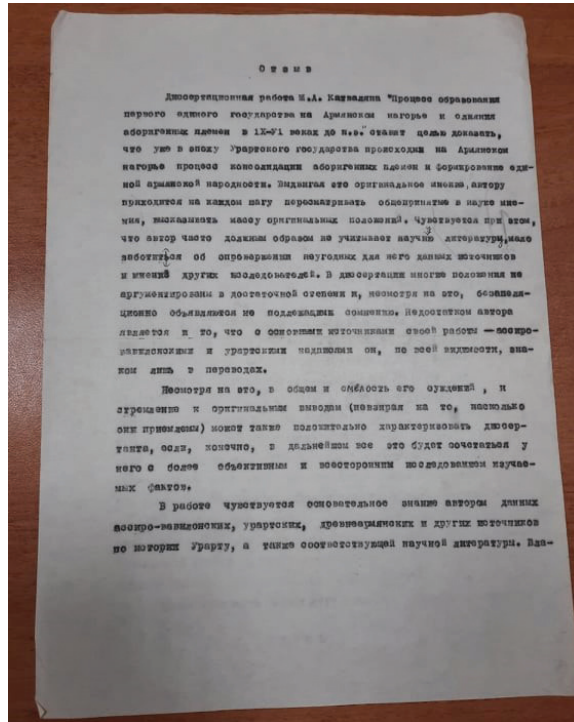
Адрес ред.: 375018, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24-Г.  
IX этаж, комн. 104-106.

1983

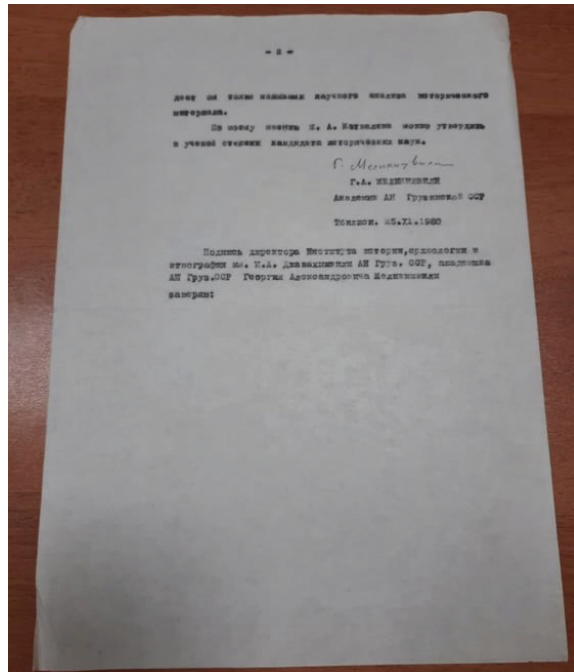


(ფოტო 13: წინა მხარე) (Photo 13: the front side)  
 (ფოტო 13: უკანა მხარე) (Photo 13: the reverse side)





(ფოტო 14: წინა მხარე) (Photo 14: the front side)  
(ფოტო 14: უკანა მხარე) (Photo 14: the reverse side)





(ფოტო 15) (Photo 15)

(ფოტო 16) (Photo 16)





(ფოტო 17) (Photo 17)

(ფოტო 18) (Photo 18)



**HARUTYUN KHUDANYAN**

National Academy of Sciences Institute  
of History of  
the Republic of Armenia,  
Republic of Armenia  
harutyunkhudanyan@gmail.com

**NEW UNPUBLISHED MATERIALS FROM THE PERSONAL  
FUNDS OF GEORGIAN PROMINENT URARTOLOGIST GIORGI  
MELIKISHVILI:  
G. MELIKISHVILI AND ARMENOLOGY**

G. Melikishvili during his lifetime and what is known from the posthumously published collection of his memoirs, thoughts, articles in periodic press, etc., the huge, still non-archived funds of the prominent scientist is at real time preserved at the K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts. With the special permission of the senior administration of the mentioned academic institution, the author of these lines conducted studies in the unpublished funds of G. Melikishvili.

**KEYWORDS:** Giorgi Melikishvili, archive, Armenology

**G**iorgi Melikishvili – one of the most outstanding and world famous Georgian scholars particularly specialized in Urartology and the history of ancient Asia Anterior, in a broader perspective can also be considered as an Armenologist, since Urartu with almost of its 250-years of existence presents one of the richest eras of the history of the Armenian Highland. This perception linked to G. Melikishvili becomes more and more convincing especially starting from the 1950s and after the collapse of the USSR when numerous new editions and academic papers were published, introduced to and discussed among scientific circles. In that sense the corpus of Urartian cuneiform inscriptions<sup>1</sup> published in 1960 by G. Melikishvili was an unprecedented scholarly success in Urartology which served as a primary source in the form of a compiled voluminous elaboration for those who were engaged in the study of the history of Ancient Near East, Transcaucasia, in particular Urartu, Assyria and other powers of ancient world.

In addition to the printed materials of G. Melikishvili during his lifetime and what is known from the posthumously published collection of his mem-

---

<sup>1</sup> Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 504 с.

oirs, thoughts, articles in periodic press, etc.<sup>1</sup>, the huge, still non-archived funds of the prominent scientist is at real time preserved at the K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts. With the special permission of the senior administration of the mentioned academic institution, the author of these lines conducted studies in the unpublished funds of G. Melikishvili<sup>2</sup>. In the result of the research activities we encountered amount of letters, reviews, handwritten copy-books, newspapers, invitations and other kind of materials which are directly related to Armenia and Armenology<sup>3</sup>. At that, we should mention that the funds of G. Melikishvili are at real time processed by Manuchar Guntsadze – a researcher at the K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts and therefore documentary material presented in this study still lack any fund enumeration.

First and foremost, we should note that one of the most important and interesting discoveries was the autobiography of G. Melikishvili written by his own hand on a yellowish piece of paper which was found in one of his copy-books, where the Georgian scholar presents his surname as Ksenofontov and not Melikishvili<sup>4</sup> (Photo 1). Here, he mentions that he masters Old Hebrew, Assyro-Babylonian, Urartian, Ancient Greek, French, English, German. Although there is no information that G. Melikishvili mastered Armenian, since he never mentioned about it and one can hardly find anything on that, in some of his handwritten copy-books, among other notes, albeit infrequently, we can find a skilled handwriting of Armenian. In that aspect it may be assumed that the very handwriting belongs to Melikishvili's wife, Armenologist Elene Dochashvili who probably helped her husband by copying and translating certain passages from the works of Armenian scholars, among them – Hr. Acharyan, G. Ghapantzyan, T. Avdalbegyan, Archbishop Mesrop Smbatyan, Gh. Alishan, K. Basmajyan, Nicholas Adontz, Archbishop Husik et al (Photos 2-5). Most of these works are devoted to the Urartian inscriptions and the history of their discovery published earlier, even either in the 19th c. or the beginning of

---

1 GIORGI MELIKISHVILI 100: Memoir, Historical Etudes, Thoughts, Articles in Periodic Press, Correspondence with Georgian and Foreign Scientists: eds. N. Melikishvili, S. Sarjveladze, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Tbilisi, 2019 (in Georgian).

2 We extend our deepest gratitude towards Mr. Z. Abashidze – the Director of the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts for the permission to conduct research in the non-archived funds of G. Melikishvili, researchers of the same institute B. Kekelia and M. Guntsadze for their kind support, as well as enterpriser B. Melkonyan and Candidate of Medical Sciences Z. Khojabaghyan for their financial and moral encouragement.

3 The materials presented in the given academic article are published for the first time.

4 It should be mentioned that in the documents and archival primary sources presented on the very first pages of the book posthumously published and dedicated to the 100th birth anniversary of the prominent scientist, the paternal ancestors of G. Melikishvili bore the surname Ksenofontov, rather than Melikishvili. See about this in detail GIORGI MELIKISHVILI 100: Memoir, Historical Etudes, Thoughts, Articles in Periodic Press, Correspondence with Georgian and Foreign Scientists: eds. N. Melikishvili, S. Sarjveladze, Tbilisi, 2019, pp. 19-25 (in Georgian).



the 20th c., some linguistic studies on the etymologies of Urartian and Armenian words and especially toponyms, historical geography, etc. It is notable that Melikishvili particularly examined those etymologies of Armenian words which are probable to have Urartian origin or mentioned in the Urartian texts and have their parallels in Georgian, too. This issue presents one of the main research interests of G. Melikishvili as etymologies and discussions on them in his works occupy a considerable place through which the scientist tries to make historical-geographical and linguistic reconstructions, to localize the territories of dispersion of this or that ethnolinguistic societies and groups.

Among other documents found in the archives of G. Melikishvili which are linked to Armenia and Armenians, the invitations and newspapers of the festive celebration of the 2750th anniversary of Erebuni-Yerevan present special interest and stand out with their abundance (Photos 6-8). The celebration which took place in October 17-19, 1968 was a huge event not only in the life of the residents of Soviet Armenia but also for the Armenians worldwide. It was also one of the significant holidays in the USSR where numerous participants and guests were invited from the 15 fraternal Soviet republics and other friendly countries. On this occasion a scientific session was opened by Academician Viktor Hambarzumyan at the Presidium of the National Academy of Sciences of Armenia where numerous scientists of different spheres participated, among them historians, too. The invitations were sent to G. Melikishvili from the Yerevan City Council, the Jubilee Committee, etc. From the variety of invitations and newspapers, it may be assumed that the Georgian scholar was highly respected and welcomed by the Armenians. On the other hand, the preservation of the very invitations and newspapers by G. Melikishvili speaks about the scholar's kind attitude and unforgettable memories in relation with the inviting side.

The other part of documents are reviews and scientific discussions, letters and correspondence related to the Armenian scholars and their works. Among them are notable the correspondence between G. Melikishvili and his counterpart, Urartologist N. Harutyunyan, V. Mikaelyan – the Editor-in-Chief of the Armenian academic journal “Herald of Social Sciences”, the reviews on the academic papers and dissertations of M. Katvalyan, D. Sarkisyan, etc.

In the handwritten letter (in Russian, dated 09.09.1977, Photo 9) addressed to G. Melikishvili, Armenian Urartologist N. Harutyunyan, having presented his texts to the latter, states that in the professional literature it has been long before proven the Hayassian toponyms and ethnonyms to have some parallels with the Armenian ones. Besides, N. Harutyunyan mentions the fact that the toponymic and ethnonymic material of ancient Georgians and Armenians at a significant level is expressed in the Urar-

tian and Assyrian cuneiform inscriptions. As the author of the letter notes, the same can be said about some commonalities existing between the Armenian and Georgian on the one hand and between the Urartian on the other. In the postscript N. Harutyunyan informs G. Melikishvili about the death of one of the Armenian archaeologists with no mention of his name, saying that Armenia for a long time will not have such an outstanding specialist. Since prominent Armenian archaeologist, the Head of Lchashen Archaeological Expedition Harutyun Mnatsakanyan passed away in 1977 and the letter is dated by the fall of 1977, it may be assumed that the latter is meant in the letter of N. Harutyunyan.

The handwritten reviews (Photos 10, 11) of G. Melikishvili on the article of D. Sarkisyan state that it contains almost no scientific novelty in general repeating already known historical truths and is of a low level of professional language. In the letter (in Russian, dated 18.11.1983, Photo 12) addressed to G. Melikishvili, V. Mikaelyan – the Editor-in-Chief of the “Herald of Social Sciences”, asks to review another article authored by D. Sarkisyan. From the content of the review (in Russian, dated 30.11.1983, Photo 13) it becomes clear that the prominent scholar, through combination of wide range of historical realities, professionally and skillfully substantiates and proves the inexpediency to publish the article in the academic journal.

In the review of G. Melikishvili (in Russian, dated 25.11.1980, Photo 14) on M. Katvalyan’s dissertation entitled “The process of formation of the first united statehood in the Armenian Highland and the consolidation of the aboriginal tribes in the 9th-6th cc. BC”, the scholar points out several weak points of the work, however, on the other hand he considers that M. Katvalyan deserves to get the degree of candidate in historical sciences.

It should be highlighted, that these reviews penned by G. Melikishvili were not always in favor of the author as we can see in case of the review written on the unpublished article of D. Sarkisyan in response to V. Mikaelyan’s request from the “Herald of Social Sciences”. Nevertheless, these written evidences generally testify to the close and friendly ties with Armenian scholars.

The special issues of the newspapers “Evening Yerevan”, “Communist” (Photos 15-18) with leading articles on their front pages presenting the festive celebrations of “Erebuni-Yerevan 2750” as well as the history of the city, particularly the Urartian fortress Erebuni founded in 782 BC by King Argishti I are also an interesting part of the funds of G. Melikishvili which are unique examples of the Soviet press.

To summarize, it should be mentioned that from the perspective of Armenology this is a preliminary study based on some archival documents of the funds of G. Melikishvili, whereas most of the still non-archived materials of the illustrious Georgian Urartologist remains unstudied.



### სათუნა ბაინდურაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის  
საქართველოს ხელნაწერთა  
ეროვნული ცენტრი,  
საქართველო  
baindurashvilikhathuna@yahoo.com



## ქართველებისა და ისმაილიტების ურთიერთობის ისტორიიდან

ჩვენი კვლევის მიზანია, სპარსული და ქართული საისტორიო ცნობების საფუძველზე, დეტალურად შევხვით ქართველებსა და ისმაილიტებს შორის არსებულ ურთიერთობებს. წარმოვაჩინოთ ის ინფორმაციულობა და დამოკიდებულება, რაც ქართველებს ისლამის ამ მიმდინარეობის მიმართ ჰქონდათ; შევისწავლოთ თბილისში ასასინების მიერ ჩადენილი დანაშაულის მიზეზი. აღამუთელ ისმაილიტებსა და ქართველებს შორის მომხდარი დაპირისპირების გეოგრაფიული არეალი.

**საკვანძო სიტყვები:** ისმაილიტები, ისლამი, საქართველოს ისტორია

დღმოსავლეთისა და ისლამის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ისმაილიზმის<sup>1</sup> შესწავლას (ჯაფარიძე 1999, 22-23; Гольдциер 1912, 226; სანიკიძე 1999(1), 88-101; ნარიმანიშვილი 2006, 103-110). ისლამში წარმოშობილმა ამ მიმდინარეობამ, როგორც რელიგიურმა და პოლიტიკურმა მოვლენამ, უდიდესი გავლენა იქონია ირანის, ერაყის, სირიისა და ეგვიპტის სახელმწიფოების პოლიტიკურ და იდეოლოგიურ ცხოვრებაზე.

1 გ. ჯაფარიძე, ალიდები, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1999, გვ. 22-23; Гольдциер, И., Лекции об Исламе, СПб., 1912, გვ. 226; გ. სანიკიძე, ისმაილიანთა იმამათის დოქტრინა და მისი პოლიტიკური ასპექტები, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, II, თბ., ქრონოგრაფი, 1999 (1) გვ. 88-101; გ. ნარიმანიშვილი, ისმაილიზმის წარმოშობის ისტორიისთვის, პერსპექტივა XXI, VIII (2), თბ., 2006, გვ. 103-110.

ჩვენი კვლევის მიზანია, სპარსული და ქართული საისტორიო ცნობების საფუძველზე, დეტალურად შევხვით ქართველებსა და ისმაილიტებს შორის არსებულ ურთიერთობებს. წარმოვაჩინოთ ის ინფორმაციულობა და დამოკიდებულება, რაც ქართველებს ისლამის ამ მიმდინარეობის მიმართ ჰქონდათ; შევისწავლოთ თბილისში ასასინების მიერ ჩადენილი დანაშაულის მიზეზი. ალამუთელ ისმაილიტებსა და ქართველებს შორის მომხდარი დაპირისპირების გეოგრაფიული არეალი.

საკითხის კვლევისას გამოყენებულია წყაროთა ურთიერთშედარების, კრიტიკული და კომპლექსური ანალიზის მეთოდები.

ირანში ისმაილიტების საქმიანობის, მათი სახელმწიფოს არსებობის დიდ მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ყველა ავტორიტეტული სპარსულენოვანი ისტორიკოსი, როგორცაა რაშიდ ად-დინი, ჯუვეინი, მირხონდი, (საყურადღებოა ასევე იბნ ალ-ასირის ცნობები), საგანგებოდ წერენ მათ შესახებ. ისტორიკოსები ცნობებს გვანჯდიან ჰასან იბნ საბაჰის წარმომავლობის, მისი ცხოვრების ყველა ეტაპისა და ისმაილიტთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების, მათი სასულიერო-პოლიტიკური იერარქიის, ისმაილიტური მოძღვრების, ცხოვრებისა და მოქმედების წესების შესახებ. განიხილავენ ასასინთა მიერ ორგანიზებული მკვლევლობების სტრატეგიას, მეთოდებსა და მათი მოქმედებების გეოგრაფიულ არეალს.

ისლამში ისმაილიზმი VIII საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა. შიიტების მეექვსე იმამმა – ჯაფარ ას-სადიკმა, საკუთარ მემკვიდრედ და მეშვიდე იმამად თავისი უფროსი ვაჟის – ისმაილის (გარდ. 762 წ.) ნაცვლად უმცროსი ვაჟი – მუსა ალ-ქაზიმი (გარდ. 799 წ.) დაასახელა. ჯაფარ ას-სადიკის გადაწყვეტილებითა და პოლიტიკური პასიურობით უკმაყოფილო შიიტების ნაწილი მას განუდგა და მეშვიდე იმამად ნაადრევად გარდაცვლილი ისმაილის ვაჟი – მუჰამადი აღიარა. მათ კარმატები („ალ-კარამიტა“ – დამარსებელი ჰამდან კარმატი) ეწოდათ<sup>1</sup> (Строева 1978, 32; სანიკიძე 1999(2), 103-104; ნარიმანიშვილი 2006, 103-104; F. Daftary 2012, 34).

910 წელს ისმაილიტმა მისიონერმა, უბაიდ ალლაჰ ალ-მაჰდიმ (უბაიდულა) (910-934 წწ.), რომელიც თავს ჯაფარ ას-სადიკის შთამომავლად აცხადებდა, თავი იმამად გამოაცხადა და ჩრდილოეთ აფრიკაში ისმაილიტ ფატიმიანთა სახალიფო (910-1171 წწ.) შექმნა<sup>2</sup> (ტიკაძე 2008, 152). 969 წ. ფატიმიანებმა ეგვიპტე და მალევე სამხრეთ სირიაც დაიპყრეს. მათ ოფიციალურ რელიგიად ისმაილიზმი გამოაცხადეს. ფატიმიანთა ხანაში ისმაილელთა იდეოლოგიურმა სისტე-

1 Строева Л. В., Государство Исмаилитов В Иране в XI-XIII вв. М., 1978, გვ. 32; გ. სანიკიძე, ისმაილიტები, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1999 (2) , გვ. 103-104; გ. ნარიმანიშვილი, ისმაილიზმის წარმოშობის ისტორიისთვის, პერსპექტივა XXI, VIII (2), თბ., 2006, გვ. 103-104; F. Daftary, Historical Dictionary of the Ismailis, Toronto, 2012, გვ. 34 .  
2 მ. ტიკაძე, არაბეთის ისტორია, თბ., 2008, გვ. 152.

მამ დასრულებული სახე მიიღო<sup>1</sup> (Строева 1978, 32; სანიკიძე 1999(2), 103-104).

ფატიმიანთა ხელისუფლებისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მათი იდეოლოგიის გავრცელებას. ამისათვის ისინი სპეციალური სამოხელეო შტატის – დაიების საშუალებით ფართო აგიტაციას ეწეოდნენ. როგორც ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, XI საუკუნის შუა ხანებიდან ფატიმიანთა და'იები წარმატებით ახერხებდნენ პროპაგანდისტულ მოღვაწეობას საკმაოდ შორ ტერიტორიებზე, მათ შორის თბილისის საამიროშიც<sup>2</sup> (გაბაშვილი 2016, 175; ნარიმანიშვილი 2006, 108-109; F. Daftary 2012, 36-40; ismailis). ისმაილიტთა ისტორიის მკვლევარი მარშალ ჰოდგსონი ეყრდნობა რა რაშიდ ად-დინისა და ჯუვეინის ცნობებს, ასევე ჰასან იბნ-საბაჰის მემუარებს, წერს, რომ XI საუკუნის 50-იან წლებში ფატიმიანმა ხალიფამ ნასირი ხოსრო ხორასნისა და გურჯისტანის ჰუჯათად დანიშნა<sup>3</sup> (Hodgson 1955, 43-44; Nanji 1999, 1006). ამ აზრს იზიარებს ვ. გაბაშვილი. მეცნიერი ნასირი ხოსროს ბიოგრაფიულ ცნობებზე დაყრდნობით მიიჩნევს, რომ იგი 1052 წ. ხორასნისა და გურჯისტანის ჰუჯათის თანამდებობაზე დაინიშნა და დასძენს, „... ნასირი ხოსროს, როგორც საქართველოს ჰუჯათს (მთავარი დაი – ხ. ბ.) მეთვალყურეობა უნდა გაეწია თბილისის საამიროში მოღვაწე „დაიებისათვის““ (გაბაშვილი 2016, 175).

ვ. გაბაშვილი ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ გურჯისტანი და ხორასნის უკიდურესი სამხრეთ პროვინცია გარჯისტანი არაბულად ერთნაირად იწერება. იქიდან გამომდინარე, რომ გარჯისტანი აღნიშნულ პერიოდში ხორასნის პროვინციის შემადგენლობაში იყო, ვ. გაბაშვილი ცალ-ცალკე მათ მოხსენიებას გამორიცხავს და წერს, რომ სწორედ გურჯისტანზეა საუბარი<sup>5</sup> (გაბაშვილი 2016, 175-176). აზრის გასამყარებლად, ქართველი მეცნიერი ა. ბერტელსის ნაშრომზე დაყრდნობით, იმაზეც მიუთითებს, რომ ფატიმიანებმა მთელი მსოფლიო 12 ჯაზირად (ოლქად) დაყვეს

1 Строева Л. В., Государство Исмаилитов В Иране в XI-XIII вв. М., 1978, გვ. 32; გ. სანიკიძე, ისმაილიტები, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1999 (2), გვ. 103-104.

2 ვ. გაბაშვილი, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI-XII სს.), „ვალერიან გაბაშვილი, სტატიების კრებული“, I, თბ., 2016, გვ. 175 (გვ. 167-181) გ. ნარიმანიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 108-109; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-ბოლო ნახვა-29/01/2021>; F. Daftary, Historical Dictionary of the Ismailis, გვ. 36-40.

3 Hodgson, M. C. S. 1955. The Order of the Assassins, Struggle of the early Nizari Ismailis against the Islamic world. University of Chicago, გვ. 43-44, 69; A. Nanji, Nasir-i Khusraw, The Encyclopedia of Islam, vol. VII, ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and CH. Pellat, Brill, 1991, გვ. 1006 [https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir\\_Khusraw-ბოლო ნახვა - 13. 02. 2021](https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir_Khusraw-ბოლო ნახვა - 13. 02. 2021).

4 ვ. გაბაშვილი, 2016. საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI- XII სს.), გვ. 175.

5 გაბაშვილი, ვ. 2016. საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI- XII სს.). „ვალერიან გაბაშვილი,“ სტატიების კრებული, I. თბ. 175-176.

და მათ სათავეში ჰუჯათები დანიშნეს, რომლებიც მათდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებზე მოღვაწე დაიების პროპაგანდისტულ საქმიანობას თვალყურს ადევნებდნენ<sup>1</sup> (Бертельс 1959, 175, 184). ვ. გაბაშვილის მოსაზრება გასათვალისწინებელია, თუმცა, ჩნდება კითხვა, რამდენად იყო შესაძლებელი გეოგრაფიულად ერთმანეთისგან ასეთ შორ მანძილზე არსებული ტერიტორიების – ხორასნისა და გურჯისტანის ერთ ჯაზირაში გაერთიანება? ჩვენს ეჭვს ამყარებს ის გარემოებაც, რომ თანამედროვე ევროპულ ისტორიოგრაფიაში,<sup>2</sup> (Nasir\_Khusraw) ნასირი ხოსრო მხოლოდ ხორასნის ჰუჯათად არის დასახელებული, რაც იმითაა გაპირობებული, რომ გარჯისტანი სხვა ტერიტორიების მსგავსად, XI საუკუნის 50-იან წლებში ხორასნის უზარმაზარი ოლქის შემადგენლობაში იყო. აქედან გამომდინარე, ნასირი ხოსროს გურჯისტანის ჰუჯათად დანიშვნის საკითხი ცალსახად კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება.

ისმაილიზმის ისტორიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჰასან იბნ-საბაჰის მოღვაწეობა, რომელმაც უდიდესი როლი შეასრულა აღნიშნული სექტისა და ირანის ისტორიის ახალი ეტაპის დაწყებაში. განვიხილავთ მისი საქმიანობის ძირითად მომენტებს, რაც წარმოაჩენს იმ რელიგიურ და პოლიტიკურ სიტუაციას, რაც საქართველოს მეზობლად იყო შექმნილი და რაც განაპირობებდა ქართველებსა და ისმაილიტებს შორის ურთიერთობას.

XI ს-ის ბოლოს ეგვიპტის ფატიმიანმა ხალიფა მუსტანსირმა (1036-1094 წწ.) თავის უფროს ვაჟს – ნიზარს მემკვიდრეობის უფლება ჩამოართვა და უმცროს ვაჟს – ალ-მუსტალის გადასცა. მამის გარდაცვალების შემდეგ ნიზარმა ხელისუფლებისათვის ბრძოლა დაიწყო ძმის წინააღმდეგ, თუმცა იგი დაატყვევეს და 1094 წ. სიკვდილით დასაჯეს. ამ ფაქტმა ისმაილიტებში განხეთქილება გამოიწვია.

ჰასან იბნ-საბაჰმა, იქიდან გამომდინარე, რომ სელჩუკთა ბატონობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ფატიმიანი ისმაილიტების დახმარების იმედი აღარ ჰქონდა, 1094 წ. მხარი ნიზარის იმამათს დაუჭირა და ამით ფატიმიანებს დაუპირისპირდა. ირანელ ისმაილიტებს ნიზარიტები (ხოლო ეგვიპტელებს – მუსთალიტები) ეწოდათ.<sup>3</sup>

1 А. Е. Бертельс, Насир-и-Хосров и Исмаилизм, Москва, Восточная литература, 1959, гл. 175, 184

2 [https://iphras.ru/uplfile/Korneeva/nasir\\_khusraw\\_life\\_a.pdf](https://iphras.ru/uplfile/Korneeva/nasir_khusraw_life_a.pdf); [https://www.academia.edu/35040021/Nasir\\_Khusraw\\_Life\\_and\\_Works\\_of\\_Ismaili\\_Philosopher](https://www.academia.edu/35040021/Nasir_Khusraw_Life_and_Works_of_Ismaili_Philosopher) –ბოლო ნახვა 21.01. 2021

3 Строева Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., 1978, гл. 47; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-ბოლო ნახვა-29/01/2021>; Строева Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., гл. 34, 40-49, 61-63; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-ბოლო ნახვა-29/01/2021>; Historical Dictionary of the Ismailis, гл. 40-44 – <https://archive.org/details/HistoricalDictionaryOfTheIsmailis/page/n33/mode/2up>;

გვ. 83, 96-97, 102, كتاب بهادایت المؤمنین الطالبیان معروف بتأریخ اسمعیلیه تألیف محمد بد زین العابدین

1090 წლის 4 სექტემბერს ჰასან იბნ საბაჰმა ალამუთის ციხე უბრძოლველად დაიკავა და ირანში, თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში შექმნა ისმაილიტთა სახელმწიფო ცენტრით ალამუთში. ნიზარიტების (//ალამუთის) სახელმწიფო ირანში მოიცავდა დეილემისა და ქუჰისტანის ტერიტორიებს. ალამუთის მოსახლეობა ისმაილიტებს მიემხრო. ჰასან იბნ საბაჰის მთავარი მიზანი ირანში სუნიტ თურქ-სელჩუკთა ბატონობის დამხობა იყო.<sup>1</sup>

ჰასან იბნ საბაჰმა საკუთარი პოლიტიკური და სოციალური იდეები ჩამოაყალიბა თავის რელიგიურ მოძღვრებაში – „დავათ-ე ჯადიდში“ („ახალი მონოღება“).<sup>2</sup> მისი ეს მოძღვრება დაუპირისპირდა ფატიმიანთა „დავათ-ი ყადიმს“ („ძველი მონოღება“).<sup>3</sup>

ვ. ივანოვის შეფასებით, ჰასან იბნ საბაჰი იყო ექსტრაორდინარული და ტალანტის მქონე ადამიანი, დაბადებული ლიდერად, რომელმაც შეძლო თითქმის შეუძლებელი – მან მორჩილი და მშვიდობიანი ირანელი გლეხები შეუპოვარ მებრძოლებად აქცია.<sup>4</sup>

ალამუთის ისმაილიტთა სექტა საიდუმლო ორგანიზაციას წარმოადგენდა, სადაც რკინისებური დისციპლინა იყო. ნებისმიერი ისმაილიტი უსიტყვოდ ემორჩილებოდა და ასრულებდა „მთის უხუცესის“ (ჰასან იბნ-საბაჰის) ბრძანებას. ისმაილიტების იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე იდგა იმამი, რომელსაც მოსდევდა ჰუჯათი, შემდეგ კი და'ი. იერარქიის წევრთა მნიშვნელობა მათი იმამთან სიახლოვით იზომებოდა.<sup>5</sup>

ნიზარიტებისათვის დამახასიათებელი იყო ტერორი. ჯერ კიდევ პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის დაწყების დროს ევროპელებმა ისმაილიტებს მკვლელების სექტა შეარქვეს.

XVIII საუკუნის II ნახევრიდან ევროპულ ისტორიოგრაფიაში ისმაილიტებს ტერორისტების სექტად მიიჩნევდნენ. მხოლოდ XX საუკუნის 50-იან წლებში ამერიკელმა მეცნიერმა ჰოდგსონმა გამოაქვე-

خراسانی فدائی مسکو ۱۹۰۹

1 Строева, Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., გვ. 65-66; თ. ნატროშვილი, ისმაილიტთა მოძრაობის ისტორიიდან, საქ სსრ მეცნ. აკად. მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., 1977, №2, გვ. 65 (გვ. 64-74); გ. სანიკიძე, ისმაილიანთა იმამათის დოქტრინა და მისი პოლიტიკური ასპექტები, გვ. 88;

2 كتاب بهادایت المؤمنین الطالبیان معروف بتأریخ اسمعیلیه، تألیف محمد بد زین العابدین خراسانی ۱۹۰۹ فدائی مسکو

3 Kalami Pir, A Treatise on Ismaili Doctrine also (Wrongly) Called Haft-Babi Shah Sayyid Nasir, Ed. in General Persian and Transl. into English by W. Ivanow, Bombay, 1935, gv. XXVIII

4 გ. სანიკიძე, ისმაილიანთა იმამათის დოქტრინა..., გვ. 97; Аш-Шахристиани, Книга о религиях и сектах, перевод с арабского введения и комментарий С. М. Прозорова, М., 1984, გვ. 172

5 Ivanow, W., Brief Survey of the Evolution of Ismailism, B-7, Leiden, 1952, gv. 17

6 გ. სანიკიძე, ისმაილიანთა იმამათის დოქტრინა და მისი პოლიტიკური ასპექტები, გვ. 93; Hodgson M. C. S. The Order of the Assassins, Struggle of the early Nizari Ismailis against the Islamic world, University of Chicago, 1955, გვ. 21.

ყნა მონოგრაფია ისმაილიტების შესახებ, რომელიც თავისუფალი იყო ყოველგვარი ლეგენდისგან.<sup>1</sup>

იმის გამო, რომ ისინი თავიანთ მსხვერპლს ჰაშიშით თრობის მდგომარეობაში კლავდნენ, ისმაილიტებს „ჰაშიშინები“ უწოდეს და ეს სიტყვა „ასასინის“ ფორმით მთელ რიგ ევროპულ ენებში მკვლელის მნიშვნელობით შევიდა. ირანში მათ ალ-მალაჰიდა (ალ-მულჰიდ) ეწოდებოდა, რაც ერეტიკოსს, სარწმუნოებიდან განდგომილს ნიშნავს.<sup>2</sup>

მარკო პოლოს გადმოცემით, იბნ საბაჰი კონკრეტული პირის მოსაკლავად ფიდაებს (ფიდაი – არაბ. „ადამიანი, რომელიც მზადაა თავგანწირვისთვის“) შორეულ ქვეყნებშიც კი აგზავნიდა.<sup>3</sup> თუ ფიდაის დავალების შესრულების შემდეგ შეიპყრობდნენ, იგი თავს იკლავდა, ხოლო გადარჩენილები ალამუთში ბრუნდებოდნენ, სადაც მათ პატივსაცემად რამდენიმე დღიანი ზეიმი იმართებოდა.<sup>4</sup> იყო შემთხვევები, როდესაც დანაშაულის ჩადენისას ფიდაები შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს. ხდებოდა, როგორც მათი გასამართლება და ფეთვის საფუძველზე დასჯა, ისე ადგილზე ლიკვიდაცია.

ისმაილიტთა მკვლელობის მეთოდებზე წყაროებსა და ისტორიოგრაფიაში ერთი აზრი არ არსებობს. ნაწილს მიაჩნია, რომ ასასინები მკვლელობებს აუცილებლად საჯაროდ სჩადიოდნენ, ნაწილი კი თვლის, რომ მკვლელობები ჩუმად და მიპარვით ხდებოდა. თუმცა, თუ წყაროთა მონაცემებს შევადარებთ, დავინახავთ, რომ ისმაილიტებს მკვლელობის ერთი, კონკრეტული მეთოდი არ ჰქონიათ. მაგალითად, სირიელი ისმაილიტები მსხვერპლს აუცილებლად საჯაროდ კლავდნენ, რითაც მოწინააღმდეგეებში დაუცველობისა და შიშის სინდრომს თესავდნენ, ხოლო ირანელი ასასინები, განსაკუთრებით ისფაჰანელები, სიტუაციიდან გამომდინარე, იყენებდნენ მკვლელობის როგორც ფარულ, ისე საჯარო მეთოდს. როგორც ლ. სტროევა აღნიშნავს, ალამუთის ისმაილიტები მკვლელობებს გეგმავდნენ საიდუმლოდ, ხოლო ახორციელებდნენ საჯაროდ,<sup>5</sup> რასაც ვერ დავეთანხმებით, რადგან ჟამთააღმწერლის ცნობით, ალამუ-

1 Hodgson M. G. S., *The Order of Assassins, The Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World*, The Hague, 1955.

2 კაციტაძე, დ. ირანის ისტორია, თბ., 2009, გვ. 208-209; გ. სანიკიძე, ისმაილიტები, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1999, გვ. 103-104; სტროევა, გვ. 154; Поло Марко, Книга Марко Поло, Пер. старофранцузского текста И.П. Минаева, Ред. и вступл. ст. И.П. Магидовича, М., 1956, გვ. 70-72

[https://www.google.com/search?q=iis.+ac.+uk/eu/research/encyclopedia-contributions/asassin&spell=1&sa=X&ved=2ahUKewiGhK7mn8HuAhWiyoUKHes5BCKQBSgAegQIBhAu&biw=1366&bih=625-](https://www.google.com/search?q=iis.+ac.+uk/eu/research/encyclopedia-contributions/asassin&spell=1&sa=X&ved=2ahUKewiGhK7mn8HuAhWiyoUKHes5BCKQBSgAegQIBhAu&biw=1366&bih=625-ბოლო ნახვა-29/01/2021) ბოლო ნახვა-29/01/2021; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-ბოლო ნახვა-29/01/2021>.

3 სტროევა, გვ. 154; Поло Марко, Книга Марко Поло, Пер. старофранцузского текста И.П. Минаева, Ред. и вступл. ст. И.П. Магидовича, М., 1956, გვ. 70-72 .

4 Поло Марко, Книга Марко Поло, გვ. 72.

5 Строева Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., Москва, გვ. 97.



თის ალყის დროს ჩალათა ნოინი საკუთარ კარავში ასაინმა მაშინ მოკლა, როდესაც იგი მარტო იყო. ქართველი მემკვიდრე ასევე აღნიშნავს, რომ ისმაილიტები თავიანთ მსხვერპლს მიპარვით კლავდნენ.<sup>1</sup>

ირანში სელჩუკები ისმაილიტებს დაუნდობლად ებრძოდნენ. XI ს. 90-იანი წლებიდან მალიქ-შაჰისა და ნიზამ ულ-მულქის ბრძანებით ჰასან იბნ საბაჰის შესაპყრობად არაერთი ღონისძიება გატარდა, თუმცა უშედეგოდ.<sup>2</sup>

ისმაილიტებმა სელჩუკებში დიდი შიში და აგრესია გამოიწვიეს. ნიზამ ულ-მულქი სავსებით ობიექტურად აფასებდა მათგან მომდინარე საფრთხეებს. მისი ნაშრომის „სიასათ-ნამეს“ ერთი თავი „ერეტიკოსთა საქმეების გამოსააშკარავებლად, რომლებიც შაჰისა და ისლამის მტრები არიან,“ მთლიანად ისმაილიტებს, მათგან მომდინარე რეალურ საფრთხეებს მიეძღვნა. ნიზამ ულ-მულქი აღნიშნავს, რომ „არ არსებობს ადამიანთა არც ერთი კატეგორია იმაზე უფრო ბოროტმოქმედი, უფრო ცუდმორწმუნენი, უფრო დამნაშავენი, ვიდრე ადამიანთა ეს ჯგუფია. ... ისინი ფარულად მტრობენ სახელმწიფოს, ცდილობენ ზიანი მიაყენონ სარწმუნოებას. ისინი უსმენენ ყოველ ბგერას, აკვირდებიან თვალის ყოველ დახამხამებას, თუ დაიწყება აჯანყება, ეს ძალები გამოვლენ საიდუმლო სამალავებიდან და აღდგებიან სახელმწიფოს წინააღმდეგ, მოუწოდებენ ხალხს დაუმორჩილებლობისაკენ, ... და მოხდება ყველაფერი, რაც კი შეიძლება, რომ მოხდეს: განხეთქილება, ჩხუბი, ერესი. ისინი არაფერს დატოვებენ, მათზე უარესი არავინაა ქვეყნიერების მმართველისათვის.“<sup>3</sup> ნიზამ ულ-მულქის ამ სიტყვებში კარგად ჩანს ის შიში და რისკები, რაც ისმაილიტებს სელჩუკთა მმართველობისთვის შეეძლოთ მოეტანათ.

ისმაილიტებისადმი ასეთი რადიკალური დამოკიდებულების გამო, 1092 წლის 16 ოქტომბერს, ჰამადანში ისმაილიტმა აბუ თაჰირ არრანიმ, რომელიც იფთარის შემდეგ თავის ჰარემისკენ მიმავალ ნიზამ ულ-მულქს თითქოს მოწყალების სათხოვნელად მიუახლოვდა, იგი დანით მოკლა და გაქცევა სცადა. აბუ თაჰირ არრანი დაიჭირეს და ადგილზე მოკლეს.<sup>4</sup> ოცი დღის შემდეგ მოულოდნელად გარდაიცვალა მალიქ-შაჰიც, რომლის მოწამვლაშიც ასასინები დაადანაშაულეს. მალიქ-შაჰის სიკვდილმა სელჩუკთა სახელმწიფოში არეულობა გამოიწვია. ცენტრალურ ხელისუფლებას ისმაილიტე-

1 ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1959, გვ. 208.

2 Строева Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., გვ. 70.

3 Низам ал-Мульк, Сиясат-намэ, Книга о правлении Вазира XI столетия Низама ал-Мулька, Пер., введение в изучение памятника и примечания, рпоф. Б. Н. Заходера, М-Л., 1949, гв. 188-189; stroeva, dasax. naSr. гв. 62.

4 რაშიდ ად-დინი, გვ. 110; სტროევა, გვ. 71.

ბისტვის აღარ ეცალა.<sup>1</sup>

ისმაილიტების ანტისელჩუკურმა პოლიტიკამ თავისკენ მიიმხრო სელჩუკებისადმი მტრულად განწყობილი ირანული ბიუროკრატია.<sup>2</sup> ისმაილიტებისადმი ლოიალური განწყობა შეინიშნებოდა ისფაჰანის უმაღლეს სასულიერო პირებშიც. როგორც იბნ ალ-ასირი აღნიშნავს, ზოგიერთი ისფაჰანელი ფაკიჰი მათ სიკვდილით დასჯას მხარს არ უჭერდა, ზოგიც ყოყმანობდა.<sup>3</sup>

ვრცელთა ისმაილიტთა მიერ ჩადენილი მკვლევლობების გეოგრაფიული არეალი – ამული, მერვი, რეი, სერახსი, ნიშაბური, მარაღა, თავრიზი, ისფაჰანი, ჰამადანი, პროვინციები: ხორეზმი, ქერმანი, ტაბარისტანი, ჯურჯანი (//გორგანი) ირანის საზღვრებს გარეთ ბაღდადი, მოსული, თბილისი, კაირო და სირიის ქალაქები.<sup>4</sup>

ისმაილიტთა სამი მმართველის დროს (ჰასან იბნ საბაჰი (1090-1124) – 49 კაცი, ქია ბუზურგ უმიდი (1124-1138) – 12 კაცი, მუჰამედ იბნ კია ბუზურგ უმიდი (1138-1162) – 14 კაცი, სულ 72 წლის მანძილზე ისმაილიტთა ინდივიდუალურ ტერორს 75 კაცის სიცოცხლე შეენირა. მსხვერპლთა სიაში არიან მაღალი სამოხელეო ადმინისტრაციული, სამხედრო, სამოქალაქო და სასულიერო პირები – ხალიფები, სულტნები, ფადიშაჰები, ემირები, ვაზირები, სპასალარები, ვალიები, ჰაქიმები, რაისები, მუსტოუფი, მუფთი, ყადიები, სჯულის მეცნიერები, ისმაილიტებმა სელჩუკთა ექვსი ვაზირი მოკლეს.<sup>5</sup> მათ მოკლეს თითქმის ყველა ყადი და მუფთი, რომლებმაც ისმაილიტები გასამართლეს და სიკვდილით დასაჯეს, მათ შორის იყო ჰერათის ყადი – აბუ საიდ ხერევი (1132 წ.), რომელსაც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ყადის- ტიტული ჰქონდა. XIII საუკუნის მეორე ნახევარში ბაღდადში თავდასხმა მოხდა ისტორიკოს ჯუვეინზე. იგი მძიმედ დაჭრეს. მიზეზი ის იყო, რომ მან არა მხოლოდ გადაწვა ალამუთის ცნობილი ბიბლიოთეკა, ასევე თავის ნაშრომში აშკარა მტრობას გამოხატავდა ისმაილიტების მიმართ.<sup>6</sup>

გვინდა შევხვით ისმაილიტთა მოძრაობის სოციალურ ბუნებას. ამ საკითხით არაერთი მკვლევარი დაინტერესდა. იქიდან გამომდინარე, რომ ისმაილიტი დაიები ძირითადად ხელოსნები, გლეხები და ვაჭრები იყვნენ, ლ. სტროევას მიაჩნია, რომ მათი მოძრაობა მთლიანად ანტიფეოდალურ ხასიათს ატარებდა.<sup>7</sup> სტროევას მოსა-

1 Строева Л. В., Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв., გვ. 68.

2 სტროევა, გვ. 135-136.

3 იბნ ალ-ასირი, ტ. X, გვ. 301 ვციტირებ - სტროევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 83.

4 სტროევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 152.

5 სტროევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 148-149; დ. კაციტაძე, ირანის ისტორია, III-XVIII სს., თბ., „კოროლი XXI,“ 2009, გვ. 209.

6 სტროევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 149; Персидские источники по истории туркмен и Туркении, т. 1, VII-XV вв. Арабские и персидские источники, Под ред. С. Л. Волина, А. А. Ромаскевича и А. Ю. Якубовского. – ТИВАН, XXIX, М.-Л., 1939, გვ. 151.

7 Строева Л. В., Государство Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. М., 1978, გვ. 30-33, 106, 108,

ზრებას ნაწილობრივ არ ეთანხმება ვ. გაბაშვილი, რომელიც აღნიშნავს, რომ „ჰასან იბნ-საბაჰის უმაღლესი პოლიტიკური მიზანი და მისწრაფება – თურქ-სელჩუკიანთა სახელმწიფოს დამხობა, არ უნდა გავაიგივოთ ფეოდალური წყობილების დამხობის წადილთან“ და დასძენს, რომ ისმაილიტთა ზედაფენამ სოციალური დემაგოგიის საშუალებით წვრილი ვაჭრები და ხელოსნები თავის გარშემო დარაზმა.<sup>1</sup>

ზოგადად, საბჭოთა ისტორიოგრაფია, საკუთარი იდეოლოგიიდან გამომდინარე, ყველა მოვლენას სოციალურ ქრილში განიხილავდა და მათ მხოლოდ სოციალურ ფენებს შორის დაპირისპირების მნიშვნელობას ანიჭებდა. ეს, რეალურად, იყო საბჭოთა პოლიტიკით ნაკარნახევი თეორია, რომელიც მეცნიერებს ამგვარი დასკვნების გაკეთებისკენ უბიძგებდა.

აღმოსავლურ წყაროთა მონაცემებზე დაკვირვების შედეგად მიგვაჩნია, რომ ისმაილიტთა მოძრაობა ირანში იყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა თურქ-სელჩუკთა ბატონობის წინააღმდეგ. მათი მიმდევრების ძირითად მასას ხელოსნები და გლეხები იმითომ წარმოადგენდნენ, რომ ირანული არისტოკრატია თურქ-სელჩუკების სამსახურში იყო. ანტისელჩუკური პოზიციის დიდებულებს კი ფარული კავშირი ჰქონდათ ისმაილიტებთან და სელჩუკებს ებრძოდნენ. ჰასან იბნ-საბაჰის და ქიია ბუზურგ უმიდის დროს ნიზარიტობა, ირანელთა ერთგვარ ეროვნულ და რელიგიურ ინდიკატორს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, ისმაილიტების მოძრაობის ცალსახად სოციალურ მოვლენად გამოცხადება მართებულად არ მიგვაჩნია.

რაშიდ ად-დინის გადმოცემით, ჰასან იბნ-საბაჰის მმართველობის დასასრულს (გარდ. 1124 წ.) ისმაილიტთა მოძრაობა გააქტიურდა ერყში, აზერბაიჯანში, ხორასანში, მაზანდარანში, გილანსა და გურჯისტანში.<sup>2</sup> როგორც სამართლიანად აღნიშნავს თ. ნატროშვილი, ალამუთის ისმაილიტთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბება საქართველოში დავით აღმაშენებლის მეფობას ემთხვევა და ცხადია, საქართველოში მათი საქმიანობის შესახებ ეცოდინებოდათ, თუმცა ამ პერიოდის ქართული წყაროები არაფერს წერენ.<sup>3</sup> თ. ნატროშვილს მიაჩნია, რომ საქართველოში მულიდთა გააქტიურება დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის შემოერთებას მოჰყვა.<sup>4</sup> მეცნიერი აღნიშნავს, რომ „... საქართველოს მეფეს სელჩუკიან სულტნებზე

136.

1 ვ. გაბაშვილი, სოციალური მოძრაობანი მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში (IX-XIII სს.), ახლო აღმოსავლეთის, კავკასიისა და საქართველოს ისტორიის საკითხები, სტატიების კრებული, I. თბ. 2016, გვ. 145 (გვ. 130-147).

2 რაშიდ ად-დინი, გვ. 55 ვციტირებ – თ. ნატროშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 69.

3 თ. ნატროშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 68-69.

4 თ. ნატროშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 69.

არანაკლები გულმოდგინებით უნდა დაეცვა თბილისის მაჰმადიანური მოსახლეობის ინტერესები მულიდთა საფრთხისაგან და აღეკვეთა მათი პროპაგანდა თუ ტერორი. გარდა ამისა, ქვეშევრდომნი, რომლებიც ემორჩილებოდნენ არა ადგილობრივ ხელისუფლებას, არამედ ალამუთის სახელმწიფოს მბრძანებელს, არასასურველ ქვეშევრდომებად ჩაითვლებოდნენ. ... ქართული ფეოდალური საზოგადოება, რა თქმა უნდა, ვერ შეურიგდებოდა მეამბოხეთა ორგანიზაციის ქსელს საქართველოს სამეფოში. თავის მხრივ, ისმაილიტთა მოძრაობის შინაარსი ფაქტობრივად გამორიცხავდა კომპრომისს რომელიმე ხელისუფლებასთან, მაჰმადიანური იქნებოდა ის თუ ქრისტიანული. ცხადია, მულიდებისათვისაც მიუღებელი იქნებოდა ქართველ მეფეთა მტკიცე ხელისუფლების დამყარება თბილისში.<sup>1</sup> გამოთქმული მოსაზრება სავსებით მისაღებია, თუმცა აქვე უნდა დავამატოთ, რომ თბილისში ისმაილიტები მხოლოდ პოლიტიკური ფაქტორით არ უნდა გააქტიურებულიყვნენ. როგორც მომდევნო პერიოდის მოვლენებიდან ჩანს, ისმაილიტებს თბილისში სუნიტ სამღვდელეობასთან ჰქონდათ დაპირისპირება, რადგან ისინი ამ უკანასკნელებს, როგორც ერეტიკოსებს, დევნიდნენ.

XII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ისმაილიტების სექტის არსებობა დასტურდება თბილისშიც. რაშიდ ად-დინის ცნობით, თბილისელმა ასასინმა – ისმაილიტმა იბრაჰიმ დამლანიმ 1138/39 წ. (ჰიჯრ. 533 წ.) თბილისის ყადი მოკლა, რადგან მან თბილისში ისმაილიტებს სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა.<sup>2</sup>

ის ფაქტი, რომ რაშიდ ად-დინი ისმაილიტთა სექტის წარმომადგენელს, რომლის ნისბაც „დამლანია“ (დამლანელი), თბილისელად მოიხსენიებს, მის ადგილობრივ მუსლიმთა თემისადმი კუთვნილებაზე მიანიშნებს. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ დამლანელი ისმაილიტი თბილისში დიდი ხნის მანძილზე ცხოვრობდა. იგი ალამუთიდან თბილისში გამოგზავნილი დაი იყო, რომელიც აქ ნიზარიტულ მოძღვრებას ქადაგებდა. იქიდან გამომდინარე, რომ ისმაილიტთა სახელმწიფო გეოგრაფიულად საქართველოდან არც თუ შორს მდებარეობდა, როგორც ჩანს, მათმა აგიტატორებმა – დაიებმა თბილისში ნიზარიტთა მოძრაობის დაწყებიდან მალევე შემოაღწიეს და ადგილობრივ მუსლიმებში მიმდევრებაც გაიჩინეს.

ქართული და სპარსული წყაროები არ საუბრობენ ისმაილიტების (ნიზარიტების) მიერ თბილისში ჩადენილი დანაშაულების შესახებ. თუმცა, ცხადია, რომ ასასინები, მათთვის დამახასიათებელი მეთოდებით, მკვლელობების ჩადენით მოქმედებდნენ.

1 თ. ნატროშვილი, ისმაილიტთა მოძრაობის ისტორიიდან, გვ. 69.

2 Jami Al-Tawarikh, part of the Ismailis History by Rashid ad-Din Fadl Allah, Persian text of VIII-th Century A.H., ed., by M. T. Danesh Pajuh and M. Modaresy, Tehran, 1960, გვ. 87 – ვცტირებ თ. ნატროშვილის სტატიიდან „ისმაილიტთა მოძრაობის ისტორიიდან, გვ. 69.

ცნობილია, რომ დემეტრე I-ის დროს თბილისელი მუსლიმები თავს დაცულად და მშვიდად გრძნობდნენ. ამ დროს თბილისის მუსლიმებში წამყვანი მიმდინარეობა სუნიტური ისლამის ჰანაფიტური ისლამი იყო. სუნიტები კი ისმაილიტებს ერეტიკოსებად მიიჩნევდნენ და ებრძოდნენ მათ. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო თბილისელი სუნიტებისა და ისმაილიტების დაპირისპირების მიზეზი. ის ფაქტი, რომ აღმოსავლური წყაროები თბილისში პოლიტიკური პირების მკვლელობის შესახებ არაფერს ამბობენ, იმაზე მეტყველებს, რომ ალამუთელ ნიზარიტებს დაპირისპირება ჰქონდათ თბილისელ სუნიტებთან და არა საქართველოს სამეფო ხელისუფლებასთან.

განსაკუთრებულ ყურადღებას საჭიროებს რაშიდ ად-დინთან დაცული ცნობა, რომელიც ალამუთის მესამე მმართველის – მუჰამად ბუზურგ უმიდის დროს (1138-1162 წწ.) ქართველებსა და ისმაილიტებს შორის დაპირისპირებაზე მიგვითითებს.

რაშიდ ად-დინი წერს, რომ 1142 წ. თებერვალში ისმაილიტებმა დეშთე-დეილემაზე (გილანი) ლაშქრობისას დაიკავეს მუბარაქ-ქუჰის ციხე-სიმაგრე და ააგეს კიდევ ერთი ციხე, რომლის სახელსაც ისტორიკოსი არ ასახელებს. ამის შემდეგ ისმაილიტებმა თავიანთი დარტყმა მიმართეს გურჯისტანზე. ისმაილიტებმა მათ (ქართველების – ბ. ბ.) ციხეს (არ ასახელებს – ბ. ბ.) ალყა შემოარტყეს. „გურჯიების საქმე გართულდა.“ ალყაში მყოფთა შორის არ იყო ერთიანობა. მათმა გარკვეულმა ნაწილმა ისმაილიტებთან შებრძოლებას მათ მხარეზე გადასვლა არჩია. ალყაში მყოფთა სათავეში ორი ძმა იდგა – ემირ ტ(თ)არასფ იბნ მელიქშაჰ გურჯანი და მისი ძმა გურშასფი. პირველი მათგანი ისმაილიტების მხარეს გადავიდა და სიცოცხლე შეუნარჩუნდა, ხოლო „გურშასფის საქმე იქამდე მივიდა, რომ იოტისოდენა იმედიც არ დარჩა.“ მოგვიანებით იგი ისმაილიტებმა მოკლეს. ლაშქრობა იმით დასრულდა, რომ რაფიყებმა (ირანელი ისმაილიტები – ბ. ბ.) ააგეს მორ-ქუჰის ციხე, რომელსაც ასევე მუბარაჰ-ქუჰიც უწოდეს. „რაფიყებმა, როგორც კი გურჯიების საქმე დაასრულეს, ალამუთში დაბრუნდნენ.“<sup>1</sup>

რაშიდ ად-დინის მიერ გადმოცემული ეს ფაქტი საქართველოში დემეტრე I-ის მეფობას ემთხვევა (1125-1156 წწ). იქიდან გამომდინარე, რომ დემეტრე I-ის შესახებ ქართული წყაროებში მწირი ინფორმაცია გვაქვს, ლოგიკურია, რომ ეს ფაქტიც არსად დაფიქსირებული არაა. რაშიდ ად-დინზე დაყრდნობით შესაძლებელია ქართველებსა და ალამუთელებს შორის არსებული კონფრონტაციის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტის აღდგენა. რაშიდ ად-დინის ეს ცნობა აჩვენებს, თუ რამდენად ახლოს იყო ისმაილიტთა სახელმწიფოს საზღვრები საქართველოსთან და სად იკვეთებოდა მათი ტერიტორიული ინტერესები.

1 რაშიდ ად-დინი, გვ. 148 – ვცტირებ – სტროევა, დასახ. ნაშრ. გვ. 139-140.

იქიდან გამომდინარე, რომ ჩვენ ზუსტად არ ვიცით კონკრეტულად რომელ ტერიტორიას გულისხმობს რაშიდ ად-დინი, სადაც ქართველებსა და ისმაილიტებს შორის მოხდა დაპირისპირება, მიგვაჩნია, რომ საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ პროვინციებს უნდა გულისხმობდეს, რადგან სწორედ ამ მიწების სიახლოვეს იყო დელიმანისა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ტერიტორია.

ცალკე შევხებით ირანელი ისმაილიტების შესახებ ქართულ წყაროებში არსებულ ინფორმაციას. ცნობები მწირია, თუმცა მათი მონაცემები ცხადად ასახავენ ისმაილიტების პოლიტიკურ, რელიგიურ და სოციალურ აქტივობებს, როგორც ირანის, ისე კავკასიის და მათ შორის, საქართველოს ტერიტორიაზე. ისევე, როგორც აღმოსავლური, ქართული წყაროებიც ნათლად გამოხატავენ იმდროინდელი საერთაშორისო პოლიტიკური, რელიგიური და სამეცნიერო საზოგადოების დამოკიდებულებას ასასინთა ტერორისტული იდეოლოგიისა და ზოგადად, მათი სახელმწიფოს შესახებ.

მულიდებს ქართულ წყაროებში პირველად „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ მოიხსენიებს. თამარის პირველი ისტორიკოსი 1191 წელს ერაყის სელჩუკთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფი ილდეღიზიანთა ფეოდალური სამთავროს მმართველის – მუზაფერ ად-დინ ყიზილ არსლანის<sup>1</sup> (1186-1191) გარდაცვალების შესახებ წერს, „ამას ჟამსა შინა მოიკლა ყიზილ-არსლან ათაბაგი, და ან გასულტნებული, მუჰლიდთა მიერ.“<sup>2</sup> ფაქტთან დაკავშირებით იმავეს წერს მირხონდიც,<sup>3</sup> ხოლო რაშიდ ად-დინი აღნიშნავს, რომ მკვლელების ვინაობა ვერ დაადგინესო.<sup>4</sup>

როგორც ჩანს, ისმაილიტების შელახულ რეპუტაციას კარგად იყენებდნენ მათი ოპონენტები. სავარაუდოა, რომ იყო შემთხვევები, როდესაც მომხდარი მკვლელობების კვალის არევის მიზნით, ჩადენილი დანაშაული მულიდებისთვის დაუბრალებიათ.

შემდეგი ქართული წყარო, რომელიც ირანელი ისმაილიტებისა და ქართველების ურთიერთობის შესახებ გვანვდის ცნობას, არის ჟამთააღმწერელი. მონღოლთა მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ქართველი მემკვიდრე საუბრობს ალამუთის წინააღმდეგ მონღოლთა ბრძოლის შესახებ, რომელიც შვიდი წელი გაგრძელდა და რომელშიც ქართველები აქტიურად მონაწილეობდნენ. 1246 წლი-

1 ირ. ჯალაღანია, ილდეღიზიდები, სეა, 5, თბ., 1980, გვ. 106; ნ. შენგელია, საქართველოს საგარეო ურთიერთობანი თამარის მეფობაში, სინ, IV, თბ., 1979, გვ. 321.

2 ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1959, გვ. 62.

3 ირ. ჯალაღანია, ილდეღიზიდები, ქსეა, 5, თბ., 1980, გვ. 106; როუზათ ას-საფა, IV, თეირანი, 1960, გვ. 605 – ვციტირებ, თ. ნატროშვილი, ისმაილიტთა მოძრაობის ისტორიიდან, მაცნე, 2, 1975, გვ. 70;

بیرنیا، حسن، اشتیانی، عباس اقبال. ۱۹۶۴. تاریخ ایران قبل از اسلام بعد از اسلام. تهران. کتابخانه ملی ایران. گ. 328.

4 თ. ნატროშვილი, ისმაილიტთა მოძრაობის ისტორიიდან, მაცნე, 2, 1975, გვ. 75.

დან მონღოლთა მიერ დაწესებული მუდმივი სამხედრო სამსახური ქართველებს მათ ლაშქრობებში მონაწილეობას ავალდებულებდა, რაც დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა. ქართული ლაშქარი მონღოლებმა ორად გაყვეს. ლაშქრის ერთი ნახევარი ექვსი თვის მანძილზე ალამუთის ალყაში იღებდა მონაწილეობას, ხოლო შემდეგი ექვსი თვე ქართული ლაშქრის მეორე ნაწილი იდგა ალამუთის ციხესთან. საქართველოს მთელი სამხედრო რესურსი ისმარაღებების წინააღმდეგ საბრძოლველად იყო მობილიზებული. ჟამთააღმწერლის ცნობით, მონღოლები „... წარვიდეს ბრძოლად ალამუთს, და ქართველნი თანა-წარიტანეს, რომელნი განიყვეს ორად: ნახევარი ერთსა წელსა, და ნახევარი ერთსა წელსა იყვნინან ალამუთს. რამეთუ შუდ წელ განგრძელდა ბრძოლა ალამუთისი, რომელნი არიან კაცის მკვლელნი მიპარვითა, რომელთა მულიდად უწოდიან.“<sup>1</sup>

ალამუთის ალყის დროს გაურკვეველ ვითარებაში გარდაიცვალა ჩალათა ნოინი. ქართული წყაროს ცნობით, იგი ასასინმა მოკლა. ჟამთააღმწერელი დაწვრილებით გადმოგვცემს მომხდარს, რადგან ნოინის მკვლელობაში მონღოლების მხრიდან ეჭვიმითანილები ქართველები იყვნენ. „დღესა ერთსა წარმოგზავნეს ალამუთელთა მულიდი ჯელოვანი, მივიდა ღამით და შემოეპარა მკვლელთა ჩალათა ნოინისათა, შევიდა კარავსა მისსა, მძინარესა დასდვა დანა გულსა მისსა და მოკლა იგი, რომელ ვერავინ ცნა.“<sup>2</sup> მომხდარზე რაშიდ ად-დინიც წერს. იგი აღნიშნავს, რომ ჩალათა-ნოინს ერეტიკოსმა ისმარაღებმა დანით ყელი გამოჭრესო, თუმცა არ წერს, ეს სად მოხდა. არც ჟამთააღმწერელი და არც რაშიდ ად-დინი ჩალათა ნოინის მკვლელობის წელს არ უთითებენ.<sup>3</sup>

ჟამთააღმწერლის მიხედვით, მონღოლებმა ჩალათა ნოინის მოკვლის ეჭვი ქართველებზე იმიტომ მიიტანეს, რომ ისინი ჩალათას ბანაკთან ახლოს იყვნენ დაბანაკებულები.<sup>4</sup> ჰასუხისმგებლობასაც მათ დააკისრებდნენ, რომ არა მულიდის აღიარება. ჟამთააღმწერლის ცნობით „... გამოვიდა კაცი ერთი ლერწმონით, რომელსა აქუნდა ლახუარი წუდილი, შეღებილი სისხლითა. და ლახუარი იგი აღიპყრაზე, და ძლიერად ჯმა ყო: „მან ქუშტემ ჩალათა,“ რომელ არს სპარსულითა, „მე მოვკალ ჩალათა.“ ამის შემდეგ იგი ისევ ლერწმოვანში შევარდა თავის გადასარჩენად.<sup>5</sup> მონღოლებმა ის კაცი შეიპყრეს და მკვლელობის აღიარების მიზეზი ჰკითხეს. მან განაცხადა, „მე ვარ

1 ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1959, გვ. 208.

2 ჟამთააღმწერელი, გვ. 208.

3 Рашид ад-Дин, 1947 Сборник Летописей, I, кн. первая, перевод с персидского Л. А. Хетагурова, Релакция и примечания А. А. Семенова, Москва-Ленинград: Академия Наук СССР, гв. 100; ჰულაგუს მიერ ალამუთის აღების შესახებ – اشثيانى، عباس اقبال۔ بيزنيا، حسن، 1964. تاريخ ايران قبل از اسلام بعد از اسلام. تهران. كتابخانه ملي ايران 1964. გვ. 418-419.

4 ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 209.

5 ჟამთააღმწერელი, გვ. 210.

მულიდი, მულიდთა შორის საჩინო. მათ მულიდთა თავადთა მომცეს ოქრო ფრიადი, რათა თქუენგან ვინმე მოვაკუდინო ოთხთა მაგათგან (ჩალათარი, ჩარმალანი, იოსური და ბიჩუ – ხ. ბ). წარმოვედ მოვკალ და დავიმაღე.“<sup>1</sup> სამალავიდან გამოსვლის მიზეზად კი მულიდმა სიზმრად ნანახი ქალი დაასახელა, რომელმაც უთხრა, რომ თუ მკვლელობას არ აღიარებდა, უამრავი უდანაშაულო ადამიანის სისხლი დაიღვრებოდა. ქართველებმა ეს ქალი ღვთისმშობლად აღიქვეს, რადგან სწორედ მას და მაცხოვარს შესთხოვეს დახმარება, რომ ამ დანაშაულის გამო ტყუილად არ დასჯილიყვნენ.<sup>2</sup>

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართული და სპარსული წყაროები ჩალათა ნოინის მკვლელობის თარიღს არ უთითებენ. ხაზგასასმელია ის გარემოება, რომ რაშიდ ად-დინი, რომელიც 1256 წ. ალამუთის ციხის აღებასა და ისმაილიტთა სახელმწიფოს განადგურებას ნაშრომის ცალკე თავში გადმოსცემს და დეტალურად აღწერს მიმდინარე მოვლენებს, ამ ფაქტის შესახებ არაფერს წერს.<sup>3</sup>

ჟამთააღმწერლის ცნობა ცხადად აჩვენებს იმ ინფორმაციულობას, რაც ქართველებს ისმაილიტთა ორდენის მიმართ ჰქონდათ: ქართველები ნიზარიტებს სპარსულის გავლენით მულიდებად მოიხსენიებენ (მულიდი არაბული ტერმინია და სარწმუნოებისაგან განდგომილს, ერეტიკოსს ნიშნავს. მულიდებს ირანელ ნაზარტებს უწოდებდნენ.<sup>4</sup> რაშიდ ად-დინიც ისმაილიტებს ერეტიკოსებად მოიხსენიებს<sup>5</sup>). ჟამთააღმწერელი ისმაილიტებს ალამუთელებსაც<sup>6</sup> უწოდებს. ისტორიკოსმა იცის მათ მიერ ჩადენილი მკვლელობების ტაქტიკა – მიპარვით მისვლა.

დავუბრუნდეთ ჩალათა ნოინის მკვლელობის ფაქტს. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ნარატივი გარკვეულ ეჭვს იწვევს, რადგან ალამუთიდან გამოგზავნილი „მულიდი ჯელოვანი“ და „მულიდთა შორის საჩინო“, როგორც იგი თავის თავს უწოდებს, დავალების შესრულების შემდეგ ალამუთში დაბრუნების ან საერთოდ გაქცევის ნაცვლად, იქვე, ლერწმოვანში დაიმალა. შემდეგ, მულიდმა განაცხადა, რომ ისმაილიტებმა ჩალათას მოკვლისთვის მას დიდძალი ოქრო გადაუხადეს; ჩადენილი მკვლელობის აღიარების შემდეგ კი, ისევ ლერწმოვანში სცადა დამალვა. და ბოლოს, იგი ამ აღიარების მიზეზად სიზმარში ნანახ ქალს ასახელებს.

1 ჟამთააღმწერელი, გვ. 210.

2 ჟამთააღმწერელი, გვ. 210-211.

3 Рашид ад-Дин. 1946. Сборник Летописей. т. III. Перевод с персидского А. К. Арендса. Редакция и примечания А. А. Ромаскевича. Е.Э. Бертельса и А.Ю. Якубовского. Москва-Ленинград: Академия Наук СССР, гв. 28-32.

4 გ. სანიკიძე, ისმაილიტები, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, გვ. 104.

5 Рашид ад-Дин. 1946. Сборник Летописей. т. III. Перевод с персидского А. К. Арендса. Редакция и примечания А. А. Ромаскевича. Е.Э. Бертельса и А.Ю. Якубовского. Москва-Ленинград: Академия Наук СССР, гв. 28-32.

6 ჟამთააღმწერელი, გვ. 211.



ისმაილიტთა ისტორიიდან ცნობილია, რომ ნიზარიტები დავალებზე წასულ ფიდაის გასამრჯელოს არ უხდოდნენ. მით უფრო, დიდძალ ოქროს არ აძლევდნენ, რადგან მას დავალების უსიტყვო შესრულებას მათი კანონი და რწმენა ავალდებულებდა; ასასინისტვის მთავარი ავტორიტეტი იმამი და ჰუჯათი იყო. იგი სიზმარში ნანახი ქალის შეგონებას ყურადღებას არ მიაქცევდა; ასევე, ასასინისტვის არალოგიკური საქციელია დანაშაულის ჯერ აღიარება, შემდეგ თავის გადასარჩენად დამალვა.

ჟამთააღმწერელი წერს, რომ „ვითარ ესმა სიტყუა კაცისა მისგან თათართა, განკვრდეს და კაცი ესე მულიდი ჳრმლითა ორად განკუეთეს.<sup>1</sup> ანუ, მონღოლებში ეს გაცემა იმ შეუსაბამობამ გამოიწვია, რაც ამ კაცის საქციელსა და ისმაილიტთა დოქტრინას შორის არსებობდა.

აქედან გამომდინარე, ლოგიკურია, ჩნდება კითხვა – მონღოლი ყაენის მკვლელობა მართლა ქართველების მოწყობილი ხომ არ იყო და სხვას გადაუხადეს დიდძალი ოქრო, რომ ჩალათას მკვლელობა თავის თავზე აეღო? რადგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ქართველები სასტიკად დაისჯებოდნენ. ხოლო მიზეზი, თუ რატომ უნდა მოეკლათ ქართველებს ჩალათა ნოინი იყო ის, რომ ჟამთააღმწერლის ცნობით, ქართველები ალამუთელებთან ბრძოლით ძალიან შეწუხებულები იყვნენ: „...ქართველნი დიდსა ჭირსა შინა იყვნეს თათართა (მონღოლთა – ხ. ბ.) მიერ, რამეთუ მიმდები და მოუწყინებელი ბრძოლა აქუნდა ალამუთელთა მიმართ...“.<sup>2</sup>

კოხტასთავის აჯანყების (1246 ან 1247 წწ.) ერთ-ერთი მიზეზი ჟამთააღმწერლის ცნობით, ალამუთის წინააღმდეგ მონღოლთა გაჭიანურებულ ბრძოლებში ქართველების მონაწილეობა იყო – „... ვერ წინააღმდეგებით თათართა. და იგინი ბოროტად გუაჭირვებენ ესე ოდენ, რომელ ყოველთა წელთა ალამუთს წარვალთ ჭირითა და ყოველთა ღუანლთა შემთხუევად. არა არს ღონე, დაღათუ უმეფო ვართ, არამედ შევკრბეთ ყოველნი, და ვბრძოდით თათართა.“<sup>3</sup> როგორც ბ. ლომინაძე აღნიშნავს, „გასაკვირიც არ არის, რომ ქართველთა აჯანყების უშუალო საბაბიც სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ლაშქრობა გახდა. ქართველებს ალამუთზე ლაშქრობის წინ დაუსკვნიათ მონღოლებთან შებრძოლება, რადგან ალამუთზე ლაშქრობას დიდად შეუვიწროებია ისინი“.<sup>4</sup>

ისმაილიტების წინააღმდეგ მონღოლთა მიერ მოწყობილ სამხედრო ექსპედიციებზე ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „არამედ რა განგრძელდა ლაშქრობა ალამუთელთა, წარავლინა ულუ-ყეენმან

1 ჟამთააღმწერელი, გვ. 211.

2 ჟამთააღმწერელი, გვ. 211.

3 ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 215.

4 ბ. ლომინაძე, მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40-XIV ს. 10-იან წწ.) სინ. III, გვ. 554, 569.

ლაშკარნი და ლაშას ძე დავით მათ თანა. ... გარნა მარადის იყვიან დავით და ნარინ დავით მეფენი წინაშე ულუ-ყენისა“. <sup>1</sup> (ქართველები დავით ულუს სარდლობით ასევე მონაწილეობას იღებდნენ 1258 წ. 10 თებერვალს ბაღდადის აღებაში, და 1259 წ. ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ ბრძოლაშიც). მონღოლთა მიერ დაწესებულმა აუტანელმა გადასახადებმა და სამხედრო ბეგარამ განაპირობა მათ წინააღმდეგ აჯანყებები (დავით ნარინის აჯანყება – 1259 წ. ზაფხულში, 1260-1261 წწ. დავით ულუს აჯანყების მიზეზი კი ეგვიპტეზე ლაშქრობა გახდა<sup>2</sup>).

ამდენად, შექმნილი ვითარება და განვითარებული პროცესები სრულად არ გამორიცხავს ქართველების მიერ ჩალათა ნოინის მოკვლის ეჭვს.

ამრიგად, XI საუკუნის ბოლოდან თბილისში ისმაილიტთა უკიდურესი მიმდინარეობის – ნიზარიტების სექტის წარმომადგენლები ჩნდებიან. მათი გააქტიურება XII საუკუნის 20-იანი წლების დასაწყისში ხდება. მულიდების მიერ თბილისში ჩადენილი მკვლელობები მიმართული იყო სუნიტი სასულიერო პირების მიმართ. ირკვევა, რომ სუნიტების მიერ ერესად გამოცხადებულ ისმაილიზმს თბილისში ძლიერი მუსლიმური ოპოზიცია ჰყავდა. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო თბილისელი სუნიტებისა და ისმაილიტების დაპირისპირების მიზეზი.

ქართველებსა და ალამუთელებს შორის 1142 წლის ახლო ხანებში არსებული კონფრონტაცია ცხადად აჩვენებს, თუ რამდენად ახლოს იყო ისმაილიტთა სახელმწიფოს საზღვრები საქართველოსთან და სად იკვეთებოდა მათი ტერიტორიული ინტერესები.

ნაშრომში ყურადღება გავამახვილეთ ჟამთააღმწერლთან დაცულ ცნობაზე, რომელიც წინააღმდეგობაში მოდის ისმაილიტების ქცევის კოდექსთან. აქედან გამომდინარე, ჩნდება ფრთხილი ვარაუდი, რომ შესაძლოა, მონღოლი ყაენის მკვლელობა მართლა ქართველების მოწყობილი ყოფილიყო. რის შემდეგაც სხვას გადაუხადეს დიდძალი ოქრო, რომ ჩალათას მკვლელობა თავის თავზე აეღო, რადგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მკვლელობაში ეჭვმიტანილი ქართველები სასტიკად დაისჯებოდნენ.

1 ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 213.

2 ბ.ლომინაძე, დასახ. ნაშრ. სინ, IV, გვ. 570-571.

Korneli Kekelidze Georgian National  
Centre of Manuscripts,  
Georgia  
baindurashvilikhatuna@yahoo.com

## **THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN GEORGIANS AND THE ISMAILI**

The aim of the given research is to reflect the relationships between the Georgians and the Ismaili based on the Persian and Georgian historical sources. The paper focuses on the attitude of Georgians towards this direction of Islam. The paper studies the reasons for the crimes committed by Assassins in Tbilisi and identifies the geographical area of the confrontation between the Alamut Ismaili and Georgians.

**KEYWORDS:** Ismaili, Islam, history of Georgia

**T**he study of Ismailism plays an important role in the research of the history of Islam and the East<sup>1</sup> (Japaridze 1999, 22-23; Goldtzer 1912, 226; Sanikidze 1999(1), 88-101; Narimanishvili 2006, 103-110). This movement of Islam, as a religious and political phenomenon, had a significant influence on the political and ideological life of Iran, Iraq, Syria and Egypt.

The aim of the given research is to reflect the relationships between the Georgians and the Ismaili based on the Persian and Georgian historical sources. The paper focuses on the attitude of Georgians towards this direction of Islam. The paper studies the reasons for the crimes committed by Assassins in Tbilisi and identifies the geographical area of the confrontation between the Alamut Ismaili and Georgians.

The research is based on the methods of comparison of sources, as well as critical and complex analysis.

The importance of Ismaili activities in Iran and their State is proved by the fact that all authoritative Persian-speaking historians such as Rashid al-Din, Juvayni, Mirkhvand (also Ibn al-Athir) provide data regarding the Ismaili. The data embrace facts about the origin of Hassan-i Sabbāh,

---

1 G. Japaridze, *Alids, Islam, Encyclopedia*, Tbilisi, 1999, pp. 22-23; Goldtzer, I, *Lectures on Islam*, 1912, p. 226 (In Russian); G. Sanikidze, *The Doctrine of Ismaili Imamate and its Political Aspects, Georgia and the Middle East, II*, Tbilisi. Chronograph, 1999 (1) pp. 88-101; G. Narimanishvili, *The History of Origin of Ismailism, Perspective XXI, VIII (2)*, Tbilisi, 2006, pp. 103-110

different stages of his life, establishment of the Ismaili State, their religious-political hierarchy, the Ismaili doctrine and lifestyle. The historians analyze the strategy of murders organized by Assassins, their methods and the geographical area of their activities.

Ismailism became part of Islam in the second half of the VIII century. The sixth Imam of the Shiites Jafar al-Sadiq declared his younger son Musa al-Kazim (died in 799) as his heir and the seventh Imam instead of his elder son Ismail (died in 762). The Shiites who were discontented with Jafar al-Sadiq's decision opposed Jafar and named the son of the deceased Ismail – Muhammad as the seventh Imam. They were called Qarmatians ("Al-Qaramita" – named after the founder – Hamdan Qarmat)<sup>1</sup> (Stroyeva 1978, 32; Sanikidze 1999(2), 103-104; Narimanishvili 2006, 103-104; F. Daftary 2012, 34).

In 910, Ismaili missionary Ubayd Allah al-Mahdi Billah (Ubaydula) (910-934) who considered himself a descendant of Jafar al-Sadiq, declared himself as Imam and created the Fatimid Caliphate of Ismaili in Northern Africa (910-1171)<sup>2</sup> (Tikadze 2008, 152). In 969, the Fatimid Ismaili occupied Egypt, and soon afterwards conquered Southern Syria. They declared Ismailism as an official religion. In the Fatimid period, the ideological system of the Ismaili became fully developed<sup>3</sup> (Stroyeva 1978, 32; Sanikidze 1999(2), 103-104)

Fatimid authorities attached great significance to the spreading of their ideology. For this purpose, they had special administrative officials called Da'i who promoted the religion on a large scale. According to V. Gabashvili, in the middle of the XI century, Fatimid Da'i implemented successful propaganda on remote territories, including Tbilisi emirate<sup>4</sup> (Gabashvili 2016, 175; Narimanishvili 2006, 108-109; F. Daftary 2012, 36-40;). Marshall Hodgson, who relies on the data of Rashid al-Din and Juvayni, as well as the memories of Hassan i-Sabbah, notes that in the 50s of the XI century the Fatimid Caliph appointed Nasir Khusraw as Hujjat of Khorasan and Gurgistan<sup>5</sup> (Hodgson 1955, 43-44; Nanji 1999, 1006). V. Gabashvili agrees

---

1 Stroyeva L. V. The State of Ismaili in Iran in the XI-XIII Centuries. Moscow. 1978, p. 32; G. Sanikidze, the Ismaili, Islam, Encyclopedia, Tbilisi, 1999 (2), pp. 103-104; G. Narimanishvili, The History of Origin of Islam, Perspective XXI, VIII (2), Tbilisi, 2006, pp. 103-104; F. Daftary, Historical Dictionary of the Ismaili, Toronto, 2012, p. 34

2 M. Tikadze, The History of Arabia, Tbilisi, 2008, p. 152

3 Stroyeva L. V. The State of Ismaili in Iran in the XI-XIII Centuries. Moscow. 1978, p. 32; G. Sanikidze, the Ismaili, Islam, Encyclopedia, Tbilisi, 1999 (2), pp. 103-104;

4 V. Gabashvili, The History of Georgian-Egyptian Relations (XI-XII centuries), "Valerian Gabashvili, Collected Papers," I, Tbilisi, 2016, p. 175 (pp. 167-181). G. Narimanishvili, *ibid.* pp. 108-109; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history/> last visited on 29/01/2021; F. Daftary, Historical Dictionary of the Ismaili, pp. 36-40

5 Hodgson, M. C. S. 1955. The Order of the Assassins, Struggle of the early Nizari Ismailis against the Islamic world. University of Chicago, pp. 43-44, 69; A. Nanji, Nasir-i Khusraw, The Encyclopedia of Islam, vol. VII, ed. C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and CH. Pellat,

with this opinion. Based on the biography of Nasir Khusraw, Gabashvili argues that in 1052, Khusraw was appointed Hujjat of Khorasan and Gurjistan. Gabashvili also notes "... Nasir Khusraw as Hujjat (Chief Da'i – Kh. B) of Georgia had to supervize all the Da'i of Tbilisi Emirate"<sup>1</sup> (Gabashvili 2016, 175).

V. Gabashvili underlines the fact that Gurjistan and the furthermost Southern province of Khorasan – Garjistan are written in Arabic in the same way. As in the given period Garjistan formed part of Khorasan province, V. Gabashvili excludes their separate mention. Therefore, he argues that Nasir Khusraw was appointed Hujjat of Gurjistan i.e. Georgia<sup>2</sup> (Gabashvili 2016, 175-176). In order to justify his opinion, based on A. Bertels' work, the Georgian scholar also notes that the Fatimids divided the world into 12 Jaziras (regions) and appointed Hujjats who supervized the propagandistic activities of the Da'i in their respective regions.<sup>3</sup> (Bertels 1959, 175, 184). V. Gabashvili's opinion should be taken into consideration. However, we should answer a question: was it possible to unite such geographically distant territories as Khorasan and Gurjistan under one Jazira? Our doubts are also due to the fact that in contemporary European historiography<sup>4</sup> Nasir Khusraw is mentioned solely as the Hujjat of Khorasan. This is due to the fact that, like other territories, Garjistan formed part of the huge region of Khorasan in the 50s of the XI century. Thus, the issue of appointment of Nasir Khusraw to the position of Hujjat of Gurjistan remains unclear.

Hassan-i Sabbah has played an especially important role in the history of Ismailism. Sabbah contributed to the formation of a new stage of the given sect and the history of Iran in general. In the given paper, I will discuss the key activities of Hassan i-Sabbah and thus describe the religious and political situation in Georgia's neighbouring regions which affected the relations between Georgians and the Ismaili.

At the end of the XI century, the Fatimid Caliph of Egypt Mustansir (1036-1094) deprived his elder son Nizar of his heritage and granted it to his younger son Al-Mustali. After the death of his father, Nizar started struggling for authority against his brother. However, he was captivated and executed in 1094. This fact caused discord among the Ismaili.

Hassan i-Sabbah, who no longer hoped for the assistance of the Fa-

---

Brill, 1991, p. 1006 [https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir\\_Khusraw](https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir_Khusraw) - last visited on - 13. 02. 2021

1 V. Gabashvili, 2016. The History of Georgian-Egyptian Relations (XI- XII centuries), p. 175

2 Gabashvili, V. 2016. The History of Georgian-Egyptian Relations (XI- XII centuries) "Valerian Gabashvili. Collected Papers", volume I.Tbilisi. pp. 175-176

3 A. E. Bertels, Nasir Khusraw and Ismailism. Moscow. Oriental Literature, 1959, pp. 175, 184

4 [https://iphras.ru/uplfile/Korneeva/nasir\\_khusraw\\_life\\_a.pdf](https://iphras.ru/uplfile/Korneeva/nasir_khusraw_life_a.pdf); [https://www.academia.edu/35040021/Nasir\\_Khusraw\\_Life\\_and\\_Works\\_of\\_Ismaili\\_Philosopher](https://www.academia.edu/35040021/Nasir_Khusraw_Life_and_Works_of_Ismaili_Philosopher) – last visited on 21.01. 2021

timid Ismaili in his struggle against the Seljuk, supported Nizar as Imam in 1094. In this way, he confronted the Fatimids. The Iranian Ismaili were called Nizarits (whereas the Egyptian ones were called Mustalits).<sup>1</sup>

On September 4, 1090, Hassan i-Sabbah occupied the Alamut Fortress without battle and in Iran, in the region of Turk-Sejuks, formed the State of the Ismaili with its center in Alamut. The Nizarite (//Alamut) State in Iran embraced the territories of Deilemi and Quhistan. Residents of Alamut supported the Ismaili. The main aim of Hassan i-Sabbah was to overthrow Sunni Turk-Seljuks in Iran.<sup>2</sup>

Hassan i-Sabbah formulated his political and social ideas in his religious doctrine “Dawat-e-Jadid” (“New Appeal”).<sup>3</sup> This doctrine opposed the Fatimid “Dawat-e-Qadim” (“Old Appeal”).<sup>4</sup>

According to V. Ivanov, Hassan i-Sabbah was “a man of extraordinary talent, born as a leader, capable of the almost impossible – turning obedient and peaceful Iranian peasants into courageous warriors.”<sup>5</sup>

The Ismaili sect of Alamut was a secret organization with severe discipline. Each Ismaili obeyed the orders of “The Mountain Patriarch” (Hassan i-Sabbah). The highest step in the hierarchy was the Imam, followed by Hujjat and Da’i. The importance of the members of the hierarchy was measured based on their closeness to the Imam.<sup>6</sup>

A peculiar characteristic feature of the Nizari was terror. During the first Crusade, the Europeans called the Ismaili a sect of killers.

From the second half of the XVIII century, European historians consid-

1 Stroyeva L.V., The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries, 1978, p. 47; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-> last visited on 29/01/2021; Stroyeva L/V., The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries, pp. 34, 40-49, 61-63; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-> last visited on 29/01/2021; Historical Dictionary of the Ismaili, p. 40-44 – <https://archive.org/details/HistoricalDictionaryOfTheIsmailis/page/n33/mode/2up>;

pp. 81-96, 102, كتاب بهادريت المؤمنين الطالبان معروف بتاريخ اسمعيليه، تأليف محمد بد زين العابدين خراساني فداءى مسكوى ١٥٩١

2 Stroyeva L.V., The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries, pp. 65-66; T. Natroshvili, The History of the Ismaili Movement, The Herald of the Georgian Academy of Sciences, Series in History, Archeology, Ethnography and Art, Tbilisi, 1977, №2, p. 65 (pp. 64-74); G. Sanikidze, The Doctrine of Ismaili Imamate and its Political Aspects, p. 88;

p. 91, كتاب بهادريت المؤمنين الطالبان معروف بتاريخ اسمعيليه، تأليف محمد بد زين العابدين خراساني فداءى مسكوى ١٥٩١

3 Kalami Pir, A Treahise on Ismaili Doctrine also (Wrongly) Called Haft-Babi Shah Sayyid Nasir, Ed. in General Persian and Transl. into English by W. Ivanow, Bombay, 1935, gv. XXVIII

4 G. Sanikidze, The Doctrine of the Ismaili Imamate, p. 97; Ash-Shakhrastani, The Book on Religion and Sects, Translated into Russian from Arabic. Introduction and Comments by S.M. Prozorov, Moscow. 1984, p. 172.

5 Ivanow, V., Brief Survey of the Evolution of Ismailism, B-7, Leiden, 1952, p. 17

6 G. Sanikidze, The Doctrine of the Ismaili Imamate and its Political Aspects, p. 93; Hodgson M. C. S. The Order of the Assassins, Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World, University of Chicago, 1955, p. 21

ered the Ismaili as a sect of terrorists. However, in the beginning of the 50s of the XX century, an American scholar Hodgson published a monograph which dissipated all legends about the Ismaili.<sup>1</sup>

As the Ismaili killed their victims when they were under the effect of hashish, they were termed “hashishines“. This word was modified as “assassins” and began to denote murderers in a number of European languages. In Iran, they were called “Al-Malahida” (Al-Mulhid), which meant a heretic. <sup>2</sup>

According to Marco Polo, Hassan i-Sabbah sent his Fidai (Fidai – Arabic. “a person who is ready for self-sacrifice“) to distant countries.<sup>3</sup> If a Fidai was captivated after he had performed his duty, he committed suicide. But if a Fidai succeeded and returned to Alamut safely, there were several days of feasting in his honour.<sup>4</sup> In some cases, Fidai were captured and executed. Sometimes they were put on trial and punished on the basis of fatwa. Sometimes they were killed on the spot.

Opinions of scholars vary regarding the methods of murder used by the Ismaili. Some scholars think that the assassins committed murders publicly, others consider that the murders were committed secretly and stealthily. However, if we compare the sources, we will see that the Ismaili did not stick to one concrete method of murder. For instance, the Ismaili of Syria killed people publicly, thus spreading the syndrome of terror and helplessness among their opponents. The Iranian assassins, especially those from Ispahan, used both secret and public methods of murder based on the situation. According to Stroyeva, the Ismaili of Alamut planned the murders secretly but implemented them publicly.<sup>5</sup> I cannot agree with this opinion, because, according to the Georgian Annalist, during the siege of Alamut, the Mongol governor Chaghat was murdered by an assassin when he was alone in his own tent. The Georgian annalist also notes that the Ismaili killed their victims stealthily.<sup>6</sup>

---

1 Hodgson M. G. S., *The Order of Assassins, The Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World*, The Hague, 1955

2 Katsitadze, D. *The History of Iran*, Tbilisi, 2009, pp. 208-209; G. Sanikidze. *The Ismaili, Islam*, Encyclopedia, Tbilisi, 1999, pp. 103-104; Stroyeva, p. 154; Polo Marco, *The Book of Marco Polo*, translated from Old French by I. P. Minaev, edited and prefaced by I.P. Magidovich, Moscow, 1956, pp. 70-72

<https://www.google.com/search?q=iis.+ac.+uk/eu/research/encyclopedia-contributions/assassin&spell=1&sa=X&ved=2ahUKewiGhK7mn8HuAhWiyUKHes5BCkQBSgAegQIBhAu&biw=1366&bih=625-> last visited on 29/01/2021; <https://www.iis.ac.uk/academic-article/ismailis-history-> last visited on 29/01/2021

3 Stroyeva, p. 154; Polo Marco, *The Book of Marco Polo*, translated from Old French by I. P. Minaev, edited and prefaced by I.P. Magidovich, Moscow, 1956, pp. 70-72.

4 Polo Marco. *The Book of Marco Polo*, p. 72

5 Stroyeva L.V, *The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries*, Moscow, p. 97.

6 *Annals. Kartlis Tskhovreba (Life of Georgia)*, II, the text identified by S. Kaukhchishvili based on all key manuscripts. Tbilisi, 1959, p. 208.

In Iran, the Seljuks struggled against the Ismaili. Beginning from the 90s of the XI century, upon the orders of Malik Shah and Nizam al-Mulk, numerous activities were implemented aimed at the captivation of Hassan i-Sabbah, but these activities did not bring the desired result.<sup>1</sup>

The Ismaili aroused fear and aggression among the Seljuks. Nizam al-Mulk assessed these threats quite objectively. One of the chapters of his work "Siyāsatnāmeḥ", called "In Order to Reveal of Affairs of Heretics who Are the Enemies of the Shah and Islam," is dedicated to the Ismaili and the threats caused by the latter. Nizam al-Mulk notes that "there are no people as evil, superstitious and criminal as this group of people. ... They are secret enemies of the State, who try to destroy the faith. They listen to every sound, observe every wink of an eyelid. If there is a riot, these villains will leave their ambush and rebel against the State, urging people for disobedience, ... and there will be all the terrible things: discord, fight, heresy. They will leave nothing behind them. There is no one in the world who could be more detrimental to the country's authority."<sup>2</sup> This quotation from Nizam al-Mulk proves the fear and risks related to the Ismaili during the Seljuk reign.

Due to the above-mentioned radical attitude to the Ismaili, on October 16, 1092, in Hamadan, Ismaili Abu Tahir Arrani approached Nizam al-Mulk as the latter was going to his harem after Iftar, killed Nizam with a knife and tried to escape. Abu Tahir Arrani was caught and killed on the spot.<sup>3</sup> After twenty days, Malik-Shah also died unexpectedly. The assassins were accused of poisoning him. Malik-Shah's death caused turmoil in the Seljuk State. The central authorities had no time for the Ismaili now.<sup>4</sup>

The anti-Seljuk policy of the Ismaili attracted the Iranian bureaucracy which was hostile to the Seljuks.<sup>5</sup> The high-rank religious authorities of Ispahan were loyal to the Ismaili. According to Ibn al-Asir, some Faqihs of Ispahan were against the execution of the Ismaili, while others hesitated.<sup>6</sup>

The geographical area of murders committed by the Ismaili is vast and embraces Amol, Merv, Ray, Sarakhs, Nishapur, Maragha, Tabriz, Ispahan, Hamadan, provinces: Khwarazm, Kerman, Tabaristan, Gorgan, outside Iran - Baghdad, Mosul, Tbilisi, Cairo and Syrian towns.<sup>7</sup>

This is the number of murders committed at the times of three Ismaili rulers: Hassan i-Sabbah (1090-1124) – 49 people, Kiya Buzurg-Ummid (1124-

---

1 Stroyeva L.V, The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries, Moscow, p. 70.

2 Nizam al-Mulk, *Siyāsatnāmeḥ*. The Book on the Rule of Vizier of the XI Century Nizam al-Mulk, translated into Russian and commented by B. N. Zakhoder, Moscow. Literature, 1949, pp. 188-189; Stroyeva, *ibid.* p. 62.

3 Rashid ad-Din, p. 110; Stroyeva, p. 71.

4 Stroyeva L. V., The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries, p. 68.

5 Stroyeva, *ibid.* p. 135-136.

6 Ibn al-Asir, volume X, p. 301, quoted from Stroyeva, *ibid.* p. 83.

7 Stroyeva, *ibid.* p. 152.



1138) – 12 people, Mohammad Ibn Kiya Buzurg-Ummid (1138-1162) – 14 people. In all, during the 72-year period, 75 people fell victim to the individual Ismaili terror. The victims included people of high administrative, military and religious authority – Caliphs, Sultans, Padishahs, Emirs, Viziers, military commanders, Valis, Hakims, Rays, Mustoufi, Mufti, Qadi and theologians. The Ismaili killed six Viziers of Seljuks.<sup>1</sup> They killed almost every Qadi and Mufti who had judged and executed the Ismaili. Among them was the Qadi of Herat – Abu Sayeed Kharevi (1132), who had the title of “The Qadi of the East and West”. In the second half of the XIII century, there was an attack on the historian Juvayni in Baghdad. The historian was seriously wounded. The reason was that Juvayni not only burnt the library of Alamut but also condemned the Ismaili in his works.<sup>2</sup>

Now I would like to focus on the social nature of the Ismaili movement. Numerous scholars have been interested in this issue. Due to the fact that the majority of Ismaili Da'i were artisans, peasants and merchants, L. Stroyeva considers that their movement was entirely anti-feudal in its nature.<sup>3</sup> V. Gabashvili partly disagrees with Stroyeva's opinion and notes that “the highest political aim and aspiration of Hassan i-Sabbah was to overthrow the State of Seljuks. Their movement was not directed against the feudal system“. Gabashvili adds that the upper layer of the Ismaili gathered merchants and artisans around them by means of social demagoguery.<sup>4</sup>

In general, the Soviet historiography viewed everything from the social viewpoint due to its ideology and attached priority to the opposition between different social classes. This theory was dictated by the Soviet policy which forced scholars to make conclusions in favour of social issues.

Analysis of oriental sources proves that the Ismaili movement in Iran was a national-liberation movement against the Seljuk governance. The majority of adepts of this movement were artisans and peasants because the Iranian aristocracy served the Turk-Seljuks. The aristocrats who opposed the Seljuks had secret links with the Ismaili and fought with the Seljuks in this way. In the periods of Hassan i-Sabbah and Kiya Buzurg-Ummid, being a Nizari was a kind of national and religious indicator of Iranians. Therefore, we cannot define the Ismaili movement as a purely social

---

1 Stroyeva, *ibid.* pp. 148-149; D. Katsitadze, *The History of Iran, III-XVIII Centuries*, Tbilisi, “Horos XXI,” 2009, p. 209.

2 Stroyeva, *ibid.* p. 149; *Persian Sources on the History of the Turkmens and Turkmenistan*, volume 1, VII-XV Centuries. *Arabian and Persian Sources*, Edited by S.L. Volin, A. A. Romaskevich and A. Y. Yakubovsky. – TIVAN, XXIX, Moscow. Literature, 1939, p. 151. (In Russian).

3 Stroyeva L.V. *The Ismaili State in Iran in the XI-XIII Centuries*. Moscow, 1978, pp. 30-33, 106, 108, 136.

4 V. Gabashvili. *Social Movements in the Middle Eastern Cities (IX-XIII Centuries)*, *Issues in the History of the Middle East, Caucasus and Georgia*, Collection of Papers, I. Tbilisi. 2016, p. 145 (pp. 130-147).

phenomenon.

According to Rashid al-Din, at the end of the reign of Hassan i-Sabbah (died in 1124), the Ismaili movement became active in Iraq, Azerbaijan, Khorasan, Mazandaran, Gilan and Gurjistan.<sup>1</sup> As T. Natroshvili correctly notes, the formation of the Alamut Ismaili State coincides with the reign of Davit the Builder in Georgia. Naturally, Georgians were aware of the Ismaili activities. However, the Georgian sources of this period do not mention the Ismaili.<sup>2</sup> According to T. Natroshvili, the activation of Mulids in Georgia followed the annexation of Tbilisi by Davit the Builder.<sup>3</sup> The scholar notes that "... The Georgian King had to protect the interests of the Moslem population of Tbilisi in the same way as the Seljuk Sultans did it. The Georgian King had to protect the population from the Mulid threat and prevent their terror and propaganda. Besides, the subjects who obeyed the Alamut ruler instead of the local authorities would be considered undesired citizens. ... The Georgian feudal society would not bear an organization of rebels in the Kingdom of Georgia. In its turn, the Ismailite movement excluded compromise with regard to any authority, be it Moslem or Christian. Naturally, Mulids would be against the strong authority of Georgian kings in Tbilisi."<sup>4</sup> This opinion is quite acceptable, but it should be underlined that the activation of the Ismaili in Tbilisi was not solely due to the political factor. As we can see from the following events, the Ismaili opposed the Sunni authorities in Tbilisi, because the latter oppressed the Ismaili and considered them heretic.

At the end of the 30s of the XII century, there was an Ismaili sect in Tbilisi. According to Rashid al-Din, one Ismaili assassin from Tbilisi – Ibrahim Damghani (1138/39 (H. 533)) killed the Qadi of Tbilisi, because the latter had sentenced the Ismaili of Tbilisi to death.<sup>5</sup>

The fact that Rashid al-Din mentions the representative of Ismaili sect (called Damghani) as a resident of Tbilisi proves that he belonged to the local Moslem community. This means that Damghani Ismaili lived in Tbilisi for a long time. He was a Da'i sent from Alamut for preaching Nizari doctrine in Tbilisi. As the Ismaili kingdom was geographically quite close to Georgia, the Da'i reached Tbilisi, started propaganda and had adepts soon after the beginning of Nizari movement.

Georgian and Persian sources do not mention the crimes committed by the Ismaili in Tbilisi. However, it is obvious that the assassins applied their

---

1 Rashid al-Din, p. 55 quoted from T. Natroshvili, *ibid.* p. 69;

2 T. Natroshvili, *ibid.* pp. 68-69

3 T. Natroshvili, *ibid.* p. 69

4 T. Natroshvili, *The History of the Ismaili Movement*, p. 69

5 Jami Al-Tawarikh, part of the Ismaili History by Rashid al-Din Fadl Allah, Persian text of VIII-th Century A.H., ed., by M. T. Danesh Pajuh and M. Modaresy, Tehran, 1960, p. 87 – quoted from T. Natroshvili. "The History of the Ismaili Movement", p. 69.

peculiar methods and often committed murders.

In the given period (the reign of Demetrius I), the Moslems of Tbilisi felt calm and protected. The chief direction of Islam among the Moslems of Tbilisi was Hanafi Madhhab of Sunni Islam. The Sunni considered the Ismaili as heretic and fought with them. This must have been the reason for the confrontation between the Sunni of Tbilisi and the Ismaili. The fact that oriental sources say nothing about the murder of politicians in Tbilisi, proves that Alamut Nizari were in confrontation with the Sunni of Tbilisi and not with the royal authorities of Georgia.

Special attention should be paid to a document preserved by Rashid al-Din, according to which there was a confrontation between Georgians and Ismaili during the reign of the third governor of Alamut – Muhammad ibn Buzurg-Ummid (1138-1162).

According to Rashid al-Din, in the February of 1142, during the attack of Deshte-Deylaman (Gilan), the Ismaili occupied the fortress of Mubarak-Kuh and built another fortress, the name of which is not mentioned by the historian. After this, the Ismaili attacked Gurjistan. The Ismaili besieged their (Georgians' – Kh. B.) fortress (the name of which is not mentioned – Kh. B.) and soon took control over it. "The Gurji were in trouble". There was no unity among the besieged. Some of them preferred to take the Ismaili side. The besieged had two leaders – Emir Tarasf ibn Mekilshah Gurjani and his brother Gurshasfi. The first took the Ismaili side and thus saved his life, but "there was not a slightest hope for Gurshasfi." Later, the Ismaili killed him. At the end of the struggle the Rafiqs (Iranian Ismaili – Kh. B.) built the Mor-Quh fortress, also called Mubarah-Quh. "The Rafiqs returned to Alamut as soon as they had done with the Gurji."<sup>1</sup>

This fact told by Rashid al-Din coincides with the period of reign of Demetrius I in Georgia (1125-1156). Georgian sources provide scarce information regarding this King. Therefore, it is logical that the above-mentioned fact is not registered in any document. Based on Rashid al-Din, it is possible to restore important facts referring to the confrontation between Georgians and the Ismaili.

Rashid al-Din's story proves that the borders of the Ismaili State were close to Georgia and that there was a clash of territorial interests.

As we do not know exactly which territory is implied by Rashid al-Din, we argue that he must have implied the farthestmost Southern provinces of Georgia, because these lands were close to the territories of Deyleman and Northern Azerbaijan.

Separate mention should be made of the information found in Georgian sources regarding the Iranian Ismaili. These sources are scarce, but they reflect the political, religious and social activities of the Ismaili in

---

<sup>1</sup> Rashid al-Din, p. 148 – in Stroyeva, *ibid.* pp. 139-140

Iran as well as Georgia and the entire Caucasus. Like the oriental sources, Georgian documents reflect the attitude of the political, religious and scholarly circles of that period to the terrorist ideology of the Assassins.

The Mulids are first mentioned in a Georgian source called "Istoriani da Azmani Sharavandedtani" (History and Eulogies of the Crowned Ones). In 1191, the first historian of Queen Tamar wrote about the death of Muzaffar al-Din Qizil Arslan (1186-1191), the ruler of the feudal kingdom of the Eldiguzids within the Seljuk State of Iran: "In this year was killed Atabag Qizil Arslan, who had adopted Islam under the influence of the Mulids."<sup>2</sup> Mirkhond also notes this fact,<sup>3</sup> whereas Rashid al-Din says that the murderers were not identified.<sup>4</sup>

As it seems, the opponents of the Ismaili took advantage of the tainted reputation of the latter. It is highly probable that Mulids were blamed for murders they had not committed.

Another Georgian source providing information on Georgian-Ismaili relations is the Georgian annalist. After the Mongol occupation of Georgia, the Georgian annalist tells about the struggle of Mongols against Alamut, which lasted for seven years. Georgians were actively involved in this struggle. In 1246, Mongols introduced permanent military service which forced Georgians to take part in the wars launched by Mongols. This caused great discontent of Georgians. The Mongols divided the Georgian army into two parts. One part sieged Alamut for six months, and, during another six months, the other part sieged the fortress. Thus, the entire military resource of Georgia was mobilized to struggle against the Ismaili. According to the Georgian annalist, the Mongols "... went to struggle in Alamut and took Georgians with them, dividing the Georgian army into two parts, each staying in Alamut for half a year. The struggle of Alamut continued for seven years. The residents of Alamut are murderers called Mulids who kill people stealthily."<sup>5</sup>

Mongol Governor Chaghat died under unknown circumstances during

---

1 I. Jalaghania. The Eldiguzids, Georgian Soviet Encyclopedia, volume 5, Tbilisi, 1980, p. 106; N. Shengelia, Georgian Foreign Relations during the Reign of Tamar, Papers in Georgian History, IV, Tbilisi., 1979, p. 321

2 Kartlis Tskhovreba, II, The text identified by Simon Kaukhchishvili based on all key manuscripts. Tbilisi, 1959, p. 62

3 I. Jalaghania, The Eldiguzids, Georgian Soviet Encyclopedia, volume 5, Tbilisi, 1980, p. 106; Rouzat as-Safa, IV, Tehran, 1960, p. 605 – in T. Natroshvili. The History of the Ismaili Movement, Matsne, 2, 1975, p. 70;

بيرنيا، حسن، اشتیانی، عباس اقبال. ۴۶۹۱. تاریخ ایران قبل از اسلام بعد از اسلام. تهران. کتابخانه ملی ایران.

p. 328

4 T. Natroshvili. The History of the Ismaili Movement, Matsne, 2, 1975, p. 75

5 The Georgian Annalist. Kartlis Tskhovreba (life of Georgia), II, The text identified by Simon Kaukhchishvili based on all key manuscripts. Tbilisi, 1959, p. 208

Alamut siege. According to a Georgian source, he was killed by an assassin. The annalist tells this story in detail, because the Mongols suspected Georgians of having committed this murder. "One day a skilled Mulid was sent from Alamut. He stealthily passed the guards, penetrated into Chaghat's tent and stabbed him to death. Nobody knew who he was."<sup>1</sup> Rashid al-Din also writes about this event, noting that a heretical Ismaili man cut Chaghat's throat, although the author does not mention the place where this murder happened. Neither the Georgian annalist nor Rashid al-Din mentions the year when Chaghat was murdered.<sup>2</sup>

According to the Georgian annalist, the Mongols suspected Georgians of killing their governor Chaghat because a Georgian military unit was close to Chaghat's camp.<sup>3</sup> Georgians would have been punished by Mongols if the Mulid had not confessed. According to the Georgian annalist, "... One man came out of the reeds, holding a blood-stained dagger. He raised the dagger and shouted: „Man Kushtem Chaghat“ which in Persian means "I have killed Chaghat." After this, he ran into the reeds to save his life.<sup>4</sup> The Mongols caught the man and asked him why he had confessed the murder. He said: "I am a Mulid, special among the Mulids. The Mulids gave me plenty of gold for killing one of the four people (Chaghatar, Charmaghan, Iosur and Bichu – Kh. B.). I came and killed Chaghat and then I hid in the reeds."<sup>5</sup> When asked why he had left his ambush, the Mullid said that he had dreamt of a woman who warned him that, unless he confessed, the blood of many innocent people would be shed. Georgians concluded that this woman was Virgin Mary, because they had prayed to the Holy Virgin and Jesus Christ, begging to escape punishment for the murder which they had not committed.<sup>6</sup>

As we have mentioned, neither Georgian nor Persian sources give the date of murder of Chaghat. It should be noted that Rashid al-Din, who dedicates a separate chapter to the occupation of Alamut in 1256 and describes the destruction of the Ismaili State in detail, does not mention the murder either.<sup>7</sup>

The information given by the Georgian Annalist proves that Georgians

1 The Georgian Annalist, p. 208

2 Rashid al-Din, 1967. Collection of Annals, I, Book One, Translated from Persian into Russian by L. A. Khetagurov, edited and commented by A. A. Semyonov, Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, p. 100; Occupation of Alamut by Hulagu – عباس، اشبتیانی، p. 414-418. اقبال. 1964. تاریخ ایران قبل از اسلام بعد از اسلام. تهران. کتابخانه ملی ایران

3 The Georgian Annalist. Kartlis Tskhovreba (Life of Georgia), II, p. 209

4 The Georgian Annalist, p. 210

5 The Georgian Annalist, p. 210

6 The Georgian Annalist, p. 210-211

7 Rashid al-Din. 1946. Collection of Annals. Translated from Persian into Russian by A. K. Arends. Edited and commented by A. A. Romaskevich. E.E. Bertels and A. Y. Yakubovski. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, pp. 28-32

were well aware of the Ismaili organization and their activities. Under the influence of the Persian language, Georgians mentioned the Nizari under the name of Mulids (Mulid is an Arabic term denoting a heretic. The Iranian Nizari were called Mulids.<sup>1</sup> Rashid al-Din also qualifies the Ismaili as heretic<sup>2</sup>). The Georgian Annalist calls the Ismaili Alamutians<sup>3</sup>. The Annalist is well aware of the Ismaili method of stealthy murder.

Coming back to the fact of Chaghat's murder: the Georgian narrative regarding the murder of Chaghat seems suspicious, because a skilled Mulid, "special among the Mulids", as he called himself, hid in the reeds instead of returning to Alamut or escaping altogether. Later the Mulid declared that he had been paid plenty of gold for killing Chaghat. Having confessed his crime, the Mulid again tried to hide in the reeds. What is more, the Mulid mentioned a woman from his dream and thus explained his confession.

We know from the Ismaili history that the Nizari did not pay the Fidai for their service. The Fidai would not receive any gold for their job, because they fulfilled the task according to their law and religion. For an assassin, the chief authority was the Imam and the Hujjat. An assassin would not follow the instructions of a woman seen in his dream. Besides, it is unusual for an assassin to run away and hide after confession.

The Georgian annalist writes: "when the Mongols had listened to this man, they pierced him with a sword.<sup>4</sup> The Mongols must have been surprised by the discrepancy between the man's actions and the Ismaili doctrine.

Taking into account the above-mentioned, it is logical to think that the Mongol governor was in fact murdered by the Georgians. They paid a lot of gold to the man who took the responsibility for the murder. The reason for the murder of Chaghat by Georgians was that, according to the annalist, Georgians were severely affected in the fight with the Alamut: "... Georgians suffered greatly due to the Tatars (Mongols – Kh. B.) who had a longlasting and permanent struggle with the Alamutians."<sup>5</sup>

According to the Georgian Annalist, one of the reasons for Kokhtastavi rebellion (1246 or 1247) was Georgia's participation in the prolonged war of Mongols against Alamut: „... We cannot disobey the Tatars who make us suffer by forcing us every year to go to Alamut where troubles and misery await us. We are helpless because we have no king. We must get together

---

1 G. Sanikidze. The Ismaili, Islam. Encyclopedia, p. 104

2 Rashid al-Din. 1946. Collection of Annals. Translated from Persian into Russian by A. K. Arends. Edited and commented by A. A. Romaskevich. E.E. Bertels and A. Y. Yakubovski. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, pp. 28-32

3 The Georgian Annalist, p. 211

4 The Georgian Annalist, p. 211

5 The Georgian Annalist, p. 211

and struggle with the Tatars.”<sup>1</sup> According to B. Lominadze, “it is quite natural that the struggle of Mongols in Alamut led to a rebellion in Georgia. Prior to attacking Alamut, Georgians decided to struggle with the Mongols, because they had suffered greatly during the raids of Alamut.”<sup>2</sup>

Vakhushti Bagrationi writes about the Mongol military expeditions against the Ismaili: “As the expedition to Alamut went on, Khan Ulu took the army, accompanied by Davit son of Lasha. ... The kings Davit and Narin Davit constantly accompanied Khan Ulu.”<sup>3</sup> (Under the leadership of Davit Ulu, Georgians also took part in the occupation of Baghdad on February 10, 1258, and in the struggle against the Egyptian Sultan in 1259). The unbearable taxes and obligatory military service introduced by the Mongols led to rebellions of Georgians (Davit Narin started a rebellion in the summer of 1259, whereas Davit Ulu rebelled in 1260-1261 due to the Egyptian military expedition.<sup>4</sup>)

Thus, considering the above-mentioned situation, we can conclude that the murder of Chaghat by Georgians is quite probable.

To summarize: at the end of the XI century, representatives of the most radical movement of Ismailism – Nizari appeared in Georgia. They became active in the beginning of the 20s of the XII century. The murders committed by the Mulids in Tbilisi mostly affected high rank Sunni officials. Ismailism, declared by the Sunni as a heretic movement, had a strong Moslem opposition in Tbilisi. This must have been the cause for the confrontation between the Sunni and the Ismaili of Tbilisi.

The confrontation between Georgians and Alamutians in 1142 proves the closeness of the Ismaili State to the Georgian borders and the clash of territorial interests.

Thus, in the given paper, we have focused on the information provided by the Georgian Annalist which is contrary to the Ismaili code of behaviour. Hence, there is an assumption that the Mongol Khan might have been murdered by the Georgians. After the murder, Georgians paid a lot of gold to the person who took the blame. Otherwise, Georgians would have been severely punished for Chaghat’s murder.

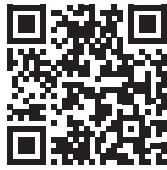
---

1 The Georgian Annalist. Kartlis Tskhovreba (Life of Georgia), II, p. 215

2 B.Lominadze, Mongol Domination in Georgia and the Struggle against it (XIII b. 40-XIV c. 10s) Papers in Georgian History. III, pp. 554, 569

3 Vakhushti Bagrationi, Life of Georgia, IV, p. 213

4 B.Lominadze, *ibid.* Papers in Georgian History, IV, pp. 570-571



### ნათია ხიზანიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის  
საქართველოს ხელნაწერთა  
ეროვნული ცენტრი,  
საქართველო  
natia.khizanishvili@manuscript.ge

## ანჩელი ეპისკოპოსების – ცქირის და ეზრას მოღვაწეობის თარიღისათვის

ანჩა კლარჯეთის მხარეს მნიშვნელოვანი სასულიერო და კულტურული ცენტრი იყო. ანჩელი ეპისკოპოსები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის როგორც პოლიტიკურ, ასევე კულტურულ ცხოვრებაში. ისტორიული წყაროებიდან დღეისათვის ცნობილია 14 ანჩელი ეპისკოპოსი. ამჯერად ჩვენ ინტერესს ანჩის საეპისკოპოსოს ორი მღვდელმთავრის მოღვაწეობის პერიოდის გარკვევა წარმოადგენს.

**საკვანძო სიტყვები:** ანჩა, ეზრა, ცქირი, აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი

ანჩა ტაო-კლარჯეთის რეგიონის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საეპისკოპოსო ცენტრი იყო. ანჩის საკათედრო ეკლესია მდებარეობს ისტორიულ კლარჯეთში, ართვინის მხარეში, არტანუჯის რაიონის სოფელ ანჩაში (Artvin İli, Ardanuç İlçe, İncilli köyü), სოფლის ჩრდილო დასავლეთით, მისგან 600 მ-ზე, მდ. სამწყარის მარცხენა მხარეს (ტაო-კლარჯეთის კატალოგი 2017, 128).

ანჩის საეპისკოპოსოს შესახებ პირველ ცნობებს გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ვიგებთ. თხზულებაში ვკითხულობთ, რომ კლარჯეთში სამონასტრო მშენებლობამდე ანჩის საყდარს მრავალწლიანი ისტორია ჰქონდა და ბევრი სასწაულთმოქმედი ეპისკოპოსი ჰყავდა: „დაღაცათუ ფრიად ურიცხუნი ჟამნი ჰქონან საყდარსა მას ანჩისასა უწინარეს აღშენებისანი და ეპისკოპოსნიცა მრავალნი კეთილად სასწაულთა მოქმედნი ყოფილ არიან“ (მერჩულე 1963, 303).



„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ტექსტის ამ ფრაგმენტის მიხედვით, მეცნიერებაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ანჩის ეპარქია დაარსდა VI-VII სს-ში. ამ თარიღს იზიარებდნენ პავლე ინგოროყვა (ინგოროყვა 1954, 377-378), ლევან მენაბდე (მენაბდე 1962, 436), ვახტანგ ჯობაძე (ჯობაძე 2007, 70), ვალერი სილოგავა (სილოგავა და შენგელია 2006, 46).

ეპარქიის შემადგენლობაში შედიოდა არტანუჯის მხარე, კლარჯეთის მონასტრების ტერიტორია, ლიგანის ხევის გაღმა-გამოღმა ადგილები გონიომდე და მდ. ფორჩისხევის ხეობა. XVI საუკუნის დასაწყისში შედგენილ ისტორიულ დოკუმენტში – „კათალიკოსის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში“, ანჩის ეპარქიის საზღვრები ასეა მოცემული: „სამწყალ აქეთი ხანძთას და ოპიზას შუა დახატულა. იმას ქვემოთ ნიგალი-ხევი გაღმა და გამოღმართი, გონიოს სამღვრამდი“. ამ დოკუმენტის მიხედვით, ანჩელი პატივით მეოთხე ადგილზეა სამცხე-საათაბაგოს 13 მღვდელმთავარს შორის, მანყვერელის, კუმურდოელის და იშხნელის შემდეგ (დოლიძე 1970, 245).

„ჯელმნიფის კარის გარიგების“ მიხედვითაც მაღალია ანჩელის პატივი. დოკუმენტში, სამართლის ძეგლში აღნიშნულია, რომ სამეფო კარზე დარბაზობის დროს, „სწორად ეპისკოპოზნი მოვიდენ იმიერით – იშხნელი, მანყვერელი, ანჩელი, მტბევარი და გოლგოთელი, – მათ, რა ეთაყვანენ ჯელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს“. აქ ანჩელი მესხეთიდან მოწვეულ ხუთ მღვდელმთავარს შორის მესამე ადგილზეა დასახელებული (თაყაიშვილი 1920, 14).

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ტექსტმა ანჩის ხუთი ეპისკოპოსის შესახებ შემოგვინახა ცნობები: ცქირის, ზაქარიას, მაკარის, ეზრას და კიდევ ერთი ანჩელი ეპისკოპოსის შესახებ, რომლის სახელსაც გიორგი მერჩულე არ მოიხსენიებს. სტატიაში ვცდებით გავარკვიოთ ცქირისა და ეზრა ანჩელის მოღვაწეობის თარიღები.

## ცქირი

გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ აშოტ კურაპალატის რეზიდენციაში, არტანუჯში, დიპლომატიური მისიით ჩასულ დიაკონ ცქირს, ანჩის საეპისკოპოსო კათედრა, ეპისკოპოსის გარდაცვალების გამო, თავისუფალი დახვდა. ეს რომ იხილა, „საჰაკ ამირას მიერ მოითხოვა ანჩისა საყდარი აშოტ კურაპალატისაგან უკეთურმან მან ცქირმან“, წერს გიორგი მერჩულე. მართლაც, მან „მძღავრებით დაიპყრო ანჩი“ და იმდენი უკეთური საქმე ჩაიდინა (შესძინა ძვრი ძვრსა მისსა ზედა მრავალი), რომ მათი მოწსენებაჲ ამას წიგნსა შინა არა ჯერ-არს შთანერად ყოველი“, განაგრძობს ავტორი.

ცქირმა ბევრი სიბოროტე შეამთხვია გრიგოლს და იმ დროის სხვა წმინდა მამებს, რომელთაგანაც მუდამ სამართლიანად იყო მხილებული. მათ ერთად მიმართეს აშოტ კურაპალატს და მისი ბრძა-

ნებით, წერილი გაუგზავნეს ქართლის კათალიკოს, „და მის მიერ ეპისკოპოსნი ღირსნი მოიწინეს ანჩს და მათ თანა შემოკრბეს ყოველნი იგი მეუდაბნოენი მამანი“. კრებამ იგი განკვეთა საეპისკოპოსო პატივისაგან, მაგრამ ყოველივე ეს მაინც არ აღმოჩნდა საკმარისი ცქირის დასამხობად. ეპისკოპოსობისაგან განკვეთილი ცქირი „ტფილისს წარვიდა საჰაკ ამირასა, პატრონისა თვისისავე“. აშოტ კურაპალატი მოერიდა თბილისის ამირას განაწყენებას და ცქირმაც „კუალად მძღავრებით დაიპყრო ანჩის საყდარი“. ამჟამად მისი მიზანი იყო, „რაფთამცა შურ იგო მამისა გრიგოლის ზედა“.

ცქირმა ანჩის „ერი“ შეკრიბა და ხანძთის დასარბევად გააგზავნა. გრიგოლ ხანძთელმა ცოტა დრო ითხოვა ლოცვისათვის. მათი ცრემლიანი ვედრება ღმერთმა შეისმინა და ანგელოზის მიერ ეუნყათ, რომ მოვიდოდა „ქადაგი“, რომელიც ცქირის სიკვდილის ამბავს აცნობებდა, „დაღაცათუ ორ დღე ცოცხალ ამისათვს არს, რაფთა ვერ ღირს იქმნეს დამარხვად საყდარსა საეპისკოპოსოსა, და ყოველთა ჰრწმენეს განკუეთად მისი, ხოლო გული მისი აწვე მომუკვდარ არს“. მას შემდეგ, რაც ხალხი გააგზავნა ხანძთის დასარბევად, ცქირი ქორთაში წავიდა, სადაც გარდაიცვალა და დამარხეს (მერჩულე 1963, 305-307).

ვალერი სილოგავასა და ანრი ბოგვერადის მოსაზრებით, ცქირი ანჩის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო IX ს-ის 40-იან წლებში. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ცქირი ამირა საჰაკისა და აშოტ კურაპალატის თანამედროვეა, ეს ფაქტი მკვლევართა ნაწილისთვის შეუსაბამოა.

ამ გარემოებას ყურადღება პირველად ივანე ჯავახიშვილმა მიუახეცია და აღნიშნა, რომ შეცდომა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში იყო, გიორგი მერჩულეს ან თბილისის ამირას სახელი შეეშალა, ან კურაპალატის (ჯავახიშვილი 1945, 123).

კორნელი კეკელიძემ ეს ფაქტი აშოტის გარდაცვალების თარიღის შეცვლით ახსნა. მან გაიზიარა მოსაზრება, რომ ამირა საჰაკი თბილისის ამირად დაინიშნა 830 წელს:

*„ამხიგად გამოდის, რომ 830 წელზე ადრე, ხოდეცა საჰაკი გფიდისის ამიხა ხდება, აშოგის სიკვდილი საგუდვებელი ახაა... ყვედა მოსაზრებათა გამო შეიძლება ითქვას, რომ სუმბაგის ქჰონიკის მვ-ში წახყვნილი და შეცვლილია ათეუდის მაჩვენებელი ასო, მ-ს მაგიეი იქ საფიქხებელია ნ, ასე რომ, აშოგის გახდაცვალების წდად უნდა მიჩნეუდ იქნეს ახა მვ ქჰჰონიკონი, ახამედ ნვ, ე.ი. 836 წელი“ (კეკელიძე 1935, 103).*

სიმონ ჯანაშიამ ცქირის ისტორია IX ს-ის 20-იანი წლებით დაათარია: „ეს ამბავი... მომხდარა IX ს-ის 20-იან წლებში, როდეცა არა-

ბები ქართლში უკვე საკმაოდ დასუსტებული იყვნენ“ (ჯანაშია 1936, 67).

თამარ ლომოურმა ყურადღება მიაქცია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ერთ ცნობას: „ხოლო უწესოებად მისი მრავალგზის ემხილა წმიდათა მათ პირველთა კლარჯეთისა მეუდაბნოეთაგან მამათა და ყოველთა მათგან სამწყსოთა კათოლიკე ეკლესიისათა, უფროდს ხოლო მამისა გრიგოლისგან, რამეთუ არქიმანდრიტი იყო იგი დიდებულთა მათ უდაბნოთად“ (მერჩულე 1963, 305). როგორც ცნობილია, გრიგოლმა არქიმანდრიტობა აშოტის მემკვიდრეების დროს მიიღო. აქედან გამომდინარე, თ. ლომოური ვარაუდობდა, რომ ცქირის მიერ ანჩის საყდრის დაპყრობა მოხდა არა აშოტის, არამედ ბაგრატ კურაპალატის მმართველობის პერიოდში. მკვლევარმა თხზულებაში ისტორიულ პირთა სახელების არევა ახსნა იმით, რომ გადამწერს ან იმ პირს, რომელმაც გიორგი მერჩულეს ეს ამბავი მოუთხრო, მცდარი ინფორმაცია ჰქონდა (ლომოური 1925, 55-56).

თამარ ლომოურის ამ მოსაზრებას იზიარებს ანრი ბოგვერაძე. მან ცქირის ისტორიაში ყველა ის ადგილი, სადაც იხსენიება აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ კურაპალატით ჩაანაცვლა: „ამირა-კურაპალატის ეს კავშირი ბაგრატიანთა თაგზე მოხვეულია... ცქირის მისვლამოსვლაში ზაქარია ანჩელი ეპისკოპოსი გარდაიცვალა. პატივმოყვარე დიაკონმა „საჰაკ ამირასა მიერ მოითხოვა ანჩისა საყდარი ბაგრატ კურაპალატისაგან“. აქედან გამომდინარე, ანრი ბოგვერაძის ვარაუდობს, რომ ცქირი ანჩელი ეპისკოპოსი IX ს-ის 40-იან წლებში იყო (ბოგვერაძე 1970, 136).

ცქირი აშოტ კურაპალატის მმართველობის პერიოდში უნდა ყოფილიყო ანჩის ეპისკოპოსი. პირველ საკითხს, რომელსაც შევეხებით, საჰაკის ამირობის ქრონოლოგიაა. საჰაკის ამირობის ყველაზე ადრინდელი თარიღი იაკუბის ისტორიაში იყო დაცული. იაკუბის მიხედვით, 214/829-30 წ. ხალიფა ალ-მამუნის მიერ არმენიის ვალიდ დანიშნული ჰასან იბნ ალი ალ-ბაზალისი ხარკს სთხოვს თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ ათ-თაფლისის, რომელიც ეურჩება მას და ხარკს თვითონ ითვისებს. უკვე 829-830 წელს საჰაკი უკვე აღარ ემორჩილება ხალიფას და ხარკს საამიროში კი არ აგზავნის, არამედ თავისთვის იტოვებს. იაკუბის ამ ცნობიდან ჩანს, რომ საჰაკი თბილისის ამირად ჩანს 829 წელიდან (სიხარულიძე 1976, 139-142).

XVII ს. ავტორის მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებაში დაცულია ერთი ნაწყვეტი არაბული ქრონიკიდან, რომელიც IX საუკუნის ავტორს<sup>1</sup> ეკუთ-

1 აღნიშნული ქრონიკის ავტორი უნდა იყოს შაიხ აბუ აბდ ალაჰ მამუს იბნ ალ-ჰასან იბნ მუჰამად ალ ლაქზი ად დარბანდი (გარდ. 504/1110 წ.). ამ ავტორის იდენტიფიკაცია დაღესტნელ ისტორიკოს ა. ალიკბეროვს ეკუთვნის. არაბული წყაროს მიხედვით, გოჩა ჯაფარიძე საჰაკის პირველ გაამირებას 818 წელს ვარაუდობს, ხოლო როდის დაკარგა მან ძალაუფლება, უცნობია. მკვლევარი ასევე გამოთქვამს მოსაზრებას,

ვნის, ამ ქრონიკის მკვლევარი და გამომცემელი ვლ. მინორსკი ამ ნაწყვეტის ავტორს პირობითად „თარის ბაბ ალ-აბვაბს“ უწოდებს. ამ წყაროს მიხედვით, საჰაკი თბილისის ამირად უნდა დაენიშნათ უფრო ადრე, ვიდრე 829-830 წლისა. „ისჰაკ იბნ ისმაილ იბნ შუაყაიბის (საჰაკის) ურჩობა (არ ემორჩილებოდა არაბთა ხალიფას) გრძელდებოდა მის სიკვდილამდე 35 წელი და დაკარგეს სამეფო მისმა შვილებმა მისი ურჩობის გამო“. ეთერ სიხარულიძე წერს:

*„ჩვენთვის კახგადაა ცნობიერი საჰაკის მოკვდის თაჩილი – 853 წელი, და თუ მისი ურჩობის წელი 35 წელი გიძედებოდა – მაშინ იგი თბილისის ამიხად უნდა დაენიშნათ ახა უგვიანეს 817 წლისა. დაახლოებით ამ დროიდანვე უნდა დაწყებულიყო მისი მცდელობაც დამოუკიდებლობისათვის. ამის მიხედვით ეჭვს ალახ უნდა იწვევდეს აშოგ კუხაპადაგისა და საჰაკის უხითიეხთობის ფაქტი. ქახთურ ისტორიოგრაფიაში საეჭვოდაა მიჩნეული საჰაკისა და აშოგ კუხაპადაგის უხითიეხთობა, ხადგანაც მიღებული თაჩილები აშოგის გახდაცვადებისა 826 წელი და საჰაკის დანიშვნის ამიხად – 831 ან 842 წელი – ახ შეესაბამება ეხთმანეთს“ (სიხაჟიძე, 1976, 139-142).*

როდის დაკარგა ამირა საჰაკმა ძალაუფლება, უცნობია. გორა ჯაფარიძე ვარაუდობს, რომ ხელახლა საჰაკი ამირა 832 წელს უნდა გამხდარიყო (ჯაფარიძე 2014, 18).

ვფიქრობთ, სუბმატ დავითის ძის ცნობა აშოტ კურაპალატის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით გადასინჯვას არ საჭიროებს, რადგან ამ წყაროს ცნობების სანდოობა სხვადასხვა წყაროებითაც დასტურდება. მაგალითად, ბაგრატიონთა მემკვიდრის მიხედვით, აშოტ II, იგივე აშოტ IV კურაპალატი, გარდაიცვალა 954 წელს. აშოტ II-ის გარდაცვალების თარიღის უტყუარობას ამტკიცებს 2017 წელს საქართველოს კულტურისა და ტურისტული კვლევის ცენტრის მიერ ისტორიულ ტაოში, თურქეთის რესპუბლიკის, ერზრუმის ილის შენქაიას ილჩეს სოფელ მერედისში მიკვლეული ასომთავრული წარწერა. წარწერაში აშოტის IV კურაპალატის გარდაცვალების დღე და რიცხვიცაა აღნიშნული (ჯოჯუა 2018, 103-104).

აშოტ კურაპალატისა და თბილისის ამირა საჰაკის მოღვაწეობის პერიოდიდან გამომდინარე, ვვარაუდობთ, რომ ცქირი ანჩის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო IX ს.-ის 10-იანი წლების ბოლოს.

სოფელ დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის ერთ-ერთ სტელაზე არის წარწერა, რომელშიც იხსენიება ცქირი. ვალერი სილოგავამ გადმოწერა ეს წარწერა: „მე, ცქირი შემ(ი)წ[ყალე...]“ (სილოგავა 1999,

48). მისი ვარაუდით, დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის წარწერაში მოხსენებული ცქირი და ანჩელი ეპისკოპოსი ცქირი ერთი და იგივე პიროვნება შეიძლება ყოფილიყო (სილოგავა და შენგელია 2006, 55).

## ეზრა ანჩელი

ეზრა ანჩელის შესახებ გიორგი მერჩულე წერდა:

*„ხოლო უკუანადგენდთა ამათა ჟამთა ჩუენთა გდახაკნი იხაიებენ მადღითა უფლისაჲთა, ოხითა საუკუნითგან წმიდათაჲთა და ჳოხციედად მოღუაწებითა მეფეთა ჩუენთა დიდებურთაჲთა, ხომედნი იყვნეს კეთიდად ღმთისმსახუხი, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებედ, ბახბახოზთა ბანაკსა დამახლუევედ, ჭეშმახიგთა ქჩისგენეთა სიქაედდ და მოწესეთა სიხაჲდ, ხომედთა შოხის იპოვა ძჳ დიდისა ადახნეხსე კუხაპადაცისაჲ, ბაგხაგ ეხისთავთაეხისთავი, ძადითა ღმთისაჲთა დიდი ჳედმწიფჳ, ეზხაჲ ზე, ღიხისსა ანჩედ მამათ-მთავხისა ეპისკოპოსისა, დიდებურთა აზნაუხთა დაფანჩუდთა შვიდისა“ (მეჩრედე 1963, 307)*

ეზრა I ანჩელი, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, დაფანჩულთა საგვარეულოს სახლის წარმომადგენელი იყო. დაფანჩულნი სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალური სახლის წევრები იყვნენ.

ეზრა ანჩელს მოიაზრებენ მიქაელ მოდრეკილის „საწელიწადო იადგარში“ შეტანილი 20 იანვრის, ეფთვიმე პალესტინელის საგალობლის ავტორად (კეკელიძე 1980, 177). იგი იყო ადარნასე კურაპალატის ვაჟის, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის თანამედროვე.

ვალერი სილოგავა ეზრას მამათმთავრობას X ს-ის 30-40-იანი წლებით ათარიღებს, რადგან აღნიშნულ ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავში მოიაზრებს ადარნასე II ქართველთა მეფის ძეს. სხვადასხვა წყაროს შესწავლამ განსხვავებული მოსაზრების გამოთქმის საშუალება მოგვცა (სილოგავა და შენგელია 2006, 56).

სუმბატ დავითს ძის ქრონიკაში ორი ადარნასე კურაპალატია მოხსენებული, რომლის ვაჟებსაც ბაგრატი ერქვათ, ადარნასე მეორე ქართველთა მეფე და დავით მესამე კურაპალატის მამა ადარნასე მესამე კურაპალატი (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368-369).

ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება წყარო, რომელიც ადარნასე II ქართველთა მეფის ძე ბაგრატის ერისთავთ-ერისთავობას დაადასტურებს. ბაგრატი, იშხნის წარწერის მიხედვით, ქართველთა მეფის ტიტულს ატარებდა 937-945 წლებს შორის (თაყაიშვილი 1960, 22), სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებასა“ და კონსტანტინე პორფიროგენეტთან კი, იგი მხოლოდ მაგის-

ტროსის ტიტულით მოიხსენიება (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368; მერჩულე 1963, 316; ყაუხჩიშვილი 1952, 269, 271). ვახუშტი ბატონიშვილი კი აღნიშნავს, რომ ბაგრატს, მაგისტროსის ტიტულის გარდა, კურაპალატობაც ჰქონდა (ბატონიშვილი 1979, 699).

სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, ცნობილია მისი თანამედროვე, გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავი, რომელმაც ეს ტიტული 918 წელს აშოტ კუხის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. ამავე წყაროს მიხედვით, გურგენი გარდაიცვალა 941 წლის 14 თებერვალს (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368). ანრი ბოგვერაძის მართებული დასკვნით, გურგენის გარდაცვალების შემდეგ, სავარაუდებელია, რომ ერისთავთ-ერისთავად ადარნასე II-ის ძე, სუმბატი დასვეს. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ დაწერისას, ანუ 951 წელს, ერისთავთ-ერისთავობას სუმბატი ფლობდა (მერჩულე 1963, 316). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ბაგრატიონთა სახლში ერთდროულად ერთი და იგივე პატივი, ქართული თუ უცხოური, სხვადასხვა პირს არასდროს უტარებია, რაც მათი კოლეგიალური მმართველობის ერთ-ერთი მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო (ბოგვერაძე 1993, 22, 32).

ადარნასე III კურაპალატის ვაჟის, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის მოღვაწეობის პერიოდიდან გამომდინარე, ეზრას მღვდელმთავრობა ანჩის ეპარქიაში X ს-ის 60-იანი წლებით შეიძლება დავათარილოთ.

## დამონშებანი

ბატონიშვილი 1973: ვ. ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა) ქართლის ცხოვრება ტ. IV, თბილისი „საბჭოთა საქართველო“, 1973

ბოგვერაძე 1970: ა. ბოგვერაძე. ერთი ქრონოლოგიური საყრდენი გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისა (აშოტ I დიდი კურაპალატის სიკვდილის თარიღის შესახებ), კრ.: საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წგნ. 1, თბილისი.

ბოგვერაძე 1993: ა. ბოგვერაძე, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ზოგიერთი ბაგრატიონის პატივის გარკვევისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), თბილისი, 1993, N3-4.

დოლიძე 1970: ი. დოლიძე. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III: საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), თბილისი, „მეცნიერება“.

თაყაიშვილი 1920: ექ. თაყაიშვილი. ხელმწიფის კარის გარიგება. ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემ. ტფილისი.

თაყაიშვილი 1960: ექ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია

სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ინგოროყვა 1954: პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბილისი, „საბჭოთა მწერალი“.

კეკელიძე 1935: კ.კეკელიძე. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბილისი.

კეკელიძე 1980: კ.კეკელიძე. ძვ. ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. I, „მეცნიერება“.

ლომოური 1925: თ. ლომოური. სუმბატ დავითის ძისა და გიორგი მერჩულეს ცნობები მე-IX-X სს. ქართველთა ბაგრატიონიანთა შესახებ, არალი.

მენაბდე 1962: ლ. მენაბდე ძვ. მწერლობის კერები საქართველოში ტ. I, ნაკვ. 2, თბილისი.

მერჩულე 1963: გ. მერჩულე, შრომა და მოღვაწეობა დირსად ცხოვრებისად წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი არქიმანდრიტისად, ხანძთისა და შატბერდის აღმშენებლისად, და მის თანა წესება მრავალთა მამათა ნეტართად, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები ტ. I, თბილისი, „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.

სილოგავა 1999: ვ. სილოგავა. წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (XI-XIII), თბილისი, „ინტელექტი“.

სილოგავა და შენგელია 2006: ვ. სილოგავა და კ. შენგელია. ტაო-კლარჯეთი, თბილისი, „კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.

სიხარულიძე 1976: ე. სიხარულიძე. ერთი ცნობა თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილის შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 180.

სუმბატ დავითის-ძე 2008: სუმბატ დავითის-ძე. „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთად“, ქართლის ცხოვრება, თბილისი, „არტანუჯი“.

ტაო-კლარჯეთის კატალოგი 2017: ტაო-კლარჯეთის – ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი, რედაქტორი ბ. კუდავა, თბილისი.

ჯანაშია 1936: ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში, თბილისი, დაუსწრებელი პედაგოგიკური გამომცემლობა.

ყაუხჩიშვილი 1952: ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტომი IV, ნაწილი II, თბილისი, თსუ-ს გამომცემლობა.

ჯავახიშვილი 1945: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945

ჯაფარიძე 2014: გ. ჯაფარიძე. თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ აღ-უმავი ათ-თიფლისი შუა საუკუნეების აღმოსავლურ წერილობით წყაროებსა და ისლამურ მხატვრობაში, საისტორიო კრებული, ტ. 4. თბილისი.



ჯობაძე 2007: ვ. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბილისი, „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, 2007.

ჯოჯუა 2018: თ. ჯოჯუა. ტაო-კლარჯეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები: მერენესის ეკლესიის 954 წლის წარწერა, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა“, თეზისები.



**NATIA KHIZANISHVILI**

Korneli Kekelidze Georgian National  
Center of Manuscripts,  
Georgia  
natia.khizanishvili@manuscript.ge

**FOR THE FLORUIT OF TSKIR AND EZRA, BISHOPS OF ANCHA**

Ancha was a theological and cultural centre in Klarjeti. Bishops of Ancha actively participated in the political and cultural life of Georgia. According to historical sources, there are fourteen prominent bishops. The purpose of this study is to determine the floruit of two bishops from the episcopacy of Ancha.

**KEYWORDS:** Ancha, Ezra, Tskir, Ashot Kourapalates, Prince of Princes Bagrat.

Ancha was one of the most important episcopal centres in Tao-Klarjeti region. The Ancha Cathedral is located in historical Klarjeti, Artvini region, village Ancha in Artanuji district (Artvin İli, Ardanuç İlçe, İncilli köyü), to the north-west of the village, in 600m from the village, on the left side of the Samtskari river (Tao-Klarjeti Catalogue 2017, 128).

We infer firstly about the Ancha episcopacy from the *Vita of Grigol of Khandzta*. We read in the writing that the Ancha Church had a long history and many miraculous bishops: „დალაცათუ ფრიად ურიცხუნი ჟამნი ჰქონან საყდარსა მას ანჩისასა უწინარეს აღშენებისანი და ეპისკოპოსნიცა მრავალნი კეთილად სასწაულთა მოქმედნი ყოფილ არიან“ (Merchule 1963, 303). According to this passage of the *Vita of Grigol Khandzteli*, scientists claim that the Ancha eparchy was founded during the 6<sup>th</sup>-7<sup>th</sup> centuries. This date is shared by Pavle Ingorokva (Ingorokva 1954, 377-378), Levan Menabde (Menabde 1962, 436), Vakhtang Jobadze (Jobadze 2007, 70), and Valeri Silogava (Silogava and Shengelia 2006, 46).

The eparchy consisted of Artanuji district, the territory with the Klarjeti monasteries, the Ligani ravine with both sides up to Gonio and the valley of the Phorchiskhevi river. In the historical documents composed during the 16<sup>th</sup> century the boundaries of the Ancha eparchy is described as the following: “the place is between Khandzta and Opiza. Nagali ravine is beyond this place and it reaches Gonio border”. According to the document,

Ancha bishops are in the 4<sup>th</sup> place in rank after Matskveri, Kumurdo and Ishkhani among 13 archbishops of Samtskhe-Saatabago (Dolidze 1970, 245).

According to the *Regulations of the Royal Court*, Ancha bishop has a high rank. The document states that during the receptions at the court the bishops of Ishkhani, Matskveri, Ancha, Tbeti and Golgotha rendered homage to the King and they took their seats, „მათ, რა ეთაყვანენ ჴელნი მეფემან ნობთა ზედა დასხნეს“. Ancha bishop is mentioned in the 3<sup>rd</sup> place among other 5 invited bishops (Takaishvili 1920, 14).

*The Vita* has preserved some information about five bishops of Ancha – Tskir, Zaharia, Makar, Ezra and one more bishop whom Giorgi Merchule does not name. In this paper, I will endeavour to determine the floruit of Ezra and Tskir.

## TSKIR

Giorgi Merchule tells us that deacon Tskir when visiting Artanuji for a diplomatic mission, the royal residence of Ashot Kourapaletes, found out that the bishop's post was free due to the bishop's death. After that, Tskir demanded from Ashot the Ancha Cathedral with the help of Emir Sahaq. Tskir conquered Ancha and committed many crimes. Merchule points out: „მძლავრებით დაიპყრო ანჩი... შესძინა ძვრი ძვრსა მისსა ზედა მრავალი... მოჴსენებად ამას წიგნსა შინა არა ჴერ-არს შთანერად ყოველი“ - concludes the author.

Tskir's behaviour was condemned by Grigol and other saint fathers lawfully criticizing him all the time. They jointly addressed Ashot Kourapaletes and under his order sent a letter to the catholicos of Kartli. The fathers called a meeting and invited all hermits. The council put Tskir under an interdict.

However, it was not enough to topple Tskir. Excommunicated Tskir went to his patron Emir Sahaq. Ashot avoided to provoke Sahaq and Tskir again seized the Ancha Church. Now his aim was to take vengeance on Father Grigol.

Tskir gathered people from Ancha and sent to despoil Khandzta. Grigol Khandzteli ask for some time to give a prayer. God heard his entreaty and plea for help. An angel told them that a “preacher” would come and let them know about Tskir's death, „დაღაცათუ ორ დღე ცოცხალ ამისათჴს არს, რადთა ვერ ღირს იქმნეს დამარხვად საყდარსა საეპიკოპოსოსა, და ყოველთა ჰრწმენეს განკუეთად მისი, ხოლო გული მისი აწვე მომუკვდარ არს“. When Tskir sent his people to Khandzta, he himself went to Korta. Tskir passed away in Korta and he was buried there (Merchule 1963, 305-307).

To Valeri Sologava and Anri Bogveradze, Tskir must have been the bish-

op of Ancha during the 840s CE. As mentioned above, Tskir was Emir Sahaq's and Ashot Kourapalates' contemporary. Nevertheless, to one part of researchers this fact is irrelevant. Ivane Javakhishvili was the first who paid attention to this circumstance pointing out that there was a mistake made in the *Vita of Grigol Khandzteli*, the author either erred in the name of Tbilisi Emir or the name of Kourapalates (Javakhishvili 1945, 123).

Korneli Kekelidze explained this fact by changing the date of Ashot's death. He concurred with the view which was asserting that Emri Sahaq was appointed as the Emir of Tbilisi in 830 CE:

*“Thus, before 830 CE, when Sahaq becomes the Emir of Tbilisi, Ashot's death is not assumed... Due to all viewpoints, we should say that in Sumbat's chronicle a letter denoting ten years is damaged and replaced in მვ. Here ნ instead of მ can be assumed. Therefore, ნვ rather than მვ in “koronikon” (a Christian 532-year cycle) must be the date of Ashot's death, i.e. 836 CE” (Kekelidze 1935, 103).*

Simon Janashia dated the story of Tskir to the 820s CE. He points out: “This event took place during the 820s when Arabs were already weakened in Kartli (Janashia 1936, 67).

Tamar Lomouri emphasized one fact from the *Vita of Grigol Khandzteli*: „ხოლო უწესობად მისი მრავალგზის ემხილა წმიდათა მათ პირველთა კლარჯეთისა მეუდაბნოეთაგან მამათა და ყოველთა მათგან სამწყსოთა კათოლიკე ეკლესიისათა, უფროდს ხოლო მამისა გრიგოლისგან, რამეთუ არქიმანდრიტი იყო იგი დიდებულთა მათ უდაბნოთად” (Merchule 1963, 305). As is known, Grigol received the rank of archimandrite during the time of Ashot's heirs. Correspondingly, Lomouri supposed that Tskir conquered the Ancha Church during the reign of Bagrat Kourapalates rather than that of Ashot. The researcher explained the fact of confusing the name of historical figures in the chronicle by means of the statement that a copyist or a person who informed Giorgi Mechule about this story provided false information (Lomouri 1925, 55-56).

Tamar Lomouri's view was shared by Anri Bogveradze. He substituted each part naming Ashot Kourapalates by Bagrat Kourapalates: “this relationship between Emir and Kourapalates is imposed upon Bagrat... Bishop Zakaria died during Tskir's journey. The ambitious deacon demanded from Bagrat the Ancha Cathedral with the help of Emir Sahaq”. Hence, Anri Bogveradze assumes that Tskir was the bishop of Ancha during the 840s CE (Bogveradze 1970, 136).

Tskir must have been the bishop of Ancha during the reign of Ashot Kourapalates. First of all, I touch upon the chronology of Emir Sahaq. In 214/829-830 CE, Emir Sahaq's earliest date was given in the history written

by Yaqub. According to Yaqub, caliph Al-Mamuni's trustee Hasan ibn Ali al-Bazagisi appointed in Armenia demands from Ishaq ibn Ismail at-Taflisi to pay tribute who disobeys the trustee and misappropriates the tribute. Already during 829-830, Sahaq disobeys the caliph, sends no tribute to the Emirate and keeps it. It is evident that Sahaq is the Emir of Tbilisi from 829 CE (Sikharulidze 1976, 139-142).

One passage from an Arabic chronicle that belongs to a 9<sup>th</sup> century author<sup>1</sup> is preserved in a 17<sup>th</sup> century piece of work written by Munejim-bashi. V. Minorskii, a researcher and editor of this chronicle, calls the author of the chronicle conventionally "Tarih Bab al-Abwabi". According to the source, Sahaq must have been appointed as Emir of Tbilisi earlier than 829-830 CE. "the defiance (he did not obey the Caliphate) of Ishaq ibn Ismail ibn Shukaib (Sahak) continued over 35 years up until his death. Due to his disobedience, his sons lost the kingdom". Eter Sikharulidze writes:

*"We know well the date of Sahaq's death – 853 CE. And if his defiance lasted for 35 years, he must have been appointed as Emir of Tbilisi not later than in 817. Approximately from that time he started to strive for independence. Hence, the evidence of relationship between Ashot Kourapalates and Sahaq causes no doubt. In Georgian historiography, Sahaq's and Ashot Kourapalates' link is considered suspicious because the date of Ashot's death 826 CE and the date of Sahaq's appointment in 831 or 842 do not correspond to each other" (Sikharulidze, 1976, 139-142).*

It is unknown when Emir Sahaq fell from power. Gocha Japaridze assumes that Sahaq was appointed again as Emir in 832 (Japaridze 2014, 18).

I think that the date of Ashot Kourapalates's death given by Sumbat Davitis Dze cannot be reconsidered, as the reliability of the source is proved also by other sources. According to the chronicler, Ashot II, also known as Ashot IV Kourapalates died in 954 CE. The reliability of Ashot's death date is proved by an Asomtavruli inscription revealed in village Meredis, Erzurum, Republic of Turkey, historical Tao, in 2017. The inscription mentions the day and year of Ashot's death (Jojua 2018, 103-104).

Taking into consideration the regnal years of Ashot Kourapalates and Emir Sahaq, we can assume that Tskir was the Ancha bishop in the 810s CE.

---

<sup>1</sup> The author of the chronicle must be Shaikh Abu Abd Allah Mamus ibn al-Hasan ibn Muhamed al Laqzi ad Darbandi (died in 504/1110). The identification of the author belongs to A. Alikberov, a Dagestani historian. Gocha Japaridze, taking into account the Arabic source, states that Sahaq became Emir first time in 818 CE. However, it is unknown when he lost power. The researcher also points out that Sahaq was appointed again as Emir in 832 (Japaridze 2014, 17-18).

An inscription on one of the stelae in St. Mary Church in village Davati mentions Tskir. Valeri Silogava copied the inscription „მე, ცქირი შემ(ი) წ[ყალუ...]“. (Silogava 1999, 48). He assumed that Tskir in the Davati inscription and Bishop Tskir of Ancha are one and the same person (Silogava and Shengelia 2006, 55).

## EZRA OF ANCHA

Giorgi Merchule writes about Ezra of Ancha the following:

„ხოლო უკუანადსკნედთა ამათა ჟამთა ჩუენთა გდახაკნი იხაიებენ მადრითა უფდისადთა, ოხითა საუკუნითგან წმიდათადთა და წოხციოდად მოღუაწებითა მეფეთა ჩუენთა დიდებურთადთა, რომედნი იყვნეს კეთილად ღმითისმსახუხ, წმიდათა ეკდესიათა აღმაშენებედ, ბახბახობთა ბანაკსა დამახლუევედ, ჭეშმახიგთა ქჩისტვანეთა სიქადედ და მოწესეთა სიხაჲედ, რომედთა შოხის იპოვა ძმ დიდისა ადახნეხსე კუხაპადატისად, ბაგხატ ეხისთავთაეხისთავი, ძადითა ღმითისადთა დიდი ჯედმწიფც, ეზხად ზე, ღიხისსა ანჩედ მამათ-მთავისსა ეპისკოპოსისსა, დიდებურთა აზნაუხთა დაფანჩუდთა შვიდისა“ (Merchule 1963, 307).

According to the *Vita of Grigol Khandzteli*, Ezra I of Ancha represents the Dapanchuli noble family. The Dapanchuli family was one of the powerful feudal houses in Georgia.

Ezra of Ancha is considered the author of a 20<sup>th</sup> January chant of Eptvime of Palestine included in the *Iadgari* by Mikael Modrekili (Kekelidze 1980, 177). He was the contemporary of Adarnase Kourapalates' son Prince of Princes Bagrat.

Valeri Silogava dates Ezra's floruit to the 930s-940s CE because under Price of Princes Bagrat he means Adarnase II, son of the King of the Georgians. Nevertheless, having scrutinized various sources on this issue, I would like to express an different viewpoint (Silogava and Shengelia 2006, 56).

There are two Adarnase Kourapalates who had sons named Bagrat mentioned in the *Chronicle* by Sumbat Davitis Dze: King of the Georgians Adarnase II and Adarnase III Kourapales, father of David III Kourapalates (Sumbat Davitis Dze 2008, 368-369).

So far, we have not found any source that would verify the activity of Price of Princes Bagrat, son of the King of the Georgians Adarnase II. According to Ishkhani inscriptions, Bagrat held the title of King of the Georgians between 937-945 (Takaishvili 1960, 22), whereas he is referred to as

only Magistros in the *Chronicle* by Sumbat Davitis Dze, in the *Vita of Grigol Khandzteli* and by Constantine Porphyrogenitus (Sumbat Davitis Dze 2008, 368; Merchule 1963, 316; Kaukhchishvili 1952, 269, 271). Vakhushti Batonishvili remarks that Bagrat had the title of Kourapalates together with title of Magistros (Batonishvili 1979, 699).

According to Sumbat Davitis Dze, his contemporary Great Prince of Princes Gurgen received this title in 918 CE after Ashot Kukhi's death. The same source states that Gurgen died on the 14<sup>th</sup> of February 914 CE (Sumbat Davitis Dze 2008, 368). As Anri Bogveradze points out, it can be assumed that after Gurgen's death Sumbat, son of Adarnase II was assigned as Prince of Princes. During the writing of the *Vita of Grigol Khandzteli*, that is, in 951 CE Sumbat possessed the title of Prince of Princes (Merchule 1963, 316). Furthermore, it is worthwhile to note that within the Bagrationi house different persons never held one and the same title at a time that must have been one of the signs of their collective governance (Bogveradze 1993, 22, 32).

Taking into account the floruit of Prince of Princes Bagrat, son of Adarnase III Kourapalates, we can date Ezra's activities in the Ancha eparchy back to the 960s CE.

## References

Batonishvili 1973: V. Batonishvili. "The Description of the Kingdom of Georgia" (issued by S. Kaukhchishvili), *The Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba)*. 4<sup>th</sup> Vol. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo, 1973. (In Georgian)

Bogveradze 1970: A. Bogveradze. "One Chronological Support of the *Vita of Grigol Khandzteli* (Ashot I the Great Kouropalates)", *Digest - Historical Aspects of Feudal Georgia*, Book I. Tbilisi. (In Georgian)

Bogveradze 1970: A. Bogveradze. "On the Issue of the Title of Several Bagrationis Owning Tao-Klarjeti", *Georgian Academy of Sciences Bulletin (Series of History, Archeology, Ethnography and Art History)*. N3-4. Tbilisi, 1993. (In Georgian)

Dolidze 1970: I. Dolidze. *Georgian Legal Monuments, 3<sup>rd</sup> Vol.: Ecclesiastical Legislative Monuments (11<sup>th</sup>-19<sup>th</sup> centuries)*. Tbilisi: Metsniereba. (In Georgian)

Takaishvili 1920: Ek. Takaishvili. *Regulations of the Royal Court (Khelmtipis Karis Garigeba)*. Tbilisi: Tbilisi Unievrstity Press. (In Georgian)

Takaishvili 1960: Ek. Takaishvili. *Archeological Expedition in Southern Georgia in 1917*. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. (In Georgian)

Ingorokva 1954: P. Ingorokva. Giorgi Merchule. Tbilisi: Sabchota Mtserali. (In Georgian)

- Kekeilidze 1935: K. Kekelidze. Early Feudal Georgian Literature. Tbilisi. (In Georgian)
- Kekelidze 1980: K. Kekelidze. The History of Old Georgian Literature. 1<sup>st</sup> Vol. Metsniereba. (In Georgian)
- Lomouri 1925: T. Lomouri. Facts from Sumbat, Son of Davit, and Giorgi Merchule about the 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> Century Georgian Bagratids. Arali. (In Georgian)
- Menabde 1962: L. Menabde. Cradles of Literature in Georgia. 1<sup>st</sup> Vol., Part 1. Tbilisi. (In Georgian).
- Merchule 1963: G. Merchule. "The work and career of the worthy life of our holy and blessed father Grigol the Archimandrite, builder of Khandzta and Shatberdi, and with him the commemoration of many blessed fathers", Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. 1<sup>st</sup> Vol. Tbilisi: Georgian Academy of Sciences Press. (In Georgian)
- Silogava 1999: V. Silogava. Inscriptions from Gareji Multisources (11<sup>th</sup>-13<sup>th</sup> centuries). Tbilisi: Intelekti. (In Georgian)
- Silogava and Shengelia 2006: V. Silogava and K. Shengelia. Tao-Klarjeti. Tbilisi: University of Caucasus Press. (In Georgian)
- Sikharulidze 1976: E. Sikharulidze. "One Fact about Ishaq ibn-Isma'il, Emir of Tbilisi", Tbilisi University Papers. 180<sup>th</sup> Vol. (In Georgian)
- Sumbat, Davitis Dze (Son of Davit) 2008: Sumbat Davitis Dze. "The Life and Tales of the Bagratids", The Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba). Tbilisi: Artanuji. (In Georgian)
- Kao-Klarjeti Catalogues 2017: The Catalogue of the Tao-Kalrjeti Historical and Cultural Monuments. Ed. by B. Kudava. Tbilisi. (In Georgian)
- Janashia 1936: S. Janashia. The Character of the Rule in Georgia. Tbilisi: Correspondence Pedinstitute Press.
- Kaukhchishvili 1952: S. Kaukhchishvili. Georgica. Byzantine Sources on Georgian Writers. 4<sup>th</sup> Vol., Part 2. Tbilisi: Tbilisi State University Press. (In Georgian)
- Javakhishvili 1945: Iv. Javakhishvili. Old Georgian Historical Literature. 1945. (In Georgian)
- Japaridze 2014: G. Japaridze. "Tbilisi Emir Ishaq ibn-Isma'il Al-Umavi at-Tiflisi in Eastern Written Sources and Islamic Painting", Historical Digest. 4<sup>th</sup> Vol. Tbilisi.
- Jobadze 2007: V. Jobadze. Georgian Monasteries of the Early Middle Ages in Tao, Karjeti, and Shavsheti. Tbilisi: Tbilisi University Press. (In Georgian)
- Jojua 2018: T. Jojua. "Georgian Epigraphic Monuments of Tao-Klarjeti: Merenesi Church Inscription of 945 CE". International Scientific Conference - Georgian Manuscript Heritage. Abstracts. (In Georgian)



### ეთერ ბოკელავაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის  
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
eter.bokelavadze@tsu.ge



## **„სერბთა და ბერძენთა იმპერატორი“ სტეფანე დუშანი და ათონის ივერთა მონასტერი (XIV საუკუნის 30-40-იანი წლები)**

XIV საუკუნის შუა ხანები უაღრესად საინტერესო ეპოქას წარმოადგენს ბიზანტიის იმპერიის ისტორიაში. პალეოლოგოსების მმართველობის დროს არსებულმა მწვავე შიდა პოლიტიკურმა, სოციალურ-ეკონომიკურმა და რელიგიურმა კრიზისმა, რომელსაც თან ერთოდა საგარეო საფრთხე, შეუქცევადი გახადა იმპერიის დაკნინებისა და დამცრობის პროცესი. სწორედ აღნიშნულ პერიოდში, ძლიერების ზენიტს აღწევს სერბეთის სახელმწიფო, რომელიც ჯერ კიდევ XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ზრდის ტერიტორიულ საზღვრებს ბალკანეთზე და ბიზანტიის საიმპერატორო ხელისუფლებას აიძულებს, ცნოს სერბების მიერ წარმოებული ომების ყველა შედეგი.

1331 წლიდან სერბეთის ტახტს იკავებს ნემანიჩების საგვარეულოს წარმომადგენელი - სტეფანე IV დუშანი, რომელიც მიზნად ისახავს თავისი ძალაუფლების ქვეშ მთელი ბალკანეთის ნახევარკუნძულის გაერთიანებას და კონსტანტინოპოლში ბიზანტიის იმპერატორად კურთხევას. სტეფანე დუშანი ეტაპობრივად იკავებს ბიზანტიის იმპერიაში შემავალ მიწებს (მაკედონიას, ეპირს, თესალიას და თრაკიის ნაწილს) და 1346 წელს უსკუბის საკათედრო ტაძარში ეკურთხება „სერბთა და ბერძენთა იმპერატორად და ავტოკრატორად“.

ძალაუფლების ლეგიტიმაციისათვის სტეფანე დუშანი ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტორად თვლიდა ბერძენი სამღვდელოების მხარდაჭერას, რისი მიღებაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსგან შეუძლებელი იყო. აქედან გამომდინარე, მისი ყურადღების ცენტრში ათონის მთა და მისი მონასტრები მოექცა.



მოცემულ ნაშრომში განხილული გვაქვს სტეფანე დუშანის საეკლესიო პოლიტიკა ათონის მთისადმი და ივირონის ქართველთა მონასტრის პოზიცია. იმპერატორის მიერ 1346 წელს ქართველი სამღვდელთა ბისადმი გაცემული „ხრისობულები“ და მონასტრისთვის დამტკიცებული საკუთრება და პრივილეგიები. აგრეთვე, შეფასებული გვაქვს ათონის ივერთა მონასტრის როლი დუშანის იმპერიულ პოლიტიკაში და მოცემული პერიოდის ბიზანტიის ეკლესიის ისტორიაში.

**საკვანძო სიტყვები:** სერბეთი, ბიზანტია, სტეფანე დუშანი, ათონის მთა, ივირონი

შუა საუკუნეების სერბულ-ქართული პოლიტიკური, თუ საეკლესიო ურთიერთობების მეცნიერულ შესწავლას ქართულ ისტორიოგრაფიაში, სამწუხაროდ, დღემდე არ ჰქონია ადგილი. ანალოგიური სურათი გვაქვს სერბულ ისტორიოგრაფიაშიც, რაც, ვფიქრობთ, ისტორიული პროცესების გავლენით, შესაბამისი პოლიტიკური ორიენტირებითა და უშუალოდ, ამ ურთიერთობების ფრაგმენტული ხასიათითაა განპირობებული. XIII-XIV საუკუნეების სერბეთისა და საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ სფეროებში მიმდინარე მოვლენების გათვალისწინებით, მიგვაჩნია, რომ საკითხის შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც საკუთრივ, ქართულ-სერბული ურთიერთობების კვლევის თვალსაზრისით, ისე საქართველოს საგარეო პოლიტიკისა და ეკლესიის ისტორიის შესწავლის კუთხით.

მოცემული ნაშრომი, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, ეფუძნება ისტორიულ შემეცნებით, კონტენტ-ანალიზის, ისტორიულ-ტიპოლოგიური, შედარებითი, ბიოგრაფიული, რეტროსპექტული, ისტორიულ-გენეტიკური და სისტემური კვლევის მეთოდებს, რაც თავისთავად, გულისხმობს საკითხის ირგვლივ არსებული საისტორიო წყაროების მრავალმხრივ, კომპლექსურ შესწავლას და ჩატარებული კვლევის საფუძველზე, ისტორიული სურათის რეკონსტრუქციის მცდელობას.

ჩვენს ხელთ არსებულ ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართულ-სერბული საეკლესიო ურთიერთობები XIV საუკუნეზე გაცილებით ადრე, ჯერ კიდევ XIII საუკუნის I ნახევარში იწყება (არ გამოვრიცხავთ უფრო ადრეულ კონტაქტებსაც, სხვა წყაროების აღმოჩენის შემთხვევაში), თუმცა, აღნიშნულის შესახებ კვლევას ჩვენს სხვა ნაშრომში გთავაზობთ. შესაბამისად, წინამდებარე ნაშრომში მხოლოდ მოცემული პერიოდის ქრონოლოგიური ჩარჩოთი შემოვიფარგლებით.

XIV საუკუნის შუა ხანები უაღრესად საინტერესო ეპოქას წარმოადგენს როგორც საქართველოს, ისე სერბეთის, ბიზანტიის იმ-

პერიისა და, ზოგადად, რეგიონის ისტორიაში. პალეოლოგოსების (პალეოლოგები) მმართველობის დროს არსებულმა მწვავე შიდა პოლიტიკურმა, სოციალურ-ეკონომიკურმა და რელიგიურმა კრიზისმა, რომელსაც თან ერთოდა საგარეო საფრთხე, შეუქცევადი გახადა იმპერიის დაკნინებისა და დამცრობის პროცესი, რაც, თავის მხრივ, ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა რეგიონში ძალთა ახალი გადანაწილებისთვის. მიმდინარე პოლიტიკურმა მოვლენებმა მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია ბიზანტიის საეკლესიო წრეებზე და რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, ათონის ქართულ მონასტერზე. საკითხის უკეთ შესწავლისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია მცირე ისტორიული ექსკურსი.

ისტორიულად ცნობილია, XIV საუკუნის 30-იანი წლების დასაწყისისთვის, ოსმალთა წარმატებული ლაშქრობების შედეგად, ბიზანტიას უკვე დაკარგული ჰქონდა მცირე აზიის უდიდესი ნაწილი (ბურსასა და ნიკეას ჩათვლით). ბურსაში მდებარეობდა ოსმალთა იმპერიის დედაქალაქიც. ოსმალთაგან შევიწროებული ბიზანტიის საიმპერატორო კარი გამოსავალს ევროპულ წრეებთან და რომის პაპთან მოკავშირეობაში ხედავდა. მოკავშირეობა, ცხადია, ორმხრივი ინტერესების გათვალისწინებას გულისხმობდა, თუმცა, დასავლეთსა და ბიზანტიას შორის სამოკავშირეო შეთანხმებები მხარეებს ხშირად არათანაბარ პირობებში აყენებდა. მხედველობაში გვაქვს ის კომპრომისები, რაზეც ბიზანტიის ხელისუფლება მიდიოდა დაპირებული დახმარების მიღების სანაცვლოდ.

ჯერ კიდევ XIII საუკუნის მეორე ნახევარში, მიხეილ VIII პალეოლოგის მმართველობის დროს, ბიზანტიის საიმპერატორო კარი სერიოზული დილემის წინაშე დადგა: ერთი მხრივ, ქვეყანას ოსმალთაგან ფიზიკური განადგურების რეალური საფრთხე დაემუქრა, მეორე მხრივ კი - სამოქალაქო ომის საშიშროება წარმოიშვა, რაც ხელისუფლების პროდასავლური ორიენტაციითა და რელიგიური კომპრომისებით იყო პროვოცირებული. კერძოდ, რომის პაპ გრიგოლ X-სთან შეთანხმების საფუძველზე, ბიზანტიის ხელისუფლება კათოლიკურ და მართლმადიდებლურ თემებს შორის საეკლესიო უნიის გაფორმებას დათანხმდა. შეთანხმება სისრულეში იქნა მოყვანილი 1274 წელს, ლიონის კრებაზე და „ლიონის უნიის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. კრებას, ბიზანტიის იმპერატორის წარმომადგენლების, ანტიოქიისა და კონსტანტინოპოლის ლათინი პატრიარქებისა და რომის პაპის გარდა, ესწრებოდნენ აგრეთვე საფრანგეთისა და ინგლისის მეფეთა ელჩები, მონღოლთა ყაენის დელეგაცია და სხვ. (მაჭარაშვილი, 2007, გვ. 3-4) ნათელი იყო, რომ პოლიტიკური თანხმობისა და მხარდაჭერის სანაცვლოდ, ბერძენ სამღვდელოთა დასს მნიშვნელოვან კომპრომისზე წასვლა მოუწევდა. ასეც მოხდა: პალეოლოგის ელჩებმა კრებაზე წარადგინეს ეპისკოპოსების მიერ ხელმოწერილი სინოდალური

დოკუმენტი გაერთიანების შესახებ, ხოლო მეექვსე სხდომაზე ბერძნებმა ფილიოკვაც აღიარეს. ამგვარად, „დიდი სქიზმის“ შემდეგ, პირველად სწორედ ლიონის კრებაზე მოხდა საეკლესიო უნიის გაფორმება პაპისტებსა და მართლმადიდებლებს შორის. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს ის, რომ შეთანხმება მხოლოდ ქალაქებზე დარჩა და ვერ მოხერხდა მისი პრაქტიკაში განხორციელება. იმპერიის მართლმადიდებელმა მოსახლეობამ კატეგორიული წინააღმდეგობა გაუწია უნიის რეალიზებას. აღნიშნული მიზეზით, მიხეილ VIII-მ ქვეყანაში დაიწყო რეპრესიები უნიის მოწინააღმდეგეთა მიმართ (დაპატიმრება, დასახიჩრება, გადასახლება, ქონების კონფისკაცია და ა.შ.) (მაჭარაშვილი, გვ. 4-5), რამაც მნიშვნელოვნად შეარყია პალეოლოგების ავტორიტეტი და პოზიციები.

საგულისხმოა ის, რომ ყველაზე რადიკალური, ანტიუნიატური პოზიციებით გამოირჩეოდა ათონის მთა და იქ მოღვაწე სასულიერო პირთა დასი, რომელმაც 1278 წელს მოიწვია საეკლესიო კრება და უნიის გამო შეაჩვენა რომი პაპი, კონსტანტინოპოლის უნიატი პატრიარქი იოანე XI ვეკი, ყველა უნიატი და თვით იმპერატორი იმპერატორი მიხეილ პალეოლოგი (მაჭარაშვილი, 2007, გვ. 7). ჩვენ არ ვიცით ზუსტად, იღებდნენ თუ არა მონაწილეობას 1278 წლის კრებაში ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენლები, თუმცა, მათ აშკარა ანტიუნიატურ დამოკიდებულებაზე სხვა ცნობები მეტყველებენ. მაგ., იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ბერძნული „ცხოვრება“ გვიამბობს: „როცა აქ, მთაწმინდაზე კათოლიკეები მოვიდნენ, მეფე მიხაელისა და პატრიარქის (იგულისხმება იოანე ვეკი - გ.მ.) თანხმობით, მათ ივერიის მონასტრის წმიდა მამები ზღვაში დაახრჩვეს, რადგან მათ პაპის წარგზავნილები არ მიიღეს და არ ისურვეს ხელი მოეწერათ ლათინთა დადგენილებებისთვის. ნეტარი ეფთვიმეს წმინდა კუბოც, ისევე როგორც იოანესი და გიორგისა, გაიტაცეს სხვა საეკლესიო განძთან ერთად და მონასტერი ცარიელი დატოვეს“ (მაჭარაშვილი, 2007, გვ. 8). წყაროში აღწერილია 1280 წელს (ზოგიერთი ცნობით, 1285 წელს) პაპისტების მიერ ათონის მთის მონასტრებზე თავდასხმის ფაქტი, რომელიც ივერთა მონასტრის საძმოსაც შეეხო. ზემოთ აღნიშნული და სხვა ისტორიული წყაროებიც, რომლებიც ქართველ მკვლევარს, გიორგი მაჭარაშვილს მრავლად აქვს მოხმობილი თავის ნაშრომში „ლიონის უნია და საქართველო“, მოწმობენ ქართველთა მონასტრის ანტიუნიატურ პოზიციებზე, რომელიც როგორც ჩანს, იმპერატორისა და პაპისტების მხრიდან აგრესიის საფუძველი გახდა. ივერთა მონასტრის ოპონირება პალეოლოგების ხელისუფლებისადმი, კვლავ რომთან გაერთიანების მიზეზით, მომდევნო პერიოდშიც გაგრძელდა და კიდევ ერთხელ გამოიკვეთა XIV საუკუნის შუა წლებში, ბიზანტიის ტერიტორიაზე სერბული ინტერვენციის დროს.

როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ, პალეოლოგების მმა-

რთველობამ იმპერია სერიოზულ პოლიტიკურ და რელიგიურ კრიზისში შეიყვანა. პარალელურად, აქტიურდებოდა ოსმალური საფრთხეც. მიუხედავად სამოქალაქო დაპირისპირებისა და იმპერიის განადგურების პროცესის დაჩქარების აშკარა საშიშროებისა, საიმპერატორო კარი ხსნას კვლავ დასავლეთისგან ელოდა.

1341 წელს, ბიზანტიის იმპერატორ ანდრონიკე III-ის გარდაცვალების შემდეგ, სამეფო კარი ორ ფრაქციად გაიყო. ერთ მხარეს წარმოადგენდნენ მცირეწლოვანი იმპერატორის დედა - ანა სავოიელი, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი - იოანე XIV კალეკასი და ფლოტის მეთაური, დიდი დუკა - ალექსი აპოკაუკოსი (აპოკავკი), ხოლო მეორე მხარეს - ძღვევამოსილი მხედართმთავარი და სამეფო კარის სამხედრო მრჩეველი - იოანე კანტაკუზენი. მათი დაპირისპირების ერთ-ერთ უმთავრეს მიზეზს განსხვავებული პოლიტიკური და რელიგიური ორიენტაცია წარმოადგენდა. დედოფლის „ბანაკი“ მხარს უჭერდა რომთან გაერთიანებას, როგორც ბიზანტიის სამხედრო გაძლიერების საშუალებას, ხოლო კანტაკუზენის მომხრეები, რომელთა ნაწილს იტალიელთა მზარდი კომერციული გავლენით გაღიზიანებული, ბერძენი არისტოკრატები შეადგენდნენ, კატეგორიულად ეწინააღმდეგებოდნენ რომთან ალიანსს. გარდა ამისა, დაპირისპირებას სამეფო კარის წევრებს შორის, თან ერთოდა რელიგიური ფაქტორიც. კერძოდ, პალეოლოგოსების პრორომაული ორიენტაცია იმპერიის მართლმადიდებელ სამღვდელთა და მოსახლეობაში კვლავ დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა, რომელთა მნიშვნელოვანმა ნაწილმაც სწორედ იოანე კანტაკუზენს გამოუცხადა მხარდაჭერა. ამ კუთხით, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ისევ ათონის წმინდა მთის სამღვდელთა და ისიხასტი ბერები, მოძრაობის ლიდერის - გრიგოლ პალამას ხელმძღვანელობით.

საგულისხმოა ის, რომ პროდასავლური ორიენტაციის შეხედულებებმა ამ პერიოდში უშუალოდ ათონის მთაზეც შეაღწია, რაც გამოიხატა ე.წ. რელიგიური ჰუმანიზმის წარმომადგენლების (ბარლაამი, გრიგოლ აკინდინოსი) ნაშრომებსა და მოღვაწეობაში. ჰუმანისტებს საღვთისმეტყველო დავებში ოპონირებას უწევდნენ ისიხასტები, რომლებიც ცხოვრებასა და ინტერესებში მართლმადიდებლურ თეოლოგიურ თვითშეგნებას ინარჩუნებდნენ. ისიხასტურ მოძრაობას მოცემულ პერიოდში სათავეში ედგა თესალონიკის მთავარეპისკოპოსი, გრიგოლ პალამა (1296/97-1359 წწ.), რომელიც აქტიურად იცავდა აღმოსავლურ მართლმადიდებლურ საღვთისმეტყველო ტრადიციებს და პრობერძნულ ორიენტაციას (ბარნოვი, 2016).

1341 წლის შემოდგომაზე, კანტაკუზენის თრაკიაში არყოფნის პერიოდში, დედოფალმა და მისმა მომხრეებმა მოახდინეს სახელმწიფო გადატრიალების ინსცენირება. კანტაკუზენს ჩამოა-

რთვეს უფლებები და დააპატიმრეს მისი მოკავშირეები, გრიგოლ კალამას ჩათვლით. თუმცა, იოანე კანტაკუზენი არ შეჰგუებია არსებულ ვითარებას. საკუთარი თავი მცირეწლოვანი იოანე V-ის თანამებრატორად გამოაცხადა და ბრძოლაში ჩაება. თუმცა, მალევე, დედოფლის ფავორიტი ზილოტების მიერ სალონიკის აღების შემდეგ, იძულებული გახდა, დაეტოვებინა ქალაქი და პრიშტინაში შეეფარებინა თავი (Douglas A. Howard, 2017, p. 15). დაპირისპირება, ანა სავოიელსა და იოანე კანტაკუზენს შორის, იმპერიის სამოქალაქო ომში გადაიზარდა, რომელშიც საგარეო ძალებიც აღმოჩნდნენ ჩართულნი. სწორედ ამ მოვლენას უკავშირდება სერბული ინტერვენცია ბიზანტიაში, რომელმაც მნიშვნელოვნად შეცვალა იმპერიის ტერიტორიული საზღვრები და თავისი გავლენა მოახდინა საეკლესიო წრეებზეც.

აღსანიშნავია ის, რომ სერბეთის სახელმწიფო ბალკანეთის ნ/კ-ზე ჯერ კიდევ XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწინაურდა. ნემანიჩების სამეფო დინასტიამ საკუთარი ქვეყნის ინტერესების სასარგებლოდ გამოიყენა ბიზანტიის იმპერიაში არსებული შიდა პრობლემები და გააფართოვა ტერიტორიული საზღვრები ბალკანეთზე. ამავდროულად, ბიზანტიის საიმპერატორო ხელისუფლებას აიძულა, ეცნო სერბების მიერ წარმოებული ომების ყველა შედეგი. 1331 წლიდან სერბეთის ტახტზე ავიდა ნემანიჩების საგვარეულოს ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი - სტეფანე IV დუშანი, რომლის სახელსაც უკავშირდება სერბეთის სამეფოს ძლიერების ზენიტი. სტეფანე დუშანისთვის, რომელიც ბავშვობაში 7 წლის განმავლობაში იმყოფებოდა ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე, კარგად იყო ცნობილი იმპერიაში არსებული შიდა ვითარება, სახალხო მოძრაობებისა და დინასტიური დაპირისპირებების ჩათვლით (История Югославии, 1963. стр. 94). აღნიშნული მას მნიშვნელოვნად უწყობდა ხელს სწორი პოლიტიკური ორიენტირებისა და წარმატებული სვლების შემუშავებაში. დუშანის ტახტზე ასვლის პერიოდისათვის სერბეთი გადაჭიმული იყო ერთი მხრივ, მდ. სავადან და დუნაიდან - სტრუმიცასა და პრილეპამდე, ხოლო მეორე მხრივ, ბოსნიიდან - რილოდაგსა და სტრუმამდე. თუმცა, მეფისთვის მოცემული საზღვრები არ იყო დამაკმაყოფილებელი. მის მიზანს წარმოადგენდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის გაერთიანება თავისი ძალაუფლების ქვეშ და უფრო მეტიც - კონსტანტინოპოლში ბიზანტიის იმპერატორად კურთხევა. დასახული მიზნის განხორციელებას მეფე თანმიმდევრულად შეუდგა. 1334 წელს მან დასავლეთ მაკედონია დაიპყრო; შემდეგ - ალბანეთი, დურაცოსა და ვალონამდე. 1340 წელს კი - ეპიროსი იანინამდე. მის მფლობელობაში ეტაპობრივად გადავიდა თესალია და თრაკიის ნაწილიც. სტეფანე დუშანის დაპყრობითი ომების პარალელურად ბიზანტიაში მომნიჭდა ჩვენ მიერ ზემოთ ხსენებული

სამოქალაქო ომიც, რამაც სერბეთის მეფეს საშუალება მისცა შემდგომი წინსვლისთვის. 1342 წელს ბიზანტიიდან დევნილმა იოანე კანტაკუზენმა დახმარებისათვის სწორედ სტეფანე დუშანს მიმართა. სერბმა მმართველმა შექმნილ სიტუაციაში არჩევანი კანტაკუზენის სასარგებლოდ გააკეთა; მისცა მას თავშესაფარი და მიწების სანაცვლოდაც არ გადასცა იგი ბიზანტიის საიმპერატორო კარს (Чиркович, 1996, стр. 135-155).

ბერძენი მკვლევარი, იოანის პსელოსი, ნაშრომში „რომის იმპერიის ისტორია XIV საუკუნეში“, იმონებს სტეფანე დუშანსა და იოანე კანტაკუზენს შორის გაფორმებულ შეთანხმებას, რომლის მიხედვითაც ეს უკანასკნელი, ბიზანტიის სამოქალაქო ომში ჩართვის სანაცვლოდ, სტეფანე დუშანის წინაშე შემდეგ დათმობებზე მიდიოდა:

დუშანს ჰქონდა უფლება, შეენარჩუნებინა ეპიროსსა და ალბანეთის ტერიტორიებზე პალეოლოგოსების წინააღმდეგ წარმოებული ომის მსვლელობისა თუ ადგილობრივ მმართველებთან პირადი ომების დროს დაპყრობილი მიწები.

მაკედონიისა და თესალიის დაპყრობილ ქალაქებს ეძლეოდათ საშუალება, თავად გაეკეთებინათ არჩევანი კანტაკუზენსა და დუშანს შორის.

იოანე V-ის მკვლელობის შემთხვევაში, კანტაკუზენი დუშანს გამოაცხადებდა თანა-იმპერატორად (Psellos, 1953).

ამგვარად, შეთანხმება შედგა, თუმცა, დუშანის მიზნების გათვალისწინებით, აშკარა იყო, რომ იგი დროებით ხასიათს ატარებდა. კანტაკუზენთან შეთანხმების პარალელურად, სერბეთის მეფე აერთიანებს დაპყრობილ მიწებს და ცდილობს მოკავშირეების შემოკრებას (მაგალითად, ვენეციელების სახით) სერბების მმართველობის ქვეშ ძლევამოსილი რომის (ბიზანტიის) იმპერიის აღდგენის იდეის მხარდასაჭერად. მალე, კანტაკუზენსა და დუშანს შორის, ბიზანტიური მიწების გაყოფის მიზეზით უთანხმოება ჩამოვარდა, რამაც 1343 წლისთვის მათი ალიანსის რღვევა გამოიწვია. ამ დროიდან, სერბეთის მეფე იცვლის პოლიტიკურ ორიენტაციას და ბიზანტიის საიმპერატორო კარს უკავშირდება დინასტიური ქორწინებით (დუშანის ვაჟი ქორწინდება იმპერატორ იოანე V პალეოლოგის დაზე). ამ აქტით დუშანი ხდება ბიზანტიის მცირეწლოვანი იმპერატორის ნათესავი და პროტექტორი. ამავე წლიდან ის საკუთარ თავს უწოდებს „Cesnik Grkom“ (чесник греков), რაც ხაზს უსვამდა მის უშუალო მონაწილეობას ბერძნული იმპერიის მართვაში (Cirkovic, 2004, p. 64).

ბიზანტიის საიმპერატორო კართან დაახლოებას ხელი არ შეუშლია დუშანის დაპყრობითი გეგმების განხორციელებისთვის. მომდევნო ორი წლის განმავლობაში იგი აგრძელებს მაკედონიის დაპყრობას. იღებს ქალაქებს - ვერიას, დრამას და ხალკიდის

ნ/კ-ს - ათონით. 1345 წლის შემოდგომაზე კი მის ხელში გადადის ქალაქი სერი. წლის ბოლოს, სტეფანე დუშანი თავს აცხადებს სერბებისა და ბერძნების იმპერატორად და იწყებს მზადებას სერბეთის ავტოკეფალიური საარქიეპისკოპოსოს უფრო მაღალ, საპატრიარქოს რანგში აყვანისთვის (Чиркович. 1996, стр. 135- 155; The Cambridge History... , 2008, p. 824 ).

ნიშანდობლივია ის, რომ ძალაუფლების ლეგიტიმაციისათვის სტეფანე დუშანი ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტორად თვლიდა ბერძენი სამღვდელოების მხარდაჭერას, რისი მიღებაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსგან შეუძლებელი იყო. აქედან გამომდინარე, მისი ყურადღების ცენტრში ათონის მთა და მისი მონასტრები ექცევა, რაც ცხადია, არ იყო შემთხვევითი. პირველ რიგში, მხედველობაში გვაქვს ათონის მთის რელიგიური და პოლიტიკური მნიშვნელობა ქრისტიანულ სამყაროში, რაც ყველა ძლევამოსილ მმართველს წმინდა მთაზე გავლენის მოპოვების მცდელობისკენ უბიძგებდა და მეორე, როგორც ზემოთ ვისაუბრეთ, ათონის მთა, მოცემულ პერიოდში - ისიხასტური მოძრაობის ცენტრი, პალეოლოგოსების მმართველობის დროს, განსაკუთრებული დაუმორჩილებლობით გამოირჩეოდა, რაც საიმპერატორო ხელისუფლების პრორომაული, უნიატური ორიენტაციით იყო განპირობებული. სწორედ ამიტომ, სამოქალაქო ომში, ათონელი სამღვდელოებისთვის ბერძნული ორიენტაციის იოანე კანტაკუზენი გაცილებით მისაღები კანდიდატი აღმოჩნდა. მოგვიანებით კი, სერბი ხელისუფალი, ვინაიდან მას მართლმადიდებლური ძალების გამაერთიანებლად და მართლმადიდებელ მმართველად მოიაზრებდნენ. ვფიქრობთ, სწორედ აღნიშნულით იყო ნაკარნახევი ათონის მონასტრების მხარდამჭერი პოზიცია სტეფანე დუშანისადმი.

სერბი მკვლევრის, სიმა ჩირკოვიჩის ცნობით, 1345 წელს, ქალაქ სერის აღების შემდეგ, სტეფანე დუშანმა მიაღწია შეთანხმებას ათონის წმინდა მთის წარმომადგენლებთან, რომლებმაც ცნეს მისი ხელისუფლება და აღიარეს იგი თავიანთ მმართველად. 1346 წლის 16 აპრილს კი, აღდგომის დღესასწაულზე, უსკუბის საკათედრო ტაძარში შედგა მისი კორონაცია „სერბთა და ბერძენთა იმპერატორად და ავტოკრატორად“, რომელშიც სერბ მღვდელმთავრებთან ერთად, ბულგარეთის პატრიარქი, ოხრიდის არქიეპისკოპოსი და ათონის წმინდა მთის წარმომადგენლები იღებდნენ მონაწილეობას (Cirkovic, 2004, pp. 64-65).

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა აღნიშნულ პროცესებში ათონის ივერთა მონასტრის პოზიცია და სერბი იმპერატორისა და ქართველი ბერების ურთიერთდამოკიდებულება.

სერბეთის მეფისა და ათონის ქართველთა მონასტრის ურთიერთობის შესწავლის საშუალებას გვაძლევს ივირონის არ-

ქივში დაცული, ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ორი დოკუმენტი, კერძოდ, სტეფანე დუშანის მიერ 1346 წლის იანვარსა და აპრილში, მონასტრისადმი გაცემული ოქრობეჭდები (ხრისობულები). პირველი მათგანი იმპერატორის კურთხევამდე რამდენიმე თვით ადრეა გამოცემული და გვანჯდის საინტერესო ცნობებს სერბი მმართველის ხელისუფლებისადმი ქართველი ბერების დამოკიდებულების შესახებ. ხრისობულის ტექსტი გვამცნობს, რომ ათონელი ბერები ეახლნენ სტეფანე დუშანს და ერთგულება გამოუცხადეს. საინტერესოა ათონის მონასტრებისთვის გაცემული საერთო ოქრობეჭედი, სადაც ნათქვამია, რომ სტეფანე დუშანმა თავად გაგზავნა ათონზე თავისი ლოგოთეტი, რათა ბერებისთვის ეთხოვა, მოეხსენიებინათ იგი ლოცვებში. ბერები დათანხმდნენ იმ პირობით, რომ იგი მოხსენიებული იქნებოდა მხოლოდ ბიზანტიის იმპერატორის შემდეგ და თან მოითხოვეს გარანტიები წმინდა მთის თავისუფლებასა და მონასტრებისათვის მათი მამულების მათსავე მფლობელობაში დატოვებასთან დაკავშირებით. აღნიშნულის ფონზე, ივირონისადმი გაცემული ხრისობულის ტექსტში დაცული ცნობა იმის შესახებ, რომ ათონელი ბერები თავად ეახლნენ იმპერატორს და ერთგულება გამოუცხადეს, გვაძლევს იმ ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს, რომ სერბი ხელისუფალი ათონის ქართველთა საძმოსთვის უფრო მისაღები კანდიდატი იყო, ვიდრე ბერძენი სამღვდელოებისთვის. ქართველთა ამ პოზიციის განსაზღვრაში, ვფიქრობთ, თავისი როლი ითამაშა ბერძენთა მხრიდან ქართული სათვისტომოს შევიწროების ტენდენციამაც, რასაც ადგილი ჰქონდა მოცემული პერიოდის ათონის ისტორიაში.

საინტერესოა ის გარემოებაც, რომ ჯერ კიდევ 1340 წლისათვის, მონასტრის საკუთრებაში მყოფი სოფლებიდან, ივირონის მიერ სახელმწიფოსთვის გადასახდელი თანხის ჯამი აღემატებოდა ამ სოფლების გლეხებისგან აღებული თანხის ჯამს (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 22). 1341 წელს კი, სამოქალაქო ომის პერიოდში, ივირონს გადასახადი კიდევ უფრო გაეზარდა. ასეთ პირობებში ივირონის მონასტერს მნიშვნელოვან დახმარებას უწევს სერბი იმპერატორი (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 24).

ხრისობულის მიხედვით, ივირონმა სტეფანე დუშანს სთხოვა, გაეთავისუფლებინა იმ გადასახადისგან (400 ჰიპერპერას ოდენობით), რომელსაც მონასტერი რადოლივოსისა და სხვა დომენებისთვის უხდიდა ჯერ საიმპერატორო ხაზინას, შემდეგ კი ჯარისკაცებს. მეფემ შეისმინა ბერების თხოვნა და ხსენებული გადასახადის თანხა შესწირა ივირონის კარის ღმრთისმშობლის მონასტერს. გაათავისუფლა ყოველგვარი ფისკალური გადასახადისგან და ოქრობეჭდის ძალით შეუქმნა გარანტიები საკუთრების უფლებებზე კუთვნილ მამულებში (რადოლივოსი, დოვროვიკია, ოვილოსი, კოძაკი, გრიზოვა ზიხნას წისქვილით, წმინდა ნიკოლო-



ზის ტუ ქსანთოპულუდ წოდებული მონიდრიონი პრევესენაში, სერისტან მდებარე წმინდა იოანე ღმრთისმეტყველის მონასტერი, წმინდა უვერცხლონი კირანიძაში, მელიძიანისი, სახლები სერისში, სტრუმიკაში მდებარე ელეუსას ღმრთისმშობლის მონიდრიონი თავისი მეტოქებით). საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ დუშანის პირველი ოქრობეჭედი არ მოიხსენიებს ივირონის ქონებას არც თესალონიკში, არც ქალკედონიაში და არც უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მისი მამულების სიას. ივირონის აქტების მკვლევართა აზრით, სავარაუდოდ, ეს მამულები, რომელთა ფლობაც მონასტერს დადასტურებული ჰქონდა, იმჟამად სერბების გამგებლობის ქვეშ მოქცეულ ტერიტორიებზე იყო.

არანაკლებ საყურადღებო ცნობებს გვანვდის იმპერატორ სტეფანე დუშანის მეორე ოქრობეჭედი ივირონის მონასტრისადმი, რომელიც მისი კორონაციის შემდეგაა გაცემული. ამ საბუთში ივირონის მამულების სია გაზრდილია და უფრო ვრცელია, ვიდრე წინა დოკუმენტში. ამასთან, იმპერატორი მის ყველა დომენსა და მეტოქს ათავისუფლებს ფისკალური გადასახადებისგან და ადასტურებს მონასტრის უფლებებს მათზე (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 126-139). ოქრობეჭედი წარმოგვიდგენს სერბულ და ბიზანტიურ ტერიტორიაზე მდებარე მონასტრის მამულების სრულ სიას და ასახელებს ივირონის მანამდე უცნობ 7 მამულს:

- 1) რენტინაში მდებარე სახლები
- 2) წმინდა გიორგი ტა კუვუკლიას მეტოქი
- 3) ვრესტიანის ზევგილატიონში მდებარე სახლები
- 4) ზიხნაში მდებარე სახლები
- 5) კორემისტას ზევგილატიონი

6-7) სტრუმიკას რეგიონში მდებარე ელეუსას ორი მეტოქი: წმინდა კალისა და წმინდა თეოდორესი (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 17).

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ დუშანმა ივირონს ზოგი მამული ჩამოაჭრა და წმინდა პანტელეიმონის (რუსულ) და ხილანდარის (სერბულ) მონასტრებს გადასცა. კერძოდ, წმინდა კვირიკე, მინის ნაკვეთი კოძაკიონში, წისქვილი ანძისტაზე და მალუკა.

წმინდა კვირიკეს მონიდრიონი ვენახებითა და ყანებით, წისქვილი ანძისტაში და კოძაკიონი - გადაეცა წმინდა პანტელეიმონის სახელობის რუსულ მონასტერს, ხოლო მალუკა - ხილანდარის სერბულ მონასტერს (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 15-16). რთული მისახვედრი არ არის, რომ აღნიშნული სერბი იმპერატორის მიერ ათონზე სლავური (სერბული, რუსული) მონასტრების გაძლიერების მოტივით იყო ნაკარნახევი, მით უფრო იმ პირობებში, რომ ათონის წმინდა მთაზე დომინანტურ როლს კვლავ ბერძნული მონასტრები ინარჩუნებდნენ.

ამრიგად, მოცემული დოკუმენტების მიხედვით, შეგვი-

ძლია ვიმსჯელოთ ათონის ქართველთა მონასტრის როგორც საერთო ეკონომიკური მდგომარეობის, ისე სერბეთის იმპერატორთან ურთიერთობის შესახებ. ოქრობეჭდები ცხადყოფს, რომ სლავური მონასტრების გაძლიერების მცდელობის კვალდაკვალ, იმპერატორის ყურადღების ცენტრშია ათონის ქართველთა საძმო და ქართული მონასტერი. იმპერატორის განსაკუთრებულ ინტერესსა და მხარდაჭერას ივირონის მონასტრისადმი, ვფიქრობთ, რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა:

ივირონის მონასტერს საუკუნეების განმავლობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ათონის წმინდა მთის ცხოვრებაში. იგი ხშირად იხსენიებოდა “საიმპერატორო” ან “დიდ საიმპერატორო მონასტრად”. ათონის საბჭოს საბუთებს ივირონის წინამძღვარი ან წარმომადგენელი ხელს აწერდა პროტის ან ლავრის წარმომადგენლის შემდეგ (1366 წლიდან - ვათოპედის წარმომადგენლის შემდეგ) (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 9). გარდა ამისა, მონასტერს მრავლად ჰქონდა დაქვემდებარებული ობიექტები ათონის მთაზე, რაც სოლიდური ეკონომიკური მდგომარეობის გარდა, ზრდიდა მის გავლენასა და ავტორიტეტს.

მონასტერი ცნობილი იყო ანტიუნიატური პოზიციებით და არ ემორჩილებოდა პალეოლოგების ხელისუფლების უნიატურ დადგენილებებსა და ბრძანებებს, რაც ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა მონასტრის პროსერბული ორიენტაციის ჩამოყალიბებისთვის.

ივირონი იყო ერთ-ერთი არაბერძნული, კონკურენტუნარიანი და ანგარიშგასაწიფი ძალა ათონზე, რომელსაც შეეძლო მნიშვნელოვანი როლი შეესრულებინა სერბი იმპერატორის საეკლესიო თუ სახელმწიფო პოლიტიკის წარმატების საქმეში.

თავის მხრივ, სტეფანე დუშანთან მოკავშირეობა ქართველთა მონასტრის ინტერესებშიც შედიოდა სხვადასხვა მიზეზის გათვალისწინებით, კერძოდ:

ლიონის უნიის შემდეგ გამოცხადებული დაუმორჩილებლობის გამო ათონის მთა და კონკრეტულად ქართული მონასტერი, არაერთგზის გამხდარა პაპისტებისა თუ სახელმწიფო ხელისუფლების მხრიდან აგრესიის ობიექტი.

ქართველთა საძმო ხშირად განიცდიდა ბერძენი სამღვდელოების მხრიდან უფლებების ხელყოფასა და შევიწროებას.

შექმნილ პირობებში, აღმოსავლურ-მართლმადიდებლური რელიგიური ორიენტაციის მქონე სერბი იმპერატორი, რომელსაც რეალურად შესწევდა უნარი ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტზე პალეოლოგების დინასტია ნემანიჩების დინასტიით ჩაენაცვლებინა და ათონის მთის არაბერძნული, მართლმადიდებელი მონასტრების არსებობისთვის ხელსაყრელი პირობები შეექმნა, ალბათ ყველაზე მისაღები კანდიდატი იყო იმპერიის ტახტის მაძიებელ კანდიდატებს შორის (მით უფრო, რომ პრეტენდენტების

უმრავლესობა ბერძენი იყო).

ამგვარად, სერბულ და ქართულ მხარეებს შორის თანამშრომლობის სურვილი ორმხრივ ხასიათს ატარებდა და ამ გზაზე გადადგმული ნაბიჯებიც შემხვედრი იყო. ქართველთა საძმომ მხარდაჭერა გამოუცხადა სერბეთის იმპერატორს, იმპერატორმა კი გაათავისუფლა იგი პალეოლოგების მიერ დაკისრებული ფინანსური ვალდებულებების დიდი ნაწილისგან (რაც სერიოზულად აფერხებდა მონასტრის წინსვლას) და დაუმტკიცა საკუთრებაში კუთვნილი ტერიტორიები. აღნიშნული მონასტერს მნიშვნელოვნად უმსუბუქებდა მდგომარეობას და აძლევდა საშუალებას, თავი დაეღწია იმ ფინანსური პრობლემებისგან, რომელსაც მას გაზრდილი სახელმწიფო გადასახადები უქმნიდა. გარდა ამისა, ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა როგორც ადგილობრივი, ბერძნული სამღვდელოების მხრიდან დისკრიმინაციისა თუ მონასტრის ანტიუნიატური ორიენტაციის გამო ხელისუფლების ზეწოლისგან გათავისუფლებისთვის. გაჩნდა რეალური შანსი იმისა, რომ ამიერიდან ქართველთა მონასტერი შეძლებდა არსებობისა და მოღვაწეობის თავისუფლად გაგრძელებას. ცხადია, არ გამოვრიცხავთ სერბული ხელისუფლების მხრიდან სავარაუდო რისკებსაც, თუმცა, ის ფაქტორები, რომელთა საფუძველზეც ივერთა მონასტერს მოცემულ პერიოდში მძიმე მდგომარეობაში უწევდა მოღვაწეობა, მონასტერთან ურთიერთობაში ფიზიკურად აღარ იარსებებდა.

სერბ იმპერატორსა და ათონის ქართველთა მონასტრის ურთიერთობის საკითხის შესწავლისას ჩვენს ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მონასტრის წინამძღვრის ვინაობის საკითხიც.

ცნობილია, რომ XIV საუკუნის შუა წლებამდე ივირონის წინამძღვრები კვლავ ქართველები იყვნენ. სწორედ ქართველთა მმართველობის პერიოდში იზრდებოდა და ფართოვდებოდა ივირონის ქონება (მეტწილად შეწირულობის ხარჯზე, ვიდრე შენაძენის) (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 16). გამომდინარე იქიდან, რომ XIV საუკუნის შუა წლებიდან ივირონის მონასტრის ისტორიის შესახებ ძალიან მწირი ცნობები არსებობს ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არ გვაქვს დეტალური, დაზუსტებული ინფორმაცია მონასტრის წინამძღვრების შესახებაც. აღნიშნულიდან გამომდინარე, გადავწყვიტეთ სამეცნიერო ლიტერატურასა და ივირონის არქივში დაცული დოკუმენტების ცნობებზე დაყრდნობით, თავად მიგვეკვლია იმ პიროვნებისთვის, რომელიც სერბეთის იმპერატორსა და ივირონს შორის შემდგარი შეთანხმების დროს წინამძღვრობდა ქართულ მონასტერს.

გ. ლორთქიფანიძე და ნ. ჩიქოვანი თავიანთ ნაშრომში - „ქართული კულტურის ისტორია“, მიუთითებდნენ, რომ სტეფანე დუშანის მიერ ივერთა მონასტრისადმი მამულების დამტკიცების პერიოდში, „იქ წინამძღვრად ქართველი ყოფილა, რომელიც სხვა

სავანეთა საქმიანობაშიც იღებდა მონაწილეობას“ (ლორთქიფანიძე, ჩიქოვანი, 1997, გვ. 275). მოცემული ცნობა, თავისთავად მნიშვნელოვანია, რადგან ხაზს უსვამს წინამძღვრის ქართულ წარმომავლობას და მისი პიროვნების მნიშვნელობას ივირონის გარდა, ათონის სხვა მონასტრების ცხოვრებაშიც. თუმცა, ხსენებული ავტორები არ აკონკრეტებენ წინამძღვრის ვინაობას. ამ კუთხით დიდ დახმარებას გვიწევს ივირონის არქივში დაცული აქტების კრებული (გამოცემული ქართულ ენაზე), სადაც მოცემული გვაქვს ქართული მონასტრის წინამძღვრების მცირე ნუსხა. ნუსხის მიხედვით, 1344 წლის სექტემბრიდან - 1347 წლის მარტამდე ივერთა მონასტერს წინამძღვრობს მღვდელმსახური ანდრია (ივირონის აქტები, 2008, გვ. 45). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იმპერატორ სტეფანე დუშანის ოქრობეჭდები ათონის ივერთა მონასტრისადმი, გაცემულია 1346 წლის იანვარსა (პირველი ოქრობეჭედი) და იმავე წლის აპრილში (მეორე ოქრობეჭედი). დოკუმენტების შექმნის თარიღი ექცევა ივირონის აქტებში დასახელებული ანდრია წინამძღვრის მონასტრის ხელმძღვანელის პოზიციაზე მოღვაწეობის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში, რის საფუძველზეც გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ სწორედ მღვდელმსახურ ანდრიას ხელმძღვანელობის დროს მიმდინარეობდა სერბ იმპერატორთან ათონის ქართველთა საძმოს ურთიერთობისა და შეთანხმების პროცესი. სწორედ მის დროს უნდა მიეღო მონასტერს ზემოთ აღწერილი ოქრობეჭდები.

საგულისხმოა ის, რომ ბიზანტიური მიწების ახალი მმართველისადმი მხარდამჭერმა პოზიციამ და სანაცვლოდ, სერბი იმპერატორის მხრიდან მიღებულმა ჯილდოებმა თავისი გავლენა იქონია ათონის ივერთა მონასტრის შემდგომ განვითარებაზე. სტეფანე დუშანის სიცოცხლის პერიოდში ქართველთა საძმო კვლავ ინარჩუნებდა მონასტრის ხელმძღვანელობას და საკუთრებას მთელ რიგ დომენებსა და მამულებზე. მეორე მხრივ კი, ივირონი წარმოადგენდა სერბი მმართველის ერთ-ერთ საყრდენ ძალას იმპერიის სამღვდელოებას შორის. არ გამოვრიცხავთ იმასაც, რომ ათონელ ქართველთა პროსერბული ორიენტაცია გახდა შემდგომში ერთ-ერთი მიზეზი იმ ფაქტისა, რომ სტეფანე დუშანის გარდაცვალების შემდეგ, 1355/1356 წელს, კონსტანტინოპოლის პატრიარქის - კალისტე I-ის მიერ გამოცემული აქტით, ქართველები ჩამოაშორეს ივირონის მონასტრის წინამძღვრობას და სხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობებს. სწორედ ამ დროიდან იწყება ქართველთა როლის მნიშვნელოვანი შეზღუდვა ივერთა მონასტრის ცხოვრებაში.

დასასრულს, დასკვნის სახით შეგვიძლია თავისუფლად ვთქვათ, რომ XIV საუკუნის შუა წლები უადრესად საინტერესო პერიოდს წარმოადგენს როგორც ათონის მთის, ისე ბიზანტიის

იმპერიისა და სერბულ-ქართული ურთიერთობების ისტორიაში. ბიზანტიის იმპერიის ტერიტორიაზე სერბული ინტერვენციის, მისი გამომწვევი მიზეზებისა თუ შედეგების, იმპერიის მართლმადიდებელი სამღვდელოებისა და კონკრეტულად, ათონის ქართველთა მონასტრის დამოკიდებულებისა და ზემოთ აღწერილი სხვა გარემოებების ანალიზი, ვფიქრობთ, იძლევა შესაძლებლობას ივერთა მონასტრის ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში შეუსწავლელი, ბუნდოვანებით მოცული ეპოქის ისტორიული სურათის რეკონსტრუქციისთვის. აღნიშნულ საქმეში კი ქართული და ბერძნული წყაროების გარდა, გასათვალისწინებელია სერბული წყაროებიც. ვფიქრობთ, ნაშრომში დასმული საკითხები იმსახურებს შემდგომ შესწავლას და გამოვთქვამთ იმედს, რომ ამ მიმართულებით კვლევები გაგრძელდება.

## დამონებაანი

ბარნოვი გ. (2016) „ჰუმანისტური ფასეულობები და გრიგოლ პალამას ღვთისმეტყველება“, ჟურნალი „გული გონიერი“, N15 (სტატიის ელექტრონული ვერსია იხ: <http://www.orthodoxtheology.ge/grigolpalamasgvismetyveleba> ბოლო დამონება 09.11.2021 )

ივირონის აქტები. (2008). შემდგენლები: ლეფორი ჟ., იკონომიდისი ნ., პაპახრისანთუ დ., კრავარი ვ., მეტრეველი ე., ტ. IV, თარგმანი ც. ბიბილელიშვილის, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ლორთქიფანიძე გ., ჩიქოვანი ნ. (1997). ქართული კულტურის ისტორია. თბილისი

მაჭარაშვილი გ. (2007). „ლიონის უნია და საქართველო“, თბილისი

История Югославии. (1963). Редакционная коллегия: Ю. В. Бромлей, И. С. Достян, В. Г. Карасев, С. А. Никитин. Т. 1, Москва [https://inslav.ru/images/stories/pdf/1963\\_Istorija\\_Jugoslavii-1.pdf](https://inslav.ru/images/stories/pdf/1963_Istorija_Jugoslavii-1.pdf)

Чиркович С. (1996). Сербия, Средние века. Москва, стр. 155 (სტატიის ელექტრონული ვერსია იხ:

<https://dlib.rsl.ru/viewer/01001756306#?page=159> ბოლო დამონება 09.11.2021)

Cirkovic S. M. (2004). *The Serbs*, Translated by Vuk Totic, Blackwell Publishing

Douglas A. Howard. (2017) *A History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press.

Györe Z. (2006) *Serbian Historiography and the Modern State*, Pisa, Pisa University Press.



Psellos I. (1953) The History of the Roman Empire in the 14th Century, Constantinople, Vardas Publishing.

The Cambridge History of the Byzantine Empire (2008) c. 500–1492, edited by Jonathan Shepard, New Yourk, Cambridge University Press.

სტეფან დუშანის ოქრობეჭედი ივირონის მონასტრისადმი, იანვარი, 1346 წელი, ივირონის აქტები. (2008). შემდგენლები: ლეოპოლდ ფ., იკონომიდისი ნ., პაპახრისანთუ დ., კრავარი ვ., მეტრეველი ე., ტ. IV, თარგმანი ც. ბიბილეიშვილის, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

სტეფან დუშანის ოქრობეჭედი ივირონის მონასტრისადმი, აპრილი, 1346 წელი, ივირონის აქტები. (2008). შემდგენლები: ლეოპოლდ ფ., იკონომიდისი ნ., პაპახრისანთუ დ., კრავარი ვ., მეტრეველი ე., ტ. IV, თარგმანი ც. ბიბილეიშვილის, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

**ETER BOKELAVADZE**Ivane Javakhishvili Tbilisi State  
University,  
Georgia  
eter.bokelavadze@tsu.ge

## **“THE EMPEROR OF SERBS AND GREEKS“ STEFAN DUSHAN AND IVIRON MONASTERY OF ATHOS (THE 30S AND 40 OF THE XIV CENTURY)**

The middle of the XIV century was an extremely interesting epoch in the history of the Byzantine Empire. The acute internal political, social-economic and religious crisis during the reign of the Paleologos rulers, aggravated by external threat, led to the irreversible process of decrease and degradation of the Empire. In this period, Serbia reached the peak of its power. This kingdom had been increasing its territories in the Balkans since the XIII century. Serbia forced the Byzantine Emperor to recognize all the outcomes of wars launched by Serbians.

In 1331, the Serbian throne was occupied by a representative of the Nemanjic dynasty – Stefan IV Dushan, whose aim was to take control of the entire Balkan peninsula. He wanted to be crowned as the Emperor of Byzantium in Constantinople. Gradually, Stefan Dushan occupied the territories that formed part of Byzantium (Macedonia, Epirus, Thessalia and part of Thracia). In 1346, Dushan was crowned at Uskuba Cathedral as “The Emperor and Autokrator of Serbs and Greeks “.

Stefan Dushan considered that one of the most important factors for the legitimization of his power was the support of the Greek clergy. However, he could not receive this support from Constantinople Patriarchate. Therefore, he focused on Mount Athos and its monasteries.

The given paper analyzes Stefan Dushan’s church policy and his attitude to Athos Mountain and the Georgian Monastery of Iviron. The paper focuses on the “Hrisobules” granted by the Emperor to the Georgian clergy in 1346, in confirmation of the property and privileges granted to the Monastery. The paper also summarizes the role of Athos Iviron Monastery in Dushan’s imperial policy and the history of the Byzantine church in the given period.

**KEYWORDS:** Serbia, Byzantium, Stefan Dushan, Mount Athos, Iviron.

The medieval Serbian-Georgian political and religious relationships have not been studied in Georgian historiography so far. Neither have they been analyzed in Serbian historiography. This is due to historical processes, political orientation and the fragmentary nature of these relationships. Taking into account the events in the Serbian and Georgian political and cultural fields in the XIII-XIV centuries, I argue that the analysis of the issue is of great significance for the research of Serbian-Georgian relationships as well as for the study of Georgia's foreign policy and church history.

Methodologically, the given paper is based on historical, cognitive, content-analysis, historical-typological, comparative, biographic, retrospective, historical-genetic and systematic methods of research. This implies a complex study of historical sources on the given issue. Based on the implemented research, I will attempt to reconstruct the historical events of the given period.

Based on the available historical sources, we can say that Georgian-Serbian religious relationships started much earlier than the 14th century, namely, in the first half of the 13th century (we cannot exclude even earlier contacts in case other historical sources are discovered). However, I will focus on the above-mentioned contacts in another paper. Thus, the given research embraces the analysis within the chronological framework of the given period.

The middle of the XIV century is an extremely interesting epoch for Georgia, Serbia, the Byzantine Empire and the entire region in general. During the reign of the Palaiologos (Paleologos) dynasty, there was an acute internal political, social-economic and religious crisis, aggravated by external threat. This caused the degradation and diminishing of the Empire and led to the new distribution of power in the region. The political events of this period influenced the Byzantine religious circles and, what is especially important for us, the Georgian monastery of Athos. In order to understand the issue more deeply, I will offer the reader a brief description of the historical background.

It is well known that by the beginning of the 30s of the XIV century, as a result of successful raids of Ottomans, Byzantium had already lost a major portion of Asia Minor (including Bursa and Nikea). The capital of the Ottoman Empire was located in Bursa. The Byzantine rulers, oppressed by the Ottomans, tried to solve the problem by establishing close links with the European political circles and the Pope of Rome. Naturally, the alliance was aimed at the satisfaction of mutual interests. However, the alliance agreements between Byzantium and the West frequently implied unequal conditions. I mean that the Byzantine side often had to make a compromise in order to receive the promised assistance.

In the second half of the 13th century, during the reign of Michael



VIII Paleologos, the Byzantine court faced a serious dilemma: on the one hand, the country was under the threat of physical destruction due to the Ottoman Empire. On the other hand, there was a threat of civil war, due to the Western orientation and religious compromise of the rulers. In particular, based on the agreement with the Pope of Rome Gregory X, Byzantine authorities agreed to establish a church union between the Catholic and Orthodox communities. The agreement was implemented in 1274 at Lyon Council, and is known as the “Union of Lyon”. Apart from the representatives of the Byzantine Emperor, Latin Patriarchs of Antioch and Constantinople and the Pope of Rome, the Council was attended by the ambassadors of France and England, a delegation of the Mongol Khan etc. (Macharashvili, 2007, pp. 3-4). It was obvious that the representatives of the Greek clergy would have to make significant compromise in return for political agreement and support. Indeed, at the Council, the ambassadors of Paleologos presented a synodical document signed by bishops regarding the Union. At the sixth session, the Greeks recognized the Filioque. Thus, after the “Great Schism”, the Church Union between the Catholic and Orthodox Christians was signed for the first time at Lyon Council. However, it should be noted that the Agreement was not implemented. The Orthodox population of the Empire was categorically against its implementation. Therefore, Michael VIII started severe repressions of opponents of the Union throughout the country (arrest, torture, banishment, confiscation of property etc.) (Macharashvili, pp. 4-5). This shattered the authority and position of the Paleologos rulers.

The most radical opponents of the Union were the monks of the Athos mountain. In 1278, they held a church council and anathematized the Pope of Rome, the Patriarch of Constantinople Joannis XI Vecci, who supported the Union, all other supporters of the Union and even the Emperor Michael Paleologos (Macharashvili, 2007, p. 7). We cannot say for certain whether the representatives of Iviron Monastery of Athos took part in the 1278 Church Council. Yet, there are data regarding their opposition to the Union. For instance, the Greek “Life” of Ioane, Euthimius and Giorgi Athonite says: “When the Catholics came here to the Holy Mountain with the consent of King Michael and the Patriarch (Joannis XI Vecci - G. M.), they drowned the saint fathers of the Iviron Monastery in the sea, because the fathers did not accept the Pope’s messengers and refused to sign the Agreement of the Latins. The sacred coffin of reverend Euthimius, same as the coffins of Ioane and Giorgi, were seized together with the church treasure and the monastery was left empty” (Macharashvili, 2007, p. 8). This source describes the raid of Pope’s supporters upon the monasteries on Mt. Athos in 1280 (or, according to some scholars, in 1285) which also affected the brethren of the Iviron Monastery. The above-mentioned source, as well as other historical sources quoted by Giorgi Macharashvili

in his work “Lyon Union and Georgia”, prove that the Georgian monastery opposed the Union, thus causing the aggression of the Emperor and the supporters of the Pope. The opposition of the Iviron Monastery to the Paleologos rulers, caused by the latter’s aspiration to form an alliance with Rome, continued in the following period, especially in the middle of the XIV century, during the Serbian intervention on the Byzantine territory.

As we have mentioned above, the reign of the Paleologos led the Empire to a severe political and religious crisis. In parallel, the Ottoman threat became more and more obvious. Despite the civil confrontation and the acceleration of the process of destruction of the Empire, the royal court still expected salvation from the West.

In 1341, after the death of Emperor Andronikos III, the royal court was divided into two fractions. One fraction was represented by the mother of underaged Emperor – Anna of Savoy, the Patriarch of Constantinople -John XIV Kalekas, and the Chief of the Navy, Great Duka Alexios Apokaukos. The other fraction was represented by a powerful military leader and advisor of the royal court – John Kantakouzenos. The main reasons for their confrontation were different political and religious orientations. The Queen’s “camp” supported the union with Rome, viewing this union as the means for military strengthening of Byzantium. The supporters of Kantakouzenos, mostly the Greek aristocrats irritated by the increasing commercial influence of the Italians, were strongly against the alliance with Rome. The confrontation between the members of the royal court was aggravated by the religious factor: the pro-Roman orientation of the Paleologos caused dissatisfaction among the Orthodox clergy and the population of the Empire; hence, the majority supported Kantakouzenos. In this regard, special mention should be made of the clergy of Mount Athos and Hesychast monks led by Gregory Palamas.

The pro-Western orientation also reached Mount Athos and found its expression in the works of the representatives of the so-called religious humanism (Barlaam, Gregory Akindynos). There were religious debates between the humanists and Hesychast monks. The latter preserved the Orthodox self-consciousness in their life and interests. The Hesychast movement was led by the Archbishop of Thessaloniki Gregory Palamas (1296/97-1359), who did his best to preserve the oriental Orthodox theological traditions and pro-Greek orientation (Barnovi, 2016).

In the autumn of 1341, during the absence of Kantakouzenos in Thracia, the Queen and her supporters organized a coup. Kantakouzenos was deprived of his rights; his allies, including Gregory Palamas, were arrested. However, Kantakouzenos did not surrender. He declared himself Co-Emperor of the underaged John V and started to struggle. Yet, soon after the Queen’s favourite Zealots occupied Thessalonika, Kantakouzenos was forced to leave the city and find shelter in Pristina (Douglas A. Howard,

2017, p. 15). The confrontation between Anna of Savoy and Kantakouzenos turned into a civil war which also involved external forces. The Serbian intervention in Byzantium is related to the above-mentioned events. This intervention affected the territorial borders of the Empire and also influenced the religious circles.

It should be noted that the Serbian State gained supremacy in the Balkans in the second half of the XIII century. The dynasty of the Nemanjić took advantage of the internal problems of Byzantium and enhanced their territories in the Balkan region. At the same time, it forced the Emperor of Byzantium to recognize every result of the wars of Serbians. In 1331, the most prominent representative of the Nemanjić dynasty, Stefan IV Dushan occupied the throne and led Serbia to the peak of its power. Stefan Dushan, who had spent 7 years of his childhood at the royal court of Byzantium, was well aware of the internal problems of the Empire, including the public movements and confrontations at the court (The History of Yugoslavia, 1963. p. 94). This awareness helped him to work out correct policy and make the right steps. At the beginning of Dushan's reign, Serbian borders spread from the rivers Sava and Danube to Strumica and Prilep, and from Bosnia to Rilodag and Struma. Yet, the King was not satisfied with this territory and aimed to unite the entire Balkan peninsula under his power and become the Emperor of Byzantium crowned in Constantinople. The King made subsequent steps towards his goal. In 1334, he occupied Western Macedonia, then – Albania up to Durrës and Valona. In 1340, he occupied Epirus up to Yannena. Gradually, he occupied Thessalia and part of Thracia. Parallel to Dushan's conquests, the civil war started in Byzantium. This enabled Dushan to succeed in his further expansion. In 1342, John Kantakouzenos, who was exiled from Byzantium, addressed Stefan Dushan for help. The Serbian King supported Kantakouzenos, gave him shelter and did not agree to extradict him to the Byzantine Royal Court even in exchange for lands (Cirkovic, 1996, p. 135-155).

In his work "The History of the Roman Empire in the 14th Century", a Greek scholar Ioannis Psellos mentions the agreement between Stefan Dushan and John Kantakouzenos. According to this Agreement, in return for the interference in the Byzantine civil war, Kantakouzenos agreed to do the following favors to Stefan Dushan:

Dushan could preserve the lands occupied during the wars with the Paleologos kings in Epirus and Albania and the territories occupied during his personal wars with local rulers.

The occupied towns of Macedonia and Thessalia were free to choose between Kantakouzenos and Dushan.

In case of murder of John V, Kantakouzenos would declare Dushan as Co-Emperor (Psellos, 1953).

Thus, the agreement was made, but, taking into account Dushan's goals, it was clear that this agreement was temporary. Parallel to the agreement with Kantakouzenos, the King of Serbia united the occupied lands and tried to find allies (for instance, Venetians) in order to support the idea of restoration of the powerful Roman (Byzantine) Empire ruled by Serbians. Soon Kantakouzenos and Dushan argued about the division of Byzantine lands; hence, the alliance was destroyed in 1343. From this time, the King of Serbia changed his political orientation and got related to the Byzantine royal court by means of marriage (Dushan's son married the sister of Emperor John V Paleologos). Thus, Dushan became a relative and protector of the underaged Emperor. From this year on, he called himself „Cesnik Grkom“ (чесник греков). This title underlined his direct involvement in the ruling of the Greek Empire (Cirkovic, 2004, p. 64).

Closeness to the Byzantine royal court did not prevent Dushan from conquests. During the following two years, he continued the conquest of Macedonia, occupied Veria, Drama and Halkidiki peninsula with Athos. In the autumn of 1345, he occupied the town of Serres. At the end of the same year, Dushan declared himself Emperor of Serbians and Greeks and started preparation for turning the autocephalous archbishopric of Serbia into an institution of higher rank - Patriarchate (Cirkovic, 1996, pp. 135-155; The Cambridge History... , 2008, p. 824 )

It should be underlined that one of the most important factors for the legitimization of Dushan's power was the support of the Greek clergy. However, it was impossible to receive this support from the Patriarchate of Constantinople. Therefore, he focused on the Athos mountain and its monasteries. Certainly, this was not accidental. Above all, we should take into account the religious and political significance of mount Athos in the Christian world, due to which all the powerful rulers tried to obtain influence on this Holy Mountain. Besides, as mentioned above, Athos was the centre of Hesychasm, and, according to a Serbian scholar Sima Cirkovic, during the reign of Paleologos kings, this sacred place declared disobedience, opposing the Emperor's pro-Roman orientation and his aspiration to establish the Union of Church. Thus, during the civil war, the Athonite clergy supported Kantakouzenos due to his Greek orientation. Later on, the Athonite clergy supported the Serbian king and considered him as the unifier of Orthodox forces. That is why the monasteries of Athos supported Stefan Dushan.

According to a Serbian scholar Sima Cirkovic, in 1345, after the occupation of the town of Serres, Stefan Dushan entered into an agreement with the representatives of Mount Athos, who recognized his authority and accepted him as their ruler. On April 16, 1346, at Easter holiday, Dushan was crowned at Uskuba cathedral as "The Emperor and Autokrator of Serbs and Greeks". Alongside with the Serbian clergy, the coronation was attended

by the Patriarch of Bulgaria, Archbishop of Ohrid and representatives of the Athos mountain (Cirkovic, 2004, pp. 64-65).

Of special importance for the given research is the position of the Athos Iviron monastery and the relations between the Serbian Emperor and the Georgian monks.

We can find information regarding the relations between the Serbian Emperor and the Georgian monastery of Athos in two documents preserved at Iviron archive. These are the gold stamp charters (Hrisobule) presented to the monastery by Dushan in January and April of 1346. The first one is presented several months prior to the coronation and provides interesting information regarding the relations between the Serbian ruler and the Georgian monks. The text of the Hrisobule says that Athonite monks visited Dushan and declared their loyalty to him. There is a Hrisobule granted to the monasteries of Athos, which says that Dushan sent his logothete to Athos, asking the monks to pray for him. The monks agreed on condition that Dushan would be mentioned in their prayers after the Emperor of Byzantium. The monks asked for guarantees regarding the freedom of the Holy Mountain and preservation of their lands. Taking the above-mentioned into consideration, the information of the Hrisobule regarding the visit of Athonite monks to Dushan and declaration of their loyalty makes us think that the Serbian ruler was more acceptable candidate for the Athonite monks than for the Greek clergy. This position of the Georgian monks was probably due to the oppression of the Georgian community by the Greeks in the given period.

Another interesting fact is that by the year 1340, the total amount of tax paid by Iviron to the State for certain villages owned by the monastery exceeded to total amount of tax paid by the peasants of these villages (Iviron Acts, 2008, p. 22). In 1341, during the civil war, Iviron was obliged to pay even higher taxes. In such conditions, the Serbian Emperor rendered significant assistance to Iviron monastery (Iviron Acts, 2008, p. 24).

According to the Hrisobule, Iviron asked Stefan Dushan to free the monastery from the above-mentioned tax ( in the amount of 400 hyperpyrons). The monastery paid this tax for Radolibos and other domains. The tax was first paid to the Emperor's Treasury and later to the soldiers. The King accepted the monks' request and sacrificed the above-mentioned amount to the Holy Virgin Monastery of Iviron. He freed the monastery from all fiscal taxes and, using the gold stamp charter, guaranteed their property rights on the lands of the monastery (Radolibos, Dobrobykeia, Obelos, Kotzake, Grizoba with Zichna mill, Minor church of Saint Nicholas in Prebezaina, the Monastery of Saint John Theologian at Serres, Saint Unmercenaries in Kyrannitza, Melitzianis, houses in Serres, the church of Eleusa Icon of the Holy Virgin with its lands). Attention should be paid to the fact that the first gold charter of Dushan does not

mention Iviron's property in Thessaloniki or Chalcedonia or any lands in the North. According to the researchers of Iviron Acts, these lands owned by the monastery were at that time under the Serbian rule.

The second gold charter was granted to Iviron Monastery by Stefan Dushan after his coronation. In this document, the list of lands of Iviron is enhanced. Besides, the Emperor frees all domains and church lands from fiscal tax and confirms the monastery's ownership rights (Iviron Acts, 2008, pp. 126-139). The charter presents a complete list of monastic lands on the Serbian and Byzantine territory and mentions 7 lands that were unknown until the issuance of the charter:

- 1) The houses in Rentina
- 2) The land of Saint George in Kouboukleia
- 3) Houses in Vrestian Zeugaralikion
- 4) Houses in Zichna
- 5) Kormista Zeugaralikion
- 6-7) Two lands of eleusa in Stroummitza: of St. Kale and St. Theodore (Iviron Acts, 2008, p. 17)

In addition, Dushan deprived Iviron of certain lands and granted them to the Russian monastery of St. Pantaleon and Serbian monastery of Hilandar. These lands were: St. Cyricus, a land plot in Kotzake, a mill in Antzista and Maluka.

St. Cyricus church with vineyards and cornfields, a mill in Antzista and Kotzake were granted to St. Pantaleon Russian Monastery, and Maluka was granted to the Serbian monastery of Hilandar (Iviron Acts, 2008, pp. 15-16). Naturally, these actions of the Serbian Emperor were aimed at the enhancement of Slavonic (Serbian, Russian) monasteries on the Athos, because the Greek monasteries were still dominant on this Holy Mountain.

Thus, based on the analyzed documents, we can find out information regarding the general economic situation of the Iviron Monastery and its relation with the Serbian Emperor. The above-mentioned charters prove that, alongside with the attempts to strengthen Slavonic monasteries, the Emperor tried to support the Athonite brethren. The Emperor's interest and support of Iviron was due to several factors:

For centuries, the Iviron monastery had played an important role in the life of the Athos mountain. It was often mentioned as "The Emperor's Monastery" or "The Large Imperial Monastery". The documents issued by the Athos Council were signed by the superior of Iviron whose signature stood below that of Athos Archimandrite or representative of the Laura (since 1366 - below the signature of the representative of Vatopedi) (Iviron acts, 2008, p. 9). Besides, the monastery had many subordinate objects on the Athos mountain. Apart from solid economic state, this increased its influence and authority.

The monastery was famous for its anti-Union position. It did not obey the decrees and orders of the Paleologos authorities. This formed favourable grounds for the monastery's pro-Serbian orientation. Iviron was one of the most important and competitive powers among the non-Greek monasteries of Athos. This monastery played an important role in the implementation of the Serbian Emperor's religious and political affairs.

In its turn, the monastery was interested in alliance with the Serbian Emperor, because:

Due to the disobedience declared after the Lyon Council, mount Athos and the Georgian monastery became the objects of aggression on the part of Pope's supporters and State authorities.

The Georgian brethren was oppressed by the Greek clergy.

In these conditions, the Serbian Emperor, who had oriental Orthodox religious orientation, was the most acceptable candidate for the throne (especially because the majority of pretenders were Greek). He was really capable of replacing the Paleologos dynasty by the Nemanjic dynasty. He was capable of creating favourable conditions for non-Greek Orthodox monasteries on Athos mountain.

Thus, the wish for cooperation between the Serbian and Georgian sides was mutual. Hence, both sides made corresponding steps. The Georgian brethren supported the Serbian Emperor. In his turn, the Emperor freed the monastery from the financial obligations imposed by the Paleologos authorities (and strongly hampering the monastery's progress) and granted the monastery with property rights on their lands. The above-mentioned enabled the monastery to escape financial problems caused by increased State tax. Besides, the Emperor's support freed the Georgian monastery from the Greek discrimination and State pressure caused by the monastery's anti-Union position. Now the monastery had a real chance of freedom. Of course, we cannot exclude probable risks on the part of Serbian authorities, but the key factors affecting the monastery no longer existed.

With regard to the issue under analysis, it is both interesting and important to find out who was the supervisor of the monastery in the given period.

It is well known that until the middle of the XIV century the supervisors of Iviron were Georgians. Iviron's property increased in the period of supervision of Georgians (mostly due to donations rather than acquisition) (Iviron Acts, 2008, p. 16). There is scarce information regarding the life of the Iviron monastery after the middle of the XIV century. There is no precise, detailed information in Georgian historiography regarding the supervisor of the Monastery. Therefore, we have addressed scholarly literature and Iviron archive in order to find out the person who supervised

the Iviron Monastery during its agreement with the Serbian Emperor.

In their work "The History of the Georgian Culture", G. Lortkipanidze and N. Chikovani note: At the time when Stefan Dushan granted the monastery with property rights on lands, "the monastery had a Georgian supervisor who was also engaged in the activities of other monasteries" (Lortkipanidze, Chikovani, 1997, p. 275). This information is extremely important because it underlines the Georgian origin of the supervisor and his contribution to Iviron and other monasteries. However, the above-mentioned authors do not mention the name of the supervisor. In this regard, we have studied a collection of acts preserved at Iviron archive (published in Georgian language) and containing a list of supervisors of the Georgian monastery. According to this list, from September, 1344 until March, 1347, the monastery was supervised by Andria (Iviron Acts, 2008, p. 45). As we have mentioned, the Serbian Emperor granted charters to Iviron monastery in January 1346 (first charter) and in April of the same year (second charter). The date of issuance of these documents coincides with the supervision of the Iviron Monastery by Andria. Hence, we assume that the agreement with the Serbian Emperor was signed in the period of supervision of the Georgian monastery by Andria. Thus, the monastery was granted the Emperor's charters at the time of Andria's supervision.

Interestingly enough, the support of the new ruler of Byzantium and the awards received from the new Emperor had a significant impact on further development of the Iviron Monastery. During the lifetime of Stefan Dushan, the Georgian brethren continued to supervise the monastery and owned numerous domains and lands. In its turn, Iviron was the only stronghold of the Serbian Emperor among the entire clergy of the Empire. We might even assume that due to the pro-Serbian orientation of the Athonite Georgians, after Dushan's death, in 1355/1356, based on the Decree issued by the Patriarch of Constantinople Calistus I, Georgians were deprived of high-rank positions as well as the right to supervise Iviron. Since then, the role of Georgians became restricted in the life of the Iviron Monastery.

In conclusion, I would like to mention that the middle of the XIV century was an extremely interesting period in the monastic life of Mount Athos, as well as the history of the entire Byzantium and Serbian-Georgian relations. Analysis of the Serbian intervention on the Byzantine territory, its causes and results, the approach of the Orthodox clergy and, in particular, the attitude of the Iviron Monastery enables us reconstruct the history of Iviron in the obscure epoch, yet unstudied in the Georgian scholarly literature. Apart from Greek and Georgian sources, significant data are obtained from the Serbian sources. In my opinion, the issues under analysis require further research, which, most hopefully, will be carried out in the near future.



**REFERENCES**

Stefan Dushan's charter to Iviron Monastery, January, 1346, Iviron Acts. (2008). Compiled by: Lefort J, Nicolas Oikonomidès, N, Papachryssanthou, D., Kravar, V., Metreveli E. volume IV, translated by Ts. Bibileishvili, Tbilisi, Tbilisi University Publishing House.

Stefan Dushan's charter to Iviron Monastery, April, 1346, Iviron Acts. (2008). Compiled by: Lefort J, Nicolas Oikonomidès, N, Papachryssanthou, D., Kravar, V., Metreveli, E. volume IV, translated by Ts. Bibileishvili, Tbilisi, Tbilisi University Publishing House.

Barnovi G. (2016) "Humanistic Values and Gregory Palamas' Theology ", journal "Guli Gonieri", N15 (for electronic version, visit: <http://www.Orthodoxtheology.ge/grigolpalamasgvtismetyveleba> last visited on 09.11.2021 )

Iviron Acts. (2008). Compiled by: Compiled by: Lefort J, Nicolas Oikonomidès, N, Papachryssanthou, D., Kravar, V., Metreveli, E. volume IV, translated by Ts. Bibileishvili, Tbilisi, Tbilisi University Publishing House.

Lortkipanidze G., Chikovani N. (1997). The History of Georgian Culture. Tbilisi.

Macharashvili G. (2007). "Lyon Union and Georgia", Tbilisi.

The History of Yugoslavia. (1963). editors: Bromley U. V., Dostyan I.S., Karasev V.G., Nikitin S.A., volume 1, Moscow (in Russian) [https://inslav.ru/images/stories/pdf/1963\\_Istorija\\_Jugoslavii-1.pdf](https://inslav.ru/images/stories/pdf/1963_Istorija_Jugoslavii-1.pdf)

Cirkovic S. M. (1996). Serbia, The Middle Ages. Moscow, p. 155 (for electronic version, visit:

<https://dlib.rsl.ru/viewer/01001756306#?page=159> last visited on 09.11.2021)

Cirkovic S. M. (2004). The Serbs, Translated by Vuk Tomic, Blackwell Publishing

Douglas A. Howard. (2017) A History of the Ottoman Empire, Cambridge, Cambridge University Press.

Györe Z. (2006) Serbian Historiography and the Modern State, Pisa, Pisa University Press.

Psellos I. (1953) The History of the Roman Empire in the 14th Century, Constantinople, Vardas Publishing.

The Cambridge History of the Byzantine Empire (2008) c. 500–1492, edited by Jonathan Shepard, New York, Cambridge University Press.

**ზაზა ცინაძე**

წმ. ანდრიას ქართული უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
cinadzezaza@yahoo.com

## ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისიის წინასაარჩევნო საქმიანობა 1918-1919 წლებში

ნაშრომი დაფუძნებულია 1918-1921 წლებში საქართველოში გამომავალ ჟურნალ-გაზეთებზე, საარქივო დოკუმენტებზე, რომლებშიც დაცულია ცენტრალური საარჩევნო, სამაზრო, საქალაქო და სასოფლო კომისიების სხდომის ოქმები, აგრეთვე დამფუძნებელი კრებისა და მისი სხვადასხვა კომისიების სტენოგრაფიული ანგარიშები. მოვლენების ობიექტურად აღსადგენად და ანალიზის უკეთ ჩასატარებლად კვლევისას დამატებით გამოყენებულია მემუარები, იმ პერიოდის დოკუმენტები და ამ თემაზე გამომავალი მონოგრაფიები. აღნიშნულ წყაროებზე დაყრდნობით ჩვენ შევეცდებით დეტალურად წარმოვადგინოთ დამფუძნებელი კრების მოღვაწეობის საინტერესო დეტალები.

**საკვანძო სიტყვები:** დამფუძნებელი კრება, არჩევნები, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა

საქართველოს პარლამენტის მიერ საარჩევნო დებულების დამტკიცებისა და ზოგადი საარჩევნო პრინციპების შემუშავების შემდეგ, არჩევნების ჩატარებისა და საარჩევნო პროცესის სრულყოფილად წარმართვის მიზნით შეიქმნა დამფუძნებელი კრების ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისია. აღნიშნულ კომისიაში შევიდნენ, სოციალ-დემოკრატიული პარტიიდან: 1) ალ. ლომთათიძე, 2) სილ. ჭიბლაძე, 3) მელ. რუსია, 4) გ. ცინცაძე, 5) ო.სოლოლაშვილი, 6) ვლ. ჟღენტი, 7) ი. ფირცხალაიშვილი, 8) სპირ. თევზაძე; სოციალისტ-ფედერალისტებიდან: 1) არჩ. ჯაჭანაშვილი, 2) ი. ლლონტი; ეროვნულ-დემოკრატებიდან: 1) გ. გვაზავა, 2) ი. ლორთ-

ქიფანიძე, 3) ალ. ასათიანი; დამოუკიდებელი ეროვნულ-დემოკრატიები: 1) გრ. ვეშაპელი; სოციალ-რევოლუციონერები: 1) ი. გობეჩია, 2) ი. თევზაძე; რადიკალ-დემოკრატიები: 1) ალ. ახმეტელი; “ალიონის“ ჯგუფი: 1) ბ. ქავთარაძე; დაშნაკ-ცუტუნის პარტიიდან: 1) დ. დავითხანოვი; დამოუკიდებელთა კავშირი: 1) მაყაშვილი; თათრების ბლოკი: 1) აბდულ-რახიმ ახვერდოვი; კადაგების მხრიდან: დოლუხანოვი (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2, ს.#74, გვ.2).

ცენტრალური საარჩევნო კომისია პირველად შეიკრიბა 1918 წლის 26 ნოემბერს. სხდომა გახსნა კომისიის უხუცესმა წევრმა სილიბისტრო ჭიბლაძემ. კომისიის თავმჯდომარედ არჩეული იქნა ალექსანდრე ლომთათიძე. პრეზიდიუმში შევიდნენ თავმჯდომარის ამხანაგი (მოადგილე) არჩილ ჯაჭანაშვილი, ი. გობეჩია, მდივანი ო.სოლოლაშვილი, ხაზინადარი ი. ლორთქიფანიძე. პირველივე სხდომაზე გადაწყდა, რომ სხდომის კვორუმი იქნებოდა შვიდი კაცი, კრებები ჩატარდებოდა ორშაბათს და ხუთშაბათს დილის საათებში (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.1-2).

ცენტრალურმა საპარლამენტო საარჩევნო კომისიამ შექმნის დღიდანვე აქტიურად დაიწყო წინასაარჩევნო მუშაობა. 27 ნოემბრის სხდომაზე გადაწყდა, მოენწყოთ მოკლევადიანი საინსტრუქტორო კურსები ქუთაისსა და თბილისში, სადაც მოხდებოდა საარჩევნო კომისიის წევრების გადამზადება, ამით არჩევნების დროს ნებისმიერი გაუგებრობა თავიდან იქნებოდა აცილებული. ასევე მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება, გაზეთების საშუალებით გამოეცხადებინათ ინსტრუქტორთა მიღების დრო და ადგილი.

დამფუძნებელი კრების არჩევნებისთვის საჭირო ფინანსებს განკარგავდა თვითონ ცენტრალური საარჩევნო კომისია, თანხის განაწილება და გადაცემა პრეზიდიუმის მინიმუმ 2 წევრის ხელმოწერის გარეშე დაუშვებელი იყო. არჩევნების ჩასატარებლად და პარტიების დასაფინანსებლად პარტიების მხრიდან გამოყოფილ იქნა 4 მილ. მანეთი. შინაგან საქმეთა სამინისტროს გაეგზავნა ცნობა, რომ შეეტყობინებინა ადგილობრივი თვითმმართველობებისათვის ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისიის შექმნა და საჭიროების შემთხვევაში, გაენიათ დახმარება კომისიისთვის (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.3-4).

ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისიის მესამე სხდომაზე გადაწყდა, დაეჩქარებინათ საინსტრუქტორო კურსების დაწყება. ინსტრუქტორთათვის ინსტრუქციის შედგენა დაევალა კომისიის თავმჯდომარეს. ამ სხდომაზე ცვლილება მოხდა კომისიის პრეზიდიუმის შემადგენლობაში ხაზინადრის თანამდებობაზე, ი. ლორთქიფანიძის ნაცვლად არჩეულ იქნა გ. გვაზავა (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.19, გვ.5-6).

დამფუძნებელი კრების არჩევნების ჩატარება იგეგმებოდა 1919 წლის გვიან გაზაფხულზე, თუმცა 1918 წლის 29 დეკემბერს ცენტრა-

ლური კომისიის წინაშე ახალი ინიციატივით წარსდგა მთავრობის წევრი, შინაგან საქმეთა მინისტრი, სოციალ-დემოკრატი ნოე რამიშვილი, რომელმაც ცენტრალური საარჩევნო კომისიის წინაშე გააკეთა მთავრობის სახელით განცხადება. ის ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას სთხოვდა არჩევნების დაჩქარებას. ამ ფაქტს ნოე რამიშვილი შემდეგი არგუმენტებით ხსნიდა: 1918 წლის იანვარში იხსნებოდა ვერსალის საზავო კონფერენცია და იმისათვის, რომ ამ კონფერენციაზე საქართველო დამოუკიდებელ ქვეყნად ეცნოთ, მის დელეგაციას ჰქონოდა იურიდიული ლეგიტიმაცია, ის უნდა ყოფილიყო ხალხის მიერ არჩეული ხელისუფლებისგან დაკომპლექტებული, რომელიც ზურგს გაუმაგრებდა საქართველოს დელეგაციას.

ამ ინიციატივის მიხედვით, არჩევნები უნდა ჩატარებულიყო მთელს საქართველოში 1919 წლის თებერვლის დასაწყისში, თუმცა კომისია ვარაუდობდა იმასაც, რომ გარემო პირობებიდან გამომდინარე, შეიძლებოდა რამდენიმე უბანზე არჩევნები ვერ მომხდარიყო. კომისიამ ასევე მიიღო გადაწყვეტილება, სამაზრო გამგეობებისთვის გაეგზავნათ საარჩევნო კომისიის მოწყობის დაჩქარებისა და ამოქმედების შესახებ განკარგულება. კომისიამ არჩევნების დაჩქარების გამო დამფუძნებელი კრების საარჩევნო დებულებაში ცვლილებებზეც დაიწყო მუშაობა საარჩევნო ვადებთან დაკავშირებით, რათა თავიდან ყოფილიყო აცილებული გარკვეული ხარვეზები (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.6-7).

31 დეკემბერს დამტკიცებული იქნა ნოე რამიშვილის წინადადება არჩევნების დაჩქარებასთან დაკავშირებით, არჩევნების დაწყების თარიღად დაინიშნა 14 თებერვალი. ასევე შეცვლილი იქნა საარჩევნო დებულების სათანადო მუხლები და სამი მუხლი<sup>1</sup> საერთოდ იქნა ამოღებული (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.7).

1919 წლის 2 იანვარს მაზრებში გაიგზავნა ცენტრალური საარჩევნო კომისიის მოთხოვნა საარჩევნო სიების დადგენისა და დაზუსტების თაობაზე. 2 იანვრის სხდომაზე გადაწყდა ასევე, რომ ცენტრალური საარჩევნო კომისიის პრეზიდიუმს დამატებოდა ერთი მდივანი, აღ. ხახანაშვილი.

1919 წლის 2 იანვარს ცენტრალურმა საპარლამენტო საარჩევნო კომისიამ სპეციალური მიმართვა გაუგზავნა საქართველოს პარლამენტს, რომელშიც ეწერა: „დამფუძნებელი კრების მოწვევის დაჩქარების გამო პოლიტიკური მოსაზრებიდან გამომდინარე, არჩევნები უნდა გაიმართოს 14 და 16 თებერვალს, თუმცა ყველა უბანზე არჩევნები ვერ შედგება უამინდობისა და სხვადასხვა პირობების გამო, მაგრამ უმეტეს ოლქებში არჩევნების ჩატარება უპრობლემოდ შეიძლება“ [ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.8-9]. აღნიშნულ წერილს ხელს აწერდნენ ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო

<sup>1</sup> ეს მუხლებია: 35,37,38.

კომისიის თავმჯდომარე ალ. ლომთათიძე და კომისიის მდივანი.

1919 წლის 10 იანვარს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტმა მიიღო კანონი დამფუძნებელი კრების არჩევნების 14-16 თებერვალს ჩატარების შესახებ.<sup>1</sup>

1919 წლის 6 იანვარს ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ ერობებსა და თვითმმართველობებს ავანსის სახით გამოუყო თანხები საარჩევნო წესების გაცნობის, არჩევნების თარიღის შეტყობინებისა და კამპანიის ჩასატარებლად, ერობებს 115 000 მანეთი, ხოლო ქალაქის თვითმმართველობებს 122 000 მანეთი.

ამავე სხდომაზე პარტიებს დაევალიათ საკანდიდატო სიების წარმოდგენა. ასევე მიიღეს პირადობის ბარათების ნიმუშები. ინსტრუქტორთა კანდიდატების შერჩევა და კურსების მოწყობის დაჩქარება დაევალია პრეზიდიუმს (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.9).

ცენტრალური საარჩევნო კომისიის შემდეგ სხდომაზე დამტკიცდა ქუთაისის სამაზრო კომისიის შემადგენლობა. ასევე პარტიებს განესაზღვრათ საკანდიდატო სიების წარმოდგენის ვადა - 15 იანვარი.

1919 წლის 10 იანვარს მიიღეს გადაწყვეტილება საარჩევნო ბარათის ზომისა და აღწერილობის შესახებ. საარჩევნო ბარათი უნდა ყოფილიყო ორფურცლიანი საგაზეთო ქაღალდის ერთი მერვედი და ზედ დაწერილი უნდა ყოფილიყო: „ ხმას ვაძლევ ამა და ამ პარტიის საკანდიდატო სიას, ნომერი და პარტიის მიერ წარმოდგენილი კანდიდატთა გვარები.“<sup>2</sup> იმ საარჩევნო უბნებში, სადაც ბიულეტენი დააკლდებოდათ, ამომრჩევლებს ჰქონდათ უფლება, ჩვეულებრივ ქაღალდზე დაენერათ კონკრეტული პარტიის ნომერი წარწერით, ხმას ვაძლევ ამ ნომერს და ჩაედო კონვერტში ფურცელი, ეს ხმა ითვლებოდა კანონიერად.

იმ კანდიდატების შესახებ, რომლებიც საქართველოში არ იმყოფებოდნენ საკანდიდატო სიები განხილვის მომენტში, მოხდებოდა მსჯელობა კონკრეტულ პირებზე ინდივიდუალურად სიებში შეყვანის, დატოვების ან ამოშლის თაობაზე (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.11).

დამფუძნებელი კრების არჩევნებისთვის საჭირო ბიულეტენების დაბეჭდვის ვალდებულებას კისრულობდა ცენტრალური საარჩევნო კომისია, მაგრამ თუ რომელიმე პარტიას ექნებოდა სურვილი საკუთარი ბიულეტენების დაბეჭდვის, მას ამის უფლება ეძლეოდა. ბიულეტენების დაბეჭდვის ხარჯებს ფარავდა ცსკ. ცენტრალური საარჩევნო კომისია თვითონ უზრუნველყოფდა ბიულეტენების სამაზრო და საქალაქო კომისიებში დარიგებას. ეს უკანასკნელნი კი ვალდებული იყვნენ, გაეგზავნათ ბიულეტენები საარჩევნო უბნებზე ყუთებთან, ეს გადაწყვეტილება მიღებულ იქნა 16 იანვარს, ხოლო

1 ახალი სტილით.

2 საარჩევნო ბიულეტენები იხილეთ დანართში #1.

20 იანვრისთვის ყველა პარტია ვალდებული იყო წარმოედგინა იმ ბიულეტენების რაოდენობა, რაც მათ სჭირდებოდათ საარჩევნოდ.

გიორგი გვაზავას ინიციატივით ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ მიიღო გადაწყვეტილება, ცალკე დაებეჭდათ საარჩევნო დებულების ის მუხლები, რომლებიც ეხებოდა არჩევნების დროს მართლწესრიგის დაცვას და ხმის მიცემის პროცესს. აღნიშნული მუხლები უნდა გაგზავნილიყო მაზრებში, საარჩევნო უბნებზე გამოსაკრავად, სადაც საარჩევნო ყუთები იდგა. აღნიშნული ინიციატივა მიღებული და შესრულებული იქნა კომისიის მიერ (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს#19, გვ.14-15).

1919 წლის 20 იანვარს ცენტრალური საარჩევნო კომისიის წინაშე მოხსენებით წარსდგა ამავე კომისიის თავმჯდომარე ალ. ლომთათიძე, რომელმაც კომისიის წევრებს გააცნო მაზრებში არსებული სიტუაცია ამომრჩეველთა სიებთან და საარჩევნო საქმიანობასთან დაკავშირებით. მისი განცხადების მიხედვით, არჩევნები შეიძლებოდა ვერ ჩატარებულიყო მთიანეთსა და ბორჩალოს მაზრებში, ასევე სოხუმის ოლქსა და ზემო სვანეთში. სხვა მაზრებში წინასაარჩევნო მზადება ნორმის ფარგლებში მიმდინარეობდა.

ქუთაისის გუბერნიაში ინსტრუქტორთა დამტკიცების დროს სოციალისტ-ფედერალისტთა და სოციალისტ-რევოლუციონერთა შორის არსებობდა დავა იმის შესახებ, თუ რომელი პარტიის წარმომადგენელი იქნებოდა ინსტრუქტორი, ეს დაპირისპირება გადაწყდა სოციალისტ-ფედერალისტთა სასარგებლოდ.

თბილისის გუბერნიაში დაინიშნა ოთხი ინსტრუქტორი, ორი სოციალ-დემოკრატიული, ერთი სოციალისტ-ფედერალისტური და ერთი ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიიდან.

კომისიამ ამავე სხდომაზე კიდევ ერთხელ გაუსვა ხაზი, რომ საკანდიდატო სიაში არ შეიძლებოდა შესულიყო საქართველოს მოქალაქეობის არმქონე პირი და საარჩევნო პროცესთან დაკავშირებული მინერ-მონერა და სხვადასხვა დოკუმენტები შედგენილი უნდა ყოფილიყო ქართულ ენაზე. 22 იანვრისთვის ყველა პარტია ვალდებული იყო, წარმოედგინა მათთვის საჭირო ბიულეტენების რაოდენობის შესახებ ცნობა. გ. გვაზავას წინადადება, დაბეჭდილიყო იმდენივე ბიულეტენი პარტიებისა, რამდენი ამომრჩეველიც იღებდა მონაწილეობას არჩევნებში, უარყოფილ იქნა (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.15-16).

22 იანვარს ალ. ლომთათიძემ გააკეთა განცხადება საარჩევნო კონვერტებთან დაკავშირებით. საარჩევნო კანონში ეწერა, რომ მთელი რესპუბლიკის მასშტაბით გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ერთი ფერის კონვერტები, თუმცა საჭირო რაოდენობის ერთი ფერის კონვერტების შექმნა ვერ ხერხდებოდა არჩევნებისთვის. ამიტომ ყველა უბანზე კომისია თვითონ არჩევდა კონვერტების ფერს. ერთ საარჩევნო უბანზე შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო მხო-

ლოდ ერთი ფერის კონვერტები (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.17-18).

23 იანვრიდან ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ დაიწყო წარმოდგენილი საკანდიდატო სიების განხილვა, მანამდე კი მიიღო ერთი გადაწყვეტილება, რომ ცენტრალური საარჩევნო კომისიის ბეჭდის გარეშე პირადობის ბარათებს ძალა არ ექნებოდათ.<sup>1</sup>

პირველი პარტია, რომლის საკანდიდატო სიის განხილვაც დაიწყო ცენტრალურმა კომისიამ, იყო სოციალ-დემოკრატიული პარტია. ამ პარტიაში პრობლემური აღმოჩნდა რამდენიმე კანდიდატის საბუთები, რომლებსაც აკლდა პარტიის წევრობის დამადასტურებელი დოკუმენტები. ეს კანდიდატები იყვნენ: ა. ჩხენკელი, ვ. თევზაია, ვლ. ახმეტელაშვილი, კ. გვარჯალაძე, თუმცა სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მიერ წარმოდგენილი ფორმალური საბუთის საფუძველზე ამ კანდიდატების პარტიულ კუთვნილებაში ეჭვი არავის შეუტანია. სიიდან ამოღებული იქნა მხოლოდ ერთი წევრი, შარიფოვი, რომელიც არ იყო საქართველოს მოქალაქე და მის ნაცვლად სიაში შეტანილი იქნა ოსმან შავყი ეფენდი მიქელაძე 66-ე ნომრად. ასევე პარტიას დაევალა ნ. კაციაშვილის მამის სახელის ჩაწერა საკანდიდატო სიაში და ი. ელიგულაშვილის არჩევნებში მონაწილეობის თანხმობის საბუთი.

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საკანდიდატო სია დამტკიცებულ იქნა #1-ად, ხოლო საარჩევნო კომისიაში წარმომადგენლად დაინიშნა შალვა აბდუშელიშვილი.

შემდეგი განხილვა მიეძღვნა ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის საკანდიდატო სიას. სიიდან ამოშლილი იქნენ კანდიდატები მათივე თანხმობით: ი. ცინცაძე (ია ეკალაძე), ლოლობერიძე, ჯანდიერი ([(ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.18-19).

ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის საკანდიდატო სიის განხილვა გაგრძელდა 24 იანვრის სხდომაზე. პარტიის სიიდან ამოღებული იქნა მიხაკო წერეთელი, რადგან ის წარმოდგენილი იყო ორი პარტიის საკანდიდატო სიაში<sup>2</sup>, მაგრამ არცერთ ამ პარტიას არ ჰქონდა კანდიდატის თანხმობის საბუთი, ამიტომ ორივე სიიდან იქნა ამოშლილი.<sup>3</sup> ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია დამტკიცებულ იქნა #2-ად.

#3-ად, საკანდიდატო სიის განხილვის შემდეგ, დამტკიცებული იქნა სოციალ-რევოლუციონერთა პარტია. სიიდან პირადი განცხა-

1 პირადობის ბარათის ნიმუში იხ. დანართში #2.

2 ეროვნულ-დემოკრატიულ და სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიები.

3 აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით ო. ჯანელიძე ამბობს, რომ მიხაკო წერეთლის ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის საკანდიდატო სიიდან ამოღების ზუსტი მიზეზი უცნობია, ავტორი მიხაკო წერეთლის ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის საკანდიდატო სიიდან ამოშლას უკავშირებდა მის ცუდ დამოკიდებულებას სოციალ-დემოკრატიულ პარტიასთან, მაგრამ როგორც აღმოჩნდა, მიზეზი სხვა ყოფილა. ჩვენ მიერ მოხერხდა აღნიშნული ფაქტის დაზუსტება საარქივო მასალებზე დაყრდნობით.

დების საფუძველზე ამოშლილი იქნა ადანაია სოლომონი, ასევე პარტიას დაევალა სამი კანდიდატის თანხმობის წერილის წარმოდგენა.

დაშნაკ-ცუტუნის სარევიოლუციო პარტიის საკანდიდატო სიას მიენიჭა #4. სიიდან ამოშლილი იქნა ორი წევრი საქართველოს მოქალაქეობის არქონის გამო.<sup>1</sup> სოციალ-დემოკრატიული პარტიამ მიიღო #5. ამ პარტიასაც მხოლოდ რამდენიმე წევრის თანხმობის წერილი აკლდა და დაევალათ განცხადებების მოტანა.

#6-ად დამტკიცებულ იქნა მუსლიმანთა ნაციონალური საბჭოს პარტია, #7-ად საქართველოს რადიკალ-დემოკრატიული პარტია, #8-ად საქართველოს ეროვნული პარტია, #9 საქართველოს მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა მაშვრალთა პარტია, #10-ად დამტკიცებულ იქნა შოთა რუსთაველის ჯგუფის პარტია. ამ პარტიების საკანდიდატო სიების დამტკიცების დროს სიებიდან ამოშლილი იქნენ საქართველოს მოქალაქეობის არმქონე პირები. ასევე პარტიებს დაევალათ დავალებული დოკუმენტაციების შევსება. ბორჩალოს მაზრის ჯგუფის საკანდიდატო სიის განხილვა გადადებული იქნა შემდეგი სხდომისთვის წარმომადგენლის არყოფნის გამო.

დამოუკიდებელი (უპარტიოთა) კავშირის პარტიის სია დამტკიცებული იქნა #11-ად (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.20-22).

25 იანვრის სხდომაზე ცენტრალურმა კომისიამ საბოლოოდ განიხილა არჩევნებში მონაწილე დანარჩენი პარტიების სია და მიანიჭა მათ ნუმერაცია, #12 მიიღო ბორჩალის მაზრაში მცხოვრებ მუსლიმანთა პარტიამ. მათ მიიღეს წინადადება იმის შესახებ, რომ გაეკეთებინათ განცხადება, რა ენაზე სურდათ ბიულეტენების დაბეჭდვა.

რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიას მიენიჭა #13, მაგრამ მათ საკანდიდატო სიაში აღმოჩნდა რამდენიმე ხარვეზი. არ ჰქონდათ წარმოდგენილი საქართველოს მოქალაქეობის დამადასტურებელი მოწმობები, ასევე წარმოსადგენი ჰქონდათ იმ 50 კაცის მოქალაქეობის დამადასტურებელი საბუთი, ვინც ხელს აწერდა მათი პარტიის საკანდიდატო სიის სარეკომენდაციო განცხადებას.

#14-ად და #15-ად დამტკიცებული იქნა პარტიები, შესაბამისად, #14 ესთეტიკური ლიგა პატრიოტებისა და #15 ელინთა დემოკრატიული პარტია.

ამავე სხდომაზე მიღებული იქნა გადაწყვეტილება, იმ პარტიებისათვის, რომელთა საკანდიდატო სიები უნაკლო იყო, მიეცათ ბიულეტენების დაბეჭდვის უფლება (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.22-24).

1919 წლის 26 იანვარს, იმ პარტიებმა, რომლებიც ფაქტობრივად ქმნიდნენ წინასაარჩევნო პოლიტიკურ ამინდს, წარმოადგინეს მათთვის საჭირო ბიულეტენების რაოდენობა. სოციალ-დემოკრატიული პარტია, სია #1 დამტკიცებული ბიულეტენების რაოდენობა ქართუ-

1 ჰაიკ იალჭიანი და მიხეილ ზარგარიანი.



ლად - 1 692 000, სომხურად - 367 000, რუსულად - 335 000, თათრულად - 220 000, სულ - 2 612 000.

ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის დასაბეჭდად დამტკიცებული ბიულეტენების რაოდენობა: ქართულად - 1 550 000, რუსულად - 40 000, თათრულად - 65 000, სულ - 1 655 000.

ზემოთ აღნიშნული პარტიების ბიულეტენები დაიბეჭდა ცენტრალური საარჩევნო კომისიის მიერ. სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის ბიულეტენები, 1 200 000, დაბეჭდილი იქნა პარტიის მიერვე. სოციალ-რევოლუციონერთა პარტიის ბიულეტენები დაიბეჭდა 1 922 000, ენების მიხედვით ასე გადანაწილდა: ქართულად - 1 000 000, რუსულად - 335 000, სომხურად - 367 000, თათრულად - 220 000.

ბორჩალოს მაზრის მუსლიმანთა პარტიამ სულ დაბეჭდა 83 000 ბიულეტენი თათრულად. თუმცა იყო ისეთი პარტიები, რომლებიც რამდენიმე ათას ბიულეტენს ბეჭდავდნენ. მაგ: შოთა რუსთაველის ჯგუფის პარტია, რომელმაც სულ 7 000 ბიულეტენი დაბეჭდა და მათ შორის 6 000-ქართულად და 1000- რუსულად (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ. 24-25).

27 იანვარს საბოლოოდ დამტკიცდა არჩევნებში მონაწილე პარტიების საკანდიდატო სიები, სადაც კანდიდატთა რაოდენობა ყველა საკანდიდატო სიაში სხვადასხვა იყო. ეს სიები ნაშრომს დართული აქვს პარტიების საკანდიდატო სიების დანართის სახით (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ.27-31).

1919 წლის 31 იანვარს შედგა საქართველოს პარლამენტის უკანასკნელი სხდომა, რომელზედაც პარლამენტმა მიიღო დადგენილება საკუთარი უფლებამოსილების შეჩერების შესახებ იმავე დღიდან. პარლამენტი დათხოვნილად ჩაითვლებოდა დამფუძნებელი კრების შეკრებისთანავე. დამფუძნებელ კრებას მოიწვევდა პარლამენტის პრეზიდიუმი და ცენტრალური საარჩევნო კომისია.

2 თებერვალს შედგა ცენტრალური საპარლამენტო საარჩევნო კომისიის მორიგი სხდომა. კომისიამ იმსჯელა მოძრავი საარჩევნო ყუთების დაშვების შესახებ არჩევნებზე, აღნიშნული საკითხის დამტკიცება გადაიდო შემდეგი სხდომისთვის. ცენტრალური საარჩევნო კომისიის გადანყვებილებით, ყველა პარტიას მიეცა უფლება, სურვილის შემთხვევაში, თვითონ წაეღოთ ბიულეტენები სამაზრო და საქალაქო კომისიებიდან ამომრჩევლებისთვის დასარიგებლად, თუ კომისიაში ერთი დღის ვადაში არ გამოცხადდებოდა პარტიის წარმომადგენელი, მაშინ სამაზრო და საქალაქო კომისიები თვითონ გააგზავნიდნენ საარჩევნო უბნებზე ყუთებთან, საიდანაც ამომრჩეველი თვითონ წაიღებდა, სურვილის შემთხვევაში, საარჩევნო ბიულეტენებს.

ცენტრალურ საარჩევნო კომისიაში აღ. ლომთათიძემ გააკეთა მოხსენება 2 თებერვალს საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებსა და

მაზრებში ამომრჩეველთა სიებში მოქალაქეთა რაოდენობის შესახებ. მაზრებში: ოზურგეთში - 47 778, ახალ-სენაკის - 80 000, ზუგდიდის - 63 243, ქუთაისის - 113 949, შორაპანის - არ არის ცნობა, ლეჩხუმის - 27 000 (ზემო სვანეთის გარეშე), რაჭის - 18 795.

რაჭის მაზრაში ამომრჩეველთა ეს მცირე რაოდენობა გამოწვეულია იმ მიზეზების გამო, რომ ოსეთის ეროვნულმა საბჭომ ბოიკოტი გამოუცხადა საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნებს და ისეთ სოფლებში, სადაც ოსები ცხოვრობდნენ, ამომრჩეველთა სიების დაზუსტება ვერ მოხერხდა. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს ქალაქების ამომრჩეველთა რაოდენობას, ის შემდეგნაირად გამოიყურებოდა: ოზურგეთი - 3 500, ლანჩხუთი - 3 500, ფოთი - 8 114, სამტრედია - 6 030, ახალსენაკი - 2 250, ზუგდიდი - 3 553, ხონი - 5 249, ქუთაისი - 30 000, ყვირილა - 3 500, ჭიათურა - 2 358.

აღმოსავლეთ საქართველოს მაზრებში ამომრჩეველთა რაოდენობა ასე გამოიყურებოდა: გორი - არ იყო ცნობილი, ახალქალაქის - 25 000, ახალციხის - 29 970, თბილისის - 55 557, დუშეთის - 33 000, თელავის - 40 000, თიანეთის (თუშ-ფშავ-ხევსურეთის გამოტოვებით) - 13 000, სიღნაღი - 60 000.

აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები: ხაშური - 3 300, სურამი - 2 500, გორი - 5 700, თელავი - 5 000, სიღნაღი - 6 000, დუშეთი - 900, თბილისი - 70 000. სულ ზემოთ აღნიშნულ ქალაქებსა და მაზრებში - 768 746 ამომრჩეველი.

არჩევნების კანონიერების დაცვა, იმავე დღის სხდომის გადაწყვეტილებით, დაევალა სამაზრო და საქალაქო საარჩევნო კომისიებს. ადგილობრივ ადმინისტრაციებს კატეგორიულად მოეთხოვებოდათ, არავითარ შემთხვევაში არ ჩარეულიყვნენ საარჩევნო პროცესში. წინააღმდეგ შემთხვევაში, შედგებოდა სათანადო ოქმი, რომელიც გადაეცემოდა ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ. 31-35).

ოქმების საჭირო ბლანკების სიძვირისა და მცირე რაოდენობის გამო, ზოგიერთ საარჩევნო კომისიას ტელეგრაფის საშუალებით გადაეგზავნათ კითხვები, რომლის მიხედვითაც თვითონვე უნდა შეედგინათ ოქმები საარჩევნო კომისიებს.

3 თებერვალს ცენტრალური საარჩევნო კომისიის მიერ მიღებულ იქნა საბოლოო გადაწყვეტილება მოძრავი ყუთების შემოღების შესახებ. მოძრავი ყუთები შეიძლება ყოფილიყო ისეთ მთა-გორიან და მიუვალ ადგილებში, სადაც ამას საჭიროება მოითხოვდა, თუმცა მოძრავი ყუთი უნდა მოწყობილიყო საარჩევნო წესების სრული დაცვით და კონკრეტული უბნის საარჩევნო კომისიის წარმომადგენელთა მინიმუმ 2/3 ის თანხმობით (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ. 35-36).

1919 წლის 8 თებერვალს ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ მიიღო გადაწყვეტილება საარჩევნო სიების აღწერის და დაზუსტების

შესახებ იმ ოლქებში, სადაც არ მომხდარა სიების დაზუსტება, რადგან აღნიშნულ ოლქებში მცხოვრებ მოსახლეობას შესძლებოდა დამატებით არჩევნებში მონაწილეობის მიღება (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ. 38).

არჩევნების დაწყებამდე ერთი დღით ადრე ცნობილი გახდა იმ საარჩევნო უბნების შესახებ, სადაც ნამდვილად ვერ მოხდებოდა არჩევნები. ესენი იყო ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები. ამ მაზრებს, სამაზრო კომისიებს დაევალოთ საარჩევნო ბიულეტენების შენახვა დამატებით არჩევნებისთვის. ასევე ყაზბეგსა და კობის საზოგადოებებში დიდთოვლობის გამო არჩევნები გადაიდო (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.2,ს.#19, გვ. 39-40).

ცენტრალური საარჩევნო კომისიის სხდომის ოქმებთან ერთად საჭიროდ მივიჩნიეთ რამდენიმე წერილის და ტელეგრამის შინაარსის ჩვენება, რომლებიც დაგვეხმარება, კარგად გავიაზროთ წინასაარჩევნო პროცესში როგორ მიმდინარეობდა კომუნიკაციები ცენტრალური საარჩევნო კომისიასა და მის დაქვემდებარებაში მყოფ კომისიებს შორის. მაგ: იანვარში დუშეთის მაზრის კომისიაში გაგზავნილ წერილში ვკითხულობთ, რომ 4 თებერვლისთვის სამაზრო კომისიამ გამოაგზავნოს კაცი საარჩევნო ბიულეტენების წასაღებად და ასევე ალექსანდრე ლომთათიძის მცირე განმარტება სამაზრო კომისიის კითხვაზე, აქვთ თუ არა რეგულარული ჯარის წარმომადგენლებს საარჩევნო ხმების უფლება, რომელზეც ლომთათიძე უპასუხებს: „რეგულარული ჯარის წარმომადგენლებს აქვთ მხოლოდ პასიური საარჩევნო ხმის უფლება. ასევე დუშეთის მაზრის კომისიისთვის გაგზავნილ წერილში ვკითხულობთ მოთხოვნას იმის შესახებ, რომ მოხდეს დაზუსტება იმ საარჩევნო უბნებისა, სადაც დიდთოვლობის გამო არ მოხდება არჩევნები და შედგეს ამ უბნებზე ამომრჩეველთა სიები, რათა მათ შეძლონ დამატებით არჩევნებში მონაწილეობის მიღება, ხოლო ის, ვინც იღებს მონაწილეობას არჩევნებში დამატებით სიაში აღარ მოხვდნენ“ [ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.1,ს.#5, გვ. 4].

იყო ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც სამაზრო კომისიები აგვიანებდნენ საარჩევნო ბიულეტენების წასაღებად ჩამოსვლას. არსებობს ცენტრალური საარჩევნო კომისიის ტელეგრამები საქალაქო და სამაზრო კომისიების წარმომადგენლის სწრაფად გამოგზავნისა და ბიულეტენის წაღების შესახებ. ამის მაგალითია ხაშურის საქალაქო საარჩევნო კომისია, სადაც საქალაქო კომისიას სთხოვდნენ არჩევნებისთვის საჭირო საარჩევნო მასალის წასაღებად გამოეგზავნათ დაუყოვნებლივ კაცი (ს.ც.ს.ს.ა, ფ.1834, აღ.1, ს.#62).

წინასაარჩევნო პროცესის მიმდინარეობას სამაზრო და საქალაქო კომისიები სისტემატურად, ტელეგრამების სახით ატყობინებდნენ ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას. აღნიშნულ ტელეგრამებში შესული იყო ინფორმაცია ამომრჩეველთა სიების განუული ხარჯე-

ბის და მსგავსი სტატისტიკური მონაცემების შესახებ. ასევე უგზავნიდნენ შეკითხვებს ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას, რომელთა დაზუსტება სჭირდებოდათ სამაზრო და საქალაქო კომისიებს. ამის მაგალითი იყო ხონიდან გამოგზავნილი ტელეგრამა, სადაც იყო შემდეგი შეკითხვა დასმული: ჰქონდათ თუ არა არჩევნებში მონაწილეობის უფლება 20 წლის ასაკიდან მოსწავლეებს, რაზეც მიიღეს შემდეგი პასუხი: როგორც საშუალო, ასევე უმაღლესი სასწავლებლის მოსწავლეებს აქვთ ხმის მიცემის და კენჭისყრის უფლება. ასევე იყო მოცემული დამატებითი განმარტება, რომ სამხედროებს ეძლეოდათ მხოლოდ პასიური საარჩევნო ხმის უფლება (ს.ც.ს.ს.ა ფ.1834, აღ. 1, ს. #31, გვ. 6-12).

ზემოთ მოყვანილი ცენტრალური საარჩევნო კომისიის ოქმებიდან კარგად ჩანდა კომისიის მუშაობა წინასაარჩევნო პროცესში, თუმცა იყო ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას გარკვეული საჩივრებით მიმართავდნენ სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენლები მათ წინააღმდეგ განხორციელებული ძალადობისა და სხვადასხვა დარღვევების გამო. თვალსაჩინოებისთვის გვინდა მოვიყვანოთ რამდენიმე ფაქტი, რომლებიც აღწერენ ამ საჩივრების მიზეზებსა და შინაარსს. სამაზრო და საქალაქო კომისიები ცდილობდნენ ხოლმე კომისიის შემადგენლობაში არ შეეყვანათ კონკურენტი პარტიების წარმომადგენლები და ბლოკავდნენ მათ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენელთა სამაზრო და საქალაქო კომისიებში დაბლოკვის ფაქტები. ამის დადასტურებაა 1919 წლის 6 თებერვლის ცენტრალური საარჩევნო კომისიის სხდომაზე ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენლის, სპირიდონ კედიას განცხადება, რომელიც აღნიშნავდა, რომ ხობისა და ბანძის კომისიებში ხელს უშლიდნენ ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენლების მუშაობას. აღნიშნული ფაქტი გამოსაძიებლად გადაეგზავნა შინაგან საქმეთა სამინისტროს, ხოლო კომისიებს გაეგზავნათ წერილი მსგავსი მოქმედების აკრძალვის შესახებ. ასევე დუშეთის სამაზრო კომისიაში ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენლის დაშვებაზე ალექსანდრე ლომთათიძის მიერ წერილის გაგზავნა გახდა საჭირო.

იყო ისეთი შემთხვევები, როდესაც სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საჯარისო ნაწილების (გვარდიის) წარმომადგენლები სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენლებს აიძულებდნენ, ხმა მიეცათ მათი პარტიისთვის. მაგალითისთვის შეგვიძლია მოვიყვანოთ 2 თებერვლის სხდომაზე სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიის განცხადება იმის შესახებ, რომ ნავთლულში მათი პარტიის წარმომადგენლებს მიუვარდნენ გვარდიელები და მოსთხოვეს, ხმა მიეცათ არა სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიისთვის, არამედ სოციალ-დემოკრატიული პარტიისთვის. აღნიშნულ ფაქტებთან დაკავში-

რებით კომისიამ მიიღო გადაწყვეტილება გამოძიების დანიშვნის შესახებ (ს.ც.ს.ს.ა ფ. 1834 აღ. 2, ს. #19, გვ. 31-35).

მიუხედავად იმისა, რომ გვარდიის წარმომადგენელთა მხრიდან ადგილი ჰქონდა წინა საარჩევნო პროცესში უხეშ ჩარევას, ასევე სამაზრო და საქალაქო კომისიებში სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენლებს ექმნებოდათ გარკვეული პრობლემა მუშაობასთან დაკავშირებით, წინასაარჩევნო პროცესი მეტ-ნაკლებად ზომიერად და კანონიერად მიმდინარეობდა, რადგან მსგავს შემთხვევებს მხოლოდ რამდენიმე უბანზე ჰქონდა ადგილი და ცენტრალური საარჩევნო კომისია ყოველთვის ცდილობდა ამ ხარვეზების აღმოფხვრას, თუმცა ფაქტი ფაქტად რჩება და ამ ხარვეზებზე თვალის დახუჭვა არ შეიძლება. მიუხედავად ამისა, საბოლოო ჯამში, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დამფუძნებელი კრების წინასაარჩევნო პროცესი დემოკრატიულად მიმდინარეობდა, მაგრამ ამ პროცესს თან ახლდა გარკვეული დარღვევები, რომელსაც მასიური ხასიათი არ ჰქონია.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მიდგომა არჩევნებში გვარდიისა და რეგულარული ჯარის წარმომადგენლებთან დაკავშირებით. რეგულარული ჯარის წარმომადგენლებს არჩევნებში მონაწილეობის მხოლოდ პასიური<sup>1</sup> საარჩევნო ხმის უფლება ეძლეოდათ. ეს, რა თქმა უნდა, უდავოდ სწორი და დემოკრატიული პრინციპების დაცვით მიღებული გადაწყვეტილება იყო, მაგრამ აღნიშნული მუხლი რომ გავრცელებულიყო გვარდიის წარმომადგენლებზე, ეს კანონი სავსებით გამართლებული იქნებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ გვარდია პარტიულ სამხედრო შენაერთს წარმოადგენდა, ის მაინც შეიარაღებული ფორმირება იყო და მათ მიერ დეპუტატების გაყვანა არჩევნებში სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სიით, ნეგატიურად უნდა შეფასდეს, რადგან მათ დამფუძნებელ კრებაში რამდენიმე დეპუტატის გაყვანა სწორედ ამ პარტიის საკანდიდატო სიით შეძლეს.

## დამონებაანი

ავალიშვილი ზ, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბ. მხედარი 2011, 5-376გვ.

არჩევნების გარეშემო, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 5 იანვარი, გვ.2.

არჩევნების გარეშემო, გაზ. „ერთობა“, 1919 წლის 25 იანვარი, გვ.3-4

<sup>1</sup> პასიური საარჩევნო უფლება დამფუძნებელი კრების საარჩევნო დებულების მიხედვით მხოლოდ ხმის მიცემის უფლებას გულისხმობდა.



არჩევნების გარეშემო, გაზ. „საქართველო“ 1919 წლის 5 იანვარი, გვ.3-4.

გ.გვაზავა, გაზ. „საქართველო“ 1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.3-4.

გაზ. „საქართველო“, 1919 წლის 20 იანვარი, გვ.1-4.

დამფუძნებელი კრების არჩევნები, გაზ. „საქართველო“ 1919 წლის 15 იანვარი, გვ.3.

დამფუძნებელი კრების არჩევნები, გაზ. „სახალხო საქმე“, 1919 წლის 15 იანვარი, გვ.2.

ჟორდანი ნ, ჩემი წარსული, პარიზი, 1953,-190გვ.

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე #193

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე #194

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე #195

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე #196

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე #31

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე #39

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე #62

ს.ც.ს.ს.ა, ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე # 5

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #17

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე # 12

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #10

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #11

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #13

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #14

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #15

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #16

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #18

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #19

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #2

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #20

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #21

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #22

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #23







- ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #79  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #8  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #80  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #81  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #82  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #83  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #84  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #85  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #86  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #86  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #87  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #88  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #89  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #9  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #90  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #91  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #92  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #93  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #94  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #95  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #96  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #97  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #98  
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე #99

საარჩევნო ექსპრომტები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 31 იანვარი, გვ.3-4.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, თბ. ივერთა მხარე, 1990. გვ.168-176; 282-283

საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (ს.ც.ს.ს.ა.)

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საარჩევნო პლატფორმა, გაზ. „ერთობა“, 1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.1-2-3გვ.



შარაძე გ, დაბრუნება „რ.გაბაშვილის მოგონებები“,თბ. მეცნიერება 1991, ტ.3, 24-205გვ.

ცენტრალური საარჩევნო კომისიის განცხადება, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 20 იანვარი, გვ.1.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 5 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 7 თებერვალი გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 10 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 13 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 14 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 10 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 11 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 12 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 13 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 14 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 15 თებერვალი,გვ.1-2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 8 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 6 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 9 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 10 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 11 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 12 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 13 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 14 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„საქართველო“, 1919 წლის 15 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 30 იანვარი, გვ.2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 3 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 6 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 10 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 11 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 12 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 13 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 14 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.„სახალხო საქმე“, 1919 წლის 15 თებერვალი, 3-4გვ.

ბენდიანიშვილი ალ, საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921წწ.), თბ. მემატიანე, 2001, -366გვ.

ბენდიანიშვილი ალ, ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921წწ, თბ. მეცნიერება, 1980, -275გვ.

გურული ვ, ვაჩნაძე მ, ქართული სოციალ-დემოკრატიის ისტორია (1892-1918), თბ. მერიდიანი, 1999, -481გვ.

გურული ვ, ნოე ჟორდანიას პოლიტიკური პორტრეტი 1869-1953, თბ. ინტელექტი, 1999, -279გვ.



ვადაჭკორია შ, ქართული სოციალ-დემოკრატია 1917-1921 წლებში, თბ. მეცნიერება, 2001, -496გვ.

კუპატაძე ბ, საქართველოს ხელისუფლების ისტორია, თბ. უნივერსალი, 2009, -150გვ.

მაცაბერიძე მ, არჩევნები და საზოგადოება, თბ. მეცნიერება, 2003, -488გვ.

მაცაბერიძე მ, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია, თბ.1997, -294გვ.

მაცაბერიძე მ, საქართველოს კონსტიტუციის შემუშავება და მიღება დამფუძნებელი კრების მიერ, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ. კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 5-27გვ

საითიძე გ, პეტრე სურგულაძის საგამომცემლო-პუბლიცისტური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობა, თბ.უნივერსალი, 2009, -165გვ.

საითიძე გ, სწამდა სამშობლოს აღორძინება, თბ. საარი, 1997,-112გვ.

საქართველოს ისტორია XIX-XX საუკუნე, თბ. პალიტრა L, 2012, ტ.4. -512გვ.

საქართველოს ისტორია XX საუკუნე, თბ. არტანუჯი, 2003, -272გვ.

სურგულაძე ა, სურგულაძე პ, საქართველოს ისტორია, თბ. თსუ, საქართველოს ახალგაზრდა ისტორიკოსთა ასოციაცია, 1991, -461გვ.

სურგულაძე პ, საქართველოს დამფუძნებელი კრება და პარიზის სამშვიდობო კონფერენცია, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ. კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 29-45გვ.

სურგულაძე პ, ქართული პარლამენტარიზმის სათავეებთან, თბ. სამშობლო, 1991, -31გვ.

ქავთარაძე ე,დავით ყიფშიძე, თბ.თსუ, 1992,-264გვ.

შველიძე დ, საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია 1903-1917წწ. თბ. თსუ, 1997, -308გვ.

ცინაძე ზ, საქართველოს დამფუძნებელი კრების 1919 წლის არჩევნები(ოფიციალური მონაცემების მიხედვით),თსუ-ს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, თბ. მერიდიანი, 2011, 311-322გვ.

ცინაძე ზ, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრების რეგლამენტი, ქართველოლოგიური კვლევები:ძირითადი ტენდენციები და თანამედროვე პრობლემები, თბ.უნივერსალი, 2012, 101-103გვ.

ჭანტურია ნ, ეროვნული საბჭო და მისი ბრძოლა საქართველოს სახელმწი-

ფოებრიობის აღდგენისა და განმტკიცებისათვის, თბ. უნივერსალი, 2006, -182გვ.

ჭუმბურიძე დ, 1919 წლის წინასაარჩევნო კამპანია და პარტიული აგიტაცია ქართულ პრესაში, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ.კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 47-55გვ.

ჯანელიძე ო, დახვრეტილი თავისუფლება, თბ. ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, 2000, -156გვ.

ჯანელიძე ო, საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ისტორიიდან, თბ. მეცნიერება, 2002, -535გვ.

ჯანელიძე ო, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამეზობლო პოლიტიკა და დამფუძნებელი კრება, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ.კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 57-72გვ.

ჯონსი სტ, სოციალიზმი ქართულ ფერებში, თბ. ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო გამომცემლობა, 2007, -428გვ.

**ZAZA TSINADZE**

St. Andrew Georgian University,  
Georgia  
cinadzezaza@yahoo.com

## **THE ELECTORAL ACTIVITIES OF THE CENTRAL PARLIAMENTARY ELECTION COMMITTEE IN THE YEARS 1919-1918**

The work is based on the information issued through magazines and newspapers, protocols of district and rural commission sittings, stenographic reports of the Constituent Assembly and various commissions. In addition to the above mentioned sources for better representation of events in the thesis are analyzed added memoirs, documents of that period as well and also monographs regarding the matter. Based on the sources, we have attempted to display interesting details of the Constituent Assembly actions.

**KEYWORDS:** constituent assembly, elections, Democratic Republic of Georgia

**A**fter the Georgian Parliament had elaborated the election regulations and general electoral principles, with the aim of holding the elections and successful implementation of the process, the Central Parliamentary Election Committee of the Constituent Assembly was formed. The members of the Committee were: from the Social-Democratic Party: 1) A. Lomtadze, 2) S. Jibladze, 3) M. Rusia, 4) G. Tsintsadze, 5) O. Sologhashvili, 6) V. Zhghenti, 7) I. Pirtskhalaishvili, 8) S. Tevzadze; from the Socialist-Federalists: 1) A. Jajanashvili, 2) I. Ghlonti; from the National-Democrats: 1) G. Gvazava, 2) I. Lortkipanidze, 3) A. Asatiani; from the Independent National-Democrats: 1) G. Veshapeli; from Socialist#Revolutionaries: 1) I. Gobechia, 2) I. Tevzadze; from Radical-Democrats: 1) A. Akhmeteli; from the "Alioni" group: 1) B. Kavtaradze; from Dashnaktsutyun Party: 1) D. Davitkhanov; from the Union of the Independents: 1) Makashvili; from the Tatar Block: 1) Abdul-Rakhim Akhverdov; from the "Kadagi" party: Dolukhanov (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#74, page 2).

The Central Election Committee first gathered on November 26, 1918. The meeting was opened by the oldest member of the Committee - Silibistro Jibladze. Aleksandre Lomtadze was elected Chair of the Committee. The Board members were Deputy Chairman Archil Jajanashvili, I. Gobechia, Secretary O. Sologhashvili, Treasurer I. Lortkipanidze. At the first meeting, it was decided that the quorum would comprise seven people. The

meetings would be held on Monday and Thursday mornings (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages: 1-2)

The Central Parliamentary Election Committee started its activities on the very first day. On November 27, it was decided to organize short-term organizational courses in Kutaisi and Tbilisi, with the aim of training of the Election Committee members. This training was necessary in order to avoid any misunderstanding during the elections. The time and place of reception of instructors would be announced in the newspapers.

The Central Election Committee itself managed the funds necessary for the elections. Distribution or allocation of finances was impossible without the signature of at least 2 members of the Board. The parties allocated 4 million roubles for the organization of the elections. The Ministry of Interior Affairs was asked to inform the local self-governance authorities regarding the establishment of the Central Parliamentary Election Committee and, if necessary, assist the Committee in its activities (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 3-4).

At the third meeting of the Central Parliamentary Election Committee, it was decided to start the training courses as soon as possible. The instructions for the facilitators of the trainings were to be compiled by the Chairman of the Committee. At this meeting, there was a change in the Board: instead of I. Lortkipanidze, G. Gvazava was elected Treasurer (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 5-6).

The elections of the Constituent Assembly were planned to be held in late spring of 1919. However, on December 29, 1918, member of the government, Minister of Interior Affairs, Social-Democrat Noe Ramishvili put forward a new initiative and made a statement to the Central Election Committee on behalf of the Government. He requested the Central Election Committee to accelerate the elections and explained his position as follows: in January 1918, Versailles Treaty Conference would be held. In order for the recognition of Georgia as an independent State at the given conference, the Georgian delegation was to have legitimacy and consist of members elected by the citizens. This would strengthen the position of the Georgian delegation.

Based on the above initiative, it was planned to hold the elections in Georgia in the beginning of February, 1919. However, the Committee assumed that, due to certain conditions, it would be impossible to hold the elections in some districts. The Committee also decided to order to district administrations to accelerate the process and form local electoral committees. Due to the need for the acceleration of the elections, the Committee started making amendments in the election regulations. The amendment referred to the dates of elections and aimed at the prevention

of any shortcomings in this regard (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 6-7).

On December 31, the Committee approved Noe Ramishvili's proposal regarding the acceleration of the elections. It was decided to hold the elections on February 14. Some Articles of the election Regulations were amended, and three Articles were extracted altogether<sup>1</sup> (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, page 7).

On January 2, 1919, the order of the Central Election Committee regarding the ascertainment of electoral lists was sent to districts. At the meeting of the Committee, on January 2, it was decided that the Board of the Central Election Committee would add one more secretary A. Khakhanashvili.

On January 2, 1919, the Central Election Committee sent a special address to the Parliament of Georgia, which said: "Due to the acceleration of the calling of the Constituent Assembly, for political reasons, the elections should be held on February 14 and 16. However, the elections cannot be held in every district due to bad weather and other external conditions. Yet, in the majority of districts, it is quite possible to hold the elections" (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 8-9). This letter of address was signed by the Chairman of the Central Election Committee A. Lomtadze and the Secretary of the Committee.

On January 10, 1919, the Parliament of the Georgian Democratic Republic adopted a law on electing the Constituent Assembly on February 14-16.<sup>2</sup>

On January 6, 1919, the Central Election Committee allocated advance amounts to local communities and self-governance bodies for studying the election rules, getting acquainted with the dates of elections and holding the election campaign. The community centers were allocated 115 000 roubles, and self-governance bodies of towns were allocated 122 000 roubles.

At the same meeting, the parties were asked to present the lists of candidates. The samples of identification cards were worked out. The board was charged to supervise the selection of instructors and acceleration of training courses (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, page 9).

At the next session of the Central Election Committee, members of Kutaisi District Committee were appointed. The parties were asked to present the lists of candidates not later than January 15.

On January 10, 1919, the Committee took a decision regarding the size and form of the election cards. The size was to comprise one eighth of a double-page newspaper. The sample text on the card was as follows: "I

---

1 These Articles are: 35,37,38

2 According to the New Style



vote for this list of candidates of a given party, the number of the party and the surnames of candidates of the given party.”<sup>1</sup> In those electoral districts where there was a shortage of bulletins, the voters were authorized to write the number of the party on an ordinary paper, followed by a text: “I vote for this party”. Then the paper would be placed in an envelope. This kind of vote was considered legal.

The candidates who were abroad at the time of compilation of the candidate lists were discussed individually regarding their inclusion in the list or their deregistration (Georgia’s Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, page 11).

The Central Election Committee took charge of printing of the election bulletins. However, if a certain party wished to print its own bulletins, it was granted this right. The costs of printing of the bulletins were covered by the Central Election Committee. The Committee was also responsible for the dissemination of bulletins in districts and towns. The local election committees had to send the bulletins to election districts. This decision was taken on January 16. By January 20, each party was obliged to inform the Committee regarding the number of bulletins they needed for the elections.

Upon Giorgi Gvazava’s initiative, the Central Election Committee decided to print separate documents with the Articles of the Election Regulations referring to the maintenance of public order during the elections and the voting procedure. These articles were to be sent to regional electoral districts. They would be placed on the walls near the ballot boxes. This initiative was approved and implemented by the Central Election Committee (Georgia’s Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 14-15).

On January 20, 1919, A. Lomtadze, the Chairman of the Central Election Committee, made a speech concerning the election situation in the districts. According to him, there were problems in Borzhomi and Tianeti districts, as well as Sokhumi district and upper Svaneti. In all other districts, the preparations for the elections were successful.

During the approval of instructors in Kutaisi province, the Socialist-Federalists and Socialist-Revolutionaries argued as to whose representative would be appointed as instructor. The Socialist-Federalists won in this argument.

Four instructors were appointed in Tbilisi province: two of them were Social-Democrats, one was Socialist-Federalist and one from the National-Democratic Party.

The Committee underlined the fact that a person who was not the citizen of Georgia could not be included in the candidate list. Besides,

---

<sup>1</sup> The election bulletins are given in Appendix #1

any correspondence and document regarding the election process was to be written in the Georgian language. By January 22, all the parties had to present the data regarding the number of bulletins necessary for the party. G. Gvazava proposed to print as many bulletins as the number of voters taking part in the election, but this proposal was rejected (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 15-16).

On January 22, A. Lomtatidze made a statement regarding the election envelopes. According to the election law, envelopes of one and the same colour had to be used throughout the entire Republic. However, it was impossible to purchase envelopes of one colour in the necessary amount. Therefore, it was decided that the committee of each district would choose the colour of the envelope. Only one colour of envelopes had to be used in one electoral district (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 17-18).

On January 23, the Central Election Committee started to discuss the lists of candidates. Before that, they agreed that the identification cards would not be valid without the seal of the Central Election Committee.<sup>1</sup>

The first party whose list of candidates was discussed by the Central Election Committee was the Social-Democratic Party. This party had problems regarding some candidates, because they did not have the documents proving the membership of this party. These candidates were: A. Chkhenkeli, V. Tevzaia, V. Akhmetelashvili and K. Gvarjaladze. However, based on a formal document presented by the Social-Democratic Party, nobody doubted the membership of the above-mentioned candidates. Only one candidate was extracted from the list. This was Sharipov, who did not have a Georgian citizenship. Instead of him, Osman Shavqi Efendi Mikeladze was included in the list under number 66. The party was also asked to write N. Katsiashvili's patronimic in the list of candidates. The party also had to present a document in which I. Eligulashvili expressed his readiness to take part in the elections.

The list of candidates of the Social-Democratic Party was approved, the number of the party was 1, and Shalva Abdushelishvili was appointed the Party's representative in the Election Committee.

Another party whose list was discussed was the National-Democratic Party. Its candidates – I. Tsintsadze (Ia Ekaladze), Ghoghoberidze and Jandieri were wiped out of the list based on their own agreement (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 18-19).

Discussion of the list of candidates of the National-Democratic Party continued at the session of January 24. Mikhako Tsereteli was wiped out of the list, because he was included in the lists of two parties

---

<sup>1</sup> The sample of the identification card is given in Appendix #2

simultaneously<sup>1</sup>. Neither of these parties had a document proving the willingness of this candidate to take part in the elections. Therefore, he was extracted from both lists.<sup>2</sup> The number attached to the National-Democratic Party was #2.

Party number #3 was Socialist-Revolutionaries. Based on personal application, Solomon Adanaia was excluded from the list. The party was assigned to present letters of agreement of three candidates.

The Dashnaktsutyun revolutionary party was registered as number #4. Two members who were not citizens of Georgia were wiped out of the list.<sup>3</sup> The number of Socialist-Federalist Party was #5. This party lacked the letters of agreement of several members, hence, it was asked to present the applications of these members.

Number #6 was the party of the National Council of Moslems, number #7 was Georgian Radical-Democratic Party, and number #8 was Georgian National Party, number #9 was Georgia's leftist Socialist-Federalist Party, number #10 was Shota Rustaveli Group. Candidates of these parties who were not citizens of Georgia were wiped out of the list. The parties were asked to fill in the necessary documents. Discussion of the list of candidates of Borchalo district was postponed due to the absence of its representative.

The Independent Union (of candidates not belonging to any party) was attached number #11 (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 20-22).

At the session of January 25, the Central Election Committee discussed the lists of the remaining parties and registered them. The Party of Moslems of Borchalo district was registered under number #12. They were to decide in which language their bulletins would be published.

The Russian Social-Democratic Workers Party was registered under number #13, but their candidate list had certain shortcomings. They did not have the documents proving their Georgian citizenship. Besides, they had to present citizenship documents of those 50 people who had signed the recommendation of the list of candidates of this party.

Number #14 was attached to the Aesthetic League of Patriots and number #15 to the Hellenic Democratic Party.

The parties that had presented perfect lists of candidates, were given the right to print election bulletins (Georgia's Central Historical Archive,

---

1 The National-Democratic and Socialist-Federalist parties.

2 Regarding this fact, O. Janelidze notes that Mikhako Tsereteli was wiped out of the list of candidates of the National-Democratic Party for some unknown reason. The author considered that Mikhako Tsereteli was wiped out from the list of candidates because he had hostile relations with the Social-Democratic Party. As it turned out, the reason for his extraction was totally different. This fact was identified based on archive materials.

3 Haik Ialjian and Mikheil Zargaryan.

Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 22-24).

On January 26, 1919, the main parties defined the number of bulletins necessary for their parties. The Social-Democratic Party #1, required 1 692 000 bulletins compiled in Georgian, 367 000 in Armenian, 335 000 in Russian, 220 000 in Azerbaijani. In all - 2 612 000 bulletins.

The number of approved bulletins for the National-Democratic Party: 1 550 000 in Georgian, 40 000 in Russian, 65 000 in Azerbaijani. In all - 1 655 000 bulletins.

The bulletins of the above-mentioned parties were printed by the Central Election Committee. The bulletins of the Socialist-Federalist Party, 1 200 000 in all, were printed by the Party itself. The Socialist-Revolutionary Party printed 1 922 000 bulletins: 1 000 000 in Georgian, 335 000 in Russian, 367 000 in Armenian, 220 000 in Azerbaijani.

The Party of Moslems of Borchalo district printed only 83 000 bulletins in Azerbaijani language. There were some parties that printed only a few thousand bulletins. For instance, Shota Rustaveli Group printed 7 000 bulletins, out of which 6 000 were in Georgian and 1000 in Russian (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 24-25).

On January 27, the lists of candidates of parties were finally approved. The number of candidates was different in each list. The lists are appended to the given paper (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 27-31).

On January 31, 1919, the final session of the Parliament of Georgia was held. The Parliament approved a decree on the termination of its authority on that day. The Parliament would be considered annulled as soon as the Constituent Assembly gathered. The Constituent Assembly would be convoked by the Board of the Parliament and the Central Election Committee.

On February 2, there was another session of the Central Election Committee. The Committee discussed the issue of mobile ballot boxes. Approval of the issue was postponed until the following session. The Committee decided to authorize every party to disseminate the bulletins among the voters. The bulletins would be picked at the district and town committees. If a representative of a party did not appear at the committee within one-day period, the district and town committees would allow the voters to take the bulletins.

On February 2, A. Lomtadze made a speech at the meeting of the Central Election Committee. He talked about the number of citizens in the lists of voters of various towns and districts of Georgia. In districts the numbers of voters were as follows: Ozurgeti - 47 778, Akhalsenaki - 80 000, Zugdidi - 63 243, Kutaisi - 113 949, Shorapani - the number is unknown, Lechkhumi -27 000 (not including upper Svaneti), Racha - 18 795.

The small amount of voters in Racha district is due to the fact that the National Council of Ossetia declared a boycott to the election of Georgian Constituent Assembly. Thus, in the villages where Ossetians lived, it was impossible to compile precise voting lists. As for the towns of Western Georgia, the number of voters was as follows: Ozurgeti - 3 500, Lanchkhuti - 3 500, Poti - 8 114, Samtredia - 6 030, Akhalsenaki-2 250, Zugdidi - 3 553, Khoni - 5 249, Kutaisi - 30 000, Kvirila - 3 500, Chiatura - 2 358.

The number of voters in the districts of Eastern Georgia was as follows: Gori- the number is unknown, Akhalkalaki - 25 000, Akhaltsikhe - 29 970, Tbilisi - 55 557, Dusheti - 33 000, Telavi - 40 000, Tianeti (with the exception of Pshav-Khevsureti)- 13 000, Signaghi- 60 000.

Towns of Eastern Georgia: Khashuri - 3 300, Surami - 2 500, Gori - 5 700, Telavi - 5 000, Signaghi - 6 000, Dusheti -900, Tbilisi - 70 000. In all, in the above-mentioned towns and districts the number of voters comprised 768 746.

Based on the decision of the Central Election Committee, the committees of districts and towns were responsible for lawful implementation of the elections. Local administrations were warned not to interfere in the election process. Otherwise, a corresponding protocol would be filed and transferred to the Central Election Committee (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 31-35).

Due to the scarcity of protocol forms, questions were sent by telegraph to some election committees. Based on these questions, the election committees had to compile protocols.

On February 3, the Central Election Committee took a final decision regarding the introduction of mobile ballot boxes. Such boxes would be used in highland places with bad roads. The mobile box was to be arranged according to the election regulations, with the consent of at least 2/3 of representatives of the election committee of a given district (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 35-36).

On February 8, 1919, the Central Election Committee decided to check the election lists in the districts where the lists had not been checked and made precise yet, so that the population of these districts could vote in additional elections (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, page 38).

One day prior to the elections, the Committee found out that elections could not be held in Akhaltsikhe and Akhalkalaki districts. The committees of these districts were ordered to preserve the bulletins for additional elections. The elections were postponed in Kazbegi and Kobi communities due to heavy snowfall (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 39-40).

Alongside with the protocols of the sessions of the Central Election Committee, I would like to focus on several letters and telegrams which

provide interesting information regarding communication between the Central Election Committee and the district committees. For instance, in January, a letter was sent to Dusheti district committee. The letter says: "By February 4, the district committee must send someone to take the election bulletins". Another interesting issue is the answer of Aleksandre Lomtadze to a question from a district committee regarding the voting of the regular army. Lomtadze answers: "Representatives of the regular army have only a passive voting right. In the letter sent to Dusheti district committee, I asked the committee to give a precise list of districts where elections cannot be held due to heavy snowfall. I asked them to compile the lists of voters so that they take part in the additional elections. Those who manage to vote this time, will not be allowed to take part in the additional elections." (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 1, Case#5, page 4).

In some cases, the district committees failed to send their representatives for taking the bulletins. There are telegrams sent by the Central Election Committee asking the district committees to send their representatives as soon as possible and take the bulletins to the districts. One example of this is Khashuri town election committee which was asked to send its representative to the Central Election Committee and take the bulletins to Khashuri as soon as possible (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 1, Case#62).

The committees of districts and towns often sent telegrams to the Central Election Committee and informed them about the pre-election process. The telegrams contained information regarding the voting lists, expenditures and similar statistical data. The district and town committees also asked questions to the Central Election Committee. One example of this is a telegram sent from Khoni, asking whether students aged above 20 had the right to vote. The answer was that students of both middle and high schools have the right to vote as well as ballot. There was additional explanation saying that the army had the right for passive voting (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 1, Case#31, pages 6-12).

The letters and protocols mentioned above clearly illustrate the pre-election activities of the Central Election Committee. There were cases when representatives of certain parties sent complaints to the Central Election Committee regarding acts of infringement and violation. I will illustrate this by bringing a few examples, with the description of content of the complaints and the reasons for the latter. The committees of districts and towns tried to exclude the representatives of their rival parties from the committee. Special mention should be made of the facts when the representatives of the National-Democratic Party were blocked by the committees of certain towns and districts. For instance, on February 6, 1919, a representative of the National-Democratic Party,

Spiridon Kedia declared at the session of the Central Election Committee that the committees of Khobi and Bandza hampered the activities of representatives of the National-Democratic Party. The Ministry of Interior Affairs was asked to investigate these facts, and letters were sent to the above-mentioned committees regarding the prohibition of such actions. Aleksandre Lomtadze also sent a letter to Dusheti district committee, asking it to admit the representative of the National-Democratic Party.

In some cases, representatives of the military units of the Social-Democratic Party (Guards) were forced to vote for their party. For instance, at the session on February 2, the party of Socialist-Revolutionaries declared that in Navtlughi the guardsmen attacked the representatives of their party, forcing them to vote for the Social-Democratic Party instead of the Socialist-Revolutionaries. The Central Election Committee decided to start investigation of the matter (Georgia's Central Historical Archive, Fund 1834, Description 2, Case#19, pages 31-35).

Although the guardsmen interfered in the pre-election process and representatives of certain parties had problems in the district committees, the pre-election process went more or less peacefully and legally. The above-mentioned violations occurred only in a few districts, and the Central Election Committee tried hard to eradicate these shortcomings. However, the facts of violation cannot be ignored. Despite the above-mentioned, we can conclude that the pre-election process was democratic. There were certain violations and problems, but, in general, the pre-election activities were satisfactory.

Separate mention should be made of the approach of the Social-Democratic Party to the issue of the Guards and the regular army and their participation in the elections. Representatives of the regular army had only the passive voting right<sup>1</sup>. This was definitely a correct decision aimed at the protection of democratic principles. This regulation would have been quite fair if the given Article had also embraced the representatives of the Guards. Although the Guards represented a military unit of the Party, it was still an armed unit. Hence, participation of their deputies in the elections from the list of the Social-Democratic Party was incorrect, because they managed to elect several deputies of the Constituent Assembly thanks to the list of candidates of this party.

---

<sup>1</sup> According to the election regulations of the Constituent Assembly, a passive right of vote implied only the right to vote.

## REFERENCES

Z. Avalishvili , Independent BA of Georgia in international politics of 1918-1921, Vol. Rider 2011, 5-376 p.

without elections, Gaz. "Republic of Georgia", January 5, 1919, p.2.

Without elections, "Ertoba" newspaper, January 25, 1919, p. 3-4

Without elections, Gaz. "Georgia" January 5, 1919, p. 3-4.

G. Gvazawa, Gaz. "Georgia" February 2, 1919, p. 3-4.

Gaz. "Georgia", January 20, 1919, p. 1-4.

Elections of the Constituent Assembly, "Georgia" newspaper, January 15, 1919, p.3.

Elections of the Constituent Assembly, Gaz. "People's Affairs", January 15, 1919, p. 2.

Jordan N., My Past, Paris, 1953, 190 p.

S.C.S.S.A., fund 1833, census 1, case # 193

S.C.S.S.A., fund 1833, census 1, case # 194

S.C.S.S.A., fund 1833, census 1, case # 195

S.C.S.S.A., fund 1833, census 1, case # 196

S.C.S.S.A., fund 1834, description 1, case # 31

S.C.S.S.A., fund 1834, census 1, case # 39

S.C.S.S.A., fund 1834, census 1, case # 62

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 1, Case # 5

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 7

S.C.S.S.A., Fund 1834, census 2, case # 1 2

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 0

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 1

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 3

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 4

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 5

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 6

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 8

S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 1 9

S.C.S.S.A. Fund 1834, Census 2, Case # 2



- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 20
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 21
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 22
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 23
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 24
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 25
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 26
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 27
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 28
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 29
- S.C.S.S.A. Fund 1834, Census 2, Case # 3
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 30
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 31
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 32
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 33
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 34
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 35
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 36
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 37
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 38
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 39
- S.C.S.S.A. Fund 1834, Census 2, Case # 4
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 40
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 41
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 42
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 43
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 44
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 45
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 46
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 47



S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 48  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 49  
S.C.S.S.A. Fund 1834, Census 2, Case # 5  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 50  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 51  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 52  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 53  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 54  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 55  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 56  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 57  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 58  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 59  
S.C.S.S.A. Fund 1834, Census 2, Case # 6  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 60  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 61  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 62  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 63  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 64  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 65  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 66  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 67  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 68  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 69  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 7  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 70  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 71  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 72  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 73  
S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 74

- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 75
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 76
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 77
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 78
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 79
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 8
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 80
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 81
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 82
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 83
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 84
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 85
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 86
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 86
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 87
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 88
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 89
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 9
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 90
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 91
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 92
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 93
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 94
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 95
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 96
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 97
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 98
- S.C.S.S.A., Fund 1834, Census 2, File # 99

Election impromptu, Gaz. "Republic of Georgia", January 31, 1919, p. 3-4.

Collection of legal acts of the Democratic Republic of Georgia, ch. Iverta region, 1990. p. 168-176; 282-283



Central State Historical Archive of Georgia (S.S.S.A.)

Election platform of the Social-Democratic Party, "Ertoba" newspaper, February 2, 1919, p. 1-2-3.

G. Sharadze, return to "Memories of R. Gabashvili", Vol. Science 1991, vol. 3, p. 24-205.

Statement of the Central Election Commission, Gaz. "Republic of Georgia", January 20, 1919, p.1.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 2, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 5, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 7, 1919 p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 10, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 13, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 14, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba", February 10, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper, February 11, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba", February 12, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba", February 13, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper, February 14, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba", February 15, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba", February 8, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 6, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 9, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 10, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 11, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 12, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 13, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 14, 1919, pp. 1-4.

- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia", February 15, 1919, pp. 1-4.
- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", January 30, 1919, pp. 2-3.
- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 3, 1919, p. 3-4.
- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 6, 1919, p. 3-4.
- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 10, 1919, p. 3-4.
- Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 11, 1919, p. 3-4.
- Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper, February 12, 1919, 3-4 p.
- Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper, February 13, 1919, 3-4 p.
- Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper, February 14, 1919, 3-4 p.
- Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper, February 15, 1919, 3-4 p.
- Bendianishvili Al , Georgia first Republic (1918-1921 ) , Vol . Chronicler , 2001, -366 p .
- Bendianishvili Al , National issue In Georgia 1801-1921 , chap . Science , 1980, -275 p .
- Guruli V, Vachnadze M , History of Georgian Social Democracy (1892-1918), Vol. Meridian, 1999, -481 p.
- Guruli V, Noah Jordan, political portrait 1869-1953, vol. Intelligence, 1999, -279 p.
- Vadachkoria Sh., Georgian Social-Democracy in 1917-1921, Vol. Science, 2001, -496 p.
- Kupatadze B., History of the Government of Georgia, Vol. Universal, 2009, -150 p.
- Matsaberidze M, Elections and Society, Vol. Science, 2003, -488 p.
- M. Matsaberidze, The Political Concept of the 1921 Constitution of Georgia, Vol. 1997, -294 p.
- Matsaberidze M., Drafting and Adoption of the Constitution of Georgia by the Constituent Assembly, Parliamentarianism Experience of the Constituent Assembly of Georgia, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 5-27
- Saitidze G, Publishing-publicist and public-political work of Petre Surguladze, Tb. Universal, 2009, -165 p.
- Saitidze G. believed in the revival of the motherland, Vol. Saar, 1997, 112 p.

History of Georgia XIX-XX century, Vol. Palette L, 2012, vol. 4. -512 p.

History of Georgia XX century, Vol. Artanuj, 2003, -272 p.

Surguladze A, Surguladze P, History of Georgia, Vol. TSU, Association of Young Historians of Georgia, 1991, -461p.

Surguladze P., Constituent Assembly of Georgia and the Paris Peace Conference, Constituent Assembly of Georgia experience of parliamentarism, scientific conference dedicated to the 90th anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 29-45.

Surguladze P., at the beginnings of Georgian parliamentarism, ch. Homeland, 1991, -31 p.

E. Kavtaradze, Davit Kipshidze, TSU, 1992, 264 p.

D. Shvelidze, Socialist-Federalist Party of Georgia 1903-1917. Tb. TSU, 1997, -308 p.

Z. Tsinadze, 1919 Elections of the Constituent Assembly of Georgia (according to official data), Proceedings of the Institute of History of TSU, Vol. Meridian, 2011, pp. 311-322.

Z. Tsinadze, Regulations of the Founding Assembly of the First Republic of Georgia, Georgian studies: basic trends and modern problems, Tb. Universal, 2012, p. 101-103.

Chanturia N., National Council and its struggle for restoration and strengthening of Georgia's statehood, Vol. Universal, 2006, -182 p.

Chumburidze D, 1919 Pre-Election Campaign and Party Agitation in the Georgian Press, Georgia's Constituent Assembly Parliamentarianism Experience, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, 47-55 p.

Janelidze O, Shot Freedom, Vol. Institute of History and Ethnology, 2000, -156 p.

O. Janelidze, from the history of the National Democratic Party of Georgia, Vol. Science, 2002, -535 p.

Janelidze O., Neighborhood Policy and Constituent Assembly of the Democratic Republic of Georgia, Experience of Parliamentarism of the Constituent Assembly of Georgia, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 57-72.

Jones St., Socialism in Georgian Colors, Vol. Ilia Chavchavadze State Publishing House, 2007, -428 p.



### ბოჩო შურღაია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის  
სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
bochoshurghaia@gmail.com



## რუსული ჰიბრიდული ომი - აფხაზეთი 1992-1993

მიმდინარე ნაშრომში აფხაზეთის 1992–1993 წლების ომი განხილულია რუსული ჰიბრიდული ომის თეორიის მიხედვით და გამოყოფილია ის ჰიბრიდული ტაქტიკა და ადაპტირებული ელემენტები, რომლებსაც რუსეთის ფედერაცია იყენებდა საქართველოს წინააღმდეგ როგორც ტაქტიკურ, ასევე ოპერატიულ და სტრატეგიულ დონეზე. ნაშრომის ფარგლებში ასევე მოვახდინეთ რუსეთის ჰიბრიდული ომის დეფრაგმენტაცია და მისი ისეთი ფაზებისა და ქვეკატეგორიების გამოყოფა, როგორებიცაა ჰიბრიდული ომის მოსამზადებელი და აქტიური ფაზები; არაპირდაპირი დახმარება და პირდაპირი სამხედრო მხარდაჭერა, რუსული რეგულარული და არარეგულარული ძალების ერთობლივი მოქმედებები, საინფორმაციო და პოლიტიკური ომის კატეგორიები.

**საკვანძო სიტყვები:** რუსული ჰიბრიდული ომი საქართველოს წინააღმდეგ, რუსული ჰიბრიდული ომი, აფხაზეთის ომი

**ჰ**იბრიდული ომი უკანასკნელი წლების ერთ-ერთი ყველაზე ხშირად ციტირებადი ტერმინია, რომელსაც იყენებენ როგორც პოლიტიკოსები, ასევე სამხედრო თეორეტიკოსები, უსაფრთხოების მკვლევრები და საზოგადოების ფართო ფენებიც კი. რუსულმა ჰიბრიდულმა ომმა მსოფლიო საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო 2014 წლის 27 თებერვალს, როდესაც ყირიმის დედაქალაქ სიმფეროპოლში მწვანე უნიფორმაში გამონყობილმა, ტყვიამფრქვევებითა და სნაიპერული შაშხანებით შეიარაღებულმა პირებმა ამოსაცნობი ნიშნების გარეშე დაიკავეს პარლამენტის შენობა და რუსეთის სა-

ხელმწიფო დროშა აღმართეს (Hahn 2018, 370). ამ მოვლენით დაინყო რუსეთის ჰიბრიდული ომი უკრაინის წინააღმდეგ, რომელიც მოიცავდა ადგილობრივი პრორუსი სეპარატისტების გააქტიურებას, რუსების მიერ აჯანყებულთათვის სამხედრო ტექნიკის მიწოდებას, საზღვართან განლაგებული რუსული საარტილერიო სისტემებიდან მასიურ საცეცხლე მხარდაჭერას, საბრძოლო სივრცეში რეგულარული და არარეგულარული ქვედანაყოფების მოქმედების ჰიბრიდულ ტაქტიკას და ა.შ. (Karber, 2015). საინტერესოა, რომ უკრაინის აღმოსავლეთში წარმოებული ომი სტრუქტურითა და ხასიათით მსგავსებას ავლენს 1992-1993 წლების აფხაზეთის ომთან როგორც ტაქტიკურ, ასევე ოპერატიულ და სტრატეგიულ დონეზე. შესაბამისად, მიმდინარე ნაშრომის ფარგლებში ვეცდებით, განვიხილოთ აფხაზეთის ომი რუსული ჰიბრიდული ომის თეორიის ქრილში, გამოვყოთ რუსული მოქმედებების ფაზები და განვაანალიზოთ ისინი.

### **რა არის ჰიბრიდული ომი?**

საბჭოთა კავშირის დაშლამ და ერთპოლუსიანი მსოფლიო წესრიგის დამყარებამ გააჩინა განცდა, რომ სახელმწიფოთა შორის დიდი კონვენციური ომები აღარ მოხდებოდა, შესაბამისად, სამხედრო მეცნიერებაში გაჩნდა მოთხოვნილება, შეექმნათ თეორიები მომავლის ომების შესახებ, რის შედეგადაც 90-იან წლებში ომის წარმოების მეთოდების შესახებ ისეთი ახალი თეორიები გაჩნდა, როგორებიცაა: „შეოთხე თაობის ომი“, „შეუზღუდავი ომი“, „დაბალი ინტენსივობის კონფლიქტი“ და ა.შ. 2007 წელს, ამერიკის შეერთებული შტატების გადამდგარმა ოფიცერმა ფ. ჰოფმანმა წამოაყენა თეორია ჰიბრიდული ომების შესახებ, რომლის მიხედვითაც მომავლის ომებს წარმართავენ სახელმწიფო და არასახელმწიფო აქტორები, რომლებიც პოლიტიკური მიზნების მისაღწევად ერთდროულად და ადაპტირებულად, ერთ საბრძოლო სივრცეში, გამოიყენებენ რეგულარულ და არარეგულარულ ძალებს, ასევე ტერორისტულ და კრიმინალურ მეთოდებს (Hoffman 2007, 8). შემდგომი მსჯელობებითა და ანალიზით ფ. ჰოფმანის ჰიბრიდული ომის თეორიამ ევოლუცია განიცადა და მას დაემატა მოქმედებები არასაბრძოლო სივრცეშიც, ანუ აქტივობა საზოგადოებრივი ცხოვრების ისეთ სფეროებში, როგორებიცაა: ინფორმაცია, პოლიტიკა, ეკონომიკა, ფინანსები, დიპლომატია, სოციალური ქსელები და სხვა. აღნიშნული ომის წარმოების მეთოდის კომპლექსურობისა და მრავალფეროვნების გამო მისი მოქმედება ხორციელდება რამდენიმე ეტაპად, რომელიც პირობითად იყოფა მოსამზადებელ, შეტევით და სტაბილიზაციის ფაზებად (Racz 2017, 57-64).

### **რუსეთის ჰიბრიდული ომი აფხაზეთში**

აფხაზეთის ომის ჰიბრიდული კომპონენტის მოსამზადებელი



ფაზა ჯერ კიდევ საბჭოთა პერიოდში დაიწყო სეპარატისტული მოძრაობის წახალისებით, რომელიც მოიცავდა ეთნო-ლინგვისტური განსხვავებულობის გაღრმავებას, ეთნიკური უმცირესობებისა და მათი საცხოვრებელი ტერიტორიის შესახებ ისტორიის გაყალბებას, სეპარატისტული მოძრაობის შექმნას და მათი ულტრანაციონალისტური გაერთიანებების დაარსებას. აფხაზეთის ისტორიის გაყალბების პირველი მცდელობები ჯერ კიდევ მეფის რუსეთის პერიოდში დაიწყო, 1907 წელს, ნ. ვორონოვის ხელით, შემდეგ კი 20-იან წლებში გაგრძელდა ნესტორ ლაკობას თაოსნობით (პაპასკირი 2007, 160). აფხაზი ისტორიკოსების მიზანი იყო დაემტკიცებინათ, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე ერთადერთი აბორიგენი მოსახლეობა იყო აფხაზი და იქ ქართულ ელემენტს არასდროს უარსებია. შესაბამისად, ქართველი მეცნიერების მხრიდან ნებისმიერ საპირისპიროს ან ნეიტრალური მოსაზრების გაჟღერების შემთხვევაშიც კი, აფხაზეთში იწყებოდა აგრესიული ანტიქართული კამპანია, რომელიც მოსკოვის მიერ, სამეცნიერო აკადემიური აზრის საწინააღმდეგოდ, მუდამ აფხაზების სასარგებლოდ წყდებოდა, რაც კიდევ უფრო მეტად აქეზებდა მათ ულტრანაციონალისტური იდეების გავრცელებისა და სეპარატიზმის გაღვივებისკენ. მსგავსი მოტივებით აფხაზურ-ქართული დაპირისპირებები მოხდა 1956–57 წლებში, 1967 წელს და 1977 წელსაც. აღსანიშნავია, რომ ამ დაპირისპირებების დროს აფხაზური პოლიტიკური და აკადემიური ელიტა მოსკოვში აგზავნიდა საჩივრის წერილებს, სადაც ერთ-ერთ მოთხოვნად აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსით რუსეთის შემადგენლობაში შესვლას ითხოვდნენ. აფხაზურ პოლიტიკურ მოთხოვნებზე კომუნისტური პარტიის ლიდერები მუდამ უარით ისტუმრებდნენ (პაპასკირი 2008, 156-185), თუმცა მოსკოვი აღნიშნული პოლიტიკური თამაშებით აჩვენებდა ქართულ მხარეს, რომ იგი ფლობდა აფხაზეთზე ზემოქმედების ბერკეტებს და აფრთხილებდა, რომ ოდნავი წინააღმდეგობის შემთხვევაშიც კი „ააფეთქებდა“ რეგიონს. შესაბამისად, როგორც კი ქართულმა დისიდენტურმა მოძრაობამ დაიწყო ანტისაბჭოთა მანიფესტაციების გამართვა, საბჭოთა ხელისუფლებამ დაიწყო აფხაზი სეპარატისტების გააქტიურება.

1988 წლის ნოემბერში სსრ კავშირის კონსტიტუციაში ცვლილებების შეტანის საწინააღმდეგო მძლავრი აქციის შემდეგ, ქართული ეროვნული მოძრაობის „დასჯის მიზნით“, სსრ კავშირის ცენტრალური ხელისუფლების ნებართვით აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში შეიქმნა ადგილობრივი ეროვნული მოძრაობების ოფიციალური ორგანიზაციები, „აფხაზეთის სახალხო ფორუმი - „აიდგილარა“ და „ადამონ ნიხასი“ (პაპასკირი 2007, 197). მალევე, „აიდგილარას“ მეცადინეობებით, 1989 წლის 18 მარტს, სოფელ ლიხნში, აფხაზეთმა ჩაატარეს მრავალათასიანი თავყრილობა და გამოაქვეყნეს ცნობილი ლიხნის წერილი, რამაც ქართული საზოგადოების აღშფო-

თება გამოიწვია (ჯოჯუა 2009, 116). მოსკოვის მიერ ინსპირირებულმა დაძაბულობამ პიკს 1989 წლის ზაფხულში მიაღწია, როდესაც 15-16 ივლისს აფხაზური რადიკალური ჯგუფების მოქმედებებს ეთნიკური ქართველებში მსხვერპლი მოჰყვა (პაპასკირი 2007, 242-243).

აფხაზეთში მიმდინარე მოვლენების ფონზე, ჩრდილოეთ კავკასიაში, 1989 წლის აგვისტოში, ჩამოყალიბდა ანტიქართული ორგანიზაცია, ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელ ხალხთა კონფედერაცია, რომლის დედაქალაქადაც ქ. სოხუმი გამოცხადდა (პაპასკირი 2007, 25). ორგანიზაციამ, რომელიც, იდეაში, ანტირუსულიც უნდა ყოფილიყო, უმნიშვნელოვანესი როლი ითამაშა აფხაზეთის ომის მიმდინარეობაში.

ვ. არძინბას ინიციატივით ამავე პერიოდში შეიქმნა არალეგიტიმური სამხედრო შენაერთი - „აფხაზური გვარდია“, რომლის მებრძოლებმაც სამხედრო წვრთნები გაიარეს ქ. გროზნოში. აღნიშნული ქვედანაყოფი წარმოადგენდა აფხაზთა ლიდერების სეპარატისტული პოლიტიკის დასაყრდენს და სწორედ ამ ქვედანაყოფის მეომრებმა გაუხსნეს 1992 წლის აგვისტოში ცეცხლი ქართულ შენაერთებს და დაიწყეს ომი აფხაზეთში (Papaskiri & Kalichava 2021, 293). ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შესაძლოა გამოვყოთ რუსული ჰიბრიდული ომის მოსამზადებელ ფაზის შემდეგი აქტივობები: აფხაზური/ოსური სეპარატიზმის ნახალისება, ანტიქართული ნარატივის შექმნის ხელშეწყობა, ანტიქართული განწყობით გამორჩეული აფხაზი პოლიტიკოსების მხარდაჭერა, აფხაზეთში სამხედრო ბაზის შექმნა.

რუსული ჰიბრიდული ომის აქტიური ფაზა, რომელიც 1992 წლის აგვისტოში დაიწყო, შეიძლება დავყოთ სამ ქვეკატეგორიად: რუსების მიერ სეპარატისტებისთვის არაპირდაპირი სამხედრო დახმარება, სამხედრო ჩარევა და არასამხედრო მხარდაჭერა.

### **არაპირდაპირი სამხედრო დახმარება**

აფხაზეთის ომის პირველივე დღიდან დაიწყეს რუსეთის ფედერაციის ოფიციალურმა პირებმა აფხაზი სეპარატისტების სამხედრო ტექნიკითა და ტყვია-წამლით მომარაგება. რუსეთის 643-ე საზენიტო-სარაკეტო პოლკმა მათ გადასცა 267 პისტოლეტი, 18 ტყვიამფრქვევი, 500-ზე მეტი ხელყუმბარა, 984 ავტომატი, ნახევარ მილიონამდე სხვადასხვა იარაღის ტყვია, სატვირთო მანქანები, სურსათი და სხვა (ყოლბაია და სხვები 1999, 208), გუდაუთის აეროდრომის მომარაგების უფროსმა, ვიცე-პოლკოვნიკმა დოლოგოპოლოვმა კი - ექვსი ქვეითთა საბრძოლო მანქანა სრული კომპლექტით, 400-მდე ხელყუმბარა, 50,000-მდე ვაზნა და 6 ტყვიამფრქვევი (ნადარეიშვილი 2000, 56). 1992 წლის ოქტომბრისთვის, გაგრის ალების დროს, აფხაზებს და მათ მოკავშირეებს შეიარაღებაში უკვე ჰქონდათ T-72 და T-80 ტიპის ტანკები (Уригашвили 1992, 2), რასთან დაკავშირებითაც ედუარდ შევარდნაძემ 6 ოქტომბერს თბილისში გამართულ პრე-

სკონფერენციაზე ბრალი დასდო რუსულ გენერალიტეტს საქართველოს წინააღმდეგ შეთქმულებაში, მან აღნიშნა, რომ პირადად გენერლები, კონტრადივეი და სუნგუტკინი იყვნენ პასუხისმგებლები გაგრამი დატრიალებულ ტრაგედიაზე. ამავე პრესკონფერენციაზე საქართველოს პირველმა პირმა აღნიშნა, რომ აფხაზი ბოევიკების ხელში აღმოჩენილი T-72 და T-80 ტიპის ტანკები, ასევე ჰაერსაწინააღმდეგო საზენიტო დანადგარები ბევრ კითხვის ნიშნებს აჩენდა, რადგანაც მსგავსი შეიარაღება დამოუკიდებელ ქართულ სახელმწიფოსაც კი არ ჰქონდა, ხოლო გუდაუთის რუსული სამხედრო ბაზის მეთაურების მიერ ქართველი მფრინავებისთვის საბრძოლო გაფრენების აკრძალვას, რუსების მიერ აფხაზეთის ომის ქართველთა საწინააღმდეგო ჩარევის კიდევ ერთ ფაქტად იშველიებდა. ედუარდ შევარდნაძემ გამოთქვა შეშფოთება ასევე ბ. ელცინის გამონათქვამზე, რომ რუსეთი ყველანაირად ეცდებოდა, დაეცვა საქართველოში მცხოვრები რუსულენოვანი მოსახლეობა (Уригашвили 1992a). აღსანიშნავია, რომ რუსების მხრიდან აფხაზეთის სამხედრო დახმარებაზე წერდა ისეთი ნეიტრალური საერთაშორისო ორგანიზაცია, როგორც Human right watch-ია, რომლის ანგარიშშიც ვკითხულობთ, რომ 1992 წლის ოქტომბერსა და დეკემბერში აფხაზეთმა, რომლებიც თავიდან მსუბუქად იყვნენ შეიარაღებული, გამოიყენეს მძიმე არტილერია, ტანკები და იარაღი. შესაბამისად, იმ პირობებში, რომ აღნიშნული ტექნიკით მათ ქართველები არ მოამარაგებდნენ, ერთადერთ მომმარაგებელ წყაროდ ასახელებდნენ რუსებს (Human rights watch 1995, 30). 1993 წლის ოქტომბერში გაზეთ „იზვესნიაში“ გამოქვეყნდა ქართველთა მიერ დატყვევებული რუსი მოხალისის ინტერვიუ, რომლის სიტყვებითაც ირკვევა, რომ ფსკოვის საჰაერო-სადესანტო დივიზია უსასყიდლოდ აძლევდა აფხაზურ მხარეს მრავალი სახის იარაღს. ასევე, მოსკოვში არსებობდა ორგანიზაცია, რომელსაც შეჰქონდა დიდი რაოდენობით იარაღი აფხაზეთში (Елигулашвили 1993, 8). ამავე გაზეთის მიხედვით, რუსეთმა სეპარატისტებს ჯამში გადასცა „72 ტანკი, 20 ჯავშანმანქანა, 12 საარტილერიო ერთეული, მათ შორის, „ურაგანისა“ და „გრადის“ ტიპის სარაკეტო დანადგარები (ჯოჯუა 2009, 187)“. სამხედრო ტექნიკით დახმარების გარდა, რუსები სეპარატისტებს ფინანსურ მხარდაჭერასაც უწევდნენ და კონფლიქტის პერიოდში მოსკოვის ბანკებმა აფხაზებს დაახლოებით 20 მილიარდამდე მანეთი გადაურიცხეს (ნადარეიშვილი 2000, 65).

აფხაზეთისთვის სამხედრო ტექნიკით დახმარების ერთ-ერთ ფარულ მეთოდს წარმოადგენდა რუსული ჰუმანიტარული დახმარება. ტყვარჩელისთვის ჰუმანიტარული ტვირთის მიწოდების საფარქვეშ რუსები მუდმივად ახორციელებდნენ შეიარაღების საჰაერო გადაზიდვებს. მაგალითად, 1993 წლის ივლისის ტამიშის ოპერაციის წინ, მაისიდან მოყოლებული, რუსული MI-8 ტიპის 7-8 ვერტმფრენს ყოველდღიურად გადაჰქონდა ტვირთი ტყვარჩელის მიმართულებით. 16

ივნისს კი ალყაშემორტყმულ ტყვარჩელში, 30 „კამაზის“ ტიპის მანქანითა და 3 ავტობუსით, შეიტანეს დიდი რაოდენობით შეიარაღება (ყოლბაია და სხვები 1999, 149). აღსანიშნავია, რომ სეპარატისტების მომარაგების მსგავს მეთოდებს რუსები იყენებდნენ უკრაინაშიც, როდესაც რამდენიმე ათეული სატვირთო ავტომობილით შეჰქონდათ დონბასსა და ლუგანსკში რუსული იარაღი (Snegovaya 2015, 8).

აღსანიშნავია, რუსეთი აფხაზეთის ომის მსვლელობისას იყენებდა „უარყოფის ტაქტიკას“ და რუსეთის ოფიციალური პირები მუდამ ამტკიცებდნენ, რომ მათ არ გაუციათ სანქცია აფხაზეთის სამხედრო ტექნიკით მომარაგებაზე, შესაბამისად, აფხაზეთა შეიარაღებაში არსებული ტექნიკა წარმოადგენდა ან ქართული ქვედანაყოფებისგან ბრძოლით მოპოვებულ ალაფს, ან რუსული სამხედრო ბაზების ძარცვის შედეგს (Karber 2015, 25). უნდა აღინიშნოს, რომ პუტინის რუსეთის წარმომადგენლები 2014 წლის უკრაინის მოვლენების დროსაც, ბრალდებებზე, რომ ისინი ამარაგებდნენ უკრაინელ სეპარატისტებს, ზუსტად იმავეს პასუხობდნენ, რომ სეპარატისტებმა იარაღი უკრაინული სამხედრო ბაზების ძარცვითა და უკრაინელი სამხედროებისგან საბრძოლო ნადავლის სახით მოიპოვეს. აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული განცხადებების გამყარების მიზნით, რუსები კონფლიქტის საწყის ეტაპზე უკრაინელ ამბოხებულებს ამარაგებდნენ ისეთი ტექნიკით, რომელიც უკრაინულ სამხედროებსაც ჰქონდათ შეიარაღებაში და მხოლოდ უკრაინის ანტიტერორისტული ოპერაციების წარმატების შემდეგ, დამარცხების თავიდან ასარიდებლად დაიწყეს უკრაინელებისთვის რუსული უახლესი ტექნიკის მიწოდება (Karber 2015, 26). ზუსტად იგივე მოხდა აფხაზეთის შემთხვევაშიც, როდესაც ქართველებმა ომის საწყის ეტაპზევე შეძლეს სოხუმის დაკავება და ქართულ-რუსულ საზღვარზე კონტროლის დამყარება, რითაც პრაქტიკულად გამოუვალ მდგომარეობაში ჩააყენეს აფხაზები, რუსებმა დაიწყეს სეპარატისტებისათვის მძიმე ტექნიკის გადაცემა, შედეგად კი, 1993 წლის ოქტომბერში, აფხაზებმა წარმატებით დაიკავეს ქ. გაგრა, ლესელიძე, განთიადი და დადგნენ მდინარე ფსოუზე (Papaskiri & Kalichava 2021, 301).

რუსულ არაპირდაპირ სამხედრო დახმარებად შეგვიძლია გამოვყოთ ასევე რუსების მიერ აფხაზური ქვედანაყოფების წვრთნა როგორც ქ. ფსკოვში არსებულ სამხედრო ბაზაზე (ყარყარაშვილი 1992), ასევე სოფელ ქლოუში, რუსების მიერ დაარსებულ სასწავლო ცენტრში (ყოლბაია და სხვები 1999, 134).

შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთის ომის მთელი პერიოდის განმავლობაში რუსეთი აქტიურად ამარაგებდა სეპარატისტებს სხვადასხვა სახის იარაღით, მძიმე ტექნიკითა და ტყვია-წამლით, რამაც გადამწყვეტი როლი ითამაშა კონფლიქტის აფხაზური მხარის სასარგებლოდ დასრულებაში. თუმცა, რუსების მიერ აფხაზეთისთვის შეიარაღების გადაცემა, სამხედრო ინსტრუქტორების გაგზავნა და

საწვრთნელი ცენტრების გახსნა, აღნიშნულ კონფლიქტს არ ხდის რუსულ ჰიბრიდულ ომად, რადგანაც მსგავსი მეთოდით ხდება ე.წ. „proxy“ ომების წარმოება, რაც არ წარმოადგენს სიახლეს სამხედრო ხელოვნების ისტორიაში. ზუსტად ასე ამარაგებდნენ საბჭოელები ვიეტნამელებს ომის დროს, ხოლო ამერიკის შეერთებული შტატები კი ავღანელებს 80-იან წლებში. შესაბამისად, როცა ვსაუბრობთ აფხაზეთის ომში რუსულ ჰიბრიდულ ჩარევაზე, ზემოხსენებულ არაპირდაპირ მხარდაჭერასთან ერთად, ასევე ვითვალისწინებთ კონფლიქტის პერიოდში რუსული სამხედრო ძალების მიერ აფხაზ არარეგულარულ ძალებთან ერთად საბრძოლო მოქმედებებში მონაწილეობას როგორც ტაქტიკურ, ასევე ოპერატიულ დონეზე. ასევე, რუსეთის მიერ საქართველოს წინააღმდეგ წარმოებულ საინფორმაციო ომს, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ზეწოლას და კონფლიქტში მოხალისეებად მონაწილე რუსეთის მოქალაქეებს.

### **რუსი მოხალისეები აფხაზეთის ომში**

მოხალისეები აფხაზთა მხარეს ომის საწყის ეტაპზევე გამოჩნდნენ, როდესაც 1992 წლის 21 აგვისტოს კავკასიის მთიელ ხალხთა კონფედერაციამ ომი გამოუცხადა საქართველოს და მისმა მებრძოლებმა კავკასიის უღელტეხილების გამოყენებით მასიურად დაიწყეს აფხაზეთში გადასვლა (გასვიანი, გ. & გასვიანი, თ. 2005, 172-173). აფხაზთა მხარეს ჩრდილოეთ კავკასიელებთან ერთად ომში მონაწილეობდნენ ასევე თურქეთის მოქალაქე აფხაზები (ნადარეიშვილი 2000, 110), დნესტრისპირეთელი მოხალისეები (შამუგია 2018), კაზაკები და სხვა ეთნიკური რუსებიც (Zverev 1996, 3). აღსანიშნავია, რომ საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, სხვადასხვა კონფლიქტში დაახლოებით 30,000-მდე რუსეთის მოქალაქე მონაწილეობდა მოქირავნედ (Яков 1993, 3). მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო მოქმედებებში მოქირავნედ მონაწილეობა საერთაშორისო სამართლის ნორმების დარღვევას წარმოადგენდა და დაქირავებული სამხედრო მოსამსახურე ტყვედ ჩავარდნის შემთხვევაში სასჯელის უმაღლეს ზომას ექვემდებარებოდა, რუსეთის ფედერაციის მოქალაქეები სხვადასხვა მოტივაციით ერთვებოდნენ კონფლიქტებში, რაც გარკვეულ დიპლომატიურ პრობლემებს უქმნიდა რუსეთს. აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებით წერდა რუსეთის ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი გაზეთი „იზვესნიე“, სადაც აღნიშნავდნენ, რომ რუსეთის მოქალაქეების დიდი რაოდენობით მონაწილეობა საომარ მოქმედებებში პრობლემას უქმნიდა სახელმწიფოს, რადგანაც ეს რუსეთის ფედერაციას წარმოაჩენდა როგორც კონფლიქტში მონაწილე მესამე მხარეს, თუმცა ამაზე სახელისუფლებო წრეები რეაგირებას არ ახდენდნენ და შეიმჩნეოდა ტენდენცია, რომ პირიქით, მათი ნახალისებითაც კი ხდებოდა ეს ყველაფერი. მოხალისეების შეკრებისა და აფხაზეთში გადასროლის ერთ-ერთ

ორგანიზატორად გვევლინებოდა რუსეთის ულტრამემარჯვენე ნაციონალ-პატრიოტული პარტია, რომელიც დაკომპლექტებული იყო რუსეთის იმპერიის აღდგენის მომხრე შოვინისტი მოქალაქეებისგან. პარტიას შექმნილი ჰქონდა რამდენიმე ათასკაციანი გასამხედროებული დაჯგუფებაც, რომლის წევრებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ პოსტსაბჭოთა კონფლიქტებში (Яков 1993, 3). აღსანიშნავია ასევე რუსეთის საპარლამენტო ოპოზიცია, ე.წ. „წითელ-ყავისფრები“ (კომუნისტებისა და ნაციონალისტების ალიანსი), რომელიც მხარს უჭერდა აფხაზ სეპარატისტებს (Уригашвили 1992b) და მათ სასარგებლოდ არაერთხელ გააკეთა მხარდამჭერი განცხადება. სავარაუდოდ, სწორედ ამ სახელისუფლებო შტოებზე წერდა Human right watch, როდესაც აცხადებდა, რომ აფხაზეთის ომში მონაწილე რუსი მებრძოლების შეკრების ორგანიზებას, შეიარაღებასა და კონფლიქტის რაიონში გადასროლას რუსეთის ოფიციალური უწყებები კურირებდნენ (Human right watch 1995, 50).

### რუსული სამხედრო მხარდაჭერა

აფხაზეთის ომის დროს რუსეთის შეიარაღებული ძალები აფხაზი სეპარატისტების მხარდამჭერ სამხედრო ოპერაციებს ახორციელებდნენ, ზოგჯერ კი მათთან ერთად მონაწილეობდნენ საბრძოლო მოქმედებებშიც. პირველი ჩარევა კონფლიქტში რუსების რეგულარული ჯარის ნაწილების მიერ მოხდა 1992 წლის 29 აგვისტოს, როდესაც ქართულმა შენაერთებმა, 600 მებრძოლით, 3 ტანკითა და 6 ქვეითთა საბრძოლო მანქანით გაარღვიეს ფრონტის ხაზი, გადალახეს მდინარე გუმისთა და დაიკავეს რამდენიმე სტრატეგიული სიმაღლე. მიღწეული წარმატების შემდგომი განვრცობის მიზნით გუდაუთის მიმართულებით დაწყებულ შეტევას კი წინ აღუდგნენ რუსეთის ფედერაციის სამხედრო მოსამსახურეები, რომლებმაც სახმელეთო და საჰაერო კომპონენტის სინქრონული მოქმედებების შედეგად მოახდინეს ქართველთა შეტევის ბლოკირება. შედეგად გარდაიცვალა 40 სამხედრო მოსამსახურე, განადგურდა სამივე ტანკი და 4 ჯავშანტრანსპორტიორი (ჯოჯუა 2017, 151). რუსეთის ფედერაციის სახმელეთო ჯარის მოსამსახურეები მონაწილეობდნენ ასევე 1993 წლის ივლისის ტამიშის ოპერაციისას, დაახლოებით 300-500 მებრძოლი (ყოლბაია და სხვები 1999, 150), რომელთაგანაც ნაწილს საბუთები ისე ჰქონდა გაფორმებული, თითქოს შვებულებაში იყო (თოფურია 2021). აღსანიშნავია, რომ ზუსტად იმავე პრინციპით მონაწილეობდნენ დონბას-ლუგანსკში რუსი სამხედროები, რათა შემდგომში რუსეთის დიპლომატიას თავი ემართლებინა, რომ შვებულებაში მყოფი სამხედრო მოსამსახურის აქტივობას ვერ აკონტროლებდა თავდაცვის სამინისტრო (Means of Russia Hybrid warfare 2017, 25).

სახმელეთო ჯარებთან ერთად აფხაზეთის კონფლიქტში აქტიურად იღებდა მონაწილეობას რუსეთის შავი ზღვის ფლოტი, რომ-

ლებიც ძირითადად სამ ამოცანას ასრულებდნენ: 1. ბლოკავდნენ ქართული დესანტის გადასხმას აფხაზთა ზურგში, როგორც ეს ქნეს 1992 წლის ოქტომბერში, გაგრის ოპერაციისას (ყოლბაია და სხვები 1999, 208); 2. ქართველთა ზურგში გადაჰყავდათ აფხაზური დესანტი, მაგალითად, 1992 წლის 17 მარტის საბრძოლო მოქმედებებისას სცადეს სოხუმში დესანტის გადასხმა (მელაშვილი 2019, 100), ხოლო ტამიშის ოპერაციისას, 1993 წლის 2 ივლისს, ეს წარმატებით განახორციელეს (თოფურია 2021); 3. სამხედრო დახმარება შეჰქონდათ ზღვით ქ. გუდაუთაში (ჯოჯუა 2009, 173-174).

რუსების მიერ აფხაზეთის ომში ეფექტიანობის თვალსაზრისით ყველაზე დიდი როლი ეკუთვნოდა სამხედრო-საჰაერო ძალების აქტიურობას, რომელთა ბაზა განლაგებული იყო ქალაქ გუდაუთაში. ჯერ კიდევ 1992 წლის ოქტომბერში რუსეთის ხელისუფლებამ გასცა სანქცია, რომ ქართველთა მხრიდან ცეცხლის გახსნის შემთხვევაში ცეცხლითვე ეპასუხათ რუს სამხედროებს (Human right watch 1995, 28). მაშინ, როცა აღნიშნულ ლაბორატორიის სიახლოვეს იყო განლაგებული აფხაზური ის მძიმე არტილერია, რომელიც ქ. სოხუმს ბომბავდა, აღნიშნული ბრძანება ქართული მხარისთვის პრობლემას წარმოადგენდა, რადგანაც არ ეძლეოდა რუსების მიერ საპასუხო ცეცხლის გახსნის შიშით აფხაზური პოზიციების საარტილერიო და საჰაერო დამუშავების საშუალება. რუსეთის სამხედრო-საჰაერო ძალების თვითმფრინავებმა არაერთხელ მიიტანეს იერიში ქართულ პოზიციებზე, მათ შორის ბომბავდნენ ქ. სოხუმის საცხოვრებელ კორპუსებსაც. მოვიყვანთ ქართული და უცხოური მხარის მიერ დაფიქსირებულ გახმაურებულ შემთხვევებს:

1992 წლის 15 ნოემბერს დაიბომა მდინარე გუმისთის ფრონტის პოზიციები; 18 ნოემბერს - დასახლებული პუნქტი კელასური; 2 დეკემბერს - ქ. სოხუმი; 5 დეკემბერს - მდინარე გუმისთის პოზიციები; 9 დეკემბერს - ქ. სოხუმი; 10 დეკემბერს - სოფელი ახალდაბა; 1993 წლის 12 მარტს დაიბომა სოფელი ცაგერა; 13 მარტს - გუმისთის ფრონტი (ყოლბაია და სხვები 1999, 132-146).

ცალკე აღნიშვნის ღირსია 1993 წლის თებერვალში განვითარებული მოვლენები, როდესაც 20 თებერვალს რუსულმა Su-25 ტიპის მოიერიშე თვითმფრინავებმა დაბომბეს ქალაქი სოხუმი. აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით ქართულმა მხარემ გამოხატა პროტესტი და ჩაშლის პირას დადგა ქართულ-რუსული მოლაპარაკებებიც. რუსული მხარე თავდაპირველად უარყოფდა აღნიშნულ დაბომბვაში მონაწილეობას, ერთი პირობა ისიც კი თქვეს, რომ ეს ოპერაცია მთიელ ხალხთა კონფედერაციის თვითმფრინავებმა განახორციელეს (Таранов & Уригашвили 1993, 1), თუმცა საბოლოოდ იძულებულები გახდნენ ელიარებიანთ, რომ აღნიშნული დაბომბვა განახორციელეს რუსმა მფრინავებმა, ქართველთა მოქმედებების გამო შურისძიების მიზნით (Human right watch 1995, 36). აღსანიშნავია, რომ რუსული სა-

მხედრო-საჰაერო აპარატები მოქმედებდნენ არა მხოლოდ სახმელეთო სამიზნეების წინააღმდეგ, არამედ ქართველი მფრინავების წინააღმდეგაც. გუდაუთის სამხედრო-საჰაერო ბაზის მოსამსახურეებს ბრძანება ჰქონდათ მიღებული, რომლის თანახმადაც, ქ. გუდაუთის 70კმ-იან რადიუსში გაენადგურებინათ ქართული მფრინავი საშუალებები (ნადარეიშვილი 2000, 117). შესაბამისად, 1993 წლის 1 მაისს, როდესაც 2 ერთეული ქართული Su-25 ცდილობდა გუმისთის ფრონტზე განლაგებული აფხაზური საარტილერიო ობიექტების განადგურებას, რუსულმა Su-27-მა ჩამოაგდო ერთი მათგანი, მეორე კი იძულებული გახდა, საბრძოლო ამოცანა არ შეესრულებინა და დაბრუნებულიყო ბაზაზე (ყოლბაია და სხვები 1999, 146). აფხაზურ პოზიციებს ქართველი მფრინავებისგან იცავდნენ არა მხოლოდ რუსული გამანადგურებლები, არამედ რუსეთის საჰაერო თავდაცვის კომპლექსებიც, რომლებმაც კონფლიქტის დაწყებისთანავე შექმნეს თავდაცვის ორი ოპერატიული რაიონი, ერთი გუდაუთის საჰაერო სივრცეს იცავდა, მეორე კი მდინარე გუმისთის ფრონტს (ჭოჭუა 2017, 147).

აფხაზური მხარის სასარგებლოდ მოქმედებდნენ ასევე რუსული სპეცსამსახურები, რომელთა აგენტები ჯამუშობდნენ სეპარატისტების სასარგებლოდ. მაგალითად, 1993 წლის 31 მარტს სოხუმში აგენტურული დივერსიის განხორციელების დროს დააკავეს ლეიტენანტი ა. სიტნიკოვი (ნადარეიშვილი 2000, 54). 1 აპრილს კი მისი ბედი გაიზიარა „რუსეთის სამხედრო ნაწილის N2011 რადისტ-სერჟანტ ა.ო ლუნიმა, რომელსაც აგრეთვე სოხუმში წაასწრეს ფაქტზე (ყოლბაია და სხვები 199, 208). რუსული სპეცსამსახურები მონაწილეობდნენ ასევე 1993 წლის სექტემბერში სოხუმზე განხორციელებული გადამწყვეტი შტურმის დროს, როგორც ე.წ. „შოკური ძალა“ (ყოლბაია და სხვები 1999, 210).

### საინფორმაციო ომი

საქართველოს წინააღმდეგ წარმოებული საინფორმაციო ომის ფარგლებში აქტიურად იყვნენ ჩართულები რუსული პრესა და ტელევიზია, მაგალითად, აფხაზეთში პირველი გასროლიდან მეორე დღესვე რუსეთის ერთ-ერთ ცენტრალურ გაზეთ „პრავდაში“ გამოქვეყნდა ვ. არძინბას 1992 წლის 14 აგვისტოს გაგზავნილი დეპეშა, რომელშიც იგი იმეორებდა წინასწარ შემუშავებულ ნარატივს, ქართველი მხარის აგრესიურობის შესახებ, რომელიც თავის გზაზე ანადგურებს ყველაფერს და ა.შ. (ჩერგონაია 1994, 176-177).

აფხაზეთის კონფლიქტში რუსული საინფორმაციო ომი ძირითადად გამოვლენილი იყო ზემოაღნიშნული ე.წ. უარყოფის ტაქტიკით. რუსეთის თავდაცვის მინისტრი იგორ გრაჩევი, ქართველთა ბრალდებებზე, რომ რუსული სამხედრო-საჰაერო ძალების მფრინავები ბომბავდნენ ქართულ პოზიციებს და ქალაქებს, საჭაროდ აცხა-



დებდა, რომ ქართველები თავად ბომბავდნენ თავიანთ მოსახლეობას (human right watch 1995, 36). რუსეთის სამხედრო-საჰაერო ძალების მონაწილეობის ფაქტი ოფიციალურად დადასტურდა 1993 წლის 19 მარტს, როდესაც სოფელ შრომასთან ჩამოვარდა რუსული Su-27, რომელსაც მართავდა მაიორი ვ. შიპკო. დამდგარი ფაქტის შემთხვევაშიც კი რუსეთის თავდაცვის სამინისტრომ, თავის მართლების მიზნით, რუსულ მედიაში გამოაქვეყნა ინფორმაცია, სადაც ადასტურებდა, რომ თვითმფრინავი მართლა ბომბორას აეროდრომიდან აფრინდა, თუმცა უარყოფდა ფაქტს იმის შესახებ, რომ ის ქ. სოხუმის დაბომბვას აპირებდა. რუსების მტკიცებით, Su-27, რომელიც Su-25-ისგან განსხვავებით, გამანადგურებელია და არა მოიერიშე, განკუთვნილია საჰაერო აპარატების განადგურებისათვის. შესაბამისად, მაიორი ვ. შიპკო ჰაერში აფრინდა თბილისიდან სოხუმისკენ გაფრენილი ორი ერთეული Su-25-ის განადგურების მიზნით, რომელთა ამოცანა იყო ქ. სოხუმის დაბომბვა და ინციდენტის კვლავ რუსებისთვის დაბრალება (Бурныга & Литовкин 1993, 5).

საინფორმაციო ომი მიმდინარეობდა ასევე ბეჭდურ მედიასა და სატელევიზიო სივრცეშიც, მაგალითად, 1992 წლის ოქტომბერში, რუსეთის ხელისუფლებამ გამოაქვეყნა ოფიციალური განცხადება, სადაც ქართულ მხარეს ადანაშაულებდა 1992 წლის მოსკოვის შეთანხმებით გათვალისწინებული პირობების შეუსრულებლობაში, რამაც გამოიწვია აფხაზების მიერ ქ. გაგრაზე იერიში და გაგრის ტრაგედია (Вооруженный конфликт в Абхазии, 1992, 1). აღნიშნულთან დაკავშირებით საინტერესოა ამიერკავკასიის სამხედრო ოლქის მეთაურის მოადგილის, გენერალ ლეიტენანტ ს. ბეპაევის ინტერვიუ, სადაც იგი აცხადებდა, რომ ქართულმა მხარემ ზედმიწევნით კარგად შეასრულა აღნიშნული შეთანხმება (Уригашвили 1992, 3). გენერალ-ლეიტენანტის მტკიცებითვე, 1992 წლის ოქტომბრის მოვლენების დროს საქართველო გახდა „პოლიტიკური მზაკვრობის მსხვერპლი (Бесконтрольное оружие целит в общество 1992, 3).

### **პოლიტიკური ზეწოლა**

რუსული ანტიქართული საინფორმაციო ომი, პოლიტიკური ომთან სინქრონში მუშაობდა რუსეთის საპარლამენტო ტრიბუნლიდანაც. 1992 წლის 25 სექტემბერს რუსეთის სათათბიროში, ანტიქართული განწყობებით გამორჩეული დეპუტატის, სერგეი ბაბურინის ინიციატივით შედგა დახურული სხდომა (გასვიანი, გ & გასვიანი, თ 2005, 175). ოპოზიციონერმა პარლამენტარებმა მიიღეს დადგენილება, რომლის თანახმადაც უმაღლესმა საბჭომ დაგმო მოსკოვის შეთანხმება და გაემიჯნა მას. დეპუტატები ითხოვდნენ ქართული ქვედანაყოფების სრულ გაყვანას აფხაზეთის ტერიტორიიდან და ადანაშაულებდნენ ქართულ სახელმწიფოს აფხაზეთის პრობლემის ძალადობრივი გადაწყვეტის მცდელობაში. რუსეთის ფედერაციის

მთავრობას კი მოუწოდებდნენ, შეეჩერებინათ საქართველოსთვის ხელშეკრულებით გაფორმებული ვალდებულებების შესრულება, აღარ მიეწოდებინათ კუთვნილი სამხედრო ტექნიკა, გაეწყვიტათ საქართველოსთან ეკონომიკური ურთიერთობები და ა.შ. (პაპასკირი 2007, 381-382). აფხაზი სეპარატისტების მხარდამჭერი ეს განცხადებები და დადგენილებები გახდა მიზეზი ქ. გაგრაში დატრიალებული ტრაგედიისა და არა ქართული მხარის მიერ შეთანხმების „შეუსრულებლობა“.

საქართველოს წინააღმდეგ მკაცრი სანქციების მოთხოვნით რუსეთის საკანონმდებლო ორგანომ კვლავ არაერთგზის მიმართა აღმასრულებელ ხელისუფლებას. 1992 წლის 25 დეკემბრის დადგენილებით, დეპუტატები მოუწოდებდნენ ბ. ელცინს შეესრულებინა 1992 წლის 25 სექტემბრის უზენაესი საბჭოს დადგენილება. 1993 წლის 20 აპრილს კი ეროვნებათა საბჭოს დადგენილებით, გამოთქვამდნენ თანხმობას, აფხაზეთი მიეღოთ რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში ან მფარველობაში (პაპასკირი 2007, 390; 396-397).

რუსეთის პოლიტიკური ელიტის როლი და რუსული ჰიბრიდული მოქმედებების ბუნება კარგად ჩანს 1992 წელს ცხინვალის კონფლიქტის დროს რუსეთის ვიცე-პრეზიდენტის მოქმედებებზე. 2019 წლის 5 სექტემბერს მიცემულ ინტერვიუში, ალექსანდრე რუცკოი, გადამდგარი ავიაციის გენერალ-მაიორი, საბჭოთა კავშირის გმირი, დეტალურად აღწერს, თუ როგორ აიძულა ედუარდ შევარდნაძე ხელი მოეწერა ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ შეთანხმებისთვის. მისი სიტყვებით, მან შესთავაზა რუსეთის პრეზიდენტს, ბორის ელცინს, სამხედრო თვითმფრინავების აერო-ფოტო გადაღებით მოეპოვებინათ სადაზვერვო ინფორმაცია ქართველთა საარტილერიო პოზიციების შესახებ და საჭირო დროს სამხედრო-საჰაერო ძალების საშუალებებით დაებომბათ ისინი, რაზეც ბ. ელცინისგან თავდაპირველად უარი მიიღო, თუმცა შემდეგ რუსეთის პრეზიდენტი დათანხმდა. რამდენიმე დღეში მართლაც დაბომბეს ქართველთა პოზიციები, ხოლო ე. შევარდნაძეს სატელეფონო საუბარში ა. რუცკოი დაემუქრა, რომ თუ ხელს არ მოაწერდა ხელშეკრულებას, თბილისსაც დაბომბავდა (Рущкой 2019). აფხაზეთის ომის ისტორია ცხადყოფს, რომ რუსები მსგავსი მეთოდებით მოქმედებდნენ კონფლიქტის მთელი პერიოდის განმავლობაში, ახორციელებდნენ რა მდინარე გუმისთაზე ქართველთა პოზიციების შესახებ ინფორმაციის მოპოვებას, შემდეგ კი ბომბავდნენ მათ. ა. რუცკოი, რომელიც აფხაზეთის ომის დროსაც ვიცე პრეზიდენტის თანამდებობას იკავებდა, სავსებით შესაძლებელია, რომ იგივე მეთოდებით მოქმედებდა. მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ მის საავიაციო წარსულს და ავტორიტეტს, რომლითაც სარგებლობდა რუს სამხედროებში, მაშინ აფხაზეთის ომის დროს რუსეთის სამხედრო-საჰაერო ძალების მოქმედებები საიდან იმართებოდა, სრულიად გასაგები ხდება.

საინფორმაციო ომის ფარგლებში რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები, რომლებიც მხარს უჭერდნენ აფხაზ სეპარატისტებს საჯაროდ, სატელევიზიო გადაცემებსა და ინტერვიუებში, ბრალს სდებდნენ ქართველებს აფხაზთა გენოციდში, მშვიდობიანი მოსახლეობის დაბომბვაში, ადამიანის უფლებების დარღვევაში და იმუქრებოდნენ რუსების სამხედრო ინტერვენციით (Рыцкой 1993).

რუსეთის მიერ აფხაზეთის ომის დროს განხორციელებული მოქმედებების განხილვის შესაბამისად, რუსული ჰიბრიდული ომის აქტიური ფაზა გამოიყურება შემდეგნაირად:

### აქტიური ფაზა

1. არაპირდაპირი სამხედრო დახმარება: მოხალისეების განვვივის პუნქტების შექმნა, მოხალისეთა წვრთნის უზრუნველყოფა და მათი აფხაზეთის რეგიონში გადასროლის ორგანიზება; სეპარატისტების იარაღითა და სხვა სამხედრო ტექნიკით მომარაგება; აფხაზეთისთვის ფულადი დახმარების აღმოჩენა; გენერალური შტაბის მიერ აფხაზური სამხედრო ოპერაციების დაგეგმვა; სეპარატისტების სანვრთნელი ცენტრების გახსნა და მათი გადამზადება.

2. არასამხედრო კომპონენტი: ალტერნატიული პოლიტიკური ცენტრის შექმნა; ადგილობრივი მედიასაშუალებების ნაწილობრივი კონტროლი; საინფორმაციო ომის, დეზინფორმაციის კამპანიის წარმოება საქართველოს წინააღმდეგ, ანტიქართული ნარატივის გავრცელება როგორც საერთაშორისო ასპარეზზე, ასევე რუსეთში; საქართველოს წარმოჩენა აგრესორად, ქართველების დადანაშაულება გენოციდში/ეთნიკურ წმენდაში; საქართველოს ხელისუფლების პოლიტიკური შანტაჟი, ეკონომიკური და სხვა სახის სანქციებით მუქარა; სეპარატისტების სასარგებლო პოლიტიკური განცხადებების გაკეთება როგორც აღმასრულებელი, ასევე საკანონმდებლო ორგანოების მიერ; რუსეთის აფხაზეთის მხარეს ჩართულობის უარყოფა; სეპარატისტი ლიდერების მიღებები და კონსულტაციები; სეპარატისტების სასარგებლო სამშვიდობო და ცეცხლის შეწყვეტის ხელშეკრულებების დადება.

3. სამხედრო კომპონენტი: რუსეთის შეიარაღებული ძალების აფხაზეთის სასარგებლოდ მოქმედება: სამხედრო-საჰაერო ძალების მიერ ქართველთა პოზიციებისა და საცხოვრებელი სახლების დაბომბვა; საზღვაო ძალების მიერ აფხაზთა ოპერაციებში მონაწილეობა, დესანტის გადასხმა ქართველთა ზურგში, საზღვაო აკვატორიის ქართველებისთვის შეზღუდვა; რუსი რეგულარული ძალების ნაწილებისა და სპეციალური ოპერაციების მებრძოლების მონაწილეობა სეპარატისტების მხარეს.

რა იყო რუსული ჰიბრიდული ომის მიზანი აფხაზეთში? როგორც აღვნიშნეთ, რუსეთის იმპერიის აღდგენის მომხრე ე.წ. „წითელ-ყავისფერი“ ულტრანაციონალისტები ხვდებოდნენ, რომ საბჭოთა

კავშირის დაშლის შემდეგ, სამხრეთ კავკასიიდან რუსული სამხედრო ბაზების გაყვანის საკითხი აუცილებლად დადგებოდა დღის წესრიგში (აღნიშნულზე აფხაზეთის ომის დროსაც მიმდინარეობდა მოლაპარაკებები რუსეთსა და საქართველოს შორის), რისი შესრულებაც მათ აუცილებლად მოუწევდათ. სამხრეთ კავკასიაში რუსული სამხედრო ძალის არარსებობა კი, ნაციონალისტების აზრით, ემუქრებოდა რუსეთის უსაფრთხოებას და ეწინააღმდეგებოდა მის სახელმწიფოებრივ ინტერესებს. დამოუკიდებელი საქართველოს სახელმწიფოს არსებობა, რომელიც დაიწყებდა სვლას ევროატლანტიკური სივრცისკენ (რაც არაერთგზის იყო გაცხადებული დისიდენტური მოძრაობის მიერ) და შექმნიდა დემოკრატიულ სახელმწიფოს, რუსი ფაშისტებისთვის მიუღებელი იყო, შესაბამისად, მათ უპირველეს მიზანს წარმოადგენდა ახლადწარმოქმნილი ქართული სახელმწიფო ყოფილიყო სუსტი, ძალა, რომელთანაც არ ითანამშრომლებდნენ დასავლური სახელმწიფოები, ხოლო იქ რუსული სამხედრო ბაზებისა და გაყინული კონფლიქტების არსებობა მისცემდა რუსეთს იმის გარანტიას, რომ მის სამხრეთ საზღვრებთან NATO არასდროს იქნებოდა წარმოდგენილი. შესაბამისად, რუსული ჰიბრიდული ომის სტაბილიზაციის ფაზა წარმოგვიდგენია შემდეგნაირად:

სტაბილიზაციის ფაზა: კონფლიქტის გაყინვა, რუსი სამშვიდობოების ჩაყენება აფხაზეთში; გაყინული კონფლიქტების არსებობით ქვეყნისთვის სხვადასხვა სამხედრო-პოლიტიკურ ალიანსში განწევრიანებისთვის ხელის შეშლა; არალეგიტიმური ხელისუფლებების მხარდაჭერა, დაფინანსება და სამხედრო ბაზების დაარსება.

როგორც ვხედავთ, აფხაზეთის ომში სახეზე გვქონდა კლასიკური ჰიბრიდული ომი, გამოხატული როგორც რუსული რეგულარული და აფხაზურ/რუსული არარეგულარული ძალების ერთობლივი მოქმედებებით, ასევე საინფორმაციო ომით, გაუარესებული კრიმინოგენური ვითარებით და ა.შ. აღსანიშნავია, რომ ჰიბრიდული ომის სამხედრო კულტურა იმდენადაა რუსულ სამხედრო აზროვნებაში გამჭდარი, რომ მაშინ, როცა 1991-93 წლებში რუსეთში ცენტრალური ხელისუფლება იყო სუსტი და ჰყავდა ძლიერი საპარლამენტო ოპოზიცია, რუსეთის ხელისუფლების გარკვეული შტოები, დეცენტრალიზებულად ახერხებდნენ აფხაზეთში ომის მსგავსი მეთოდით წარმოებას, განსხვავებით უკრაინაში მიმდინარე მოვლენებისა, როდესაც რუსეთი ცენტრალიზებულად მოქმედებდა და ჰიბრიდულ ომისთვის სახელმწიფოს რესურსებს იყენებდა მაქსიმალურად. აფხაზეთის ომი წარმოადგენს თანამედროვე რუსული ჰიბრიდული ომის პროტოტიპს, ომის, რომელიც არ არის ერთგვაროვანი, ცვლადია დროსა და სივრცეში, თუმცა ძირითადი ხაზი მაინც საერთოა და განსხვავება მხოლოდ შესრულების დონეებშია და ტექნიკურ საშუალებებში.

## დამონეზბანი

გასვიანი, გერონტი. გასვიანი, თორნიკე. 2005. აფხაზეთის ომი. თბილისი: ენა და კულტურა.

მელაშვილი, იაგო. 2019. თეთრი არწივის საარტილერიო დივიზიონი. თბილისი: ბერიკა.

<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/325317> (05.10.2021)

ნადარეიშვილი, თამაზ. 2000. შეთქმულება საქართველოს წინააღმდეგ. თბილისი: პირველი სტამბა.

თოფურია, თეა. 2021. ტამიშის ბრძოლა, მოულოდნელი დესანტის პირისპირ. რადიო თავისუფლება, ივლისი 10, 2021.

<https://www.radiotavisupleba.ge/a/31352123.html> (05.10.2021)

პაპასკირი, ზურაბ. 2007. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თსუ სოხუმის ფილიალის გამომცემლობა.

ყარყარაშვილი, გიორგი. 1992. საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისთვის მთელი ცხოვრება უნდა ვიბრძოლოთ. დროება 30 ოქტომბერი, 1992.

ყოლბაია, ვახტანგ. გელანტია, რაფაელ. ლაცუზბაია, დავით. ჭახრაკია, თემურაზ. 1999. აფხაზეთის ლაბირინთი. თბილისი: არხატის სტამბა.

შამუგია, ვახტანგ. 2018. დნესტრისპირელი მოხალისეები აფხაზეთში. თბილისი: სპეკალი. <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/12/126> (05.10.2021)

ჩერგონაია, სვეტლანა. 1994. აფხაზეთი - 1992: პოსტკომუნისტური საქართველოს ვანდეა. რუსულიდან თარგმნა თინათინ მიქელაძემ. თბილისი: ჭისიანი.

ჯოჯუა, დაზმირ. 2009. აფხაზეთი 1938-2006 წლებში: რეგიონალური ისტორიული პროცესის ასპექტები. თბილისი: სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

ჯოჯუა, დაზმირ. 2017. რუსეთი და 1992-1993 წლების ომი აფხაზეთში. აფხაზეთის, საქართველო, ტრაგედია: ისტორიული, პოლიტიკური და სამართლებრივი საკითხები, რედაქტორი გამახარია, ჯემალ. თბილისი.

Hahn M, Gordon. 2018. Ukraine over the Edge Russia, the West and the “New Cold War”. North Carolina: McFarland & Company. Kindle.

Hoffman, Frank. 2007. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Virginia: Potomac institute for policy studies.

[https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac\\_](https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_)



hybridwar\_0108.pdf (05.10.2021)

Human rights watch arms project. 1995. Georgia/Abkhazia: violations of the laws of war and Russias role in the conflict. Washington: Human rights watch.

[https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/14/georgia\\_0395.pdf](https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/14/georgia_0395.pdf) (05.10.2021)

Karber, Phillip A. 2015. Lessons Learned from the Russo-Ukrainian War. Potomac foundation.

[https://www.researchgate.net/publication/316122469\\_Karber\\_RUS-UKR\\_War\\_Lessons\\_Learned](https://www.researchgate.net/publication/316122469_Karber_RUS-UKR_War_Lessons_Learned) (05.10.2021)

Means of Russia Hybrid warfare against Ukraine. 2017. Kiev: National defense university of Ukraine.

Papaskiri, Zurab and Kalichava, kakhaber. 2021. Fratricidal conflict in Abkhazia of 1992-1993 and its consequences. Why Abkhazia is Georgia, edited by Zurab Papaskiri. Tbilisi: Sokhumi state University.

Racz, Andras. 2017. Russia's Hybrid war in Ukraine, Breaking the Enemy's Ability to Resist. Helsinki: The finish Institute of International Affairs.

Snegovaya, Maria. 2015. Putin's information warfare in Ukraine, Soviet origins of Russia's hybrid warfare. Washington: Institute for the Study of War.

Zverev, Aleksei. 1996. Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994. In the Contested Borders in the Caucasus edited by Bruno Coppieters.

<http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0101.htm> (05.10.2021)

Бесконтрольное оружие целит в общество. 1992. Известия, Октябрь 16, 1992.

Бурбыга, Николай и Литовкин, Виктор. 1993. МАЙОР ШИПКО НЕ БОМБИЛ СУХУМИ. Известия, март 23, 1993.

Вооруженный конфликт в Абхазии: обращение правительства России. 1992. Известия, Октябрь 13, 1992.

Елигулашвили, Михаил. 1993. Боевые Соратники откровенничают. Известия, Октябрь 5, 1993.

Руцкой, Александр. 2019. Интервью бывшего вице-президента России Александра Руцкого о событиях в Южной Осетии. <https://www.youtube.com/watch?v=MHffujyDdiA> (05.10.2021)

Руцкой, Александр. 1993. Вице-президент РФ А. Руцкой угрожает Грузии.

<https://www.youtube.com/watch?v=ILKV-r7muRU> (05.10.2021)

Таранов, Сергей и Уригашвили, Бесик. 1993. БОМБАРДИРОВКА СУХУМИ РЕЗКО ОСЛОЖНИЛА ОТНОШЕНИЯ РОССИИ С ГРУЗИЕЙ. Известия, Февраль 23, 1993

Уригашвили, Бесик. 1992 а. Вечером 6 октября в Тбилиси состоялась пресс-конференция Э. Шеварднадзе. Известия, Октябрь 7, 1992.

Уригашвили, Бесик. 1992 б. Политический компромисс обернулся для Грузии военным поражением в Гаграх. Известия, Октябрь 5, 1992.

Яков, Валерий. 1993. “Дикие гуси” России, Вечер с наемником. Известия, март 24, 1993.

**BOCHO SHURGAIA**

Ivane Javakhishvili Tbilisi State  
University,  
Georgia  
bochoshurghaia@gmail.com

**RUSSIAN HYBRID WARFARE - ABKHAZIA 1993-1992**

This paper discusses the 1992-1993 war in Abkhazia through the theory of Russian hybrid warfare. It underlines the hybrid tactic and adapted elements the Russian Federation used against Georgia in terms of tactical level as well as operative and strategic levels. In addition, within the framework of the paper, I endeavoured to break Russian hybrid warfare into phases and subcategories, such as preparation and active phases of hybrid warfare, indirect support and direct military support, joint operations of Russian regular and irregular forces, categories of information, and political warfare.

**Keywords:** Russian hybrid warfare against Georgia, Russian hybrid warfare, war in Abkhazia.

Hybrid warfare has been recently one of the most frequently cited terms used by politicians as well as by military theorists, security researchers, and society at large. Russian hybrid warfare drew attention of International society on the 27th of February 2017 when in Simferopol, the capital of Crimea, individuals dressed in green uniforms, armed with machine-guns and sniper rifles, and having no identification marks took over the building of Parliament and hoisted the state flag of Russia over it. (Hahn 2018, 370). Russian hybrid warfare against Ukraine started in the aftermath of this event. The warfare consisted of the following activities: stirring up local pro-Russian separatists, supplying rebels with military hardware, massive fire support from Russian artillery systems lain near the border, hybrid tactical operations of regular and irregular subunits, etc. (Karber, 2015). It is noteworthy that the warfare in the east of Ukraine with its structure and characteristics is similar to the war in Abkhazia during 1992-1993 in respect of tactical, operational and strategic levels. Correspondingly, in this paper I will venture to examine the war in Abkhazia through the lens of Russian hybrid warfare theory emphasizing Russian operation phases and analyzing them.

What is Hybrid Warfare?



The disintegration of the Soviet Union and the establishing of a unipolar world order created a sense that big conventional wars would never take place again. Therefore, there was a need for establishing theories about future warfare in military sciences. As a result, new theories on military operation methods of the 1990s emerged, among them are the following: “fourth generation warfare”, “unrestricted warfare”, “low-intensity conflict”, etc. In 2007, US retired officer F. Hoffman put forward a theory about hybrid warfare. According to him, future warfare are lead by state and non-state actors who, for their political objectives simultaneously and adaptively within one military zone, use regular and irregular forces, terrorist and criminal methods (Hoffman 2007, 8). Afterwards, the hybrid warfare theory proposed by Hoffman has evolved and other activities in noncombat situation have been added to it, such as information, politics, economy, finances, democracy, social media, etc. Because of the complexity and diversity of methods for the prosecution of war, an operation is carried out in three stages which can be conventionally subdivided into preparatory, offensive and stabilization phases (Racz 2017, 57-64).

### **Russian Hybrid Warfare in Abkhazia**

The preparatory phase of hybrid warfare component in Abkhazia started already from the Soviet days by encouraging a separatist movement. This fact included the intensification of ethnolinguistic differences, the falsification of history about ethnic minorities and their settlement area, the creation of separatist movement and the establishment of Abkhazian ultranationalistic unions. The first attempts of the falsification of history of Abkhazia started already during the Russian Empire by N. Voronov in 1907 and later at the initiative of Nestor Lakoba in the 1920s (Papaskiri 2007, 160). The aim of Abkhaz historians was to prove that the only indigenous residents of the territory of Abkhazia were Abkhazs and the Georgian nation never lived there. Thus, yet in case of any counterargument or a neutral viewpoint put forward from Georgian scientists, an aggressive anti-Georgian campaign would begin in Abkhazia. The campaign would always end against academic standpoint and in favour of Abkhazs instigating them further to spread ultranationalistic ideas and to inflame separatism. Abkhazian-Georgian confrontations based on similar motives happened in 1956-1957, 1967 and 1977. Abkhazian political and academic elites were sending letters of complaint to Moscow in which one of their claims was to join Russia as a constituent part with the status of the Autonomous Republic of Abkhazia. The Communist party leadership would always reject Abkhazian political claims (Papaskiri 2008, 156-185). However, through the political games Moscow would demonstrate to the Georgian side that it possessed the levers of pressure. Moreover, Russia warned Georgia that in case of any slightest resistance it would “explode” the region.

Correspondingly, when the Georgian dissident movement launched anti-Soviet demonstrations, the Soviet authorities started to ignite Abkhaz separatists.

In November 1988, in order to “punish” the Georgian national movement that held a powerful protest march against new amendments in the USSR constitution, by the permission of the USSR central authorities, official organizations of local national movements “Aidgilara” and “Adamon Rykhas” were established (Papaskiri 2007, 197). Shortly afterwards, with the efforts of “Aidgilara”, Abkhazs summoned a several thousand strong assembly in Linkhni on 18 March 1989 and issued the famous Likhni letter provoking the indignation of Georgian society (Jojua 2009, 116). The tension inspired by Moscow was at its peak in the summer of 1989 when the actions of Abkhazian radical groups inflicted casualties on ethnic Georgians on the 15th-16th of July (Papaskiri 2007, 242-243).

Against this background, an anti-Georgian organization called the Confederation of Mountain People of the North Caucasus was established in the North Caucasus, August 1989. The capital of the organization was Sokhumi (Papaskiri 2007, 25). The organization, which in essence had to be also anti-Russian, played a significant role over the course of the war in Abkhazia.

On the initiative of V. Ardzimba, during the same time period an illegitimate military unit was created – “an Abkhazian guard the militants of which passed their combat training in the city of Grozny. The mentioned unit was the backbone of separatist politics of the Abkhaz leaders and exactly the militants of this unit opened fire on Georgian regiments in August of 1992 and launched war in Abkhazia (Papaskiri & Kalichava 2021, 293).

According to the abovementioned, we can single out the following activities of the preparatory phase of Russian hybrid warfare: the encouragement of Abkhazian/Ossetian separatists; the support of an anti-Georgian narrative; the support of the politicians distinguished by their anti-Georgian attitudes; the creation of a military base in Abkhazia.

The active phase of Russian hybrid warfare that started in August of 1992 can be divided into three subcategories: Russian indirect military assistance to separatists, military interference, and non-military support.

### **Indirect Military Assistance**

From the very first day of the war in Abkhazia, the Russian Federation officials started to supply Abkhaz separatists with hardware and ammunition. The Russian 643th missile regiment gave them 267 pistols, 18 machine-guns, more than 500 hand grenades, 984 automatic rifles, more than half of a million bullets, trucks, etc. (Kolbaia et al 1999, 208). In addition, the head of the Gudauta aerial port supply, Lieutenant Colonel

Dolgoplov handed over to them 6 armoured infantry fighting vehicles with full set, up to 400 hand grenades, up to 50,000 cartridges and 6 machine-guns (Nadareishvili 2000, 56). By October of 1992, during an assault on Gagra Abkhazs and their allies already had in-service T-72 and T-80 tanks (Urigashvili 1992, 2). Concerning this event, Eduard Shevardnadze accused the Russian generals of the plot against Georgia at the press conference held on the 6th of October. He remarked that the generals Kontradiev and Sungutkin were personally responsible for the tragedy that unfolded in Gagra. During the conference, the country's paramount leader said that the T-72 and T-80 tanks and air defence missile systems held by Abkhaz militants arose many questions because even the independent Georgian state had no similar armaments. Moreover, the prohibition of sorties of Georgian pilots by Russian station commanders in Gudauta could be considered as one of the facts of interference of Russians in the war of Abkhazia against Georgia. Eduard Shevardnadze expressed concern over B. Yeltsin's statement that Russia would do its best to protect the Russian-speaking population of Georgia (Urigashvili 1992a).

One of the political neutral international organizations such as Human Rights Watch was writing about military assistance to Abkhazs from the Russian side. According to its report, in October and December of 1992 the Abkhazs who had light weapons in the beginning used heavy artillery, tanks, and arms. As Georgians were not able to provide Abkhazs with the mentioned armour, Shevardnadze named Russians as the only source of supply (Human Rights Watch 1995, 30). In October of 1993, the newspaper *Izvestiya* published an interview of a Russian volunteer captured by Georgians. According to his words, a Pskov airborne division was giving many types of arms to the Abkhazian side free of charge. Besides, there was an organization in Moscow which was dispatching a large number of weapons to Abkhazia (Eligulashvili 1993, 8). According to the same newspaper, "Russia handed 75 tanks, 20 armoured vehicles, 12 artillery pieces including the "Uragan" and the "Grad" rocket launcher systems over to separatists" (Jojua 2009, 187). Apart from the hardware support, Russians provided financial assistance to separatists and the Moscow banks transferred to Abkhazs up to 20 billion Russian roubles over the course of the conflict (Nadareishvili 2000, 65).

One of the covert methods of military assistance to Abkhazs was Russian humanitarian aid. Under the guise of humanitarian aid for Tkvarcheli, Russians always carried out combat airlifts, e.g.: prior to the Tamishi operation in July of 1993, from May onwards 7-8 helicopters of Russian MI-8 type were transporting freight to Tkvarcheli direction on a daily basis. On the 16th of June, 30 Kamaz trucks and 3 buses brought a large quantity of weapons in besieged Tkvarcheli (Kolbaia et al 1999, 149). It should be noted that similar methods of supply were used also in

Ukraine when bringing Russian armaments by several tens of lorries in Donbas and Lugansk (Snegovaya 2015, 8).

Furthermore, Russia employed a “negation tactic” over the course of war in Abkhazia and the Russian officials always used to assert that they never gave formal permission to provide Abkhazs with military hardware. Accordingly, the hardware in the Abkhazian armaments was either loot taken by force from Georgians units or a result of looting of Russian military bases (Karber 2015, 25). During the developments of 2014 in Ukraine, representatives of Putin’s Russia responded likewise to the accusations of helping Ukrainian separatists. Allegedly, Ukrainian separatists gained weapons after robbery on Ukrainian military bases and from Ukrainian soldiers as a booty. In order to strengthen the statements, in an early stage of the conflict Russians supplied rebels with hardware which Ukrainian soldiers had in armament. Only after successful anti-terrorist operations in Ukraine, Russians started to give Ukrainians most recent Russian hardware in order to avoid defeat (Karber 2015, 26). The same fact happened in case of Abkhazia when Georgians in the first stage of the war captured Sokhumi and had control over the Georgia-Russia border virtually bringing Abkhazs to a dead-end. After that Russians began to give hardware to separatists due to which Abkhazs captured Gagra, Leselidze, and Gantiadi and stopped at the Psou river in October of 1993 (Papaskiri & Kalichava 2021, 301).

Abkhazian units underwent training in Pskov (Karkarashvili 1992) as well as in village Chlou where Russians established a training centre (Kolbaia et al 1999, 134). These events can be considered as part of irregular military assistance.

Over the whole war in Abkhazia, Russia provided active logistic support to separatists in terms of different kinds of weapons, hardware and ammunition playing a decisive role in settling the conflict to the advantage of the Abkhazian side. However, the delivery of armaments from Russians to Abkhazia, the dispatch of military instructors and the opening of training centres do not turn the conflict into a Russian hybrid war, as so called a “proxy” war, not being a novelty in the history of military art, is waged by means of similar methods. The Soviets were supplying the Vietnamese exactly in the same way during the war, while the US were supplying the Afghans in the 1980s. Correspondingly, when we reflect on the Russian hybrid interference in the war of Abkhazia, along with the aforementioned indirect assistance we also take into consideration the participation of the Russian military forces together with the Abkhazian irregular forces in military operations during the conflict on tactic and operational levels. Furthermore, we should make allowance for information war against Georgia, political and economic pressure, and participation of the citizens of Russia as volunteers in the conflict as well.

### **Russian Volunteers in the War of Abkhazia**

Volunteers appeared on the Abkhazian side from the very beginning of the war when the Confederation of Mountain People of the North Caucasus declared war on Georgia and its militants using the Caucasus mountain passes started to go to Abkhazia en masse on the 21st of August in 1992 (Gasviani & Gasviani 2005, 172-173). Besides, along with the North Caucasian warriors, the Abkhazs who were citizens of Turkey (Nadareishvili 2000, 110), Transnistrian volunteers (Shamugia 2018), Cossaks and even ethnic Russians (Zverev 1996, 3) fought in the war on the Abkhazian side. It is noteworthy that after the disintegration of the Soviet Union approximately 30,000 citizens of Russia participated as soldiers of fortune in different conflicts (Yakov 1993, 3). Notwithstanding the participation as a mercenary in military operations was considered to be a violation of international legal norms and a mercenary, if taken captive, faced maximum penalty, the Russian Federation citizens were involved in the conflict for various reasons even creating some diplomatic problems for Russia. One of the Russian influential newspapers *Izvestiya* touched upon this problem. The newspaper was writing that the participation of a large number of citizens of Russia in military operations was making a problem for the state. Its participation was showing that the Russian Federation was the third side of the conflict. However, the authorities were not reacting to these concerns. On the contrary, they even tended to stimulate the situation. One of the organizers of volunteer recruitment and their deployment to Abkhazia was an ultra-rightist national patriotic party which was staffed by chauvinists who were backing the idea of restoration of the Russian Empire. The party had established a paramilitary group of several thousands of people who actively participated in post-Soviet conflicts (Yakov 1993, 3). Moreover, the Russian parliamentary opposition, so called “red-browns” (the alliance of communists and nationalists), was supporting Abkhaz separatists (Urigashvili 1992b) and made several statements for the benefit of them. Presumably, Human Rights Watch was writing about these government branches when it declared that the Russian government establishment was supervising the collection of Russian militants, their arming and deployment in the conflict region to participate in the war of Abkhazia (Human Rights Watch 1995, 50).

### **Russian Military Assistance**

During the war in Abkhazia, the Russian armed forces carried out military operations in support of Abkhaz separatists and sometimes took part even in combat operations together with them. The first interference in the conflict by the Russian regular army took place on the 29th of August when Georgian regiments with 600 soldiers, 3 tanks and 6 infantry fighting

vehicles broke the front line, crossed the Gumista river and gained several hills. The Georgian forces started an attack in order to expand its success to Gudauta direction, but it was confronted by the Russian Federation military blocking of the Georgian attack by simultaneous ground and air operations. As a result, 40 servicemen died, 3 tanks and 4 armoured infantry fighting vehicles were destroyed (Jojua 2017, 151). Russian land army servicemen took part in the Tamishi operation in July of 1993, namely approximately 300-500 militants (Kolbaia et al 1999, 150) whose documents were formed in that manner as if they were on leave (Topuria 2021). Russian soldiers took part in military operations in Donbas and Lugansk for the same purpose so that the Russian diplomacy could explain that they the Ministry of Defence was not able to control the activities of those soldiers who were on leave (Means of Russia Hybrid warfare 2017, 25).

Apart from the land army, the Black Sea fleet of Russia actively participated in the conflict of Abkhazia which was performing basically the following three tasks: 1. the Russian army was blocking beach landing to the rear of the Abkhazs, as they did during the Gagra operation in October of 1992 (Kolbaia et al 1999, 208); 2. it performed beach landing to the rear of the Georgian army, e.g., they tried to carry out beach landing in Sikhumi during the operations on the 17th of March in 1992 (Melashvili 2019, 100), while during the Tamishi operation they did it successfully on the 2nd of July in 1993 (Topuria 2021); 3. the Russian military support was provided to Gudauta by water (Jojua 2009, 173-174).

In terms of efficiency in the war of Abkhazia, the Russian air force having an airbase in Gudauta plaid a significant role. Yet in October 1992, the Russian government issued a sanction that in case the Georgian side opened fire on Russian soldiers, Russians could return fire (Human Rights Watch 1995, 28). This sanction hampered the activities of Georgian soldiers. The Abkhazian artillery, which was bombing Sokhumi, was deployed near this laboratory. Therefore, the Georgian side could not open air and artillery fire to the Abkhazian battlefields as far as it was afraid to receive counterfire. The aircrafts belonging to the Russian air force bombed the Georgian positions several times, among them they were bombing residential buildings in Sokhumi as well. Below I am referring to certain events recorded by the Georgian and foreign sides: on the 15th of October the Gumista river front line positions were bombed; 18 November – the built-up area Kelasuri; 2 December – Sokhumi; 5 December – the Gumista river positions; 9 December – Sokhumi; 10 December – village Akhaldaba; 12 March 1993 – village Tsagera; 13 March – the Gumista front (Kolbaia et al 1999, 132-146).

It is worthwhile to mention the developments in February of 1993 when Russian Su-25 attack aircrafts bombed Sokhumi on the 20th of February. The Georgian side was protesting against this fact and Georgia-Russia

negotiations were on the verge of collapse. At first, the Russian side refuted its participation in the bombardment. The Russian officials even said that the operation was conducted by the aircrafts of the Confederation of Mountain People of the North Caucasus (Taranov & Urigashvili 1993, 1). However, they were finally compelled to confess that Russian pilots carried out the bombardment in order to retaliate against the operations of the Georgian side (Human Rights Watch 1995, 36). I have to note that Russian aerial assets targeted not only ground aims but also Georgian pilots. Gudauta air force base servicemen had an order to demolish all Georgian aircrafts within the 70km radius from Gudauta (Nadareishvili 2000, 117). Correspondingly, when 2 items of Georgian Su-25 was trying to destroy the Abkhazian artillery targets deployed on the Gumista front, Russian Su-25 dropped one of them and the second one was constrained not to fulfil its mission and return to the base on the 1st of May in 1993 (Kolbaia et al 1999, 146). Not only Russian fighter planes were protecting the Abkhazian positions from Georgian pilots but also air defence systems of Russia. From the very the outset of the conflict, the systems created two operational bases. One of them secured the airspace of the Gumista river, whereas the second one was protecting the Gumista front (Jojua 2017, 147). In addition, the Russian secret services were acting to the advantage of the Abkhazian side. Their agents were spying in favour of Abkhaz separatists, e.g., Lieutenant A. Sitnikov was detained in Sokhumi during a sabotage on the 31st of March in 1993 (Nadareishvili 2000, 54). On the 1st of April another militant of the Russian military unit N2011, radio operator sergeant A.O. Lunin shared the same fate who was caught red-handed in Sokhumi (Kolbaia et al 199, 208). Furthermore, the Russian secret services participated in the decisive assault on Sokhumi as so called “shock force” in September of 1993 (Kolbaia et al 1999, 210).

### **Information Warfare**

The Russian press and television were actively involved in the warfare waged against Georgia, e.g., from the very first fire in Abkhazia, a telegram sent by V. Ardzimba on the 14th of August was published in one of the Russian central newspapers Pravda. In the telegram Ardzimba was repeating a narrative elaborated in advance on the aggressiveness of the Georgian side which was destroying everything on the way, etc. (Chergonnaya 1994, 176-177).

The Russian information warfare in the conflict of Abkhazia was mostly revealed in the abovementioned “negation tactic”. In response to the allegations that the pilots of the Russian air force were bombing the Georgian positions and towns, Minister of Defence Igor Grachev publicly declared that the Georgian side itself was bombing its civilians (Human Rights Watch 1995, 36). The fact of participation of the Russian

air force was officially confirmed on the 19th of March in 1993 when in village Shroma a Russian Su-27 crashed which was navigated by Major V. Shipko. Even in case of the evident fact, the Ministry of Defence of Russia in explanation of its conduct published some information in the Russian media and confirmed that the aircraft took off from the Bombora aerial port, although it denied the fact that the plane was intended to bomb Sokhumi. Allegedly, Su-27, in contrast with Su-25, is a fighter aircraft used for destroying aerial assets but not an attack aircraft. Correspondingly, Major V. Shipko took off to destroy 2 items of Su-25 flying from Tbilisi to Sokhumi aiming at bombing Sokhumi and again accusing the Georgian side of a crime (Burbyga & Litovkin 1993, 5).

The information war was carried out also in print media and television network, e.g., in October of 1992 the government of Russia published an official statement in which it was blaming the Georgian side for violating the conditions stipulated in the Moscow agreement of 1992 leading to the assault by the Abkhazian side upon Gagra and the tragedy of Gagra (Armed Conflict in Abkhazia 1992, 1). In this respect, an interview given by the second-in-command of the South Caucasus Lieutenant General S. Bepaev is of interest. In the interview, he stated that the Georgian side thoroughly fulfilled the agreement (Urigashvili 1992, 3). According to the Lieutenant General's assertion, during the developments in October of 1992 Georgia became "a victim of political machination" (An Uncontrolled Weapon Aims at Society 1992, 3).

### **Political Pressure**

Russia's anti-Georgian information warfare simultaneously with political warfare worked from the high tribune of parliament. A closed meeting was held on the initiative of MP Sergey Baburin, known for his anti-Georgian dispositions at the the State Duma on the 25th of October in 1992 (Gasviani & Gasviani 2005, 175). The opposition MPs adopted a resolution according to which the Highest Council condemned the Moscow agreement and dissociated themselves from it. The MPs were claiming the complete withdrawal of the Georgian subunits from the territory of Abkhazia and were blaming the state of Georgia for an attempt of forceful resolution to the problem of Abkhazia. They were appealing to the government of the Russian Federation to suspend the fulfillment of the obligations envisaged by the agreement with Georgia, to stop the provision of own military hardware to Georgia, to break economic relations with Georgia, etc. (Papaskiri 2007, 381-382). Not the "breach of the agreement" from the Georgian side but the statements and resolutions supporting Abkhazian separatists turned out to be the reason of the tragedy in Gagra.

The legislative branch appealed to the government several times to impose strict sanctions on Georgia. According to the agreement of 25



December 1992, the MPs were appealing to B. Yeltsin to fulfil the resolution of the Highes Council. Moreover, by the resolution of the Nations Council of 20 April 1993, they gave consent to accept Abkhazia as a constituent part of the Russian Federation or to take Abkhazia under its wing (Papaskiri 2007, 390; 396-397).

The role of the Russian political elite and the nature of Russian hybrid actions are well reflected in the activities of the Vice-President of Russia during the conflict of Tkhinvali in 1992. In an interview given on the 5th of Septemebr in 2019, Alexander Rotskoy, a retired Major General of military aviation, Hero of the Soviet Union, describes in detail how he forced Eduard Shevardnadze to sign a ceasefire agreement. According to his words, Rutskey offered the President of Russia Boris Yeltsin to retrieve intelligence information about the Georgian artillery positions via aerosurveying by military aircrafts and to bomb them by means of the air force in due time. At first, Yeltsin rejected the suggestion but afterwards he consented to it. In a couple of days, Russia bombed the positions of the Georgians, while during the telephone conversation with Eduard Shevardnadze Rutskey threatened him that he would bomb even Tbilisi (Rutskey 2019). The history of the war in Abkhazia demonstrates the fact that Russians employed the same methods over the whole course of the conflict by collecting information about the Georgian positions along the Gumista river and later bombed them. Rutskey, who was Vice-President also during the war in Abkhazia, presumably used the same methods, especially when we take into consideration his past service in military aviation and a lot of weight he carried with the Russian military, one can elucidate who was directing the operations conducted by the Russian air force during the war in Abkhazia.

Within the framfork of the information warfare, the representatives of the government of Russia who were publicly supporting Abkhaz separatists, during television broadcasting and interviews were accusing Georgians of the genocide of Abkhazs, the bombardment of peaceful population, and the violation of human rights. Besides, they were threatening Georgia with a military intervention (Rustkoy 1993).

In line with the operation carried out by Russia in the war of Abkhazia, an active phase of the Russian hybrid warfare is the following:

### **Active Phase**

1. Indirect military assistance: creation of recruiting stations for volunteers, combat trainings of volunteers and their projection to the region of Abkhazia; supplying separatists with weapons and with other hardware; financial assistance to separatists; planning of Abkhazian operations by the General Staff; opening of training centres for separatists and their retraining.

2. Non-military component: creation of an alternative political centre; partial control of local media; information warfare, misinformation campaigns against Georgia, proliferation of anti-Georgian narrative abroad as well as in Russia; depicting Georgia as an evil aggressor, blaming Georgia for genocide/ethnic cleansing; political blackmail of the government of Georgia, threats of economic and other forms of sanctions; supportive political statements for separatists made by executive and legislative branches; denial of involvement on the Abkhazian side; reception of separatists leaders and consultations; signing ceasefire and peace agreements for the benefit of separatists.

3. Military component: activities of the Russian armed forces to the good of Abkhazs: bombardments of Georgian positions and residential buildings by the air force; participation of the sea forces in Abkhazian operations, beach landing to the rear of the Georgian army, restriction of water area for Georgians; participation of Russian regular army units and special operation militants on the Abkhazian side.

We can pose a question: what was the objective of the Russian hybrid warfare in Abkhazia? As it was mentioned above, so called “red-brown” ultranationalists supporting the restoration of the Russian Empire were realizing that after the disintegration of the Soviet Union the withdrawal of Russian military bases from the South Caucasus would appear on the agenda (it was discussed also during the war in Abkhazia between Russia and Georgia) and they definitely would be obliged to implement it. According to the nationalists’ viewpoint, the absence of Russian military forces in the Caucasus was a threat to security and state interests of Russia. The existence of independent Georgia which would move towards the Euro-Atlantic area (which was declared numerous times by the dissident movement) and create a democratic state was absolutely unacceptable for Russian fascists. Thus, their aim was to weaken the newly-fledged country of Georgia with whom western countries would not cooperate, whereas Russian military bases and frozen conflicts would secure Russia that NATO would never expand to its southern border. Correspondingly, the stabilization phase of the Russian hybrid war will be as follows:

Stabilization phase: conflict freezing, deployment of peacekeepers in Abkhazia; with the existence of frozen conflicts hindering Georgia from joining a military and political alliance; assistance of illegitimate governments, financing and establishment of military bases.

As we can observe, the war in Abkhazia belongs to classical hybrid warfare expressed in joint operations of Russian regular forces as well as Russian/Abkhazian irregular forces, information war, deteriorated criminal rate, etc. That the military culture of hybrid warfare is so deeply rooted in Russian military thinking that even when the Russian central government was weak during 1991-1993 and the country had a strong parliamentary

opposition, some branches of the government independently managed to carry out war-like methods in Abkhazia. These methods were in contrast with the developments in Ukraine when Russia acted in a centralized way and for the purpose of hybrid warfare used state resources to the full. The war in Abkhazia is the prototype of Russian modern hybrid warfare. This war is not homogeneous and is variable with space and time, although the basic line is common and the only difference lies in performance levels and technical means.

## REFERENCES

- Gasviani, Geronti. Gasviani, Tornike. 2005. *The War of Abkhazia*. Tbilisi: Ena da Kultura. (In Georgia)
- Melashvili, Iago. 2019. *White Eagle Artillery Division*. Tbilisi: Berika. (In Georgia)  
<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/325317> (05.10.2021)
- Nadareishvili, Tamaz. 2000. *A Plot Against Georgia*. Tbilisi: Pirveli Stamba. (In Georgia)
- Topuria, Tea. 2021. "Tamishi Battle: An Unexpected Assault Force Confronting Georgia", *Radio Independence*, 10 July, 2021. (In Georgia)  
<https://www.radiotavisupleba.ge/a/31352123.html> (05.10.2021)
- Papaskiri, Zurab. 2007. *Essays on the Historical Past of Contemporary Abkhazia*. Tbilisi: TSU Sokhumi Branch Press. (In Georgia)
- Karkarashvili, Giorgi. 1992. "We Must Struggle the Whole Life for the Territorial Integrity of Georgia". *Droeba*, 30 October, 1992. (In Georgia)
- Kolbaia Vakhtang, Gelanti, Rafael. Latsuzbaia, Davit. Chakhrakia, Teimuraz. 1999. *The Labyrinth of Abkhazia*. Tbilisi: Arkhati Printery. (In Georgia)
- Shamugia, Vakhtang. 2018. "Transnistrian Volunteers in the Conflict of Abkhazia", *Spekali*. Tbilisi. (In English)  
<http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/12/126> (05.10.2021)
- Chergonnaya, Svetlana. 1994. *Abkhazia - 1992: The Counterrevolutionary Insurrection of Postcommunist Georgia*. Translated from Russian by Tinatin Mikeladze. Tbilisi: GCI. (In Georgia)
- Jojua, Dazmir. 2009. *Abkhazia during 1938-2006: Aspects of Regional Historical Process*. Tbilisi: Sokhumi State University. (In Georgia)
- Jojua, Dazmir. 2017. "Russia and the War of 1992-1993 in Abkhazia", *The Tragedy of Abkhazia, Georgia: Historical, Political and Legal Issues*. Ed. by Gemal Gamakharia.

Tbilisi. (In Georgian)

Hahn M, Gordon. 2018. Ukraine over the Edge Russia, the West and the “New Cold War”. North Carolina: McFarland & Company. Kindle. (In English)

Hoffman, Frank. 2007. Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Virginia: Potomac institute for policy studies. (In English)

[https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac\\_hybridwar\\_0108.pdf](https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf) (05.10.2021)

Human Rights Watch Arms Project. 1995. Georgia/Abkhazia: violations of the laws of war and Russia’s role in the conflict. Washington: Human Rights Watch. (In English)

[https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/14/georgia\\_0395.pdf](https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/14/georgia_0395.pdf) (05.10.2021)

Karber, Phillip A. 2015. Lessons Learned from the Russo-Ukrainian War. Potomac foundation. (In English)

[https://www.researchgate.net/publication/316122469\\_Karber\\_RUS-UKR\\_War\\_Lessons\\_Learned](https://www.researchgate.net/publication/316122469_Karber_RUS-UKR_War_Lessons_Learned) (05.10.2021)

Means of Russia Hybrid warfare against Ukraine. 2017. Kiev: National Defense University of Ukraine. (In English)

Papaskiri, Zurab and Kalichava, Kakhaber. 2021. Fratricidal conflict in Abkhazia of 1992-1993 and its consequences. Why Abkhazia is Georgia, edited by Zurab Papaskiri. Tbilisi: Sokhumi state University. (In English)

Racz, Andras. 2017. Russia’s Hybrid war in Ukraine, Breaking the Enemy’s Ability to Resist. Helsinki: The finish Institute of International Affairs. (In English)

Snegovaya, Maria. 2015. Putin’s information warfare in Ukraine, Soviet origins of Russia’s hybrid warfare. Washington: Institute for the Study of War. (In English)

Zverev, Aleksei. 1996. “Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994”, The Contested Borders in the Caucasus. Edited by Bruno Coppieters. (In English)

<http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0101.htm> (05.10.2021)

“An Uncontrolled Weapon Aims at Society”. 1992. Izvestiya, 16 October, 1992. (In Russian)

Burbyga, Nikolai and Litovkin, Viktor. 1993. “Major Shipko Didn’t Bomb Sokhumi”, Izvestiya, 23 March, 1993. (In Russian)

“Armed Conflict in Abkhazia: An Appeal of the Government of Russia”, Izvestiya, 13 October, 1993. (In Russian)

Eligulashvili, Mikhail. 1993. “Comrades-in-Arms Reveal Their Secrets”, Izvestiya, 5 October, 1993. (In Russian)

Rutskoy, Alexander. 2019. A Interview of Former Vice-President of Russian Alexander Rutskoy about the Developments in South Ossetia. (In Russian) <https://www.youtube.com/watch?v=MHffujyDdiA> (05.10.2021)

Rutskoy, Alexander 1993. Vice-President of the Russian Federation A. Rutskoy Threatens Georgia. (In Russian)

<https://www.youtube.com/watch?v=LLKV-r7muRU> (05.10.2021)

Taranov, Sergey and Urigashvili, Besik. 1993. "The Bombardment of Sokhumi Sharply Complicated Russia's Relations with Georgia", Izvestiya, 23 February, 1993. (In Russian)

Urigashvili, Besik. 1992a. "E. Shevardnadze's Press Conference Was Held in Tbilisi on the Evening of the 6th of October", Izvestiya, 7 October, 1992. (In Russian)

Urigashvili, Besik. 1992b. "Political Compromise Turned into a Military Debacle in Gagra for Georgia", Izvestiya, 5 October, 1992. (In Russian)

Yakov, Valery. 1993. "'Wild Geese' of Russia: An Evening with a Mercenary", Izvestiya, 24 March, 1993. (In Russian)



### **ნათო სონღულაშვილი**

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის  
ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი,  
საქართველო  
nato.songuli@yahoo.com

## **განათლება და ეროვნული უმცირესობა საქართველოს პირველ რესპუბლიკაში (1918-1921)**

თბილისის სკოლებში საკმაოდ მრავლად იყვნენ სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლები. სწორედ ამიტომ, საქართველოს ხელისუფლების მთავარ მიზანს წარმოადგენდა რესპუბლიკის ყველა სკოლაში ქართველი მოსწავლეების რიცხვის გაზრდა. აღნიშნულის უმნიშვნელოვანეს გამოხატულებას წარმოადგენდა ქართულ ენაზე წარმოებული სწავლა-განათლების შემოღება.

**საკვანძო სიტყვები:** განათლება, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, ეროვნული უმცირესობები

**გ**ანათლების ფაქტორს საქართველოს პირველ რესპუბლიკაში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. სხვადასხვა რეფორმასთან ერთად, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ქმედებები ეროვნულ უმცირესობათა განათლების საკითხის გადასაჭრელად. აღნიშნულის დასამოწმებლად, საინტერესოა, შევაფასოთ როგორი იყო ეროვნული უმცირესობის შემადგენლობა სხვადასხვა სასწავლებელში. ქალთა ეროვნული შემადგენლობა სახაზინო გიმნაზიებში: „ქართველნი-972, სომხები-1555, თათრები-47, რუსები-2065, ურიები-209, გერმანელები-55, პოლონელები-117, გამოურკვეველი-72. კერძო გიმნაზიები: ქართველი-560, სომხები131, თათრები-2, რუ-

სები-62, გამოურკვეველნი-122, გერმანელი-1, პოლონელი-1. ვაჟთა სახაზინო გიმნაზიები: ქართველნი-687, სომხები-1313, თათრები-72, რუსები-950, ურიები-176, გერმანელი-28, პოლონელი-26, გამოურკვეველნი-69. კერძო გიმნაზიები: ქართველნი-1624, სომხები-943, თათრები-23, რუსები-446, ბერძნები-76, ურიები-257, პოლონელი-26, სპარსნი-2, უკრაინელები-2, გამოურკვეველნი-85, ინგლისელი-1, აისორნი-1. ვაჟთა კერძო გიმნაზიები: ქართველნი-1624, სომხები-943, თათრები-23, რუსები-446, ბერძნები-76, ურიები-257, გერმანელი-28, პოლონელი-26, სპარსნი-2, უკრაინელი-2, გამოურკვეველნი-85, აისორნი-1, ინგლისელი-1. კადეტთა კორპუსი და ორი კომერციული და რეალური სასწავლებლები: ქართველნი-462, სომხები-805, თათრები-70, რუსები-771, ბერძნები-9, ურიები-52, გერმანელი-54, პოლონელი-71, ოსები-1, ქართველი ისრაელი-4, გამოურკვეველნი-38“.<sup>1</sup>

ცალკეა გამოყოფილი კერძო გიმნაზიების მონაფეთა ეროვნული შემადგენლობა ქალაქ თბილისში. 6. ქართული საქალბო გიმნაზია: 309 ქართველი. 7. ბეროზაშვილის გიმნაზია სქესთა განურჩეველი: ქართველნი-50, სომხები-12, რუსები-14. 8. ბილანაშვილის გიმნაზია სქესთა განურჩეველი: ქართველნი-180. 9. მაშჩენკოსი და ტიხომიროვის გიმნაზია: ქართველნი-15, სომხები-28, რუსები-48, თათრები-2, პოლონელი-1, გერმანელები-1, ურიები-1. 10. გრიაზნოვის გიმნაზია სქესთა განურჩეველი: ქართველები-6. 11. გიმნაზია ლისიციანის სქესთა განურჩეველი: სომხები-91.<sup>2</sup>

ვაჟ მონაფეთა ეროვნული შემადგენლობა რეალურ, კომერციულ და კადეტთა კორპუსისა. 1. კადეტთა კორპუსი: ქართველნი-66, სომხები-26, თათრები-14, რუსები-273, ოსები-1, ინგილოელი-4, პოლონელი-12, გერმანელი-9, გამოურკვეველნი-3. 2. კომერციული I: ქართველნი-84, სომხები-453, თათრები-33, რუსები-78, პოლონელი-13, გერმანელი-18, ურიები-21, გამოურკვეველნი-16. 3. კომერციული II: ქართველნი-132, სომხები-138, თათრები-13, პოლონელი-6, გერმანელი-2, ურიები-14, ბერძნები-9. 4. რეალური: ქართველნი-180, სომხები-138, თათრები-10, რუსები-40, პოლონელი-40, გერმანელი-25, ურიები-17, გამოურკვეველნი-19“.<sup>3</sup> საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის დამსახურება იყო ის ფაქტი, რომ მნიშვნელოვანი ნაბიჯები გადაიდგა „სქესთა განურჩეველი სასწავლებლების დაარსებაზე“. ამ მხრივ საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს საქმე # 249: „მოსწავლეთა რიცხვი ნაძალადევის 8 კლასიანი, კლასიკური ქალ-ვაჟთა კერძო ელენე ბილანაშვილის გიმნაზიისა, 3 კლასი: ქალები-30, ვაჟები-6; 2 კლასი: ქალები-35, ვაჟები-16 175; 1 კლასი: ქალები-27, ვაჟები-13; 1 კლასი (პარალელური) ქალები-32, კაცები-14; უფროსი მოსამზადებელი განყოფილება: ქალები-24, ვაჟები-32;

1 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. #249, ფურც. 1-2.

2 იქვე, ფურც. 11.

3 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. #249, ფურც. 19.

უფროსი მოსამზადებელი განყოფილება: ქალები-35, ვაჟები-21; უმცროსი მოსამზადებელი განყოფილება (ქართული): ქალები-27, ვაჟები-23; უმცროსი მოსამზადებელი განყოფილება (რუსული): ქალები-22, ვაჟები-27; საანბანო განყოფილებები: 1. საანბანო ქართული: ქალი-20, ვაჟი-10; 2. საანბანო რუსული: სულ 12 ქალი, 13 ვაჟი, მთელ სასწავლებელში ირიცხება 473 მოსწავლე: ქართველნი-325, რუსი-103, სომეხი-24, ოსები-12, აისორნი-6, ბერძენი-2, ებრაელი-1“. ვაჟთა კერძო გიმნაზია, მოწაფეთა ეროვნული შემადგენლობა ქალაქ თბილისში, 1918 წელი, 17 ივლისი. 1. ვაჟთა ქართული გიმნაზია: ქართველნი-796; 2. ვაჟთა სასულიერო გიმნაზია: ქართველნი-245; 3. ბილანიშვილის გიმნაზია სქესთა განურჩეველი: ქართველი-90, გამოურკვეველნი-60; 4. ბეროზაშვილის გიმნაზია სქესთა განურჩეველი-5; ქალ მასწავლებელთა გიმნაზია: ქართველნი-74, სომხები-33, რუსები-18, გამოურკვეველნი-8. 176; 6. გიმნაზია ტრაფიმენკოსი: ქართველნი-25, სომხები-16, რუსები-25, ურიები-10, გერმანელნი-8, პოლონელნი-1, სპარსელი-1, ბერძენი-1; 7. გრიაზნოვის გიმნაზია: ქართველნი-5; 8. ახალი სკოლის გიმნაზია: ქართველნი-5, სომხები-97, რუსები-5, ურიები-2, პოლონელი-1, თათრები-5; 9. ლევანდოვსკის გიმნაზია: ქართველნი-63, სომხები-119, რუსები-119, ურიები-10, გერმანელნი-5, პოლონელნი-7, თათრები-4; 10. მე-2 სახალხო გიმნაზია: ქართველი-7, სომხები-5, რუსები-9; 11. გიმნაზია მეორე მასწავლებელთა ჯგუფისა: ქართველნი-6, სომხები-38, რუსები-37, ურიები-6, პოლონელნი-2, თათრები-1, გამოურკვეველნი-5; 12. თევზაძის გიმნაზია: ქართველნი-21, სომხები-8, რუსები-30, ურიები-7; 13. პუშკინის სახალხო გიმნაზია: ქართველნი-89, სომხები-248, რუსები-69, ურიები-5, გერმანელნი-4, პოლონელნი-2, ბერძენი-6, თათრები-6, ქართველი ურიები-35; 14. მასწავლებელთა ჯგუფის გიმნაზია: ქართველნი-14, სომხები-21, რუსები-13, ურიები-6, გერმანელნი-2, პოლონელი-6, თათრები-2; 15. რეალური სასწავლებელი პირაგოვისა: ქართველნი-5, სომხები-4, რუსები-17, თათრები-1, გამოურკვეველნი-1; 16. მასწავლებელთა ამხანაგობის გიმნაზია: ქართველი-14, სომხები-17, რუსები-33, თათრები-2, გამოურკვეველნი-2; 17. ტერ-სტეპანოვის გიმნაზია: ქართველნი-3, სომეხი-15, ურიები-2; 18. ებრაელთა გიმნაზია: ქართველი- 9, სომხები-52, რუსები-19, ურიები-207, გერმანელი-4, პოლონელნი-3, თათრები-2, უკრაინელნი-2; 19. ბერძენთა გიმნაზია: ბერძენი-75; 20. სომეხთა გიმნაზია ლისიციანისა: ქართველნი-1, სომეხი-232, რუსი-9, გერმანელნი-2, პოლონელნი-2“<sup>1</sup> რაც შეეხება საქართველოს ცალკეული რეგიონების სკოლებში მოწაფეთა ეროვნულ შემადგენლობას, თბილისთან შედარებით, ქართველები უმრავლესობას წარმოადგენდნენ. 1919 წლის მონაცემებით მდგომარეობა შემდეგია: „ფოთის ვაჟთა გიმნაზია: ქართველები-280, სომხები-1,

1 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. # 318, ფურც. 22.



რუსები-53, სხვა ეროვნებები-47; ფოთის ქალთა გიმნაზია: ქართველები-271, რუსები-4; თელავის ვაჟთა გიმნაზია: ქართველები-279, რუსები-5, სხვა ეროვნებები-2; თელავის წმინდა ნინოს გიმნაზია: ქართველი-321, სხვა ეროვნებები-2; გორის ქალთა გიმნაზია: ქართველები-209, რუსები-1, სხვა ეროვნებები-8; გორის ვაჟთა გიმნაზია: ქართველები-224, სომეხი-78, რუსები-46, სხვა ეროვნებები-20; ზესტაფონის ვაჟთა გიმნაზია: ქართველები-299, სხვა ეროვნებები-2; ზესტაფონის ქალთა გიმნაზია: ქართველები-258, სხვა ეროვნებები-1<sup>1</sup>.<sup>1</sup> აგრეთვე შემდეგნაირად იყო განაწილებული ქართველთა და არაქართველთა შემადგენლობა ვაჟთა და ქალთა გიმნაზიებში. ვაჟთა პირველი გიმნაზიის 1-4 კლასებში ასეთი მდგომარეობაა: ქართველნი-209; ვაჟთა მეორე გიმნაზია: ქართველნი-225, სხვა ეროვნებები-5; ვაჟთა მესამე გიმნაზია: ქართველი-2, სომეხი-332, რუსი-3, სხვა ეროვნებები-3; ვაჟთა მეოთხე გიმნაზია: ქართველი-11, სომეხი-152, რუსი-94, სხვა ეროვნებები-74; ვაჟთა მეხუთე გიმნაზია: ქართველი-48, სომეხი-54, რუსი-20, სხვა ეროვნებები-11; ვაჟთა მეექვსე გიმნაზია: ქართველნი-4, სომეხი-5, რუსი-172, სხვა ეროვნებები-50; ვაჟთა მეშვიდე გიმნაზია: ქართველი-328, სომეხი-1; ვაჟთა მერვე გიმნაზია: ქართველი-95; 2. ტფილისის რეალური სასწავლებელი (1-4 კლასი): ქართველნი-150, რუსი-323, სხვა ეროვნებანი-120; 3. წმინდა ნინოს ქალთა გიმნაზია: ქართველი-195, სომეხი-71, რუსი-149, სხვა ეროვნება-30. 4. მთავრობის ტფილისის საკომერციო სასწავლებელი: ქართველი-58; 5. ტფილისის პირველი კომერციული სასწავლებელი: ქართველი-10, რუსი-16, სხვა ეროვნებანი-222; 6. ქალთა პირველი გიმნაზია: ქართველი-163, სომეხი-90, რუსი-126, სხვა ეროვნება- 40; ქალთა მეორე გიმნაზია: ქართველი-210, რუსი-223, სხვა ეროვნება-52; ქალთა მესამე გიმნაზია: ქართველი-2, სომეხი-232, რუსი-42, სხვა ეროვნება-22; ქალთა მეოთხე გიმნაზია: ქართველი-15, სომეხი-21, რუსი-116, სხვა ეროვნება-24; ქალთა მეხუთე გიმნაზია: ქართველი-0, სომეხი-258, რუსი-90, სხვა ეროვნება-20; ქალთა მეექვსე გიმნაზია: ქართველი-40, სომეხი-84, რუსი-21, სხვა ეროვნება-4; ქალთა მეშვიდე გიმნაზია: ქართველი-157, სომეხი-1; ქალთა მერვე გიმნაზია: ქართველი-236, რუსი-1, სხვა ეროვნება<sup>5</sup><sup>2</sup>.

ამგვარად გამოიყურება ეროვნებათა შემადგენლობა თბილისის ცალკეულ სასწავლებლებში 1919 წლის მონაცემებით.

როგორც მოტანილი დოკუმენტებიდან ჩანს, თბილისის სკოლებში საკმაოდ მრავლად იყვნენ სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლები. სწორედ ამიტომ, საქართველოს ხელისუფლების მთავარ მიზანს წარმოადგენდა რესპუბლიკის ყველა სკოლაში ქართველი მოსწავლეების რიცხვის გაზრდა. აღნიშნულის უმნიშვნე-

1 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. # 658, ფურც. 1.

2 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. # 658, ფურც. 3-6.

ლოვანეს გამოხატულებას წარმოადგენდა ქართულ ენაზე წარმოებული სწავლა-განათლების შემოღება. ეროვნულ უმცირესობათა მრავალრიცხოვნობამ მნიშვნელოვანი პრობლემები შექმნა ქართულ ენაზე წარმოებული სასწავლო სისტემის ჩამოყალიბებისათვის. „განათლების სამინისტრომ შეიმუშავა სასწავლო გეგმა საქართველოს რესპუბლიკის საშუალო სკოლებისათვის და უკვე სათანადო განკარგულებაც მოახდინა მისი ცხოვრებაში გატარებისათვის. დარჩა გაურკვეველი მხოლოდ საკითხი სახელმწიფო ენის სწავლებისა არა ქართველთათვის. განათლების სამინისტრო ფიქრობს, რომ ქართული ენა სავალდებულო უნდა იყოს რესპუბლიკის ყველა სკოლაში, მაგრამ ვინაიდან არა ქართველ მოწაფეთ ქართული არ იციან და ზოგი მათგანის ჩვენში ყოფნას დროებითი ხასიათი აქვს, შეუძლებელი იქნებოდა სახელმწიფო ენის შემოღება დაუყოვნებლივ ყველა კლასში. ჯერჯერობით მოსახერხებელი იქნება მხოლოდ პირველ ოთხ კლასში სავალდებულოდ, ზევით კლასებში კი მსურველთათვის. რაც შეეხება საქართველოს ისტორიას, იგიც სავალდებულო უნდა იყოს არა ქართველთათვის, მაგრამ ვინაიდან მოწაფეთ ჯერ-ჯერობით ქართული არ იციან, მისი სწავლება დროებით უნდა მოეწყოს რუსულად“.<sup>1</sup> ქართულის, როგორც სახელმწიფო ენის იგნორირების ფაქტად მიგვაჩნია დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის პოლიტიკა, როდესაც უმცირესობათა სკოლებში ქართული ენა არასავალდებულო საგნად გამოაცხადა. დოკუმენტში ნათქვამია: „არაქართულ სკოლებში სწავლა მოწაფეთა სამშობლო ენაზე წარმოებს. პირველდანწყებით სკოლაში სახელმწიფო /ქართული/ ენა არაა სავალდებულო და არც ასწავლიან, თუ თვით მშობლები და მოწაფენი არ მოისურვებენ. ასეა საქმე დაყენებული, მაგალითად, დიდი დურნუკის სკოლაში, სადაც სწავლა სომხურ ენაზე სწარმოებს, მაგრამ არის ისეთი სოფლები /შინდისი, კუმისი/, სადაც სომხები ქართველებიდან გრიგორიანობით გამოირჩევიან. სამშობლო ენა ქართულია, ზნე-ჩვეულება ქართული და სხვა.“<sup>2</sup> გარდა ამისა, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ და კერძოდ, პარლამენტმა „არ დაივიწყა არც ეროვნულ უმცირესობათა უფლებები და რამდენადაც კი შესაძლებელია ეს, უზრუნველყო მათი ინტერესებიც. ამიტომ ჩვენი კანონით მომრიგებელ მოსამართლეთა შესახებ ქალაქების მიცემა და თარგმანების უფასოთ მიღება შეიძლება ყველა იმ ადგილებში, სადაც კი ეროვნული უმცირესობა შეადგენს მცხოვრებთა ცოტათ თუ ბევრად საგრძნობ ნაწილს, ხოლო იქ, სადაც ქართულის არა მცოდნენი უმრავლესობას შეადგენენ, საქმის წარმოება უნდა ხდებოდეს სახელმწიფო ენასთან ერთად უმრავლესობის ენაზეც“.<sup>3</sup>

1 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. #453, ფურც. 52.

2 სცსა, ფ. 1836, აღნ. 1, საქ. #77, ფურც. 16.

3 გაზეთი, ერთობა, 1919, # 17, გვ. 1.

საქართველოს დამფუძნებელმა კრებამ განიხილა საკითხი, რომელიც ეხებოდა სომხების მიერ თვითნებურად ეკლესიების გახსნას. მსჯელობის შედეგად ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება: „რადგან სკოლები კანონის გადახვევით გახსნეს, საჭიროა ეხლავე ზომების მიღება მათ დასახურავად, თორემ როგორც გაამრავლებენ სკოლებს, მათ დახურვას ვეღარ შევძლებ: აყვირდებიან, აყაყანდებიან, მთელს ქვეყანას მოსდებენ ამბავს, ქართველებმა სკოლები დაგვიხურესო. უწინაც ბევრი ქართველები გაასომხეს სომხებმა და ეხლაც ამასვე შვრებიან“.<sup>1</sup> „დღემდე (1918-წ.ს.) საინგილოში არსებობს ერთ კლასიანი ნორმალური ვაჟთა სასწავლებელი, ქალთა სამრევლო სკოლა და ოთხი ქალ-ვაჟთა სამრევლო სკოლა, სულ ექვსი სასწავლებელი. მას შემდეგ, როცა ეს მხარე ადერბაიჯანის ჯარმა დაიჭირა, ეს სკოლები გარდა ვაჟთა ნორმალური სასწავლებლისა, ადერბეიჯანის მთავრობას აპრილის 1 რიცხვებშივე დაუხურავს და მასწავლებელნიც უჭამაგიროდ დარჩენილან, რის გამოც ისინი უკიდურეს გაჭირვებას განიცდიან. მიუხედავად იმისა, რომ მთელი ზაქათალის ოლქის მდგომარეობა საერთოდ და საინგილოსი კერძოდ, ჯერაც გამოძიებული არ არის, განათლების სამინისტრო მაინც შესაძლებლად სცნობს ერთგვარი პატრონობა და ზრუნვა გაუწიოს საინგილოს სკოლებს და თავის მხრივ სთხოვს მინისტრთა საბჭოს გადასდოს ამ სკოლებისათვის მიმდინარე წლის 1 აპრილიდან 31 დეკემბრამდე 20250 მანეთი“.<sup>2</sup>

1918 წლის მონაცემებით სოფელ კახში არსებობდა: 1. ნორმალური სკოლა, 2. ქალთა სამრევლო სკოლა და ქალ-ვაჟთა სამრევლო სკოლები, 3. ალიბეგლოში, 4. ქოთოქლოში და 5. მეშაბაშში.<sup>3</sup>

1920 წლის ბიუჯეტში საქართველოს განათლების სამინისტრომ შეიტანა თანხა, რომელიც უნდა გადაეცა აფხაზეთის განათლების სამინისტროსათვის: 12 779 676 მანეთი. 4. მუხლი. 1. ახალგაზრდათა გასაგზავნად საზღვარგარეთ სპეციალური ცოდნის მისაღებად კომისარიატი ითხოვს 1 032 000 მანეთს. ამ მიზნებისათვის დამფუძნებელი კრების მიერ მთელი რესპუბლიკისათვის, განურჩევლად კუთხისა და მცხოვრებთა მდგომარეობისა, გადადებულია საბიუჯეტო წლის ბოლომდე 5 მილიონი მანეთი, რაც წლიურად 10 მილიონ შეადგენს და სწორედ ამ თანხიდან უნდა მიეცეს აფხაზეთის მკვიდრთაც სტიპენდია საერთო წესით და მაშასადამე, ცალკე კრედიტის გაღება კიდევ აღარ იქნება საჭირო. მუხლი 2. დახმარება საშუალო სასწავლებელთ: 581 962 მანეთი და 50 კაპიკი. განათლების სამინისტრო საკმაო ფულს იძლევა აფხაზეთის საშუალო სკოლათა შესანახავად, მათ შორის ოჩამჩირის გიმნაზიის და გორის რეალურ სასწავლებლისათვისაც და თუ 581 962 მანეთი და 50 კაპიკის გა-

1 სცსა, ფ. 1833, აღწ. 1, საქ. #302, ფურც. 10.

2 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. # 428, ფურც. 2.

3 იქვე, ფურც. 3.

ლება რაიმე ადგილობრივ პირობებითაა გამოწვეული, ამის შესახებ საჭიროა დასაბუთებული მოხსენება, საიდანაც ცხადი უნდა იქნეს ზედმეტი ფულის გაღების აუცილებლობა. მუხლი 3. დახმარება სკოლის გარეშე განათლებისათვის 100000 მანეთი. ამ საქმისათვის მოკლე ხანში გაღებულ იქნება 2 მილიონი მანეთი, რომლის ნაწილი, რასაკვირველია, მოხმარდება საერთო წესით აფხაზეთსაც. მუხლი 4. სახელმძღვანელოთა და სასწავლო ხელსაწყოთა შესაძენად - 100000. ამ თანხის გაღება შესაძლებელია, თუ დღევანდელს პირობებში მოსახერხებელი იქნება ამ საქმის მოგვარება, განსაკუთრებით სასწავლო ხელსაწყოთა შეძენა. მუხლი 7. დახმარება ღარიბ მოწაფეთა საშუალო და დაბალ სკოლებში - 50 000. სამინისტროს ამ მიზნისათვის აქვს ორი თანხა: 200 000 მანეთი განაპირა კუთხის ახალგაზრდათა სტიპენდიისათვის და 150 000 მანეთი საშუალო და დაბალ სკოლებში სწავლის ფულის შესატანი. შეიძლება ამ თანხით ღარიბ მოწაფეთა დახმარებაც. მუხლი 8. სამასწავლებლო კურსების მოსაწყობად აფხაზეთის მასწავლებლებისათვის - 150 000. მუხლი 9. მასწავლებელთა სახლის მოსაწყობად - 88 000.<sup>1</sup>

საქართველოს დემოკრატიულმა რესპუბლიკამ კონსტიტუციაში ჩადო სპეციალური მუხლი, რომელიც ეროვნულ უმცირესობებს ეხებოდა. „ეროვნულ უმცირესობათა ცხოვრების მოწყობა სახელმწიფომ უნდა ისე მოახერხოს, რომ თითოეული კულტურა რაც შეიძლება მეტად ამაღლდეს. კულტურის ამაღლების უდიდესი საშუალებაა სწავლა-განათლება. კონსტიტუციის ამ პროექტის მე-12 თავში გატარებული დედა-აზრი თავისთავად გულისხმობს, რომ საყოველთაო განათლება და ყველა ის ზომები, რომლებიც განზრახულია კონსტიტუციის ამ განყოფილებაში, ყველა ერთათვის ერთნაირად იქნება გავრცელებული. ამ მხრივ სახელმწიფოსათვის არ იქნება არც ებრაელი, არც ელინი. რადგანაც კულტურის შეთვისება და მისი გაღრმავება მხოლოდ დედა-ენაზე ყველაზე უფრო ადვილი და ნაყოფიერი. სახელმწიფო ყველა ბავშვისათვის ხსნის სკოლებს, განურჩევლად ეროვნებისა და ამ სკოლებში სწავლება სწარმოებს იმ ენაზე, რომელიც ბავშვებისათვის დედა-ენაა. სკოლათა რიცხვი არ არის განზრახული, იხსნება იმდენი სკოლა, რამდენსაც მოითხოვს ბავშვების რიცხვი. სკოლის საქმეში სრული ეროვნული თანასწორობაა.<sup>2</sup>

პ. საყვარელიძის პროექტი ეროვნულ უმცირესობათა შესახებ საინტერესო დასკვნების გამოტანის საშუალებას გვაძლევს: 1. არ შეიძლება შეიზღუდოს საქართველოს რესპუბლიკის რომელიმე ეროვნული უმცირესობის თავისუფალი პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიური და კულტურული განვითარება, განსაკუთრებით მის

1 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. #835, ფურც. 8.

2 სცსა, ფ. 1935, აღნ. 1, საქ. # 508, ფურც. 2.

დედა-ენაზე, სწავლა და აღზრდა და ნაციონალურ-კულტურული საქმეთა შინაური მართვა-გამგეობა. ყველას აქვს უფლება სწეროს, ბეჭდოს და ილაპარაკოს მშობლიურ ენით. 3. საქართველოს რესპუბლიკის ყოველ ეროვნულ უმცირესობას აქვს უფლება შეადგინოს დემოკრატიულად არჩეული ნაციონალური კავშირი, მონაწილეობა, აწარმოოს, წარმოადგინოს და დაიცვას თავისი კულტურული საქმეები კონსტიტუციის კანონების საზღვრებში. 6. საქართველოს რესპუბლიკის ყველა მოქალაქეს აქვს თანასწორი უფლება დაინიშნოს სახელმწიფოებრივ, სამოქალაქო, სამხედრო და საქალაქო-საერო სამსახურში. 7. ეროვნულად შერეული თვითმმართველობა ვალდებულია სწავლა-განათლებისათვის მიღებული თანხით დააარსოს სკოლები და კულტურულ-განმანათლებელი დაწესებულებები მცხოვრებთა ეროვნული შემადგენლობის პროპორციის მიხედვით. 11. გარდა სახელმწიფო ენისა, ეროვნული უმცირესობის ენის ცოდნა სავალდებულოა ადგილობრივი მმართველისა და მოსამართლისათვის. 13. არაქართველ დეპუტატს, რომელმაც სახელმწიფო ენა არ იცის, შეუძლია სიტყვა წარმოთქვას პარლამენტში დედა-ენით.<sup>1</sup>

სომეხთა ეროვნულ საბჭოს საქართველოში ჰქონდა 51 დაბალი და საშუალო გაეროვნებული სასწავლებელი და გეგმავდა კიდევ 37 სკოლის გახსნას.<sup>2</sup>

საქართველოს ტერიტორიაზე ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებში ყველა მუსულმანთათვის, რომელთა საერთო რიცხვი დაახლოებით 150 000 უდრიდა, არსებობდა დღეს 21 პირველდანიშნული სასწავლებელი. „ამათში ახლა მოქმედობს მხოლოდ 9 სასწავლებელი, რომელთა შორის 7 ბორჩალოს მაზრაშია, ერთი ტფილისისა და ერთი თელავში, დანარჩენი თორმეტი სასწავლებელი ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებშია, ხოლო არც ერთში მეცადინეობა არ სწარმოებს: ზოგან წარსული ამბების გამო და ზოგან, მაგალითად, ბორჩალოს მაზრაში, შესაფერის მასწავლებელთა უქონლობის გამო“.<sup>3</sup>

ისიდორე რამიშვილი თავის მოგონებებში წერს: „დიდი ყურადღება მქონდა მიქცეული, რომ ქართულ სკოლაში შემოსულიყო რაც შეიძლება მეტი მუსლიმანი ქართველი ბავშვი. პირველად რომ გახსნილა ბათუმში ქართული სკოლა, მოხვედრილა მასწავლებლად მოსე ნათაძე, კაცი, რომელსაც დიდი სიყვარულით იხსენიებდნენ და რომელსაც ბევრი გაეკეთებინა, რომ მუსლიმანები დაეახლოებინა ქართული სკოლებისთვის. მის დროს, მართლაც მეტი ყოფილან მუსლიმანი ბავშვები. მეც დავადექი მისგან გათელილ გზას, დავუახლოვდი გავლენიან პირებს, უფრო მათ სასულიეროს, რადგან მათ ხელში დიდი გავლენა იყო ხალხზე, მოვიპოვე მათი თანაგრძნობა და ნდობა. ამით ბავშვების რიცხვი მუსლიმანებიდან გაიზარდა

1 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. #508, ფურც. 10.

2 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. #937, ფურც. 13.

3 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. #767, ფურც. 2.

ჩვენს სკოლაში. რჯულის მასწავლებელი თავისი ჰყავდათ, სხვაფრივ ქრისტიან ბავშვებს არ ჩამოუვარდებოდნენ. ჩვენც ხელს ვუწყობდით მათ ერთმანეთთან დაახლოებას.“<sup>1</sup> ეროვნულ უმცირესობებს თავისუფალი სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული განვითარების, ქართველებთან ჰარმონიული თანაცხოვრების, სამოქალაქო ინტეგრაციის სრული შესაძლებლობა ჰქონდათ. საქართველოში მცხოვრებმა ეთნიკურმა უმცირესობებმა შექმნეს საკუთარი ეროვნული საბჭოები, ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე მოღვაწეობდნენ ეთნიკური ნიშნით აღმოცენებული პოლიტიკური ორგანიზაციები თუ გაერთიანებები, მაგალითად, სომხური დაშნაკცუთიუნი, მუსლიმანთა ჯგუფი, ელინთა დემოკრატიული ჯგუფი; ფუნქციონირებდა 80 სომხური, 60 რუსული, 31 თათრული სკოლა, აფხაზური და ოსური დაწყებითი სასწავლებლები და სხვ., რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო ბიუჯეტიდან ფინანსდებოდა.<sup>2</sup>

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სკოლების ეროვნულ საფუძველზე მოწყობის კანონპროექტიდან ჩანს შემდეგი: „1. სახელმწიფო თავისი ხარჯით ინახავს მის ტერიტორიაზე მობინადრე სხვადასხვა ერთათვის სკოლების განსაზღვრულ რიცხვს, რომლებშიაც სწავლება მშობლიურ ენაზე უნდა სწარმოებდეს. 2. ქართულ სახელმწიფო სკოლებში დედა-ენაზე სწავლება ყველა კლასში შემოღებულ უნდა იქმნას 1918/19 სასწავლო წლის დასაწყისიდან. შენიშვნა: იმ სკოლებში, სადაც ყველა კლასში ქართულ ენაზე სწავლების ამთავითვე შემოღება სხვადასხვა დაბრკოლებათა გამო შეუძლებელი აღმოჩნდება, \_ განათლების სამინისტროს ევალება მეორე მუხლში აღნიშნული კანონის სავსებით განხორციელება დაასრულოს არაუგვიანეს ორი წლისა. 3. ეროვნულ უმცირესობათა სახელმწიფო სკოლებში მშობლიურ ენაზე სწავლებისა და საზოგადოთ სკოლის ეროვნულ საფუძველზე მოწყობის საქმეს აწარმოებს თითოეული ერის სათანადო დაწესებულება განათლების სამინისტროსთან შეთანხმებით“.<sup>3</sup> ვაგზლის (ტრამვაის) რაიონის სახალხო გვარდიის შტაბი დაარსდა 1917 წლის პირველ რიცხვებში. ამჟამად მოთავსებულია ტრამვაის პარკში. 1919 წლის 17 ივლისს არჩეული შტაბი შესდგება 7 პირისაგან: 1. აპ. ფუმბაძე, 2. თედორე ვასაძე, 3. გიორგი ჯვარციშვილი, 4. იასონ ჩაჩუა, 5. ივანე კანტიძე, 6. მ. სოსელია, 7. დავ. მახარაძე, მათ შორის პირველი სამი შედის პრეზიდიუმში. სულ გვარდიელთა შემადგენლობა 304 კაცია. მათ შორის: ტრამვაის მუშებია - 206 კაცი, ხელზე მოსამსახურეთა კავშირის წევრებია - 49,

1 ი. რამიშვილი, მოგონებები, გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და ბიოგრაფიული ცნობები დაურთეს გოჩა საითიძემ და ქეთევან რამიშვილმა, თბილისი, არტანუჯი, 2012, გვ. 276.

2 ო. ჯანელიძე, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა 1918-1921, თბილისი, 2018, გვ. 42.

3 სცსა, ფ. 1935, აღწ. 1, საქ. # 34, ფურც. 134.

რკინისგზის სტამბის მუშებია - 21. საქართველოს ცენტრალური კო-ოპერ. კავშირის - 15, ფოსტის მუშა-მოსამსახურეები - 11 კაცია, უმუ-შევარნი - 2 კაცი. მათი ეროვნება: ქართველები - 260, სომხები - 21, რუსი - 7, ოსი - 6, მუსულმანები - 4, ებრაელები - 1 და სხვა ეროვნე-ბები - 4.<sup>1</sup>

პარტიული რწმენა: საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული მუ-შათა პარტიის წევრები - 29 კაცი, საქართველოს სოციალისტ-ფე-დერალისტური სარევოლუციო პარტიის წევრები - 12 კაცი. 1920 წლის 13 ივლისს დაარსდა სარეზერვო ნაწილი სახალხო გვარდიისა ზურგის თავდაცვისათვის. შეიარაღებულია განსაკუთრებით პარტი-ული ამხანაგები სულ - 194 კაცი. მათ შორის: ტრამვაის მუშები - 163, რკინისგზის სტამბის მუშები - 10, მომარაგების კომიტეტის მუშები - 16 და უმუშევარნი - 5 კაცი. მათი ეროვნული შემადგენლობა: ქა-რთველი - 168, სომეხი - 11, მუსულმანი - 9, რუსი - 6, ოსი - 3, ნემეცი - 2, ბერძენი - 1, აისორელი - 1.<sup>1</sup> თბილისის კომიტეტის მეორე რა-იონში ირიცხება 2000-მდე წევრი. ეროვნების მიხედვით შემდეგ-ნაირად ნაწილდებიან, ებრაელები - 4, ბერძნები - 4, მუსულმანები - 7, ოსები - 38, რუსები - 50, სომხები - 150, სხვადასხვა ეროვნების - 30 კაცამდე, დანარჩენი 1750 კაცამდე ქართველებია. პროფესიის მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდებიან: ინტელიგენტური პროფე-სიის - 200 კაცამდე, მოვაჭრეები - 240 კაცამდე, მუშები - 650 კაცამდე. განათლების მიხედვით: უმაღლესი განათლებით აღჭურვილნი - 18, საშუალო განყოფილებით - 64 კაცი, წერა-კითხვის მცოდნე - 1200 კაცამდე, დანარჩენი უცოდინარი.<sup>2</sup> აქვე მინდა შევეხო საქა-რთველოში არსებულ საგანმანათლებლო და პროფესიულ ორგანი-ზაციებს, რომლებიც საკმაო მრავალრიცხოვნობით გამოირჩეოდა ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში. მათი მთავარი მიზანი იყო სა-ზოგადოების ფართო ფენების განათლების ამაღლება. „1910 წლის 11 მარტის მონაცემებით გატყობინებთ, რომ ჩემდამი რწმუნებულ რაი-ონში დაკვირვების შედეგად (ბათუმის და ფოთის გარდა) მოქმედებს საგანმანათლებლო და პროფესიული ორგანიზაციები. 1. ქალაქი სოხუმი - საგანმანათლებლო საზოგადოებები: ა) საქართველოს მცხოვრებთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი თბილისის საზოგადოება, თავმჯდომარე: მარია ანჩაბაძე. ბ) აბხაზებს შორის განათლების გამავრცელებელი საზოგადოება, ამ საზოგადოების სათავეში დგას სოხუმის ქალაქის თავის მეუღლე გრაფინია ელენა სოლოგუბი. გ) სოხუმის მშობლიური უნივერსიტეტის საზოგადო-ება, თავმჯდომარე ევგენია სიმონოვა. დ) სოხუმის ბერძნული საზო-გადოება. თავმჯდომარე - გიორგი ზაგრაფოპული. 2. პროფესიული: ა) სოხუმის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება, თავმჯდომარე,

<sup>1</sup> სცსა, ფ. 1826, აღწ. 1, საქ. #5, ფურც. 17.

<sup>2</sup> სცსა, ფ. 1826, აღწ. 1, საქ. # 5, ფურც. 19.

ბოტანიკური და სახაზინო ბალის გამოცდილი მოღვაწე ვასილ მარკოვიჩი. ბ) სოხუმის ამხანაგობა, თავმჯდომარე გოლაშევსკი. 3. ქალაქ ქუთაისის საგანმანათლებლო საზოგადოებები: ა) ქუთაისის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების განყოფილება, თავმჯდომარე გიორგი ზდანოვიჩი. ბ) ქუთაისის სახალხო უნივერსიტეტის საზოგადოება, თავმჯდომარე მოსე ქიქოძე. 4. პროფესიონალური: ა) სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება „კოლხიდა“, თავმჯდომარე იოსებ ქუთათელაძე ბ) ქუთაისის ბუნებისმეტყველების მოყვარულთა საზოგადოება, თავმჯდომარე - სახალხო სასწავლებლის დირექტორი სემიონოვი. გ) არალეგალური ორგანიზაცია ქუთაისში, ხელმძღვანელები - კობერიძე და დემურია. 5. ყვირილა საგანმანათლებლო ა) ჭიათურის სახალხო უნივერსიტეტის საზოგადოება, ხელმძღვანელი ნიკოლოზ რაზმაძე ბ) „ჭიათურის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების განყოფილება“, თავმჯდომარე - ივანე აბაშიძე. 6. ჭიათურა-პროფესიონალური ა) „წვირლ მენარმეთა ასოციაციის ბიურო“, თავმჯდომარე - ალექსანდრე გამრეკელი.<sup>1</sup> ბათუმის ოლქში არის შემდეგი ლეგალური პროფესიული და საგანმანათლებლო საზოგადოებები: 1. ბათუმის სახალხო უნივერსიტეტების საზოგადოება. 2. კავკასიის სამეფისნაცვლოს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბათუმის განყოფილება. 3. ბათუმის ელინური კულტურულ-საგანმანათლებლო საზოგადოება. 4. სომხურ-კათოლიკური საგანმანათლებლო საზოგადოება. 5. ბათუმის მექვაბე-მშრომელთა არტელი. 6. ბათუმის აჭარის მშრომელთა არტელი. 7. ბათუმის მომხმარებელთა საზოგადოება „შავი ზღვა“.<sup>2</sup>

ამას გარდა, არსებობდა: ისტორიის და ეთნოგრაფიის საზოგადოება. მისი წევრები: იუსტინე აბულაძე, სერგი გორგაძე, პოლიევქტოვი. 2. ქართული ორგანიზაცია „განათლება“. წევრები: ნ. პ. ბარათოვა, ნ. გ. ერისთავი, პ. კ. ქურდიანი, ე. გ. მესხი, ან. პავლიევა, ა. ა. ფალავა, ან. თუმანიშვილი-წერეთელი, კალისტრატე ცინცაძე, მოსე ჯანაშვილი, დავით კარიჭაშვილი, ალექსანდრე ყიფშიძე, ალ. სარაჯიშვილი. 3. მხატვრული ლიტერატურის ქართული ორგანიზაცია. წევრები: შიო დედაბრიშვილი, სიმონ ყიფიანი, კონსტანტინე მინაევი, გიორგი რცხილაძე, იროდიონ ხოსიტაშვილი.<sup>3</sup> 4. კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება. წევრები: არლუთინსკი, პეტრე გრუზინსკი, ეირანოვი, იოსელიანი, ვასილ რცხილაძე, ჯაფარიძე, კალანდაძე, პეტრე მელია, ნიკიტა თალაკვაძე. 5. კავკასიის გეოგრაფიული საზოგადოების წევრები: ვეიდენბაუმი, გლასენი, ზელენოი, პიგარევი, რეგევიჩი, სატუნინი, ტარატინოვი, ტკაჩევი. 6. კავკასიის იურიდიული საზოგადოება: ბროდსკი ბორის, გიორგი გვაზავა, გ. კუდრევიჩი, კუ-

1 სცსა, ფ. 153, აღწ. 1, საქ. #19241, ფურც. 131.

2 იქვე, ფურც. 133.

3 სცსა, ფ. 153, აღწ. 1, საქმე # 19241, ფურც. 15-17.



სიკოვი, ლიმერმანი, ცოვიანოვი, იუზინსკი.<sup>1</sup> 7. თბილისის „ახალი კლუბი“. წევრები: მ. ი. ჭამბაკურ-ორბელიანი, ა. ა. აბხაზი, ნ. ზ. ჭორჭაძე, ვ. ვ. სიდამონ-ერისთავი, ქავთარაძე ქაიხოსრო, კლდიაშვილი ს. გრ. ვ. ა. კორინთელი, ე. ირ. ორბელიანი, პ. რ. სურგულაძე. 9. რელიგიურ-ფილოსოფიური საზოგადოება ქალაქ თბილისში. წევრები: ტერ-ალექსანდროვი ევგენი, ვ. ანდრეევი, ალექსანდრე ბენედიკტოვიჩი, კობიევი, ლომიძე, დიმიტრი ლუპანდინი, ელენა ნაკაშიძე, არნოლდ რუძიანსკი, ნიკ. წითელოვი. 10. თბილისის ჟურნალისტთა საზოგადოება. წევრები: ოსიპ ბუკშტეინი, პეტრე გელეიშვილი, ნიკოლოზ ელიავა, ალექსანდრე სტაროვსკი, ივ. სუნდუკიანი.<sup>2</sup>

---

1 სცსა, ფ. 153, აღწ. 1, საქმე # 19241 ფურც. 19-15.

2 იქვე, ფურც. 26-45.

**NATO SONGULASHVILI**TSU Ivane Javakhishvili Institute of  
History and Ethnography,  
Georgia  
nato.songuli@yahoo.com

## **EDUCATION AND NATIONAL MINORITIES IN THE FIRST GEORGIAN REPUBLIC (1921-1918)**

There were quite a lot of representatives of different nationalities in Tbilisi schools. That is why the main goal of the Georgian government was to increase the number of Georgian students in all schools of the republic. The most important expression of this was the introduction of education in the Georgian language.

**KEY WORDS:** education, Democratic Republic of Georgia, national minorities

**E**ducation had a special place in the first Georgian Republic. Along with other reforms, it played a crucial role in settling education issues of national minorities. In order to verify this fact, it is important to evaluate the structure of different educational institutions. Girls in public gymnasia: “Georgians-972, Armenians-1555, Tatars (Azerbaijani)-47, Russians-2065, Jews-209, Germans-55, Polish-117, undefined-72. Private gymnasia: Georgians -560, Armenians-131, Tatars -2, Russians -62, undefined -122, Germans-1, Polish-1. Boys in public gymnasia: Georgians-687, Armenians-1313, Tatars-72, Russians-950, Jews-176, Germans-28, Polish-26, undefined-69. Private gymnasia: Georgian-1624, Armenians-943, Tatars-23, Russians-446, Greeks-76, Jews-257, Polish-26, Persians-2, Ukrainians-2, undefined-85, English-1, Assyrians-1. Cadet corps, two commercial and reals schools: Georgians-462, Armenians-805, Tatars-70, Russians-771, Greeks-9, Jews-52, Germans-54, Polish-71, Ossetians-1, Georgian Israelis-4, undefined-38”<sup>1</sup>

National composition of students at Tbilisi private gymnasia is given separately: 6. Georgian girls’ gymnasia: Georgians-309. 7. Berozashvili coeducational gymnasium: Georgians-50, Armenians-12, Russians-14. 8. Binalishvili coeducational gymnasium: Georgians-180. 9. Mashchenko and Tsikhomirov gymnasium: Georgians-15, Armenians-28, Russians-48,

---

<sup>1</sup> Central Historical Archive of Georgia (CHAG), fond 1935, description 1, case N249, pp. 1-2.

Tatars-2, Polish-1, Germans-1, Jews-1. 10. Gryaznov coeducational gymnasium: Georgians-6. 11. Lisitsyan coeducational gymnasium: Armenians- 91.<sup>1</sup>

National composition of boys real, commercial and cadet corps. 1. Cadet corps: Georgians-66, Armenians-26, Tatars-14, Russians-273, Ossetians-1, Ingiloy-4, Polish-12, Germans-9, undefined- 3. 2. Commercial I: Georgians-84, Armenians-453, Tatars-33, Russians-78, Polish-13, Germans-18, Jews-21, undefined-16. 3. Commercial II: Goorgians-132, Armenians-138, Tatars-13, Polish-6, Germans-2, Jews-14, Greeks-9. 4. Real: Georgians-180, Armenians-138, Tatars-10, Russians-40, Polish-40, Germans-25, Jews-17, undefined-19“.<sup>2</sup>

The merit of the government of the Democratic Republic of Georgian was that it took a step forward for establishing schools without gender distinction. In this respect, the case N289 consists of a very important information. “The number of students at the 8-Grade Elene Bilanishvili Classical Private Gymnasium in Nadzaladevi. 3rd grade: girls-30, boys-6, 2nd grade: girls-35, boys- 16; 1st grade: girls-27, boys-13, 1st grade (parallel): girls-32, boys-14. Senior preparation division: girls-24, boys-32; Senior preparation division: girls-35, boys-21; Junior preparation division (Georgian): girls-27, boys-23; Junior preparation division (Russian): girls-22, boys-27; Elementary divisions: 1. Georgian elementary: girls-20, boys-10; 2. Russian elementary: girls-12, boys-13. In total, there are 473 students enrolled in school: Georgian-325, Russians-103, Armenians-24, Ossetians-12, Assyrians-6, Greeks-2, Jews-1“. Private Gymnasia for boys, national composition of students in Tbilisi, 17 July 1918. 1. Boys’ Georgian Gymnasium: Georgians-796; 2. Boys’ Theological Gymnasium: Georgians-245; 3. Bilanishvili Coeducational Gymnasium: Georgians-90, undefined-60; 4. Berozashvili Coeducational Gymnasium; 5. Gymnasium for Female Teachers: Georgians-74, Armenians-33, Russians-18, undefined-8 176; 6. Trafimenko Gymnasium: Georgians-25, Armenians-16, Russians-25, Jews-10, Germans-8, Polish-1, Persians-1, Greeks-1; 7. Gryaznov Gymnasium: Georgians-5; 8. New School Gymnasium: Georgians-5, Armenians-97, Russians-5, Jews-2, Polish-1, Tatars-5; 9. Lewandowski Gymnasium: Georgians-63, Armenians-119, Russians-119, Jews-10, Germans-5, Polish-7, Tatars-4; 10. Second Public Gymnasium: Georgians-7, Armenians-5, Russians-9; 11. Gymnasium of Second Group of Teachers: Georgians-6, Armenians-38, Russians-37, Jews-6, Polish-2, Tatars-1, undefined-5; 12. Tevzadze Gymnasium: Georgians-21, Armenians-8, Russians-30, Jews-7; 13. Pushkin Public Gymnasium: Georgians-89, Armenians-248, Russians-69, Jews-5, Germans-4, Polish-2, Greeks-6, Tatars-6, Georgian Jews-35; 14.

<sup>1</sup> Ibid. p. 11.

<sup>2</sup> CHAG, fond 1935, description 1, case N249, p. 19.

Teacher Group Gymnasium: Georgians-14, Armenians-21, Russians-13, Jews-6, Germans-2, Polish-6, Tatars-2; 15. Piragov Real School: Georgians-5, Armenians-4, Russians-17, Tatars-1, undefined-1; 16. Teacher Partnership Gymnasium: Georgians-14, Armenians-17, Russians-33, Tatars-2, undefined-2; 17. Ter-Stepanov Gymnasium: Georgians-3, Armenians-5, Jews-2; 18. Gymnasium for Israelis; Georgians-9, Armenians-52, Russians-19, Jews-207, Germans-4, Polish-3, Tatars-2, Ukrainians-2; 19. Gymnasium for Greeks: Greeks-75; 20. Lisitsyan Gymnasium for Armenians: Georgian-1, Armenians-232, Russians-9, Germans-2, Polish-2<sup>1</sup>.

As for schools in certain regions of Georgia, Georgians were the majority in comparison with the students in Tbilisi. According to the data of 1919, the situation is the following: Poti Boys' Gymnasium: Georgians-280, Armenians-1, Russians-53, other nationalities-47; Poti girls' Gymnasium: Georgians-271, Russians-4; Telavi Boys' Gymnasium: Georgians-279, Russians-5, other nationalities-2; Telavi Saint Nino Gymnasium: Georgians-321, other nationalities-2; Gori Girls' Gymnasium: Georgians-209, Russians-1, nationalities-8; Gori Boys' Gymnasium: Georgians-224, Armenians-78, Russians-46, other nationalities-20. Zestaponi Boys' Gymnasium: Georgians-299, other nationalities-2; Zestaponi Girls' Gymnasium: Georgians-258, others-1<sup>2</sup>.

In addition, Georgian and non-Georgian students were distributed into the gymnasia for girls and boys in the following way: Boys' First Gymnasium 1-4 grades: Georgian-209; Boys' Second Gymnasium: Georgians-225, other nationalities-5; Boys' Third Gymnasium: Georgians-2, Armenians-332, Russians-3, other nationalities-3; Boys' Fourth Gymnasium: Georgians-11, Armenians-152, Russians-94, other nationalities-74; Boys' Fifth Gymnasium: Georgians-48, Armenians-54, Russians-20, other nationalities-11; Boys' Sixth Gymnasium: Georgians-4, Armenians-5, Russians-172, other nationalities-50; Boys' Seventh Gymnasium: Georgians-328, Armenians-1; Boys' Eighth Gymnasium: Georgians-95; 2. Tbilisi Real School (1-4 grades): Georgians-150, Russians-323, other nationalities-120; 3. Saint Nino Girls' Gymnasium: Georgians-195, Armenians-71, Russians-149, other nationalities-30; 4. Tbilisi Governmental Commercial School: Georgians-58; 5. Tbilisi First Commercial School: Georgians-10, Russians-16, other nationalities-222; 6. Girls' First Gymnasium: Georgians-163, Armenians-90, Russians-126, other nationalities-40; Girls' Second Gymnasium: Georgians-210, Russians-223, other nationalities-52; Girls' Third Gymnasium: Georgians-2, Armenians-232, Russians-42, other nationalities-22; Girls' Fourth Gymnasium: Georgians-15, Armenians-21, Russians-116, other nationalities-24; Girls' Fifth Gymnasium: Georgians-0, Armenians-258,

1 CHAG, fond 1935, description 1, case N318, p. 22.

2 CHAG, fond 1935, description 1, case N658, p. 1.

Russians-90, other nationalities-20; Girls' Sixth Gymnasium: Georgians-40, Armenians-84, Russins-21, other nationalities-4; Girls' Seventh Gymnasium: Georgians-157, Armenians-1; Girls' Eighth Gymnasium: Georgians-236, Russian-1, other nationalities-5.<sup>1</sup>

As the document shows, a considerable number of nationalities were represented at Tbilisi schools. That is why the government of Georgia aimed at growing Georgian students at each school. One of the best expressions of this was to introduce the Georgian language as a means of instruction. Redundancy of national minorities created many problems in terms of establishing an education system which would be instructed in the Georgian language. "The Ministry of education has elaborated a study plan for secondary schools of the Republic of Georgia and has already given a relevant order to implement it. There is only a certain issue left about teaching the state language to non-Georgians. The Ministry of Education considers that the Georgian language has to be mandatory in all schools of the Republic. However, as non-Georgians do not speak Georgian and some of them are not going to stay in our country for a long time, it would be impossible to immediately introduce the state language in all classes. For the time being, it will be convenient to introduce it as compulsory in first four grades, while for upper grades it will be only optional. As for the history of Georgia, it has to be mandatory for non-Georgians. As the students do not speak Georgian yet, it should be temporarily instructed in Russian."<sup>2</sup>

In my view, the politics of the government of the Democratic Republic to introduce the Georgian language as a non-compulsory subject in schools for minorities can be considered as a neglect of the state language. The document says the following: "In non-Georgian schools, learning is carried out in a native language of students. The state/Georgian language is not compulsory in primary schools and schools do not teach the language to students if parents or students do not wish to. The same is in Didi Durnuki School where the learning process is in the Armenian language. However, there are villages – Shindisi and Kumisi where Armenians are Gregorian Christians. The native language is Georgian, habits are Georgian, etc."<sup>3</sup> Besides, the government of the Democratic Republic of Georgia, namely, the Parliament "took into account the right of national minorities and guaranteed their interests as far as it was possible. Therefore, by our law giving documents about arbitrator judges and accepting translations free of charge are possible in those places where any national minority constitutes more or less significant part of the population. Only when a majority of a certain community speaks Georgian, paperwork must

---

1 CHAG, fond 1935, description 1, case N658, pp. 3-6.

2 CHAG, fond 1935, description 1, case N453, p. 52.

3 CHAG, fond 1833, description 1, case N77, p. 16.

be conducted also in a language of the majority along with the state language.”<sup>1</sup>

The founding committee of Georgia discussed the issue concerning the wilful opening of schools. During the discussion, Ekvtime Takaishvili pointed out: “As they have opened the schools by means of avoiding the law, we should take urgent precautions to close them. If Armenian schools are propagated, we will be unable to close them: they will be shouting and rowing, and let everyone know that the Georgians closed schools. In the past, Armenian made Georgians armenized and at the moment they are doing the same.”<sup>2</sup>

“For now (1918), there are one normal school for boys of 1st grade, one parish school for girls and four parish schools for both genders in Saingilo, i.e. six schools in total. Since the region was captured by Azerbaijan, the schools were closed at the beginning of April, except the normal school for boys; the teachers are left without salaries and leave in poverty. Despite the state of Zakatala region and Saingilo in particular have not been defined yet, the Ministry of Education thinks that it is necessary to take care of Saingilo schools and in its turn asks the Council of Ministers to set aside 20250 maneti from 1 April to 31 December of this year”<sup>3</sup>

According to the data of 1918, there were the following schools in village Kakhi: 1. normal school, 2. girls’ parish school and co-ed parish schools, 3. in Alibeglo, 4. In Kotoklo and 5. In Meshabashi.<sup>4</sup>

The Ministry of Education included the sum of 12 779676 in the 1920 budget for delivering it to the Ministry of Education of Abkhazia. Article 4. 1) In order to send young people abroad for improving their level of knowledge, the commissariat demands 1 032 000 maneti. For this purpose, the founding committee has put away 5 million maneti until the end of this year for the entire Republic, regardless of regions and their inhabitants. This amount of money is 10 million per year and the inhabitants of Abkhazia have to be granted with scholarships taken from this sum by the common rule. Hence, a separate credit will not be necessary for this task. Article 2. Support for secondary schools: 581 962 maneti and 50 kapeiki. The Ministry of Education allots quite a lot of money to support secondary schools in Abkhazia, such as Ochamchire Gymnasium and Gori Real School. If the allotment of 581 962 maneti and 50 kapeiki is conditioned by local circumstances, a well-grounded report will be needed clarifying the necessity of extra amount of money. Article 3. Support for out-of-class education 100000 maneti. For this purpose, 2 million maneti will be shortly allotted. Of course, one part of it will be spent for Abkhazia by the common

---

1 Newspaper Ertoba, 1919, N17, p. 1.

2 CHAG, fond 1833, description 1, case N302, p. 10.

3 CHAG, fond 1935, description 1, case N428, p. 2.

4 Ibid. p. 3.

rule. Article 4. For purchasing textbooks and school instruments – 100000. It is possible to allot this sum of money if it is convenient to cope with this issue at the present time, mostly for purchasing instruments. Article 7. Support for poor students in middle and lower grades – 50 000 maneti. The Ministry has two amounts of money for this means: 200 000 maneti for a scholarship for students from outer regions and 150 000 for fees for middle and lower grades. We can help poor students with this money. Article 8. For organizing courses for teachers of Abkhazia - 150 000. Article 9. For arranging a teachers' house - 88 000.<sup>1</sup>

The Democratic Republic of Georgia put a special paragraph in the Constitution which referred to national minorities: “The state has to regulate the life of national minorities so that each culture can flourish better. Education is the greatest means for the elevation of culture.” The fundamental principle in the 12th chapter of this project of the Constitution obviously implies that universal education and all those measures stipulated in this part of the Constitution will be envisaged for all nations. The state will not differentiate between Greeks and Jews because cultural assimilation and its deepening is easy and fruitful only through a mother tongue. The state opens schools for all children regardless of their nationalities and children study in schools in their mother tongue. The quantity of schools is not planned. The number of schools will be determined based on the quantity of children. There is a complete national equality in school education.<sup>2</sup>

The project on national minorities proposed by P. Sakvarelidze gives us an opportunity to conclude: 1. Independent political, socio-economic and cultural development of any national minority of the Republic of Georgia cannot be restricted, especially to study and grow up with his/her mother tongue and to manage national and cultural activities. Everyone has a right to write, print and speak in his/her native language. 3. Every national minority of the Republic of Georgia has a right to set up a democratically elected union, organize, carry out, present and protect its cultural activities within the limits of constitutional laws. 6. Every citizen of the Republic of Georgia has an equal right to be appointed to political, public, military, urban and rural positions. 7. With the money obtained for education, nationally mixed local governance is responsible to establish schools and cultural and educational institutions in accordance with the proportion of national composition of citizens. 11. Apart from the state language, a local official or a judge has to speak a national minority language. 13. A non-Georgian MP who does not speak the state language can deliver a speech to the Parliament in his/her mother tongue.<sup>3</sup>

---

1 CHAG, fond 1935, description 1, case N835, p. 8.

2 CHAG, fond 1935, description 1, case N508, p. 2.

3 Ibid. p. 16.

We should note that the National Council of Armenians in Georgia had 51 primary and secondary nationalized schools and it was planning to open 37 more schools.<sup>1</sup>

On the territory of Georgia, in Akhalkalaki and Akhaltsikhe administrative units, there were 21 primary schools for Muslim population the number of which amounted to approximately 150 000. "Out of them today exist only 9 schools, 7 of them are in Borchalo administrative unit, one is in Tbilisi and one is in Telavi. Others are in Akhaltsikhe and Akhalkalaki districts, although none of them is functioning either due to past events or because of lacking relevant teachers, e.g., in Borchalo administrative unit."<sup>2</sup>

In his memoirs, Isidore Ramishvili writes: "I wanted many Muslim Georgian children to enter Georgian schools. When a Georgian school was first opened in Batumi, Mose Natadze appeared to be a teacher who was later remembered with love. He did a great job in Batumi by integrating Muslim students into Georgian schools. During his career, there were many Muslims in schools. I followed the path Isidore Ramishvili paved and I got on close terms with influential persons, mostly with the Muslim clergy because they were very powerful, and have influence on people. I gained their sympathy and trust. Thus, the number of Muslim students increased in our schools. They had their own teacher for religion; otherwise, they were like Christian students. We also helped to bring them together."<sup>3</sup> As we can observe, national minorities had a great opportunity for free social, economic and cultural development, for living together harmoniously with Georgians, and for civil integration. Ethnic minorities in Georgia founded their national councils. Political organizations and associations that sprang up on the basis of ethnicity used to function without any restriction, e.g., Armenian Dashnaksutyun, the Muslim Group and the Democratic group of Greeks; there were 80 Armenian schools, 60 Russian schools, 31 Azerbaijani schools, Abkhazian and Ossetian primary schools, etc. Most of them were financed by the state budget.<sup>4</sup>

According to the draft law on building schools upon the national foundation in the Democratic Republic of Georgia, we can trace the following: "1. On its territory, the state supports on its own account certain number of schools for different nationalities in which education is conducted in native languages. 2. In Georgian public schools, education must be conducted in the Georgian language for all grades from the beginning of 1918/19 academic year. Remark: the Ministry of Education is obliged to finalize the implementation of the law of the second article not

---

1 CHAG, fond 1935, description 1, case N937, p. 13.

2 CHAG, fond 1935, description 1, case N767, p. 2.

3 I. Ramishvili, *Memoirs*. Prepared for publication, prefaced and supplemented with biographical notes by Gocha Saitidze and Ketevan Ramishvili. Tbilisi: Artanuji, 2012, p. 276.

4 O. Janelidze. *The Democratic Republic of Georgia 1918-1921*. Tbilisi, 2018, p. 42.



later than within two years in those schools where due to some obstacles education for all grades was not conducted in Georgian from the very beginning. 3. An appropriate institution of each nation in accordance with the Ministry of Education carries out the activities related to teaching in native languages at public schools for national minorities and to relying education on the national foundation.”<sup>1</sup>

Headquarters of the People’s Guard of Station (tramway) district was established at the beginning of 1917. Now the district is in the tram park. The headquarters elected on 17 July 1919 consists of seven persons: 1. Ap. Dumbadze 2. Tedore Vasadze 3. Giorgi Jvarsheishvili 4. Iason Chachua 5. Ivane Kantidze 6. M. Soselia 7. Dav. Makharadze. The first three persons are included in the Presidium. There are 304 guardsmen in total, among them: tramway workers – 206 people, members of servants union – 49, workers of railway printery – 21, members of Georgian central cooperative union – 15, post personnel – 11, unemployed – 2. Nationalities: Georgians-260, Armenians-21, Russians-7, Ossetians-6, Muslims-4, Jews-1, other nationalities-4. Party affiliation: members of Social Democratic Labour Party of Georgia - 29, members of Socialist Federalist Revolutionary Party-12. On the 13th of 1920, a reserve rearguard of the People’s Guard was established. Party comrades are armed – 194 people in total, among them: workers of railway printery-10, workers of provision committee-16, and unemployed-5. Their national composition: Georgian-168, Armenian-11, Muslim-9, Russian-6, Ossetian-3, German-2, Greek-1, Assyrian-1.<sup>2</sup>

There are 2000 members in the second district of the Tbilisi committee. According to nationalities, they are allocated as the following: Jews-4, Greeks-4, Muslims-7, Ossetians-38, Russians-50, Armenians-150, other nationalities - up to 30 people, and the rest are Georgians - up to 1750 people. According to profession, they are allocated as the following: educated professionals – up to 200 people, merchants - up to 240 people, workers - up to 650 people. According to education: graduates-18, have had secondary education-64, literate – up to 1200 people, the rest are illiterate.<sup>3</sup>

I have to touch upon educational and vocational organizations in Georgia which were quite numerous at the beginning of the 20th century. Their main task was to strengthen education in wider strata of society. “According to the data of 11 March 1910, I would like to let you know that as a result of observations of the district (except for Batumi and Poti) I am responsible for, there are educational and vocational organizations. 1. The city of Sokhumi – educational societies: a) Society for the Spreading of Literacy among Georgians, Chair - Maria Anchabadze. b) Society for

1 CHAG, fond 1935, description 1, case N34, p. 34.

2 CHAG, fond 1826, description 1, case N5, p. 17.

3 Ibid. p. 19.

Spreading of Education among Abkhazians, Chair is Elena Sologub, wife of the Sokhumi mayor. c) Sokhumi Mother University Society, Chair – Evgenia Simonova. d) Sokhumi Greek Society, Chair – Giorgi Zagrafopulo. 2. Vocational: a) Sokhumi Agricultural Society, Chair Vasil Markowicz, an experienced professional of botanic and state-owned garden. b) Sokhumi Partnership, Chair – Golashewski. 3. Kutaisi educational societies: a) Kutaisi Branch of Society for the Spreading of Literacy among Georgians, Chair – Giorgi Zdanowicz. b) Kutaisi People’s University Society, Chair – Mose Kikodze. 4. Professional: a) Agricultural Society “Kokhida”, Chair – Ioseb Kutateladze. b) Kutaisi Amateurs of Natural Science, Chair is Semyonov, Director of People’s School. c) Illegal Organization in Kutaisi, Chairs – Kobakhidze and Demuria. 5. The Kvirila educational organizations: a) Chiatura People’s University Society, Chair – Nikoloz Razmadze. b) Chiatura Branch of Society for the Spreading of Literacy among Georgians, Chair – Ivane Abashidze. 6. Chiatura professional organizations: a) Association Office of Small Business Owners, Chair Aleksandre Gamrekeli.<sup>1</sup> Batumi district has the following legal vocational and educational societies: 1. Batumi People’s University Society. 2. Batumi Branch of Society for the Spreading of Literacy among Georgians of the Caucasus Viceroyalty. 3. Batumi Greek Cultural and Educational Society. 4. Armenian Catholic Educational Society. 5. Batumi Artel of Boilermakers-Workmen. 6. Batumi Artel of Workmen of Achara. 7. Batumi Customers Society called the “Black Sea”.”<sup>2</sup>

In addition, there were the following societies: 1. Historical and Ethnographic Society. Members: Iustine Abuladze, Sergi Gorgadze, Polievktov. 2. Georgian Organization “Ganatileba”. Members: N.P. Baratova, N.G. Eristavi, P.K. Kurdiani, E.G. Meskhi, An. Pavlieva, A.A. Pagava, An. Tumanishvili-Tsereteli, Kalistrate Tsintsadze, Mose Janashvili, Davit Karichashvili, Aleksandre Kipshidze, Al. Sarajishvili. 3. Georgian Organization of Fiction. Members: Shio Dedabrishvili, Simon Kipiani, Constantine Minaev, Giorgi Rtskhiladze, Irodion Khositashvili.<sup>3</sup> 4. Caucasus Agrucultural Society. Members: Arghutinsky, Petre Gruzinky, Eiranov, Ioseliani, Vasil Rtskhiladze, Japaridze, Kalandadze, Petre Melia, Nikita Talakvadze. 5. Caucasus Geographic Society. Members: Weidenbaum, Glasen, Zelenoy, Pigarev, Regewicz, Satunin, Taratinob, Tkachev. 6. Caucasus Legal Society: Boris Brodsky, Giorgi Gvazava, G. Kudrewicz, Kusikov, Limerman, Tsoviaonov, Juzindkii.<sup>4</sup> 7. Tbilisi New Club. Members: M.I. Jambakur-Orbeliani, A.A. Abkhazi, N.Z. Jorjadze, V.V. Sidamon-Eristavi, Kaikhosro Kavtaradze, S. Kldiashvili, Gr. V.A. Korinteli, E.I. Orbeliani, P.R. Surguladze. 9. Religious-

1 CHAG, fond 153, description 1, case N19241, p. 131.

2 Ibid. p. 133

3 Ibid. pp. 15-17.

4 Ibid. pp. 19-15.

Philosophical Society in Tbilisi. Members: Tel-Aleksandrov, Evgeny V. Andreev, Aleksandre Benediktowicz, Kobiev, Lomidze, Dimitri Lupandin, Elena Nakashidze, Arnold Rudzianki, Nik. Tsitelov. 10. Tbilisi Journalists Society. Members: Osip Buckstein, Petre Geleishvili, Nikoloz Eliava, Aleksandre Starowski, Iv. Sundukyan.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Ibid. pp. 26-45.



**მაკა ხუციშვილი**

ვარშავის უნივერსიტეტი,  
პოლონეთი  
სორბონის უნივერსიტეტი,  
საფრანგეთი  
m.khutsishvili@student.uw.edu.pl

**მეოცე საუკუნის აჩრდილური ომის შემდგომ  
ნიდერლანდებში**

ნიდერლანდები ერთ-ერთი ქვეყანაა, რომელმაც ვერ შეძლო თავი აერიდებინა ნაცისტური ოკუპაციისთვის, რომელიც ხუთი წლის განმავლობაში გაგრძელდა, 1940 წლის მაისიდან 1945 წლის მაისამდე.

ნაცისტური ოკუპაციის პერიოდი ჰოლანდიის ეროვნული მეხსიერების მნიშვნელოვანი ელემენტია, რომელსაც მემორიალები ეძღვნება.

**საკვანძო სიტყვები:** მეორე მსოფლიო ომი, ნიდერლანდები, იდენტობა

მე-20 საუკუნის მოვლენებმა ევროპაში საკმაოდ მტკივნეული და ანტაგონისტური მოვლენები დატოვა, რაც დღევანდელი იდენტობის წარმოჩენაში გადამწყვეტ როლს თამაშობს.

უმნიშვნელოვანესია ნაცისტური და სტალინური ტოტალიტარიზმის მოვლენები ევროპის მრავალი ქვეყნის კოლექტიური მეხსიერებისთვის, სადაც ეს რეჟიმები არსებობდა. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობა აქვს მემორიალების, მუზეუმების, აკადემიური კვლევების სპეციალური ინსტიტუტების შექმნას.

იდენტობისთვის ძალზე მნიშვნელოვანია ეროვნული მეხსიერების ძირითადი ელემენტების გამოვლენა. კოლექტიური მეხსიერების ერთ-ერთი ასეთი ძირითადი ელემენტი ნიდერლანდებში ნაცისტური ოკუპაციის პერიოდია. მთავარი შეკითხვა: როგორია ნიდერლანდების მიდგომა და ხსოვნის პოლიტიკა ნაცისტური რეჟიმისა და ჰოლოკოსტის მიმართ? სტატიაში წარმოდგენილი იქნება, თუ როგორ ინახება და აღიქმება ეს პერიოდი ჰოლანდიელი ხალხის

მეხსიერებაში.

ნაცისტური ოკუპაციის ხსოვნა ნიდერლანდებში

ნიდერლანდები ერთ-ერთი ქვეყანაა, რომელმაც ვერ შეძლო თავი აერიდებინა ნაცისტური ოკუპაციისთვის, რომელიც ხუთი წლის განმავლობაში გაგრძელდა, 1940 წლის მაისიდან 1945 წლის მაისამდე.

ნაცისტური ოკუპაციის პერიოდი ჰოლანდიის ეროვნული მეხსიერების მნიშვნელოვანი ელემენტია, რომელსაც მემორიალები ეძღვნება.

ნაცისტური ოკუპაციის შემდეგ ძალიან მალე მთავრობამ და დედოფალმა ვილჰელმინამ დატოვეს ქვეყანა და ლონდონში გაემგზავრნენ. დედოფალმა ხალხს ნაცისტების წინააღმდეგ ბრძოლის გაგრძელებისკენ მოუწოდა. დედოფალიც და მთავრობაც ფიქრობდა, რომ ომის მოგონებანი და ისტორია მტერს არ უნდა გაეყალბებინა. ომის დროსაც კი, დევნილმა მთავრობამ ლონდონიდან, კერძოდ განათლების მინისტრმა ხალხს რადიოთი მოუწოდა, რომ დაეწერათ დღიურები, აღეწერათ მათი ემოციები, ომის ყოველდღიური ცხოვრება, რადგან, მისი თქმით:

ისტორია არ შეიძლება დაიწეროს მხოლოდ ოფიციალური გადანაცვლებებისა და დოკუმენტების საფუძველზე... თუკი ჩვენმა შთამომავლებმა სრულად უნდა გაიგონ, რისი გადატანა და გადალახვა მოგვიწია ჩვენ, როგორც ერს ამ წლების განმავლობაში, მაშინ ჩვენ ნამდვილად გვჭირდება უბრალო დოკუმენტები - დღიურები და წერილები.<sup>1</sup>

ყველა ეს დღიური განთავსებული იყო ომის, ჰოლოკოსტისა და გენოციდის კვლევების (NIOD) ინსტიტუტში, რომელიც 1945 წელს, ქვეყნის განთავისუფლებიდან სამი დღის შემდეგ, ამსტერდამში დაარსდა, და რომელსაც თავდაპირველად ომის დოკუმენტაციის სახელმწიფო ინსტიტუტი ეწოდებოდა. ეს პირველი ასეთი ინსტიტუტი იყო ევროპაში.

NIOD ინსტიტუტი არის ნიდერლანდების სამეფო ხელოვნებისა და მეცნიერების აკადემიის ინსტიტუტი, რომელიც აწარმოებს აკადემიურ კვლევებს მეორე მსოფლიო ომის, ნაცისტური ოკუპაციის, ჰოლოკოსტის შესახებ, აწყობს გამოფენებს, საჯარო დისკუსიებს, ლექციებს და აქვეყნებს პუბლიკაციებს. ამიტომ ის აკადემიურ დონეზე ინახავს ნაცისტური ოკუპაციის მეხსიერებას.

თანდათან დაიწყო წინააღმდეგობის მოძრაობა, ჯერ სტუდენტებმა დაიწყეს პროტესტი უნივერსიტეტებში, შემდეგ კი ამას მუშათა გაფიცვები მოჰყვა, რამაც ხელი შეუშალა მათ გერმანიაში კა-

<sup>1</sup> საქართველოს კომიტეტი ჰოლოკოსტის შესახებ, ანა ფრანკი და დღიურების სხვა ავტორები ჰოლოკოსტის დროს. ხელმისაწვდომია <https://holocaust.georgia.gov/blog-post/2015-07-01/anne-frank-and-other-diarists-during-holocaust>

ტორლაში გადასახლებას.<sup>1</sup>

ამსტერდამში არის წინააღმდეგობის მუზეუმი Verzetmuseum., რომელიც ეძღვნება ნაცისტური ოკუპაციის პერიოდს. მუზეუმი 1984 წელს დაარსდა და 1876 წელს აშენებულ შენობაშია განთავსებული. შენობაზე დავითის ვარსკვლავია გამოსახული. სხვადასხვა დროს იგი ებრაული კულტურის ცენტრს და სინაგოგას წარმოადგენდა.

მუზეუმის გამოფენა მოიცავს წინააღმდეგობის ყველა ფორმას: გაფიცვებს, შეიარაღებულ წინააღმდეგობას და სამალავში მყოფ ადამიანებს. Verzetmuseum ასახავს იმ პერიოდის ყველაზე მტკივნეულ მომენტებს: შიმშილის ზამთარს 1944-45 წლებში, ნაცისტების წინააღმდეგ მებრძოლ სამ მოზარდ გოგონას, პირად წერილებს, დღიურებს, სხვადასხვა დოკუმენტებს, საბავშვო მუზეუმს. მუზეუმში ასევე წარმოდგენილია ნარატივი ადამიანების შესახებ, რომლებიც თანამშრომლობდნენ ნაცისტებთან, ასევე წარმოდგენილია ადამიანები, რომლებიც ნეიტრალურ პოზიციას იჭერდნენ.

1944-45 წლების ჰოლანდიურმა შიმშილის ზამთარმა ოცი ათასი ადამიანი შეიწირა. ეს არის ყველაზე მტკივნეული მოგონება, რომლის დროსაც ადამიანები ტიტების ბოლქვებსაც კი ჭამდნენ. გადარჩენილებს ახსოვთ ეს საშინელებები.<sup>2</sup>



ჰოლანდიის წინააღმდეგობის მუზეუმი ამსტერდამში  
გადაღებულია მაკა ხუციშვილის მიერ  
The Dutch Resistance Museum in Amsterdam

Credit: Maka Khutsishvili

1 ჰოლანდიის მოქალაქეები ნაცისტური ოკუპაციის წინააღმდეგ, 1940-1945. ხელმისაწვდომია <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/dutch-citizens-resist-nazi-occupation-1940-1945>

2 მოწმის ისტორია - შიმშილის ზამთარი. ხელმისაწვდომია <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/p0137xh7>

ანა ფრანკმა ოჯახთან ერთად სახლის სხვენში 25 თვე გაატარა.<sup>1</sup> თექვსმეტი წლის გოგონა ჰოლოკოსტის ერთ-ერთი საკულტო სიმბოლოა. ანა ფრანკის სახლი ამსტერდამში არის მოგონებათა ადგილი, სადაც მნახველთა რიგი არ წყდება. მოგონებათა ეს ადგილი ერთგვარი ილუსტრაციაა არა მხოლოდ ნიდერლანდებში მცხოვრები დევნილი ებრაელების, არამედ მთლიანად ევროპელი ებრაელების ჰოლოკოსტის შესახებ.

მუზეუმის აღმასრულებელი დირექტორი რონალდ ლეოპოლდი ანა ფრანკის სახლის მისიის შესახებ წერს:

ანა ფრანკის სახლი და დღიური არა მხოლოდ გვახსენებს ანა ფრანკს და მისი დროის ისტორიას, ისინი ასევე მოგვიწოდებენ, რომ გვახსოვდეს, ავიმალლოთ ცნობიერება და მნიშვნელობა შევძინოთ ჩვენს ანმყოს.

მეორე მსოფლიო ომისა და ჰოლოკოსტის ისტორიიდან ერთ-ერთი მთავარი გაკვეთილი არის ალბათ იმის გაგება, რომ ეს ყველაფერი ადამიანთა ნამოქმედარი გახლდათ: გარიყვა, დევნა და დეპორტაცია და, საბოლოოდ, ექვსი მილიონი ებრაელის მკვლელობა. სახლის სიცარიელე სწორედ ამას ასახავს. სახლის დათვალირებისას სტუმრები იმის ანარეკლს ხედავენ, რაც აღარ არის, რაც ომის დროს განზრახ განადგურდა. და ისინი საკუთარ თავზე გრძნობენ, რომ ეს დაკავშირებული იყო სხვა, მათივე მსგავს ადამიანებთან; ადამიანებთან, რომელთაგან ზოგი იყო მსხვერპლი, ზოგიც ბოროტმოქმედი ან ბოროტმოქმედთა დამხმარე, ზოგიც კი მონღე, რომელიც უბრალოდ თვალს ადევნებდა ყველაფერს, მაგრამ არაფერში ერეოდა.

ასე რომ, ისტორიულ კონტექსტში, ანა ფრანკის სახლი ცხადყოფს, დღესაც კი სადამდე შეიძლება მიგვიყვანოს ანტისემიტიზმმა, რასიზმმა და დისკრიმინაციის ექსტრემალურმა ფორმებმა.<sup>2</sup>

1 ნინა სიგალი, ვინ ანა ფრანკი? მუზეუმები ებრძვიან უმეცრებას ჰოლოკოსტის შესახებ, The New York Times. იხილეთ. <https://www.nytimes.com/2017/03/21/arts/design/anne-frank-house-anti-semitism.html>

2 რონალდ ლეოპოლდი, ისტორია აქ და ახლა. იხილეთ. <https://www.annefrank.org/en/about-us/who-we-are/history-here-and-now/>



ანა ფრანკის სახლი ამსტერდამში  
გადაღებულია მაკა ხუციშვილის მიერ  
Anne Frank House in Amsterdam  
Credit: Maka Khutsishvili

ჰოლოკოსტის მსხვერპლთა ყველაზე დიდი რაოდენობა დასავლეთ ევროპის მასშტაბით არის ნიდერლანდებში.<sup>1</sup> მიმდინარე წლის სექტემბერში, მეფე ვილემ-ალექსანდრემ და პრემიერ მინისტრმა მარკ რუტემ ამსტერდამში გახსნეს ჰოლოკოსტის ეროვნული ძეგლი, რომელიც პოლონელ-ამერიკელი არქიტექტორის დანიელ ლიბესკინდის მიერ არის შექმნილი. ძეგლი 102,000 აგურისგან შედგება და თითოეულ მათგანზე დაღუპულთა სახელებია ამოტვიფრული, მათ შორის სინტი და რომა. ნიდერლანდების პრემიერ-მინისტრმა მარკ რუტემ ძეგლის გახსნის ცერემონიაზე სიტყვით გამოსვლისას წარმოთქვა: ეს მონუმენტი ამბობს: არა, ჩვენ თქვენ არ დაგივიწყებთ. არა, არ დავუშვებთ, რომ თქვენი სახელები წაიშალოს. არა, ბოროტებას არ ეკუთვნის საბოლოო სიტყვა.<sup>2</sup>

1 ნინა სიგალი, ანა ფრანკის მიღმა: ჰოლანდიელები ყვებიან თავიანთი სრული ჰოლოკოსტის ისტორიას, The New York Times. იხილეთ <https://www.nytimes.com/2016/07/18/world/europe/beyond-anne-frank-the-dutch-tell-their-full-holocaust-story.html>

2 ჰოლანდიური ჰოლოკოსტის მემორიალი მრავალწლიანი სამართლებრივი ჩიხის





ჰოლოკოსტის ეროვნული ძეგლი ამსტერდამში

წყარო: <https://edition.cnn.com/travel/article/netherlands-holocaust-memorial-scli-intl/index.html>

National Holocaust Monument in Amsterdam

Source:<https://edition.cnn.com/travel/article/netherlands-holocaust-memorial-scli-intl/index.html>

ამსტერდამში ასევე შეგიძლიათ იპოვოთ დაბრკოლების ქვები. ეს პროექტი ზოგადად ჰოლოკოსტს გვახსენებს მთელს ევროპაში და არა მხოლოდ ნიდერლანდებში.



შემდეგ იხსნება. იხილეთ <https://www.dw.com/en/dutch-holocaust-memorial-opens-after-years-long-legal-deadlock/a-59231217>

სურათზე ნაჩვენებია ებრაული ოჯახისადმი მიძღვნილი დაბრკოლების ქვები, რომლებიც მე გადავიღე მათი რეზიდენციის წინ, ამსტერდამის ცენტრალურ უბანში. ამ დიზაინის შემქმნელია გერმანელი მხატვარი გიუნტერ დემნიგი<sup>1</sup>.

ამსტერდამის ჰოლოკოსტის ეროვნული მუზეუმი ამჟამად რესტავრაციის პროცესშია და დროებით დაკეტილია. მუზეუმი ასახავს დეპორტაციას, თავგანწირვას, გამბედაობას და ასევე კოლაბორაციონიზმს. ჰოლანდიურ საზოგადოებაში ჯერ კიდევ არასასიამოვნოა საუბარი იმაზე, რომ ზოგიერთი ჰოლანდიელი ადამიანი ებრაელების დევნას ეხმარებოდა ნიდერლანდებში. „ჰოლანდიელები არ მალავდნენ ებრაელებს.“<sup>2</sup>

### შეჯამება

ხსოვნა როგორც ეროვნული იდენტობის, ისე სახელმწიფოებრიობის განუყოფელი ნაწილია. არა აქვს მნიშვნელობა ისტორიული წარსული სამარცხვინოა თუ გმირული, მას შენახვა და გაცნობიერება სჭირდება. მით უმეტეს, თუ ეს ისტორია ძალიან მტკივნეულია, ჩადენილი არაადამიანური სისასტიკე სიღრმისეულად უნდა განალიზდეს და გაცხადდეს, თუ როგორ მოხდა ის, რაც აღარასოდეს უნდა განმეორდეს.

ეს ბნელი ისტორია, რომელიც ჯერ კიდევ აჩენს კითხვებს და ემოციებს - ხელს უწყობს მომავლისადმი ერთგულებასა და სიფხიზლეს. მეხსიერების პოლიტიკა მნიშვნელოვანი გამოწვევაა ისეთი ქვეყნისთვის, როგორიც საქართველოა, რომელიც საბჭოთა ტოტალიტარული რეჟიმისა და ტერორის ქვეშ 70 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა და ეს რეჟიმი ნაციზმზე არანაკლებ მკაცრი გახლდათ.

სრულიად ვეთანხმები გერმანელ პროფესორს ალეიდა ასმანს, რომელიც თვლის, რომ ჩვენ დავტოვეთ მეოცე საუკუნე, მაგრამ ამ საუკუნეს არ დავუტოვებიათ ჩვენ.

1 სტოლპერშტეინი ბერლინში. იხილეთ <https://www.stolpersteine-berlin.de/en/node/1>

2 კაცობრიობა მოქმედებაში, საყრდენი მითი ნიდერლანდებისთვის: მეორე მსოფლიო ომი და ჰოლანდიელი ებრაელების მსხვერპლად შეწირვა. იხილეთ [https://www.humanityinaction.org/knowledge\\_detail/a-founding-myth-for-the-netherlands-the-second-world-war-and-the-victimization-of-dutch-jews/?lang=pl](https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/a-founding-myth-for-the-netherlands-the-second-world-war-and-the-victimization-of-dutch-jews/?lang=pl)

**MAKA KHUTSISHVILI**University of Warsaw,  
PolandSorbonne University,  
France

m.khutsishvili@student.uw.edu.pl

## **THE SHADOWS OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE POST-WAR NETHERLANDS**

The Netherlands was one of the countries that could not escape the Nazi occupation, which lasted for five years from May 1940 to May 1945.

The period of Nazi occupation is an important element of the Dutch national memory, to which memory sites are dedicated.

**KEYWORDS:** World War II, Netherlands, identity

**T**he events of the 20th century left quite painful and antagonistic memories in Europe, which play a crucial role in the representation of today's identity.

The memory of Nazi and Stalinist totalitarianism is central to the collective memory of many European countries, where these regimes existed. In this regard, memory sites, museums, the establishment of special institutes for academic research is of great importance.

It is very significant for identity to bring out the basic elements in the national memory. One such key element of collective memory in the Netherlands is the period of Nazi occupation. Main question: What is the approach and memory politics in the Netherlands towards the Nazi regime and the Holocaust? The article will present how this period is kept and perceived in the memory of the Dutch people.

Memorializing the Nazi occupation in the Netherlands

The Netherlands was one of the countries that could not escape the Nazi occupation, which lasted for five years from May 1940 to May 1945.

The period of Nazi occupation is an important element of the Dutch national memory, to which memory sites are dedicated.

Very soon after the Nazi occupation, the government and Queen Wilhelmina left the country and went to London. The Queen called on the

people to continue the fight against the Nazis. Both the Queen and the government thought that the memory and history of the war should not be falsified by the enemy. Even during the war, the exiled government in London, namely the Minister of Education called on the people to write diaries over the radio, describing their emotions, the daily life of the war, because, according to him:

History cannot be written on the basis of official decisions and documents alone... If our descendants are to understand fully what we as a nation have had to endure and overcome during these years, then what we really need are ordinary documents -- a diary, letters.<sup>1</sup>

All of these diaries were housed in the NIOD Institute for War, Holocaust, and Genocide studies established in 1945 in Amsterdam three days after the liberation of the country, originally called the State Institute for War Documentation. It was the first institution of its kind in Europe.

The NIOD institute is an institute of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences that conducts academic research on World War II, the Nazi occupation, the Holocaust, organizes exhibitions, public discussions, lectures, and publishes publications. Therefore, it keeps the memory of the Nazi occupation at the academic level.

The resistance movement began gradually, at first students started protesting in universities, and then worker's strikes followed, which prevented them from being deported to forced labor in Germany<sup>2</sup>.

There is a Resistance Museum in Amsterdam, dedicated to the period of Nazi occupation – Verzetsmuseum. The museum was founded in 1984 and is housed in a building built in 1876. The building with the Star of David at various times served as a center for Jewish culture and a synagogue.

The museum exhibition covers all forms of resistance: strikes, armed resistance, and people into hiding. Verzetsmuseum depicts the most poignant moments of the period: the hunger winter in 1944-45, three fighting teenage girls against the Nazis, personal letters, diaries, various documents, junior museum for children. The museum also features a narrative about people who collaborated with the Nazis, as well as people who stayed neutral.

The Dutch Hunger Winter of 1944-45 had killed twenty thousand people. It is the most painful memory during which people even ate tulip bulbs. Survivors remember the horrors<sup>3</sup>.

---

1 Georgia commission on the Holocaust, Anne Frank and other diarists during the Holocaust. Available at <https://holocaust.georgia.gov/blog-post/2015-07-01/anne-frank-and-other-diarists-during-holocaust>

2 Dutch Citizens Resist Nazi Occupation, 1940-1945. Available at <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/dutch-citizens-resist-nazi-occupation-1940-1945>

3 Witness History – the Hunger Winter. Available at <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/p0137xh7>

The family of Anne Frank spent 25 months with her family in the attic of the house<sup>1</sup>. A sixteen-years-old girl is one of the iconic symbols of the Holocaust. The Anne Frank House in Amsterdam is a memory place, where a continuous line of visitors stands. This memory place is a kind of illustration not only of the persecuted Jews living in the Netherlands, but also of the Holocaust of the European Jews as a whole.

Museum Executive Director Ronald Leopold writes about the mission of Anne Frank House:

The Anne Frank House and the diary do not only remind us of Anne Frank and the history of her time, they also invite us to reflect on, raise our awareness of and give meaning to our own times.

One of the key lessons from the history of the Second World War and the Holocaust is perhaps the insight that it was all the work of human beings: the exclusion, the persecution and deportation, and ultimately the murder of six million Jews. The emptiness of the house reflects this. Walking through the house, visitors see the reflection of what no longer is, of what was deliberately destroyed during the war. And they experience that this had to do with 'people like you', who were victims, perpetrators, helpers or bystanders.

So within the historical context, the Anne Frank House makes it clear where anti-Semitism, racism and discrimination in extreme forms can lead, even today<sup>2</sup>.

The highest number of Holocaust victims is in the Netherlands across Western Europe<sup>3</sup>. In September of this year, King Willem-Alexander and Prime Minister Mark Rutte unveiled the National Holocaust Monument in Amsterdam, designed by a Polish-American architect Daniel Libeskind. The monument consists of 102,000 bricks and the names of the victims are engraved on each of them, including Sinti and Roma. The Dutch Prime Minister Mark Rutte said in a speech at the opening ceremony of the monument: This monument says: No, we will not forget you. No, we will not allow your names to be erased. No, evil does not have the last word<sup>4</sup>.

---

1 Nina Siegal, Anne Frank Who? Museums Combat Ignorance About the Holocaust, The New York Times. Available at <https://www.nytimes.com/2017/03/21/arts/design/anne-frank-house-anti-semitism.html>

2 Ronald Leopold, History in the Here and Now. Available at <https://www.annefrank.org/en/about-us/who-we-are/history-here-and-now/>

3 Nina Siegal, Beyond Anne Frank: The Dutch Tell Their Full Holocaust Story, The New York Times. Available at <https://www.nytimes.com/2016/07/18/world/europe/beyond-anne-frank-the-dutch-tell-their-full-holocaust-story.html>

4 Dutch Holocaust memorial opens after years-long legal deadlock. Available at <https://www.dw.com/en/dutch-holocaust-memorial-opens-after-years-long-legal-deadlock/a-59231217>

You can also find stumbling stones in Amsterdam. In general, this project is reminiscent of the Holocaust throughout Europe, not just in the Netherlands.



The picture shows the stumbling stones dedicated to a Jewish family I photographed in front of their residence in the central district of Amsterdam. The creator of this design is the German artist Gunter Demnig<sup>1</sup>.

Amsterdam National Holocaust Museum is currently under restoration and is temporarily closed. The concept of the museum is based on deportation, self-sacrifice, courage, and also collaborationism. It is still somewhat uncomfortable in Dutch society to speak about the fact that some of the Dutch helped carry out the persecution of the Jews in the Netherlands. "The Dutch did not hide the Jews?"

#### Conclusion

Memory is an integral part of both national identity and statehood. The historical past does not matter if it is shameful or heroic needs to be

1 Stolpersteine in Berlin. Available at <https://www.stolpersteine-berlin.de/en/node/1>

2 Humanity in Action, A Founding Myth for the Netherlands: The Second World War and the Victimization of Dutch Jews. Available at [https://www.humanityinaction.org/knowledge\\_detail/a-founding-myth-for-the-netherlands-the-second-world-war-and-the-victimization-of-dutch-jews/?lang=pl](https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/a-founding-myth-for-the-netherlands-the-second-world-war-and-the-victimization-of-dutch-jews/?lang=pl)

kept and analyzed. Especially if this history is very painful, the inhumane atrocity committed must be in-depth analyzed and shown the way how it happened so that it will never happen again.

This dark history that still raises questions, emotions, encourages commitment and vigilance for the future. The politics of memory is a significant challenge for a country like Georgia that lived under the Soviet totalitarian regime and terror for 70 years and this regime was no less severe than Nazism.

I completely agree with the German Professor Aleida Assmann, who thinks that we have left the twentieth century, but this century has not left us.



### **მერაბ კალანდაძე**

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის  
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
merab.kalandadze@tsu.ge



## **დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალზე**

წინამდებარე ნაშრომი ისტორიოგრაფიულ ხასიათს ატარებს და მიზნად ისახავს, გამოარკვიოს, თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება, კართაგენის გამოჩენილი მხედართმთავრის, ჰანიბალისადმი. ეს ამ კუთხით საკითხის გაშუქების პირველი მცდელობაა.

დიმიტრი უზნაძე თავის სასკოლო სახელმძღვანელოში “ძველი რომი”, ბუნებრივია, შეეხება მეორე პუნიკურ ომს და ჰანიბალის მოღვაწეობას. აი, ეს არის ის მწირი ინფორმაცია, რომელიც ჩვენს ხელთ არის. სხვა უფრო ხელშესახები მასალა არ გაგვაჩნია, ამიტომ იმას უნდა დავჯერდეთ რაც გვაქვს.

დიმიტრი უზნაძემ თავისი წვლილი შეიტანა და შეძლებისდაგვარად შეეცადა წინ წაენია საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის სწავლება, შესწავლა, პოპულარიზაცია.

ჰანიბალისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულების მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია: 1. დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალის მოღვაწეობაში საკმაო ჩახედულებას ამჟღავნებს და კარგად ჩანს ინფორმირებული, რაც, პირველ ყოვლისა, ემპირიული, ფაქტობრივი მასალის ცოდნის ლოგიკური შედეგია; 2. დიმიტრი უზნაძის მიერ ჰანიბალის მოღვაწეობის დადებითი შეფასება სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს და მისაღები ჩანს. ეს ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერების გამოძახილია. ამ საკითხის პოპულარიზაციის საქმეში მისი მთავარი დამსახურება, ვფიქრობთ, სწორედ ამაში უნდა მდგომარეობდეს.

ვფიქრობთ, არსებობს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ჰანიბალის მოღვაწეობის შესწავლის საკითხში ქართული ისტორიოგრაფია სწორი, მეცნიერული გზით მიდიოდა. სწორ არჩევანს აკეთებდა, სწორ აქცენტებს სვამდა,



კარგად აცნობიერებდა ისტორიაში პიროვნების როლს. თუ არა პოლიტიკური კატაკლიზმები, ეს გზა გაგრძელდებოდა, მაგრამ საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ჰანიბალის მოღვაწეობის გაშუქებამ სულ სხვა მიმართულება შეიძინა, სულ სხვა ხასიათი მიიღო, რომელიც თავდაპირველი გზის გაგრძელებად, წინადადებულ ნაბიჯად ძნელია მივიჩნიოთ. ჰანიბალის როლის დადებითი შეფასება და ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერება, სრულიად საპირისპირო პრინციპებმა ჩაანაცვლა. ეს გახლავთ ჰანიბალის მოღვაწეობისადმი თავშეკავებული დამოკიდებულება, პიროვნების როლის შეუფასებლობა, ეს გახლავთ სწორი გზიდან გადახვევა.

საქმე გვაქვს საქართველოში მეორე პუნიკური ომის და მისი მთავარი გმირის, ჰანიბალის მოღვაწეობის გაშუქების პირველ მცდელობასთან, რომელიც, როგორც ჩვენ გვგონია, წარმატებულად შეიძლება მივიჩნიოთ. მას, ჩვენი ღრმა რწმენით, ღირსებები გაცილებით უფრო მეტი გააჩნია, ვიდრე ნაკლი.

**საკვანძო სიტყვები:** უზნაძე, ჰანიბალი, ისტორიოგრაფია

**ტ**ოტალიტარულ-ბოლშევიკურ რეჟიმის ძალისხმევით, ისტორიულ მეცნიერებაში დიმიტრი უზნაძის წვლილი, დიდი ხნის განმავლობაში, ტაბუდადებულ თემას წარმოადგენდა და ფართო საზოგადოებისათვის შედარებით ნაკლებად იყო ცნობილი. ამ თემისადმი ასეთი გულგრილი დამოკიდებულება, რა თქმა უნდა, ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა, შემთხვევითი არ იყო, აშკარად სცილდება წმინდა აკადემიურ ჩარჩოებს და მკვეთრად გამოკვეთილი პოლიტიკური სარჩული გააჩნია. ის, უწინარესად, 1918-1921 წლებში საქართველოს სუვერენული რესპუბლიკის წარმატებისადმი ნეგატიურ დამოკიდებულებასთან ასოცირდება. ასეთი იყო პოლიტიკური ნება. საბჭოთა მიდგომა იყო ძალზე პოლიტიზებული და იდეოლოგიზირებული, არანაირი მეცნიერული საფუძველი არ გააჩნდა, კიდევ უფრო მეტი, ის ანტიეროვნულია, ანტიპატრიოტულია. მინუსები აშკარად დომინირებს პლუსებზე. ამ დარგში საქართველოს სუვერენული რესპუბლიკის მიღწევებისადმი გულგრილი დამოკიდებულება ამის გამოძახილია.

დიმიტრი უზნაძემ თავისი წვლილი შეიტანა და შეძლებისდაგვარად შეეცადა წინ წაეწია საქართველოში მსოფლიო ისტორიის სწავლება, შესწავლა, პოპულარიზაცია. ქართული ისტორიოგრაფიის წინაშე მის დამსახურებას ორი გარემოება განაპირობებს: ის სკოლაში ასწავლიდა მსოფლიო ისტორიას და აქტიური მონაწილეობა მიიღო 1918-1921 წლებში საქართველოს სუვერენულ რესპუბლიკაში გამოსული მსოფლიოს ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოების შექმნის პროცესში. შესაძლოა, ეს არ იყო ბევრი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს არაა პატარა საქმე და ამაზე თვა-

ლის დახუჭვა, რამაც ფართოდ მოიკიდა ფეხი საბჭოთა წლებში, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა. დიმიტრი უზნაძის სახით, საქმე გვაქვს მსოფლიოს ისტორიის ჩინებულ პედაგოგთან, სკოლის მასწავლებელთან, ისტორიის საუკეთესო პოპულარიზატორთან. მსოფლიოს ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოების ავტორთან. ქართული ისტორიოგრაფიის წინაშე მისი მთავარი დამსახურება, ვფიქრობთ, სწორედ, ამაში უნდა მდგომარეობდეს (კალანდაძე, 2016. 5). განსაკუთრებით მტკივნეულად მიგვაჩნია ის გარემოება, რომ იმ ექსტრემალურ სიტუაციაში, დროის მცირე მონაკვეთში, ფაქტობრივად, ცაიტნოტში, მეტის გაკეთება ვეღარ მოასწრეს. ბევრი კარგი ჩანაფიქრი განუხორციელებელი დარჩათ, ბოლომდე არ იყო მიყვანილი. მსოფლიოს ისტორიის პოპულარიზაცია მეცნიერულ კვლევაში არ გადაზრდილა.

ჩვენი ღრმა რწმენით, დიმიტრი უზნაძე ამ სპეციალობას რომ გაჰყოლოდა, საქართველოში ძველი მსოფლიოს ისტორიის ჩინებული ლექტორი და ამ დარგის ერთ-ერთი კომპეტენტური სპეციალისტი იქნებოდა. ეს არ გახლავთ მარტო ლიტონი სიტყვები. ამის პერსპექტივა და პოტენციალი ნამდვილად არსებობდა, მაგრამ მან სულ სხვა გზა აირჩია, რომელიც კიდევ უფრო წარმატებული აღმოჩნდა. ის ქართული ფსიქოლოგიური სკოლის პატრიარქი გახდა. ხოლო ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეტეორივით გაიელვა და მოასწრო თავისი კვალის დატოვება. მას არჩევანი ჰქონდა კარგს და უკეთესს შორის. მან ფსონი ამ უკანასკნელზე გააკეთა. აღმოჩნდა, რომ ეს სწორი ნაბიჯი იყო. ჩვენი აზრით, დიმიტრი უზნაძე XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, პოზიტივისტური მიმართულების ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლად შეიძლება მივიჩნიოთ (კალანდაძე, 2013, 113).

ჩვენ, ძირითადად, ვსწავლობთ დიმიტრი უზნაძის შეხედულებებს ახალი ისტორიის საკვანძო საკითხებზე. ახლა გავაფართოვეთ კვლევის არეალი და მასში ძველი მსოფლიოს ისტორიის საკითხები ჩავრთეთ. ამას აქვს მნიშვნელობა და ამ დარგში დიმიტრი უზნაძის მიერ შეტანილ წვლილზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას ჩამოგვიყალიბებს. ამ კუთხით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. აღსანიშნავია, რომ დიმიტრი უზნაძის შემოქმედების ეს მხარე შეუსწავლელია და ფართო საზოგადოებისთვის გაცილებით ნაკლებადაა ცნობილი. ამიტომ მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ, შეგვევსო ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული ეს ვაკუუმი და ამ კუთხით გაგვეშუქებინა დიმიტრი უზნაძის შემოქმედება. პროფ. ბორის პორშნევის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს გახლდათ “ქალწულღებრივი თემა”.

\*\*\*

წინამდებარე ნაშრომი, როგორც სათაურიდანაც ჩანს, ისტორიოგრაფიულ ხასიათს ატარებს და მიზნად ისახავს, გამოარკვიოს კონკრეტული საკითხი, როგორი შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება კართაგენის გამოჩენილი სარდლის, ჰანიბალისადმი (ქრისტესშობამდე 247 ან 246, 183 ან 182). ამ რაკურსით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალური. ისტორიას განასახიერებენ ადამიანები, განსაკუთრებით, დიდი ადამიანები, ინგლისელი ისტორიკოსის, არნოლდ ტოინბის თქმით, ეს “შემოქმედებითი უმცირესობა”.

საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრებით და მოღვაწეობით დაინტერესებას თავისი ტრადიცია გააჩნია და საინტერესო გზა განვლო, რომელიც სულ არ ატარებდა ისეთ სწორხაზოვან, ერთგვაროვან ხასიათს, როგორც ეს დიდი ხნის განმავლობაში ეგონათ. მან საინტერესო ფერისცვალება განიცადა. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს საკითხის პერიოდიზაციასთან. ის აშკარად სცილდება, წმინდა აკადემიურ ჩარჩოებს და მკვეთრად გამოკვეთილად პოლიტიკური სარჩული უძევს საფუძვლად. ასეთია რეალობა. საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრებით და მოღვაწეობით დაინტერესება პირობით სამ პერიოდად შეიძლება დაიყოს.

ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის გაშუქება 1918-1921 წლებში საქართველოს სუვერენულ რესპუბლიკაში. მან სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათი მიიღო და, უმთავრესად, ასახვა პოვაძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში. იკვეთება ჰანიბალის მოღვაწეობით დაინტერესების კონტურები, წანამძღვრები, სიმპტომები, პირველი ნიშნები. საქართველოს სუვერენულმა რესპუბლიკამ თავისი წვლილი შეიტანა და შეძლებისდაგვარად შეეცადა წინ წაენია ჰანიბალის მოღვაწეობის სწავლება, შესწავლა, პოპულარიზაცია. ამიტომ ამ მონაკვეთის ელიმინირება, ამოღება ამ დარგის ისტორიიდან, როგორც ეს ხდებოდა საბჭოთა წლებში, მიზანშეწონილი არ იქნება და მისი განვითარების ადეკვატურ სურათს ვერ გვიხატავს. პირველი ნაბიჯები სწორი გადადგეს, კარგად გათვალეს. აქცენტი კეთდება თავისუფალ აზროვნებაზე, ისტორიული მოვლენებისადმი მრავალვარიანტულ მიდგომაზე, პლურალიზმზე, პროგრესულ ლიბერალურ ღირებულებებზე. კარგად უნდა ჰქონოდათ გაცნობიერებული ისტორიაში პიროვნების როლი. ჰანიბალის მოღვაწეობისადმი დადებითი დამოკიდებულება ამის ლოგიკური დაგვირგვინებად გვევლინება. ეს იყო საკითხისადმი მეცნიერული დამოკიდებულება, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი პლუსები და მინუსები. რისი გაკეთებაც მოასწრეს, გააკეთეს, რაც ვერ მოასწრეს, გაუკეთებელი დარჩათ. ბევრი კარგი ჩანაფიქრი განუხორციელებელი დარჩათ. მისი ბოლომდე მიყვანა ვეღარ მოასწრეს. არსებობდა დიდი ალბათობა, რომ

ეს გზა გაგრძელდებოდა, მაგრამ სინამდვილეში, ეს ასე არ მოხდა. უმთავრესად, პოლიტიკური კატაკლიზმების გამო, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება სულ სხვა გზით წარიმართა, სულ სხვა ხასიათი შეიძინა, რომელიც თავდაპირველი გზის გაგრძელებად, წინგადადგმულ ნაბიჯად, ძნელია მივიჩნიოთ. აი, ასეთი იყო რეალობა, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური რეჟიმის ძალისხმევით, ფართო საზოგადოების თვალსაწიერს მიღმა აღმოჩნდა.

2. ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის შესწავლა საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში (1921-1991). ჰანიბალის მოღვაწეობის შესწავლამ მეცნიერული ელფერი შეიძინა ემპირიის, ფაქტოლოგიის დონეზე. პროგრესი აშკარაა და ამის უგულებელყოფა სწორი არ უნდა იყოს, მაგრამ მან ცალმხრივი ხასიათი მიიღო და ერთი ვინროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური მსოფლმხედველობის ყალიბში აღმოჩნდა მოქცეული. ამან განაპირობა საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის თეორიული, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით გაუფერულება. მოხდა ისტორიული მეცნიერების სტალინიზაცია, უნიფიკაცია. მნიშვნელოვანილად, სწორედ ამით აიხსნება, რომ ჰანიბალისადმი დადებითი დამოკიდებულება ჩაანაცვლა უფრო თავშეკავებულმა მიდგომამ, რომელიც ისტორიაში პიროვნების როლის შეუფასებლობის ექოდ გაისმა. ისტორიას არ ხელეწიფება ერთი ჭეშმარიტება. ეს ისტორიული მეცნიერების სიკვდილის ტოლფასი იქნებოდა. ამ გზას ჩიხში მივყავართ. საბჭოთა ისტორიოგრაფიის კრიზისის გასაღებიც სწორედ აქ ძევს. (1957, კოვალიოვი, კოროვკინი, 1970. ძველი.....1952).

საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჰანიბალის მოღვაწეობით დაინტერესების პიკს პროფ. გრანი ქავთარიას საინტერესო სამეცნიერო-პოპულარული ნაშრომი წარმოადგენს. მას წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია და იმ პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვან შენაძენად გვევლინება (ქავთარია, 1979). ვფიქრობთ, სასურველი იქნებოდა, ნაშრომს დართული ჰქონოდა წყაროების და ისტორიოგრაფიის მოკლე მიმოხილვა. ეს საინტერესო იქნებოდა და შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა ნაშრომს, მაგრამ, ეტყობა, ნაშრომის სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათიდან გამომდინარე, მან თავი შეიკავა ამის გაკეთებისაგან. უნდა ითქვას, რომ ამას გააჩნია თავის რეზონი, აზრი.

3. ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის შესწავლა პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ის იწყება 90-იანი წლების დასაწყისში, როდესაც დაიშალა საბჭოთა კავშირი და დღესაც გრძელდება. თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია, პირველ ყოვლისა, ცდილობს დაძლიოს მარქსისტული სტერეოტიპები და შტამპები, უარი თქვას ისტორიაში პიროვნების როლისადმი თავშეკავებულ დამოკიდებულებაზე, რომელიც დომინირებდა საბ-

ქოთა ისტორიოგრაფიაში, საინტერესოდ მიუდგეს ჰანიბალის მოღვაწეობას. თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია ცდილობს სწორ გზაზე დაბრუნებას, სწორი არჩევანის გაკეთებას, სწორი აქცენტების დასმას. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. ქართული ისტორიოგრაფია, ცდილობს დაუბრუნდეს და განავითაროს თავდაპირველი ღირებულებები. მოგვცეს ისტორიაში პიროვნების როლის ობიექტური ინტერპრეტაცია. ვერ ვიტყვით, თითქოს ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ მიმართულებით არაფერი კეთდებოდეს. ეს სწორი არ იქნება. პოზიტიური ძვრები ნამდვილად შეინიშნება, მაგრამ ეს ძალიან ცოტაა. გასაკეთებელი ჯერ კიდევ ძალიან ბევრია. მთელი ძალისხმევა სწორედ ამ მიმართულებით უნდა იქნას წარმართული.

\*\*\*

კართაგენის გამოჩენილი სარდალი ჰანიბალი, მეორე პუნიკური ომის (ქრისტესშობამდე 218-201) ერთ-ერთი ყველაზე უფრო გამორჩეული და კოლორიტული ფიგურა იყო. ანტიკური ავტორები, მეორე პუნიკურ ომს, ხშირად, ჰანიბალის ომსაც უწოდებდნენ და ამას გააჩნია თავისი რეზონი, აზრი. ამიტომ ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნება ვცადოთ, გამოვარკვიოთ, თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება ყველა დროის ერთ-ერთი უდიდესი მხედართმთავრის, ჰანიბალის მოღვაწეობისადმი. ამ კუთხით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. ეს იქნებოდა კიდევ ერთი წინგადადგმული ნაბიჯი დიმიტრი უზნაძის მიერ ისტორიული მეცნიერებაში შეტანილი წვლილის შესწავლის საქმეში.

პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა საკმაოდ მოკრძალებულად გამოიყენება. ესაა სკოლის სახელმძღვანელო. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან ცოტაა. (შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დიმიტრი უზნაძემ ამ საკითხზე იმაზე გაცილებით უფრო მეტი იცოდა, ვიდრე ეს სახელმძღვანელოს ამ პატარა მონაკვეთიდან ჩანს. ეს ამ საკითხზე მისი ცოდნის მხოლოდ ერთი ფრაგმენტია, რომლის შეტანაც სასკოლო სახელმძღვანელოში საჭიროდ ცნო. ამიტომ, მიგვაჩნია, რომ ეს სახელმძღვანელოები ამ დარგში დიმიტრი უზნაძის მდიდარ მეცნიერულ პოტენციალზე სრულყოფილ, ამომწურავ წარმოდგენას ვერ გვიყალიბებს. ის ძველ მსოფლიო ისტორიას რომ გაჰყოლოდა, დარწმუნებული ვართ, ამ დარგის ჩინებული ლექტორი და ერთ-ერთი კომპეტენტური სპეციალისტი იქნებოდა). დიმიტრი უზნაძე თავის სასკოლო სახელმძღვანელოში “ძველი რომი”, ბუნებრივია, განიხილავს მეორე პუნიკურ ომს და შეეხება მის მთავარ გმირს, ჰანიბალს. სხვა, უფრო ხელშესახები მასალა, გარდა სკოლის ამ სახელმძღვანელოსა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს ფართო მსჯელობა გავშალოთ, სამწუხაროდ, უნდა ითქვას, რომ არა გავაჩნია. ამიტომ სხვა გამოსავალი არ არის,

იმას უნდა დავჯერდეთ, რაც გვაქვს. თუ კარგად დაუკვირდებით, ამ მცირე ინფორმაციაში ამოვიკითხავთ იმას, თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება ჰანიბალის მოღვაწეობისადმი. მთავარი, აი, სწორედ ეს უნდა იყოს. ამიტომ ამ მასალის შეუფასებლობა მიზანშეწონილი არ იქნებოდა.

სახელმძღვანელოს ეს მონაკვეთი, პირობითად, ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს. პირველში საუბარია მეორე პუნიკურ ომზე, ჰანიბალზე, როგორ მხედართმთავარზე. მეორე ნაწილში კი მოგვითხრობს ჰანიბალის მოღვაწეობაზე მეორე პუნიკური ომის შემდეგ, აქცენტი კეთდება მის პოლიტიკურ საქმიანობაზე.

სახელმძღვანელოს ეს მონაკვეთი არ წარმოადგენს ფაქტების მშრალ თხრობას. ეს არ გახლავთ ფაქტების უბრალო გროვა. ამგვარი დამოკიდებულება საინტერესო არ იქნებოდა, მას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია. ის ცდილობს არა მარტო მოგვითხროს წარსულზე, არამედ გაერკვეს მომხდარის მნიშვნელობაში, სცადოს მისი შეფასება. ეს მის მსჯელობას ისტორიოგრაფიულ მუხტს სძენს და საშუალებას გვაძლევს, ვცადოთ გამოვარკვიოთ, თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო მისი დამოკიდებულება ამ მოვლენის ან პიროვნებისადმი.

ამ თემაზე მისი მსჯელობის დღევანდელი გადასახედიდან განსჯა მიზანშეწონილი არ უნდა იყოს, ადვილი გზით სიარული იქნებოდა და ჰიპერკრიტიკულად მიგვაჩნია. ამ მარტივ, მიაშიტურ მსჯელობას წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია და ქართული საზოგადოებას, პირველ რიგში კი, რა თქმა უნდა, მოსწავლე ახალგაზრდობას კარგად დააკვალიანებდა და ჰანიბალის მოღვაწეობაზე ზოგად წარმოდგენას ჩამოუყალიბებდა. მთავარი სწორედ, აი, ეს უნდა იყოს.

მთავარია სწორი კრიტერიუმის შერჩევა. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს და დაგვეხმარება ამ საკითხში დიმიტრი უზნაძის მიერ შეტანილი წვლილის ადეკვატურად განსაზღვრაში. აქ მკაცრი მეცნიერული კრიტერიუმი საზომად არ გამოდგება. ასეთ მაღალ ამოცანებს დიმიტრი უზნაძე არ ისახავდა. საქმე ეხება სკოლის სახელმძღვანელოს. მას გაცილებით უფრო მოკრძალებული მიზანი ჰქონდა და წმინდა შემეცნებით დატვირთვა გააჩნია. ამ კულტურტრეგერულ მისიას, შეიძლება ითქვას, რომ მან ურიგოდ როდი გაართვა თავი, ეს მისი წარმატება იყო. მან თავისი წვლილი შეიტანა და შეეცადა, შეძლებისდაგვარად წინ წაენია საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის სწავლების, შესწავლის, პოპულარიზაციის საქმე. ამ საკითხში მისი დამსახურება, ვფიქრობთ, სწორედ ამაში უნდა მდგომარეობდეს.

უმთავრესად, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური რეჟიმის ძალისხმევით, საქართველოში ჰანიბალის მოღვაწეობის გაშუქების საერთო სურათი და პერიოდიზაცია გამრუდებული იქნა. ფაქტების სანიშნა-აღმდეგოდ გვიმტკიცებდნენ, რომ საქართველოს გასაბჭოებამდე

ამ საკითხზე სერიოზული არაფერი იწერებოდა. სინამდვილეში, ეს ასე არ ყოფილა. ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის გაშუქების პირველი კონტურები იკვეთება არა საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, როგორც ამას დიდი ხნის განმავლობაში გვიმტკიცებდნენ, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1918-1921 წლებში, საქართველოს სუვერენულ რესპუბლიკაში. იმ წლებში გამოსული ძველი მსოფლიოს ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოები, ვფიქრობთ, ამის ნათელი ილუსტრაცია უნდა იყოს. ჰანიბალის მოღვაწეობის გაშუქებამ სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათი შეიძინა და ძირითადად ასახვა პოვა იმ წლებში გამოსულ ძველი მსოფლიო ისტორიის პირველ ეროვნულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში. აი, ასეთია სინამდვილე, რომელსაც საბჭოთა პერიოდში საგულდაგულოდ უვლიდნენ გვერდს. ასეთი იყო პოლიტიკური ნება. ეს მხოლოდ ამ დიდი საქმის დასაწყისი იყო. უმთავრესად, პოლიტიკური კატაკლიზმების გამო, საქართველოს ისტორიის “პატარა ოქროს ხანა” საკმაოდ ხანმოკლე აღმოჩნდა. მნიშვნელოვანწილად, სწორედ ამით აიხსნება, რომ მრავალი კარგი ჩანაფიქრის, მათ შორის, ცხადია, ამ საქმის ბოლომდე მიყვანა, ვერ მოხერხდა. დაწყებული საქმე პირველ ნაბიჯებს არ გაშორებია და გაგრძელება არ მოჰყოლია.

ჰანიბალზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობას ორი მხარე გააჩნია, რომელსაც პირობითად შეიძლება ვუნოდოთ ზოგადი, ანუ თეორიული მხარე და კონკრეტული ემპირიული, ფაქტოლოგიური, საკითხები. აქ, ბუნებრივია, წამოიჭრება ორი პრობლემა, რომლის გადაწყვეტას დიდი მნიშვნელობა აქვს და ამ საქმეში დიმიტრი უზნაძის მიერ შეტენილ წვლილზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას ჩამოგვიყალიბებდა. როგორ აფასებდა ის ჰანიბალის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას და რამდენად ჩახედულებას ამჟღავნებდა მის საქმიანობაში.

აღნიშნულ საკითხზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია:

პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალის მოღვაწეობაზე საკმაოდ მაღალი აზრის უნდა ჩანდეს და მას დადებითად აფასებდა. ამგვარი დამოკიდებულება, ცხადია, შემთხვევითი არ ყოფილა და მისი მიზეზები უწინარესად, მის მსოფლმხედველობაში უნდა ვეძიოთ. ეს ისტორიაში პიროვნების როლის მეცნიერული შეფასების ექოდ გაისმა.

დიმიტრი უზნაძე მოკლედ მოგვითხრობს ჰანიბალის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე და ამ საკითხზე საკმაოდ ინფორმირებული უნდა იყოს, რაც ფაქტობრივი მასალის ცოდნის ლოგიკურ შედეგად გვევლინება. სწორი მეთოდოლოგიური მიდგომა და ემპირიული, ფაქტობრივი, მასალის კარგი ცოდნა, ჩვენი აზრით, ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის მთავარ პლუსად შეიძლება მივიჩნიოთ.

წყაროების ცოდნა ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის კიდევ ერთი ღირსებაა, რომელიც მხედველობიდან არ უნდა გამოგვეპაროს. ერთ-ერთი მათგანი, ჩვენი ფრთხილი ვარაუდით, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, ტიტუს ლივიუსის თხზულება შეიძლება ყოფილიყო.

ახლა ალბათ დადგა დრო, მთავარ საკითხზე გადავიდეთ. როგორ აშუქებდა დიმიტრი უზნაძე თავის სახელმძღვანელოში მეორე პუნიკურ ომს და ჰანიბალის მოღვაწეობას? (უზნაძე, 1920. 34-39).

ალბათ, არ გადავაჭარბებთ თუ ვიტყვით, რომ მისი თხრობის ცენტრში დგას კართაგენის სარდლის, ჰანიბალის, კოლორიტული ფიგურა. ფრიად სიმპტომატურად მიგვაჩნია, რომ მთელი მეორე პუნიკური ომის ისტორია, ფაქტობრივად, ჰანიბალის ბიოგრაფიის თხრობას წარმოადგენს. მას ძალიან კარგად უნდა ჰქონდეს გაცნობიერებული ის დიდი როლი, რომელიც შეასრულა ჰანიბალმა ამ ომში. ის კვალში მიჰყვება ანტიკურ ტრადიციას და მეორე პუნიკურ ომს განიხილავს, როგორც ჰანიბალის ომს. ამას გააჩნია თავისი რეზონი, აზრი. აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება და მასში ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერების გამოძახილს ვხედავთ.

პირველ ყოვლისა, ბუნებრივია, წამოიჭრება საკითხი, რა ესახებოდა, დიმიტრი უზნაძეს მეორე პუნიკური ომის დაწყების მიზეზად? საკითხი არის საინტერესო და აქტუალური. ის ამას უკავშირდება ქრშმდე 218 წელს კართაგენის მიერ ბერძნული ახალშენის საგუნტის ხელში ჩაგდებას. ეს იყო სწორი მიდგომა (ტიტუს ლივიუსი 1981. 4-19; წერეთელი, 1957, 156-157. ქავთარაძე, 1979. 28-30, ქავთარია, 2016. 178-180). “როდესაც კართაგენმა შინაურ უთანხმოებას ბოლო მოუღო, მან დანაკარგის (სიცილის) ანაზღაურებაზე დაიწყო ფიქრი. ჰამილკარ ბარკა, რომელიც ჯერ სიცილის ომის დროს და შემდეგ შინაური აჯანყების ჩასახშობად თავის სამშობლოს დიდი სამსახური გაუწია, სარდლად აირჩიეს. მან თავის სამოქმედო ასპარეზად ისპანია აირჩია, რომელიც ნაწილობრივ კართაგენის ხელში იყო და სულ ცოტა ხნის განმავლობაში, მთელი კუნძული მდინარე ებრომდე, ახალმა სარდალმა ხელში ჩაიგდო. ჰამილკარის სიკვდილის შემდეგ კართაგენთა წარმატება მისი მოადგილის (ჰასდურბალის) ხელმძღვანელობით ვითარდებოდა, რომელიც იქ ვერცხლის მადნით მდიდარ ნაწილში ახალშენი “ახალი კართაგენი” დააარსა. რომაელებს ამ დროს კართაგენისთვის არ ეცალათ და იძულებული შეიქმნენ იმით დაკმაყოფილებულიყვნენ, რომ ებროს გადაღმა მდებარე მიწებისათვის და აგრეთვე რომის მფარველობის ქვეშ მყოფი ბერძენთა ახალშენის საგუნტისათვის ხელის ხლება აეკრძალათ. სანამ კართაგენთა ჯარის მთავარსარდლად ჰასდრუბალი ითვლებოდა, იგინი რომის მოთხოვნას პირნათლად ასრულებდნენ, მაგრამ როგორც კი მათ ჯარს სათავეში ჰამილკარის შვილი, ნიჭიერი და გამოცდილი



მეომარი, ჰანიბალი მოექცა (იგი რომაელებისადმი უსაზღვრო ზიზღით იყო გაჟღენთილი), ცხადი შეიქმნა, რომ რომაელებთან ომი აუცილებელი იყო. ჰანიბალმა იმით დაიწყო, რომ რომის მფარველობის ქვეშ მყოფ საგუნტს თავს დაესხა და რვა თვის მძიმე ალყის შემდეგ დაიმორჩილა. რომაელმა კართაგენის სარდლის (ე. ი. ჰანიბალის – მ. კ.) გაცემა და საგუნტის ზარალის აღდგენა მოითხოვეს და როდესაც ამ მოთხოვნებზე უარი მიიღეს, საომარი მოქმედება დაიწყო” (უზნაძე, 1920. 34-35).

ყურადღებას მივაპყრობთ ორ გარემოებას: ა) როგორც ჩანს, საგუნტის ინციდენტი დიმიტრი უზნაძეს უფრო მეორე პუნიკური ომის დაწყების მიზეზად შეიძლება ესახებოდეს და არა საბაბად. ამგვარი მიდგომა საკამათო შეიძლება იყოს. სინამდვილეში, ეს საბაბი უფრო უნდა ჩანდეს (ქავთარია, 1979, 28, გ. ქავთარია, 2016. 178). ვფიქრობთ, სასურველი იქნებოდა, რომ მეორე პუნიკური ომის მიზეზს და საბაბს შორის კავშირი გაცილებით უფრო გამჭვირვალე ყოფილიყო. ბ) სასურველი იქნებოდა, მითითებული ყოფილიყო საგუნტის დაცემის თარიღი. ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და თარიღის დასახელება, როგორც ჩვენ გვგონია, ალბათ, ურიგო არ იქნებოდა. ეს მოხდა ქრ-შობამდე 218 წელს, ხომ არ აჯობებდა ჰამილკარის გარდაცვალების თარიღის დასახელება? ეს კართაგენის პოლიტიკის მნიშვნელოვანი მომენტი იყო და ისტორიული დატვირთვა გააჩნია. აქვე დავძენთ, რომ ჰანიბალის მამის, ჰამილკარ ბარკასადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება, დიდი ალბათობით, დადებითი შეიძლება ყოფილიყო.

ვფიქრობთ, კიდევ უფრო გამჭვირვალე უნდა ყოფილიყო ჰანიბალის დაწინაურების მიზეზები. იგი ჰასდრუბალის ტრაგიკულ დაღუპვასთან ასოცირდება. ის მისი მეომრების თვალწინ მოკლა ერთმა იბერმა, რომელმაც ყველანაირ სასტიკ წამებას ვაჟკაცურად გაუძლო. კატეგორიული უარი განაცხადა დაესახელებინა თანამოაზრეები და ვაჟკაცურად აღესრულა. ეს მოხდა ქრის-შობამდე 221 წელს (ტიტუს ლივიუსი, 1981. 5. წერეთელი, 1957, 156. ქავთარია 1979 24. ქავთარია 2016. 178). ეს ფაქტი საინტერესოა, შინაარსობრივად გაამდიდრებდა სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთს და მხოლოდ მომგებიან ქულებს შესძენდა. ვფიქრობთ, ის დააინტერესებდა მოსწავლეებს. მას თან ახლდა რაღაც რომანტიკული შარმი.

ჰანიბალის მოღვაწეობის სუსტი მხარეები, რომელზეც საუბრობენ ანტიკური ავტორები, ნებისთ თუ უნებლიეთ ჩრდილში აღმოჩნდა. ეს ადვილი გასაგებია და ჰანიბალისადმი კეთილგანწყობილებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. მიუხედავად ჰანიბალისადმი სიმპათიისა, დიმიტრი უზნაძის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის კართაგენის მთავარსარდლის აპოლოგეტად ძნელი იქნებოდა მივიჩნიოთ. ეს მონაკვეთი არ წარმოადგენს ჰანიბალის პანეგირიკს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. მოვუსმინოთ დიმიტრი უზნაძეს, აი, რას წე-

რდა იგი: “მეორე პუნიური ომის მსვლელობა ჰანიბალის სახელთან არის მჭიდროდ დაკავშირებული. მამამისმა ჰამილკარმა, თავისი ვაჟი, ჰანიბალი, ისპანიაში წაიყვანა და მთელი სიმძიმე საომარი ცხოვრებისა მასთან ერთად გადაიტანა. ჰანიბალი ომის ატმოსფეროში გაიზარდა და ძალაუნებურად ყველა ეს თვისება შეიძინა, რომელიც ომის მსვლელობაში ჩნდება და მტკიცდება. მისთვის უძილო ღამეები და მშვიერი დღეები არაფერს წარმოადგენდა, ვერაგობა და გაუტანლობა, განსაკუთრებით მტრის მიმართ, მის მეორე ბუნებად გადაიქცა. ამის მიუხედავად, იგი მაინც საკმაოდ განათლებული იყო და სახელმწიფო ქალაქებს ბერძნულ ენაზე წერდა. ამავე დროს, ხასიათის სიმტკიცე ზედმეტ საშუალებას აძლევდა ამას, თავისი ეროვნულად ქრელი შემადგენლობის ჯარი სავსებით დაემორჩილებინა და თავისი ნების ბრმა აღმასრულებლად გადაექცია. ჰანიბალი, ამავე დროს, ნათელი გონების ადამიანი იყო, რომელსაც ძალა შესწევდა მტრის სუსტი მხარეების აღმოჩენის და ამ უკანასკნელის თავისი მიზნების მიხედვით გამოყენების. ჰანიბალის სახით რომს უდიდესი მოწინააღმდეგე გაუჩნდა და მის წინააღმდეგ განსაკუთრებული სიფრთხილე მართებდა” (უზნაძე, 1920. 35). ამ შემთხვევაში დიმიტრი უზნაძე ცამდის მართალია.

სახელმძღვანელოს ეს მონაკვეთი ამ საკითხში ქართული ტერმინოლოგიის დადგენის პირველ მცდელობად გვევლინება. როგორც პირველი მცდელობა, ის, ბუნებრივია, უნაკლო ვერ იქნებოდა. დიმიტრი უზნაძე გვთავაზობს ტერმინს “პუნიკური ომები”. შემდგომ პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში კი დამკვიდრდა ტერმინი “პუნიკური ომი”.

დიმიტრი უზნაძემ ხაზი გაუსვა, რომ ჰანიბალის მოქმედება არ ატარებდა სპონტანურ სტიქიურ ხასიათს და ის მოქმედებდა კარგად შემუშავებული გეგმის მიხედვით. ავტორის მიგვანიშნებს ჰანიბალის კიდევ ერთ დადებით თვისებაზე, ის არ იყო მარტო დიდი მხედართმთავარი, ამავე დროს ის გახლავთ კარგი დიპლომატი. ეს ორი თვისება მასში კარგად იყო შერწყმული. რაც მას რომაელებისათვის ორმაგად საშიშ ძალად აქცევდა. “ჰანიბალმა ომი წინასწარ განსაზღვრული გეგმის მიხედვით დაიწყო. მან იცოდა, რომ რომის დაძლევა მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეეძლო, თუ მას მდგომარეობას გაურთულებდა, ამიტომ მან, უწინარეს ყოვლისა, რომისადმი მტრულად განწყობილ გალებთან გამართა მოლაპარაკება, და თავის მხარეზე გადმოიბირა. ამგვარად, ჩრდილოეთ იტალიის მხარდაჭერა მისთვის უზრუნველყოფილი იყო. საშუალო იტალიაში რომის მოკავშირეთა ამბოხის იმედი ჰქონდა და ამასთან, ილირიის საქმეების გამო რომთან გადამტერებულ მაკედონიის მეფესთან შეთანხმება მოაწყო. ამავე დროს კართაგენის ფლოტს იტალიის ნაპირებზე თავდასხმით ხალხი შიშში უნდა ჰყოლოდა. ამგვარად, ომის ასპარეზად არა ისპანია ან სიცილია უნდა ყოფილიყო, არამედ იტალიის

ნიადაგზე უნდა გადატანილიყო” (უზნაძე 1920. გვ. 35-36).

ცხადია, გულხელდაკრეფილი არც რომი ყოფილა. ის ცდილობდა კონტრზომები მიეღო. მას თავისი გეგმა გააჩნდა. “რომაელები სულ სხვაგვარად ფიქრობდნენ. ამიტომ მათ ერთი კონსული ისპანიაში გააგზავნეს, ხოლო მეორე სიცილიაში. სანამ პირველი კონსული ჩასწრებდა, ჰანიბალმა უკვე გადმოლახა პირინეის მთები და ჩრდილოეთ იტალიაში გაჩნდა, სადაც გალებმა მყის აჯანყების დროშა ააფრიალეს. ჰანიბალმა ამასობაში ალპებიც გადაიარა და მტერს ჯერ ტიჩინოსთან და შემდეგ ტრებიასთან დაეჯახა. ორივე ბრძოლა რომაელთა სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა (უზნაძე, 1920. 36). სასურველი იქნებოდა აღნიშნული ყოფილიყო, რომ ტიცინიუსის და არა ტოჩინოსთან, როგორც ამას დიმიტრი უზნაძე წერს, ბრძოლაში თავში დაიჭრა რომაელთა სარდალი სციპიონი და ის სიკვდილისაგან იხსნა მისმა 17 წლის ვაჟმა, კორნელიუს სციპიონმა, რომელსაც შემდგომში “აფრიკელი” უწოდეს (ტიტუს ლივიუსი, 1981, 43. წერეთელი, 1957, 158. ქავთარია, 1979. 48. ქავთარია, 2016. 187). ეს ძალიან წაადგებოდა ამ მონაკვეთს და შინაარსობრივად გაამდიდრებდა მას. ამას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნდა, ვფიქრობთ, მონაფეები ინტერესით აღიქვამდნენ მას. ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, თითქოს დიმიტრი უზნაძემ ეს ფაქტი არ იცოდა. ცხადია, ეს ასე არაა. რატომ აუარა გვერდი მას, ძნელი სათქმელია. ეტყობა, ის წვრილმანად მიიჩნია და სახელმძღვანელოში შეტანისაგან თავი შეიკავა. სასურველი ხომ არ იქნებოდა, მითითებული ყოფილიყო ტაცინიუსთან და ტრებიასთან ბრძოლის თარიღები? ეს ხომ იტალიაში ჰანიბალის პირველი წარმატებები იყო. ამას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნდა. ეს მოხდა ქრ-შობამდე 218 წელს.

ჰანიბალმა გეზი შუა იტალიისაკენ აიღო. “ჰანიბალს ადვილად შეეძლო რომაელთა ცოცხალი ნაშთების სრული განადგურება, რომელთაც ჩრდილოეთ სიმაგრეებს შეაფარეს თავი (კრემონი), მაგრამ მას საშუალო იტალიისაკენ მიეჩქარებოდა, სადაც მოკავშირეთა მიერ რომის წინააღმდეგ აჯანყების მოწყობა უნდოდა. ამიტომაც, იგი იქითკენ წავიდა. ჰანიბალმა 2017 წელს კონსულის ჯარს, რომელსაც სამხრეთით მიმავალი გზები ჰქონდა დაკავებული, გვერდი აუარა და მხოლოდ ტრაზუმენის ტბასთან გაუმართა ბრძოლა. რომაელები სასტიკად დამარცხდნენ. ჰანიბალს ახლა რომზე ალყის შემორტყმა შეეძლო, მაგრამ მას სამნიუმი და კამპანია უფრო აინტერესებდა, ამიტომ რომი განზე დატოვა. მოხდა ის, რომ მდიდარი კაპუა რომს არ გადაუდგა და ეს იყო მიზეზი, რომ იმ წლის განმავლობაში (იგულისხმება 2017 წელი – მ. კ.) ჰანიბალი იძულებული გახდა რომის დიქტატორთან, ფაბიუს მაქსიმუს “კუნკტატორთან” (წელი) უნაყოფო მცირე შეტაკებებით შემოფარგულიყო. ზამთარი მან მდიდარი აპულეაში გაატარა, სადაც თავისი ჯარი რომაელთა სამხედრო ყაიდაზე გარდაქმნა. ამას ხელი შეუწყო ურიცხვმა იარაღმა,

რომელიც მან ბრძოლების დროს ხელში ჩაიგდო” (უზნაძე, 1920. 36).

აქ წამოიჭრება ორი საკითხი: რა ადგილი აქვს დათმობილი სახელმძღვანელოში კვინტუს ფაბიუს მაქსიმეს როლს მეორე პუნიკურ ომში და როგორ შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება მის მოღვაწეობისადმი. ამ რაკურსით საკითხის გაშუქება, ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნება. ჩვენ ვცადეთ გამოგვეჩვენოთ ეს საკითხი.

აი, ეს არის სულ, რაც სახელმძღვანელოში ნათქვამია კვინტუს ფაბიუს მაქსიმეზე. რა თქმა უნდა, ეს ძალიან ცოტაა და მეორე პუნიკურ ომში მის როლზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას ვერ გვიქმნის. მეორე პანიკურ ომში ჰანიბალის და პუბლიუს კორნელიუს სციპიონის შემდეგ, ერთ-ერთი ყველაზე კოლორიტული ფიგურა სწორედ ის უნდა ჩანდეს. მის სახელთან ასოცირდებოდა ჰანიბალის წინააღმდეგ ბრძოლის ეფექტური ტაქტიკა. ის ითვალისწინებდა გენერალურ ბრძოლაზე უარის თქმას და აქცენტს აკეთებდა წვრილ-წვრილ შეტაკებებზე. ეს გზა მაინცდამაინც პოპულარულობით არ სარგებლობდა, მაგრამ როგორც ისტორიკოსები აღნიშნავენ, მოცემულ მომენტში მოქმედების ყველაზე უფრო გონივრული გეგმა იყო (ნებისთენ თუ უნებლიეთ მახსენდება ბარკლაი დე ტოლი 1812 წლის ომის დროს). დიმიტრი უზნაძე ფაბიუს კვინტუს მაქსიმეს მოღვაწეობას დადებითად თუ უარყოფითად უყურებდა. რაღაც მინიშნებები ამაზე თითქოს იკითხება, მაგრამ ეს ძალიან ცოტაა. ჩრდილი უფრო მეტია, ვიდრე შუქი, ყველაფერ ამას იმ აზრამდე მივყავართ, რომ დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება ფაბიუს კვინტუს მაქსიმესადმი ინდიფერენტული ხომ არ იქნებოდა?

სახელმძღვანელოში კვანტუს ფაბიუს მაქსიმეს როლის გაშუქებამ გარკვეული უკმარისობის გრძნობა დაგვიტოვა და, ჩვენი აზრით, ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის აქილევსის ქუსლად შეიძლება მივიჩნიოთ. ძნელი სათქმელია, თითქოსდა ეს შეტაკებები “უნაყოფო” იყო (უზნაძე, 1920, 36).

აქ უნდა შევხვით ერთ, ჩვენი აზრით, პრინციპულ საკითხს, რომელსაც სასკოლო სახელმძღვანელოსათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია და მოსწავლეების მიერ ემპირიული მასალის ათვისებასთან ასოცირდება. რა დოზით შეიძლება მივანოდოთ სკოლის მოსწავლეს ფაქტობრივი მასალა? საკითხი არის სადისკუსიო და ფრიად აქტუალური იყო არა თუ მაშინ, XX საუკუნის დასაწყისში, არამედ დღესაც. ამიტომ ამ საკითხისადმი დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულების გაშიფვრა, ვფიქრობთ, საინტერესო იქნებოდა. ჩვენ ეს საკითხი ასე გვესახება: სავსებით ვეთანხმებით დიმიტრი უზნაძეს, როდესაც მას სკოლის სახელმძღვანელოს ფაქტობრივი მასალით გადატვირთვა მიზანშეწონილად არ ესახება. ეს იყო სწორი მიდგომა, რაც ამ თემაზე მისი შეხედულების პლუსია. მან სცადა სკოლის სახელმძღვანელოს ემპირიული ფაქტო-

ბრივი მასალისაგან განტვირთვა, ეს, ცხადია, ძალიან კარგია, მაგრამ სულ სხვა უკიდურესობაში აღმოჩნდა და, ჩვენი აზრით, შეიძლება ცოტა ზედმეტი მოუვიდა. ის ეხება მთელ რიგ მნიშვნელოვან მოვლენებს, მაგრამ რატომღაც თარიღის მითითებისაგან თავს იკავებს, რაც, როგორც ჩვენ გვგონია, სწორი არ უნდა იყოს. ამგვარი მიდგომა, რა თქმა უნდა, ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა. ვფიქრობთ, აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. ის ამ საკითხის გადაწყვეტის ოპტიმალური ვარიანტის მოძიების პროცესში იმყოფებოდა.

ჰანიბალის მოღვაწეობის პიკს, მისი სამხედრო წარმატებების მწვერვალს, რა თქმა უნდა, წარმოადგენს კანესთან ბრძოლა, რომელიც მოხდა ქრ-შმდე 216 წელს. ეს ჰანიბალისათვის იგივეა, რაც ალექსანდრე მაკედონელისათვის გავგამელასთან ბრძოლა (ქრ-შმამდე 331 წელს), ნაპოლეონისათვის აუსტერლიცთან ბრძოლა (1805 წლის 2 დეკემბერი). კანესთან ბრძოლას სამხედრო ისტორიკოსები სავსებით სამართლიანად მიიჩნევენ სამხედრო ხელოვნების კლასიკად. ამ ბრძოლიდან დიდი ხნის გასვლის შემდეგაც, მის განხილვას საკმაოდ დიდ ყურადღებას უთმობენ (Шлифчен, 1938, 11-15. Дельбрук, 1936).

თავის სახელმძღვანელოში “რომის ისტორია” დიმიტრი უზნაძე, რა თქმა უნდა, ჩერდება კანესთან ბრძოლაზე და მოკლედ, ლაკონიურად მოგვითხრობს მასზე, თავდაპირველად უნდა აღინიშნოს, რომ ის მიუთითებს კანესთან ბრძოლის თარიღს. ის მოხდა ქრ-შობამდე 216 წელს. საუბრობს მის შედეგზე. “რომაელებმა უკანასკნელი ძალა იხმარეს და გადამწყვეტი ბრძოლისათვის მოემზადნენ, რომელიც 216 წელს კანასთან (აპულეაში) მოხდა. მიუხედავად რომაელთა რიცხობრივი უპირატესობისა, ბრძოლა მათი დამარცხებით დასრულდა. შედეგად, სამხრეთ იტალიის მოკავშირეები რომს ჩამოსცილდნენ (სხვათა შორის, კაპუაც) და ჰანიბალს შეუერთდნენ. მათ მაკედონიის მეფე (ფილიპე V) და ბოლოს, სირაკუზიც დაემატა. ყველაფერი ისეთ სახეს იღებდა, რომ რომის დასასრული უეჭველი, ხდებოდა” (უზნაძე, 1920. 36-37).

ალბათ, სასურველი იქნებოდა, სულ ორიოდ სიტყვით, ფაქტის კონსტატაციის დონეზე, თქმულიყო, თუ რატომ შეიკავა თავი ჰანიბალმა, კანესთან ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, რომზე გალაშქრებისაგან. საკითხი არის საინტერესო. ცნობილი ისტორიკოსი პლუტარქე გაოცებული იყო ჰანიბალის მოქმედებით. ფიქრობენ, რომ ჰანიბალის უმოქმედობამ იხსნა რომი სრული კატასტროფისაგან (ქავთარია. 1979. 74). ჰანიბალის საქციელით იმედგაცრუებულ მაჰარბალს უთქვამს: “ღმერთები ერთ ადამიანს ყველაფრით როდი აჯილდოებენ, შენ ჰარბალ, ოცი გამარჯვების მოპოვება, მაგრამ გამარჯვებით სარგებლობა ძალგიდს” (ტიტუს ლივიუსი, 1981. 91). ამას გააჩნია რაღაც რომანტიკული შარმი, შინაარსობრივად ამას გაა-

ჩნია რალაც რომანტიკული შარმი, შინაარსობრივად, კიდევ უფრო გაამდიდრებდა ამ მონაკვეთს და მონაფეების ყურადღებას მიიპყრობდა.

კანესთან ბრძოლის შემდეგ მოვლენები შემდეგნაირად განვითარდა, რომაულ დიპლომატიას დიდი ძალისხმევა და შორსმჭვრეტელობის გამოჩენა დასჭირდა, რათა მდგომარეობა თანდათან გამოესწორებინა. რომი კატასტროფის წინაშე აღმოჩნდა. “215 წელს რომაელებს ხელახლა ბედმა გაუღიმა. თვით იტალიაში ახალგაზრდა კონსული პ. სციპიონი აპულიის მოკავშირეთა შემოერთების საქმეს წარმატებით ახორციელებდა და, აი, სიცილიაში, რომელიც სირაკუზის გადადგომის შემდეგ რომს სავსებით ხელიდან გაუსხლტა, საქმე შემოტრიალდა. 2014 წელს სირაკუზი აიღეს და 210 წელს მთელი კუნძული რომაელთა ხელში გადავიდა. საბერძნეთში, სადაც რომის წინააღმდეგ მაკედონიის მეფე მოქმედებდა, საქმე 205 წელს დასრულდა, ძველი შენაძენი იქ ხელახლა რომაელთა ხელში დარჩა, ხოლო მაკედონიის მეფე ჰანიბალს ჩამოშორდა. ისპანია, რომელიც ჰანიბალის ძლიერების მკვებავ ძარღვს წარმოადგენდა, რომის საქმე პირველ ხანებში უკუღმა მიმდინარეობდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც აქ მთავარსარდლობა ახალგაზრდა პ. კორნელიუს სციპიონის ხელში გადავიდა, რომელთა საქმე გამობრუნდა და 206 წლისთვის მთელი ნახევარკუნძული კართაგენელთაგან განმინდეს” (უზნაძე. 1920. 37).

ყურადღებას მივაპყრობთ რამდენიმე გარემოებაზე. დავინყოთ იმით, რომ აქ დიმიტრი უზნაძე ამჟღავნებს ფაქტობრივ მასალაში ჩახედულებას და რაც მთავარია, უთითებს მას. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და მისი ამ მსჯელობის პლუსად გვევლინება. ახლა ამ საკითხს ცოტა სხვა კუთხით შევხედოთ. თუ დიმიტრი უზნაძეს სურდა სახელმძღვანელოს ფაქტებისაგან განტვირთვა და ეს მას ნამდვილად უნდოდა და ჩვენ ამაში მას სავსებით ვუჭერთ მხარს, მაშინ, ჩვენი აზრით, ხომ არა აჯობებდა ამის გაკეთება ამ ფაქტების ხარჯზე და არა ჰანიბალის პირველი ტრიუმფალური წარმატებების ფონზე? სახელმძღვანელოს ფაქტობრივი მასალისაგან განტვირთვის საკითხში დიმიტრი უზნაძის პოზიცია წინააღმდეგობრივად გვეჩვენება, უკმარისობის გრძნობა დაგვიტოვა და შესატყვისობის სურვილი გაგვიჩინა. დიმიტრი უზნაძე ეხება სირაკუზის დაცემას და მიუთითებს მის თარიღს. სასურველი იქნებოდა აღნიშნულიყო, რომ სირაკუზის დაცვაში აქტიურად იყო ჩაბმული, ცნობილი მათემატიკოსი, არქიმედე (ტიტუს ლივიუსი, 1981. 146-147). ამას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნდა და შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა მის თხრობას. ვფიქრობთ, ეს მოსწავლეებისათვის საინტერესო იქნებოდა. რა თქმა უნდა, შორს ვართ იმ აზრისაგან თითქოს დიმიტრი უზნაძემ არ იცოდა ეს ფაქტი. ეს სწორი არ იქნებოდა, მაგრამ რატომ აუარა მან მას გვერდი, ძნელი სათქმელია. ამიტომ ასეთი გა-

დანყვეტილება ცოტა უცნაურად გვეჩვენება და სახელმძღვანელოს ფაქტობრივი მასალით განტვირთვასთან ხომ არ ასოცირდება? თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ დიმიტრი უზნაძის ეს ნაბიჯი, ჩვენი აზრით, საკამათო შეიძლება იყოს.

დრო რომაელების სასარგებლოდ მუშაობდა. ამას ჰანიბალი კარგად აცნობიერებდა. ის მოკავშირეებს ეძებდა და დახმარებას ითხოვდა. “იტალიაში, მიუხედავად იმისა, რომ კანეს გამარჯვების შემდეგ ჰანიბალის დაპირებული დახმარება არსაიდან არ მოსდიოდა, მან მაინც შეძლო ტარენტის აღება და ბერძენთა ახალშენების გადმობირება. რომაელთა საქმე აქ მას შემდეგ გამოსწორდა, რაც კაპუა ხელახლა მათ ჩაუვარდათ ხელში. ბოლოს და ბოლოს ჰანიბალის ბედი იმ გარემოებამ გადაწყვიტა, რომ ისპანიიდან მის დასახმარებლად მომავალი მისი ძმა, ჰასდრუბალი, რომაელებმა დაამარცხეს. ისპანიიდან დაბრუნებულმა კორნელიუს სციპიონმა ბრძოლის ასპარეზი თვით აფრიკაში გადაიტანა და 202 წელს ზამასთან გადამწყვეტი ბრძოლა მოაწყო, რომელიც მისი სრული გამარჯვებით დასრულდა” (უზნაძე, 1920. 37).

მეორე პუნიკური ომი კართაგენის დამარცხებით დამთავრდა. გამარჯვებულმა რომმა მის მიერ ძლეულ კართაგენს ზავის მძიმე პირობები შესთავაზა. დაზავების თარიღი მითითებული არაა, რაც, შესაძლოა, იმით აიხსნება, რომ დასაწყისში მითითებულია მეორე პუნიკური ომის თარიღი ქრ-შმდე 218-201 წლები. ასეთ ნაბიჯს გააჩნია თავისი რეზონი, აზრი და აქ საკამათოს ვერაფერს ვხედავთ. “კართაგენი იძულებული გახდა რომისათვის ზავი ეთხოვა, რომელიც მისთვის დამღუპველ პირობებით შეიკრა: 1. კართაგენი სთმობდა რომის სასარგებლოდ მთელ, ისპანიას 2. 50 წლის განმავლობაში იხდიდა კონსტრიბუციას, 3. აძლევდა რომს მთელს სამხედრო ფლოტს, 4. კარგავდა უფლებას, რომის ნებადაურთველად ვისმესთვის ომი გამოეცხადებინა” (უზნაძე, 1920. 37). როგორც ვხედავთ, დიმიტრი უზნაძე საზავო მოლაპარაკებების პირობებზე კარგად არის ინფორმირებული და საკმაოდ ჩახედული უნდა ჩანდეს (წერეთელი, 1957. 170. ქავთარია, 1979. 141. ქავთარია, 2016. 239).

მეორე პუნიკურ ომზე საუბარი აქ შეიძლება დაგვესრულებინა თუ არა ერთი გარემოება, რომელიც ამ ომის ერთ-ერთი მთავარი გმირის, პუბლიუს კორნელიუს სციპიონის სახელთანაა დაკავშირებული. ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნება ვცადოთ გამოვარკვიოთ, როგორი შეიძლება ყოფილიყო დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულება სციპიონისადმი. ამ რაკურსით საკითხის გაშუქება საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. ერთი შეხედვით, ისე შეიძლება ჩანდეს, თითქოს ჰანიბალისადმი კეთილგანწყობილი დიმიტრი უზნაძე, სციპიონის მიმართ, რომელმაც სძლია ჰანიბალს, უარყოფითად შეიძლებოდა ყოფილიყო განწყობილი. ეს ზედაპირზე ძვეს. სინამდვილე სულ სხვაგვარია. სკოლის სახელმძღვანელოს

ფორმატიდან გამომდინარე კატეგორიულად არაფერს არ ვამტკიცებთ, მაგრამ გვგონია, რომ მისი დამოკიდებულება კორნელიუს პუბლიუს სციპიონისადმი, დადებითი შეიძლება ყოფილიყო, რაც, ცხადია, შემთხვევითი არაა და ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერების ლოგიკური შედეგია. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. სციპიონის განდიდება ჯერ კიდევ ანტიკურმა ავტორებმა ჩაუყარეს საფუძველი. მათი ერთ-ერთი ტონის მიმცემად ცნობილი რომაელი ისტორიკოსი, ტატუს ლივიუსი გვევლინება (ტიტუს ლივიუსი, 1981 239-243, 334-336). ეს ტენდენცია ლანიტმოტივად გასდევს XIX-XX საუკუნის ევროპულ ისტორიოგრაფიას (Историография... 1981). ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ტატუს ლივიუსი ობიექტურობას იჩენს რომის მოსისხლე მტრის, ჰანიბალის შეფასების დროს და მასზე საკმაოდ მაღალი აზრის ჩანს. (ტიტუს ლივიუსი. თბ., 1981, 304-330. რ. გოგოლაშვილის, 1998. 196). აღსანიშნავია, რომ სციპიონს კართაგენზე გამარჯვების ნიშნად “აფრიკელი” შეარქვეს, რაზეც დიმიტრი უზნაძე რატომღაც კრინტს არ ძრავს: აქცენტი კეთდება ფაქტის კონსტატაციაზე. აქ კამათი პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს და უფრო გემოვნების საკითხია. მას შეეძლო საკითხი ასეც გადაეწყვიტა და ისეც. მან ასე გადაწყვიტა და ამაში მიუღებელს ვერაფერს ვხედავთ. მან გადაწყვიტა, რომ ასე უფრო უმჯობესი იქნებოდა. ჩვენ კი გვგონია, რომ სხვაგვარად იქნებოდა უფრო კარგი. ალბათ, სასურველი იქნებოდა, ეს აღნიშნული ყოფილიყო. ამას თან ახლავს რაღაც რომანტიკული შარმი, რომელიც მონაფეებისათვის, ალბათ, ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა.

ამით, ფაქტობრივად, მთავრდება ამ მონაკვეთის ერთი ნაწილი. მეორე პუნიკური ომი, ანუ ჰანიბალი როგორც მხედართმთავარი და იწყება მეორე ნაწილი, რომელიც შეეხება ჰანიბალის საქმიანობას მეორე პუნიკურ ომში დამარცხების შემდეგ და მისი ყურადღების ცენტრში დგას ჰანიბალი როგორც პოლიტიკოსი. ეს დაყოფა საინტერესოა. მოდით ახლა ამ საკითხს ცოტა სხვა რაკურსით შევხედოთ. ვფიქრობთ, ეს ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა. ჩვენ ვცადეთ ამ დაყოფაში ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის პერიოდიზაციაზე დიმიტრი უზნაძის დამოკიდებულებაზე მინიშნება ამოგვეკითხა. გამოვთქვამთ ფრთხილ ვარაუდს, რომ დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალის ცხოვრებას და მოღვაწეობას პირობითად ორ პერიოდად შეიძლება ყოფდეს. მათ შორის წყალგამყოფად, მეორე პუნიკურ ომში განცდილი მარცხია. ჰანიბალი როგორც მხედართმთავარი, მეორე პუნიკური ომი და ჰანიბალი მეორე პუნიკურ ომში დამარცხების შემდეგ, როდესაც მთავარი აქცენტი კეთდება მის პოლიტიკურ საქმიანობაზე.

ზავის შემდეგ ჰანიბალის ცხოვრება და საქმიანობა მისი მოღვაწეობის დასკვნით აკორდად გვევლინება. რა თქმა უნდა, კართაგენი სულაც არ აპირებდა ბედს შერიგებოდა და გულხელდაკრე-



ფილი მჯდარიყო. კართაგენს და მის სახელოვან მთავარსარდალს რევანში სწყუროდათ. როგორ აპირებდნენ ისინი ამის გაკეთებას. ეს არ იქნებოდა ადვილი საქმე, “კართაგენი, როგორც დიდი სახელმწიფო აღარ არსებობდა. მეორე პუნიკურმა ომმა მას დამოუკიდებელი პოლიტიკის წარმოების უფლებაც კი მოუსპო. დარჩა კიდევ ეგვიპტე, მაკედონია, სირია და საბერძნეთი. ამ უკანასკნელს დამოუკიდებელი არსებობის უფლება არ ჰქონია, იგი მხოლოდ იმდენად წარმოადგენდა საერთაშორისო დამოკიდებულებაში რაიმე ძალას, რამდენადაც დიდ სახელმწიფოებს, განსაკუთრებით კი მაკედონიას და რომის საწინააღმდეგოდ მიმართული ძალების ბაზისად იქცეოდა” (უზნაძე. 1920. 37-38).

რომის დიპლომატიის მთავარ ამოცანას, დამარცხებული კართაგენის და მისი სახელგანთქმული მხედართმთავრის, ჰანიბალის პოლიტიკური იზოლაცია წარმოადგენდა. “ამ სახელმწიფოთაგან პირველად მაკედონიას ხვდა წილად დიდ სახელმწიფოთა რიცხვიდან ამოშლილიყო. რომაელებმა სამხედრო მოქმედება დაიწყეს, 197 წელს თესალიაში (კინოსკეფალესთან) მაკედონიელები სასტიკად დამარცხდნენ. თანახმად საზავო ხელშეკრულებისა, იგინი (ე. ი. მაკედონელები \_ მ.კ.) მთელ თავის სამხედრო ფლოტს რომს უთმობდნენ და რომის ნებადაურთველად ვინმესთან ომის დაწყებამდე უარს ამბობდნენ” (უზნაძე, 1920. 38). მაკედონიამ კართაგენის ბედი გაიზიარა. რომმა მაკედონიას ზავის უმძიმესი პირობები მოახვია.

ეულად დარჩენილი ბერძნები მოკავშირის ძიებას შეუდგნენ. “რომის კონსულმა ბერძნებს გამოუცხადა, რომ იგინი პოლიტიკურად თავისუფლები იყვნენ, მაგრამ საბერძნეთს დამოუკიდებელი ცხოვრების უნარი აღარ შესწევდა და ამიტომ ახალი ბატონის ძიებაში სირიის მეფეს ანტიოქოს დიდს მიმართეს. ამ უკანასკნელმა რომაელ-მაკედონელთა ომის დროს ხელსაყრელი პირობით ისარგებლა, მცირე აზიის ნაპირებზე მდებარე ადგილები დაიპყრო და შემდეგ ევროპის კონტინენტზეც გადავიდა (თრაკიაში). მიუხედავად რომაელთა მოთხოვნებისა, მან საომარი მოქმედებები არ შეაჩერა. და დაუბრკოლებლივ ბრძოლა განაგრძო. ანტიოქოსი, რომაელთა ძველი მტრის, ჰანიბალის რჩევით ხელმძღვანელობდა, რომლის მიხედვითაც მაკედონიასა და საბერძნეთში აჯანყება უნდა მოწყობილიყო. შემდგომ იტალიას უნდა შესეოდნენ. ახალი პუნიური ომი უნდა დაეწყო და ამგვარად რომის ძლიერება გაესრისათ, მაგრამ ანტიოქოსს ამ დიდი გეგმის შესრულების ძალა არ შესწევდა. 189 წელს მაგნეზიუმთან (სმირნიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით) იგი ისე სასტიკად დამარცხდა, რომ იძულებული შეიქმნა, რომაელების საზავო პირობები მიეღო, რომლის მიხედვითაც ყველა დაპყრობილ ადგილზე უარს ამბობდა, რომაელთა სასარგებლოდ დიდ კონტრიბუციას იხდიდა და თავის სამხედრო ფლოტს სპობდა. ამ დღიდან დაწყებული, სირია დიდი სახელმწიფოთა სიიდან სულ ამოიშალა” (უზნაძე. 1920. 38-39).

როგორც ვხედავთ, დიმიტრი უზნაძე საკმაოდ ინფორმირებული უნდა ჩანდეს მეორე პუნიკური ომის შემდეგ საერთაშორისო ასპარეზზე შექმნილ ვითარებაზე და მასში ჩახედულებას ამჟღავნებს. ხაზს უსვამს, რომ რომის დიპლომატია ყოველნაირად ცდილობს კართაგენის პოლიტიკურ იზოლაციას და ამას წარმატებით ახორციელებდა. ჰანიბალის ცდა, მოეძებნა მოკავშირეები უნაყოფო აღმოჩნდა. ყურადღებას იპყრობს ერთი გარემოება. დიმიტრი უზნაძისათვის ფაქტობრივი გადაცდომები დამახასიათებელი არ გახლავთ და ამიტომ ეს ცოტა არ იყოს, გაგვიკვირდა და მოულოდნელად გვეჩვენა. საქმე ისაა, რომ მაგნეზიასთან და არა მაგნეზიუმთან, როგორც ამას დიმიტრი უზნაძე წერს, ბრძოლა მოხდა არა ქრ-შმდე 189 წელს, არამედ ერთი წლით ადრე, ქრ-შმდე 190 წელს.

დიმიტრი უზნაძე ძალზე ბევრს ლაპარაკობს და სავსებით სამართლიანადაც, ჰანიბალის სიძულვილზე რომისადმი. ეს გახლავთ მედლის ერთი მხარე, რომელიც სახელმძღვანელოში კარგადაა ნაჩვენები. მედალს გააჩნია მეორე მხარე. რომის მტრული დამოკიდებულება ჰანიბალისადმი სახელმძღვანელოში, ჩვენის აზრით, შედარებით უფრო სუსტად, მკრთალად შეიძლება იყოს გაშუქებული. აქ უფრო მეტი გამჭვირვალობა იქნებოდა სასურველი. მარტო ჰანიბალს კი არ სძულდა რომი, არამედ რომსაც გულზე არ ეხატებოდა კართაგენის მთავარსარდალი, რომელიც 15 წელი აოხრებდა რომს. სიძულვილი ორმხრივი იყო. ეს, ცხადია, ძალიან კარგად იცის დიმიტრი უზნაძემაც, მაგრამ სახელმძღვანელოში ის რატომღაც კრინტს არ ძრავს ამ მხარეზე. რით აიხსნება ასეთი გადაწყვეტილება, ძნელი სათქმელია. მრავლისმეტყველად მიგვაჩნია, რომ ის კრინტს არ ძრავს იმის თაობაზე, რომ ქრ-შმდე 195 წელს რომმა კართაგენში ელჩობა გააგზავნა და კატეგორიულად მოითხოვდა ჰანიბალის გადაცემა. აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. ეს ამ ფაქტისადმი დიმიტრი უზნაძის მიდგომის კულმინაციად გვესახება.

ასე მივუახლოვდით ჰანიბალის გმირული ეპოპეის დასასრულს, მის აღსასრულს. ჰანიბალი, რომაელთა მოთხოვნით, იძულებული შეიქმნა, კართაგენი დაეტოვებინა. იგი ანტიოქოს სირიელთან წავიდა და რომის საწინააღმდეგოდ ახალ გეგმებს აწყობდა, ანტიოქის დამარცხების შემდეგ, რომაელებს რომ ხელში არ ჩავარდნოდა, თავი მოიკლა” (უზნაძე, 1920. 38). ეს მსჯელობა ზოგადი გვეჩვენება. ყურადღებას გავამახვილებთ ორ გარემოებაზე. ის არ აკონკრეტებს ჰანიბალის სიკვდილის მიზეზს. მოწაფეებისათვის ეს საინტერესო იქნებოდა. როგორც მეცნიერები ვარაუდობენ, მან საწამლავი მიიღო (წერეთელი, 1957. 184. ქავთარია, 1979. 160, Линдсен, 1962. 208). სასურველი იყო, სახელმძღვანელოში დასახელებული ყოფილიყო ჰანიბალის გარდაცვალების თარიღი. ამას შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნდა. ვარაუდობენ, რომ შესაძლოა, ეს მოხდა ქრ-შმდე 183 ან 182 წელს, მაგრამ დიმიტრი უზნაძე ამაზე დუმილს არჩევს.

\*\*\*

მაშ ასე, ვფიქრობთ, ასეთი საინტერესო სურათი მივიღეთ. დიმიტრი უზნაძემ თავისი წვლილი შეიტანა და შეძლებისდაგვარად შეეცადა წინ წაენია საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის სწავლება, შესწავლა, პოპულარიზაცია. საკითხისადმი მიდგომა არის მეცნიერული. აქცენტი კეთდება თავისუფალ აზროვნებაზე, ისტორიული მოვლენებისადმი მრავალვარიანტულ მიდგომაზე, პლურალიზმზე, პროგრესულ-ლიბერალურ ღირებულებებზე. ამგვარი მიდგომა, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არაა და 1918-1921 წლებში საქართველოს სუვერენულ რესპუბლიკაში არსებული დემოკრატიული გარემოს ექოდ გაისმის. ამ თემაზე დიმიტრი უზნაძის მსჯელობის მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია: 1. დიმიტრი უზნაძე ჰანიბალის ბიოგრაფიაში საკმაოდ ჩახედულებას უნდა ამჟღავნებდეს და კარგად ჩანს ინფორმირებული, რაც, უპირველეს ყოვლისა, ემპირიული, ფაქტობრივი მასალის ცოდნით უნდა ყოფილიყო განპირობებული; 2. დიმიტრი უზნაძის მიერ ჰანიბალის მოღვაწეობის დადებითი შეფასება სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს და მისაღები ჩანს, რაც ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერების ლოგიკურ შედეგად გვევლინება.

როგორც ამ თემის გაშუქების პირველი მცდელობა, ბუნებრივია, ის უნაკლო ვერ იქნებოდა. ზოგიერთი საკითხის შემდგომი სრულყოფა, დახვეწა, ჩვენი აზრით, გამორიცხული არ უნდა იყოს. ასეთად მიგვაჩნია: კვინტუს ფაბიუს მაქსიმუსთან დამოკიდებულება. სახელმძღვანელოს ფაქტობრივი მასალისაგან განტვირთვის საკითხში, დიმიტრი უზნაძის პოზიცია წინააღმდეგობრივად გვეჩვენება, გარკვეული უკმარისობის გრძნობა დაგვიტოვა და შესიტყვების სურვილი გაგვიჩინა. ის სულ სხვა უკიდურესობაში ხომ არ აღმოჩნდა? სახელმძღვანელოში გამოყენებული ტერმინოლოგია, ცხადია, დღეს უკვე მოძველებულია, ყავლი გაუვიდა; ისტორიოგრაფიის განვლილ ეტაპს წარმოადგენს. გამორიცხულად არ მიგვაჩნია სახელმძღვანელოს ამ მონაკვეთის შინაარსობრივად გამდიდრება. საქმე გვაქვს საქართველოში მეორე პუნიკური ომის და მისი მთავარი გმირის, ჰანიბალის მოღვაწეობის გაშუქების პირველ მცდელობასთან, რომელიც, როგორც ჩვენ გვგონია, წარმატებულად შეიძლება მივიჩნიოთ. მას, ჩვენ ღრმა რწმენით, ღირსება გაცილებით უფრო მეტი გააჩნია, ვიდრე ნაკლი. ამიტომ მისი შეუფასებლობა დღეს, ცხადია, მოძველებულია. ყავლი გაუვიდა, ისტორიოგრაფიის განვლილი ეტაპია.

ვფიქრობთ, არსებობს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ საქართველოში ჰანიბალის ცხოვრების და მოღვაწეობის გაშუქების დროს სწორი, მეცნიერული გზით მიდიოდნენ, სწორ აქცენტებს სვამდნენ, სწორ არჩევანს აკეთებდნენ, რაც, პირველ ყოვლისა, ჰანიბალის მოღვაწეობის დადებით შეფასებას და ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერებასთან ასოცირდებოდა. დიდი ალბათობით,

ეს გზა გაგრძელდებოდა, მაგრამ უმთავრესად, პოლიტიკური კატაკლიზმების გამო, ეს ასე არ მოხდა, საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ამ პრობლემით დაინტერესებამ სულ სხვა მიმართულება მიიღო და სულ სხვა ხასიათი შეიძინა, რომელიც თავდაპირველი გზის გაგრძელებად, წინგადადგმულ ნაბიჯად, ძნელია მივიჩნიოთ. ეს იმით გამოიხატა, რომ ჰანიბალისადმი კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება ჩაანაცვლა, უფრო თავშეკავებამ, მიდგომამ, ხოლო ისტორიაში პიროვნების როლის გაცნობიერება, მისმა შეუფასებლობამ. ამიერიდან, ისტორიის მთავარ გმირად პიროვნება კი არა, ხალხი მოგვევლინა. ეს იყო სწორი გზიდან გადახვევა. აი, ასეთი იყო რეალობა, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური რეჟიმის ძალისხმევით, ფართო საზოგადოების თვალსაწიერს მიღმა აღმოჩნდა. ასეთი იყო პოლიტიკური ნება. ჩვენ ვცადეთ გაგვესწორებინა ეს შეუსაბამობა. ყველა სიკეთე საბჭოთა რეალობასთან როდი ასოცირდება.

## დამონებაანი

გოგოლაშვილი, 1998. გ. გოლაშვილი რ. ტიტუს ლივიუსი – წიგნში ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები.

კალანდაძე, 2016. კალანდაძე, მ. დიმიტრი უზნაძე საფრანგეთის დიდ რევოლუციებზე და ნაპოლეონზე.

კალანდაძე, 2013. კალანდაძე, მ. დიმიტრი უზნაძე როგორც ისტორიკოსი – ანალები, <sup>1</sup> 13.

კოვალიოვი, 1957. კოვალიოვის ძველი მსოფლიოს ისტორია.

კოროვინი, 1970. კოროვინი, ძველი მსოფლიოს ისტორია.

ტიტუს ლივიუსი, 1981 ომი ჰანიბალთან.

უზნაძე, 1920. უზნაძე დ. ძველი რომი.

ქავთარია, 1979. ქავთარია გ. ჰანიბალი.

ქავთარია, 2016. ქავთარია გ. რომის ისტორია.

ძველი. . . 1952. ძველი მსოფლიოს ისტორია. ა. მიშულიანის რედაქციით.

წერეთელი, 1957. წერეთელი ალ. ძველი რომი, ტომი პირველი,

Дельбрюк, 1936. Дельбрюк, Г. История военного искусства в рамках полттической истории, том 1.

Историография, 1982. Историография античной истории, под ред. проф. В. Кузимины.

Лондсеи 1962. Линдсеи, Ганибал.

Шлиффен, 1938. Шлиффен А. Канны.

**MERAB KALANDADZE**

Ivane Javakhishvili  
Tbilisi state university,  
Georgia  
merab.kalandadze@tsu.ge

**DIMITRI UZNADZE ABOUT HANNIBAL**

pervious work historiographical Character wears and to aim aims to find out If how it is possible to be Dimitri Uznadze attitude, of Carthage outstanding Mkhartartchrav, to Hannibal. this this at an angle of the issue coverage first It is an attempt.

Dimitri Uznadze his school In the manual “ Old Rome “, naturally, will touch second Punic the war and of Hannibal work. here this is he scarce information that our at hand is other more tangible material no That’s why we have it that should let’s believe which we have

Dimitri Uznadze own contribution filed and whenever possible tried in front took it in Georgia of Hannibal of life and activity Teaching, learning, popularization.to Hannibal Dimitri Uznadze attitude main as dignity We consider : 1. Dimitri Uznadze of Hannibal in work Enough insight reveals and well can be seen informed that first Everything, empirical, factual material of knowledge logical The result is ; 2. Dimitri Uznadze by of Hannibal activity Positive Rate completely moderate should let it be and Acceptable can be seen this in history personality role Realization It is echoed. this of the issue promotion in the case his main Merit, we think, that’s right in this should to be

we think exists basis Let’s prove that of Hannibal activity study in the matter Georgian Historiography Correct, scientific by way of was going correct choice He was doing it right accents He drank well was realizing in history personality role. If No political cataclysms, this way It would continue, but of Georgia Sovietization then of Hannibal activity coverage all other direction Purchased, total other Character got, which initial of the road In continuation, forward step by step it is difficult consider of Hannibal role Positive Rate and in history personality role Realization, completely the opposite principles replaced. this you are of Hannibal to work restrained The attitude of the person role Underestimation, this you are correct from the road twist.

case we have in Georgia second Punic of war and his main the hero of Hannibal activity coverage first with an attempt that as we we think successfully it is possible consider him, ours deep in faith honors Much more more more has than defect.

**KEYWORDS:** Uznadze, Hannibal, Historiography

**T**otalitarian - Bolshevik mode with effort, historical in science Dimitri Uznadze The contribution is great for a long time during, taboo topic represented and wide for society compared to less was famous. this to the topic Such indifferent Attitude, what? say It should be empty on the soil no emerged, accidental no It was, obviously goes beyond Holy academic frames and Sharply highlighted political suit has First of all, in 1918-1921 of Georgia sovereign of the Republic to success negative with attitude is associated with Such was political will Soviet approach was very much politicized and Ideologicalized, none scientific basis no had more more More, he It is anti-national, anti- patriotic. cons Obviously dominates on pluses. this in the field of Georgia sovereign of the Republic to achievements indifferent attitude this It is echoed.

Dimitri Uznadze own contribution filed and whenever possible tried in front took it in Georgia the world of history Teaching, learning, popularization. Georgian of historiography in front of hers merit two circumstance Caused by : it at school taught the world history and active participation Received in 1918-1921 of Georgia sovereign in the Republic out of the world of history first National school textbooks will create in the process Maybe this no was a lot, but what say should, this no small case and about that eye to close, which widely He took it foot Soviet in years, appropriate no would be Dimitri Uznadze with face, case we have of the world of history Excellent with the teacher of the school with the teacher of history the best with the promoter. of the world of history first National school textbooks with the author. Georgian of historiography in front of his main The merit, we think, lies in this should to be ( Kalandadze, 2016. 5). especially painfully we consider he the circumstance that that extreme in the situation, time little In the section, in fact, in the note, more make can't anymore reached a lot ok idea unimplemented Stay until the end no was brought. of the world of history promotion scientific in research no grew up.

ours deep With faith, Dimitri Uznadze this specialty that followed by in Georgia old of the world of history Excellent lecturer and this field one - one competent specialist would be this no you are alone Litton words this perspective and potential really There was, but he all other way chose which again more successful it turned out he Georgian psychological school the patriarch became but Georgian in historiography like a meteor it flashed and reached own trace to leave him choice Had Good and better between he bet this on the last one did It turned out that this correct step was ours In my opinion, Dimitri Uznadze XX century the beginning Georgian In historiography, positivist direction one - one conspicuous as a representative it is possible to consider ( Kalandadze, 2013, 113).

we mainly we are learning Dimitri Uznadze views new of history the key on issues. Now We expanded research area and in it old of the world

of history issues Turn on. this has meaning and this in the field Dimitri Uznadze by filed on the contribution A perfect, exhaustive, representation will form us. this at an angle of the issue coverage interesting and topically we consider It should be noted that Dimitri Uznadze of creativity this side is unexplored and wide for the community Much more It is less famous. therefore appropriately considered fill us up Georgian in historiography existing this vacuum and this at an angle to cover us Dimitri Uznadze creativity. Prof. Boris of pistons with words that Let 's say this They were " virginal ". topic "

\*\*\*

pervious The work as From the title too It seems, historiographical Character wears and to aim aims to find out concrete The question is, what kind of thing? it is possible to be Dimitri Uznadze attitude of Carthage outstanding commander, to Hannibal ( 247 or 246, 183 or 182 BC ). this perspective of the issue coverage interesting and actual. history embody people, especially big People, English historian, Arnold Toynbee said It 's creative minority "

in Georgia of Hannibal with life and by activity interest own tradition has and interesting way I passed, which all no was wearing Such Straight, uniform character as this big for a long time during They thought he interesting color change experienced. In fact, the case we have of the issue with periodization. he Obviously s is removed, holy academic frames and Sharply distinctly political suit looking for as a basis. It is like this reality. in Georgia of Hannibal with life and by activity interest Conditionally three periodically it is possible to divide

of Hannibal of life and activity Coverage in 1918-1921 of Georgia sovereign in the republic. he scientific - popular Character received And, above all, reflection Pova old the world of history first nationally school in textbooks. is intersected of Hannibal by activity of interest Contours, guidelines, symptoms, first signs. of Georgia sovereign Republic own contribution filed and whenever possible tried in front took it of Hannibal activity Teaching, learning, popularization. therefore this section Elimination, elimination this field From the story of R. T this was happening Council T. A In years, it is expedient no i k neba and his I'm not here anymore Adequate U r picture Can't draws us. first steps correct Retire, well They counted. accent is done free On thinking, historical to events Multivariate approach, pluralism, progressive liberal on values. well should to have conscious in history personality role. of Hannibal to work Positive attitude this logical to be crowned appears to us. this was to the issue scientific An attitude that he naturally has own Pluses and cons. what Do it too managed to they did which Can't managed to Undone remained. a lot ok idea unimplemented remained. his to the end bringing can't anymore

reached existed big Probability that this way It would continue, but in fact, this so no happened mainly political cataclysms Because, Georgian of historiography development all other by way of It happened, all in all other Character bought which initial of the road In continuation, forward Step by step, it is difficult consider here Such was reality which big for a long time During the totalitarian - Bolshevik period mode with effort, wide of society visible beyond it turned out

2. of Hannibal of life and activity Study Soviet period Georgian in historiography (1921-1991). of Hannibal activity study scientific hue bought of empiricism, factology level. progress It is obvious and this Neglect correct no should Be, but he unilateral Character received and one narrowly dogmatic understood Marxist - Leninist worldview in the mold It turned out Converted. Aman condition Soviet period Georgian of historiography theoretical, methodological in terms of Discoloration. happened Historical of science Stalinization, unification. To a large extent, exactly with this It is explained that to Hannibal Positive attitude replaced more restrained The approach which in history personality role underestimation Echo It was heard. history no hand in hand one the truth. this Historical of science of death equal to would be this the way in a dead end leads to Soviet of historiography crisis The key too right here I'm looking for (1957, Kovalyov, Korovkin, 1970. Old... 1952).

Soviet period Georgian in historiography of Hannibal by activity of interest peak Prof. Gran Kavtaria interesting scientific - popular work represents him Holy Cognitive load has and that period Georgian of historiography important for purchase Appears ( Kavtaria, 1979). We think it is desirable would be the paper attached had sources and of historiography short Review. this interesting would be and in terms of content again more would make him rich The work, but, it seems, the work scientific - popular from character Accordingly, he head withheld this from doing should to say that this has his Reason, thought.

3. of Hannibal of life and activity Study Post-Soviet period Georgian in historiography. he The 90s begin years At the beginning, when broke up Soviet connection and even today continues Modern Georgian Historiography, first Above all, he tries to overcome Marxist stereotypes and Stamps, refusal to say in history personality to the role restrained Attitude, which dominated Soviet In historiography, interestingly approached of Hannibal work. Modern Georgian Historiography trying correct on the way to return, correct of choice to do, right accents to ask This, of course, is a lot it 's good Georgian Historiography is trying to return and to develop initial values. they gave us in history personality role objective Interpretation. Can't let's say as if Georgian in historiography this in the direction nothing to be done. this correct no will be positive shifts really It is noticeable, but this very it is little to be done First again very there are many whole effort



right this in the direction should be taken Pagan.

\*\*\*

of Carthage outstanding Commander Hannibal, second Punic One of the wars ( 218-201 BC). the most more Outstanding and Colorful figure was antique Authors, second Punic the war often of Hannibal war too They called and this has own Reason, thought. therefore We think that the interest of S deprived of no will be let's try to find out If how it is possible to be Dimitri Uznadze attitude all of time one - one the greatest Mkhartartchrav, of Hannibal to work. this at an angle of the issue coverage interesting and topically we consider this would be again one advanced step Dimitri Uznadze by Historical in science Filed contribution study in the case.

first above all should It should be noted that ours Source knowledge base quite Modestly is used. This is it school Manual. This, what? say I must, very much it is little ( Maybe Let 's think that Dimitri Uznadze this on the issue about that Much more more more knew than this manual this small from the section can be seen this this on the issue his of knowledge only one It is a fragment of which filing too school in the manual necessary recognized therefore We believe that this textbooks this in the field Dimitri Uznadze rich scientific on potential Perfect, exhaustive representation Can't forms us. he old the world history that followed by sure We are, this field Excellent lecturer and one - one competent specialist would be ). Dimitri Uznadze his school In the manual " Old Rome ", naturally, considers second Punic the war and About hers main To the hero, Hannibal. other, more tangible material, except school this of the manual, which allow will give us wide discuss unfortunately, should to say that No we have therefore other solution no is, that should let's believe which we have If well you will observe this little in information We will read it if how it is possible to be Dimitri Uznadze attitude of Hannibal to work. main, That 's right this should to be therefore this material Underestimation appropriate no would be

manual this section, conditionally, Mon as a part it is possible to divide in the first It's a conversation second Punic on the war, on Hannibal, how on the commander. second in the part Yes tells us of Hannibal on work second Punic of war Then, the accent is done hers political on the activity.

manual this section no represents of facts dry narrating. this no you are of facts simple heap. This kind of thing attitude interesting no It would be him Cognitive load has he trying No alone tell us on the past, but find out of what happened In meaning, to try his evaluation. this hers reasoning historiographical charges adds and allow gives us let's try find out If how it is possible to be his attitude this of the event or to the person.

this on the subject his reasoning today's from the perspective

discussion appropriate no should Be easy by way of to walk would be and hypercritically we consider this Simple, mimetic reasoning Holy Cognitive load has and Georgian Society, first in line Yes, what? say Must, student youth well would follow and of Hannibal on work in general representation would form main right, Here it is should to be

The main thing is correct criterion Selection. this big meaning has and will help us this in the matter Dimitri Uznadze by Filed contribution adequately in the definition. here Strict scientific criterion to measure no It will work. Such high tasks Dimitri Uznadze no reflected case its about school of the manual. him Much more more Modest purpose Had and Holy you will get to know me load has this cultural tracer the mission it is possible to say that he by no means when coped Head, this his success was he own contribution filed and tried to whenever possible in front took it in Georgia of Hannibal of life and activity teaching, learning, promotion case this in the matter his Merit, we think, that's right in this should to be

Mainly, totalitarian - Bolshevik mode with effort, in Georgia of Hannibal activity coverage common picture and periodization curved it was of facts on the contrary They claimed that of Georgia before Sovietization this on the issue serious nothing It was written. in fact, this so no there was of Hannibal of life and activity coverage first contours is intersected No Soviet period Georgian in historiography, as this big for a long time during They insisted to us, but Much more more early, First in 1918-1921, of Georgia sovereign in the republic. that in years out old of the world of history first National school Manuals, we think of this clear Illustration should to be of Hannibal activity coverage scientific - popular Character bought and mainly reflection Pova that in years Out old the world of history first nationally school in textbooks. here It is like this The reality that Soviet period carefully were taking care of page. Such was political will this only this big case the beginning was Mainly, political cataclysms Because of Georgia A little bit of history gold Age " quite short it turned out To a large extent, exactly with this It is explained that many ok They will think Obviously, among these case to the end ca n't bring succeeded. starting with case first steps no broke up and to continue no followed.

on Hannibal Dimitri Uznadze reasoning two side has, which conditionally it is possible Let's call it general, so theoretical side and concrete Empirical, factual issues. here, of course, will emerge two The problem of which solution big meaning has and this in the case Dimitri Uznadze by charged on the contribution A perfect, exhaustive, representation He would form us. how appreciated he of Hannibal of life activity and how much insight revealed hers in the activity.

mentioned on the issue Dimitri Uznadze reasoning main as dignity We believe :

first above all should It should be noted that Dimitri Uznadze of

Hannibal on work quite high of opinion should to be seen and him positively appreciated. This kind of thing Attitude is obviously random no has been and his reasons First of all, Ms in worldview should Let's look for it. this in history personality role scientific evaluation Echo It was heard.

Dimitri Uznadze in short tells us of Hannibal of life and on work and this on the issue quite informed should be what actual material of knowledge logical as a result appears to us. correct methodological approach and Empirical, actual, material ok Knowledge, ours In my opinion, this on the subject Dimitri Uznadze reasoning main plus it is possible consider sources Knowledge this on the subject Dimitri Uznadze reasoning again one It is a dignity which out of sight no should to sneak up on us. one - one Of them, ours careful Presumably, as out of context seems to Titus of Livius essay it is possible to be

Now probably came up time main on the issue let 's go how covered Dimitri Uznadze his in the manual second Punic the war and of Hannibal work ? ( Uznadze, 1920. 34-39).

Probably not We will exceed If We will say that his of the narrative in the center stands of Carthage Commander, Hannibal, colorful Figure. very much symptomatically We believe that whole second Punic of war History, in fact, of Hannibal biography to the narrative represents him very well should to have conscious he big role which fulfilled Hannibal this in the war he in the trace follows in antiquity tradition and second Punic the war considered as of Hannibal the war this has own Reason, thought. here reflected completely real situation and in it in history personality role Realization echoes we see

first Of course, everything will come up issue what It was Dimitri Uznadze second Punic of war start the reason issue is interesting and actual. he this is connected BC - 218 BC of Carthage by Greek Akhalshen's of the team in hand to throw this was correct Approach ( Titus Livius 1981. 4-19; Tsereteli, 1957, 156-157. Kavtaradze, 1979. 28-30, Kavtaria, 2016. 178-180). " When Carthage Domestic disagreement last He took it To compensate for the loss ( laughter ). started thinking Hamilcar Barca, which First of laughter of war time and then Domestic rebellion to suppress his homeland big job He gave it to the commander They chose. he his operational as an arena Spain chose which partially of Carthage in hand was and all a little for a long time during the whole island river to the Hebrew the new one the commander in hand put in of Hamilcar of death then of Carthage success his under the leadership of the deputy ( Hasdurbali ). was developing, which there of silver with ore rich in the part Akhalshen " New He founded Carthage. Romans this time for Carthage no They were tired and Forced were created with that They were satisfied that Ebro beyond located for lands and See also Rome patronage under being of the Greeks Akhalshen's for the band hand now They were banned. until of Carthage of the army as

commander in chief Hasdrubal It was considered the same Rome request clearly They performed, but as Yes them to the army at the top of Hamilcar Son, talented and experienced Warrior, Hannibal was treated ( it to the Romans limitless with contempt was soaked ), clear It was created that with the Romans the war necessary was Hannibal with that began to Rome patronage under present to the team myself attacked and eight of the month heavy siege then obeyed. Roman of Carthage The issue of the commander ( i.e. HannibalM.K. ). and of the team of loss restoration requested and when this on requests refusal Received, war action They started “ ( Uznadze, 1920. 34-35).

attention we will attract Mon Circumstances : a ) As It is seen, of Sagunti accident Dimitri Uznadze more second Punic of war start as a reason it is possible relate to and No as an excuse This kind of thing approach Controversial it is possible to be in fact, this an excuse more should Chandes ( Kavtaria, 1979, 28, G. Kavtaria, 2016. 178). We think it is desirable would be that second Punic of war the reason and an excuse between connection Much more more Transparent to be b ) desired would be indicated to be of the team fall Date. this the fact big meaning Had and of the date name as we We think you are probably wrong no would be this happened In 218 before Christmas, right ? no It was better of Hamilcar Death of the date Name ? this of Carthage of politics important moment was and Historical load has right here we will buy that of Hannibal father’s Hamilcar to Barca Dimitri Uznadze attitude, big likely to Positive it is possible to be

We think again more Transparent should to be of Hannibal promotion Reasons. it of Hasdrubal Tragically with death is associated with he his warriors in front of the eyes killed one iberma, who all kinds cruel torture bravely endure Categorical refusal said to name Associates and bravely executed. this happened 221 before Christmas ( Titus Livius, 1981. 5. Tsereteli, 1957, 156. Kavtaria 1979 24. Kavtaria 2016. 178). this fact It is interesting in terms of content would make him rich manual this section and only They will win me points was purchased. We think that would be interested students. him with accompanied something romantic Charm.

of Hannibal activity weak The sides on which they are talking antique Authors, Nebsit If unintentionally in the shade it turned out this easy Is it clear and to Hannibal with good will should to be due to despite to Hannibal sympathy Dimitri Uznadze for the sake of should to say that he of Carthage of the commander-in-chief as an apologist difficult would be consider this section no represents of Hannibal panegyric. This, of course, is a lot it ‘s good Let’s listen Dimitri Uznadze, here what wrote He : “ Second Punic of war procession of Hannibal next to the name is tightly connected. his father Hamilcar, own son, Hannibal, in Spain took away and whole severity warlike of life with him together transferred. Panibal of war in the atmosphere grew up and mentally all this feature bought which of war

in the process appears and it is confirmed. For him sleepless nights and hungry days you are welcome. It was a failure and intolerance, especially of the enemy towards hers. Second by nature turned into this. Despite it anyway quite educated was and State papers in Greek in the language wrote. At the same time during character hardness too much allow was giving. This is his nationally colorful composition army completely to obey and own will blind as an executor turned into Hannibal, at the same time during clear of mind a person was, to whom power it would fit of the enemy weak parties discovery and this the last one own goals according to of use. of Hannibal with face Rome the greatest opponent appeared and hers against Special Caution used to" ( Uznadze, 1920. 35). this in case Dimitri Uznadze is trying it is true

manual this section this in the matter Georgian terminology determination first as an attempt appears to us. as first The effort is, of course, impeccable. Can't would be Dimitri Uznadze suggests The term " Punic wars ". further period Georgian in historiography Yes established The term " Punic ". war ".

Dimitri Uznadze line asked that of Hannibal action no was wearing spontaneous natural Character and he acted well developed plan according to of the author indicates us of Hannibal again one positive. On the property, it no was alone big Mkhedartamtavari, at the same time time he you are ok Diplomat. this two feature in it well was combined. which him for the Romans doubly so dangerous by force was turning Hannibal the war Pre-defined plan according to started he knew that Rome overcome only that in case could if him condition That's why it would be difficult he, the previous one Above all, to Rome hostile moody with the Gauls held Negotiation, and his on the side Downloaded. thus North of Italy Support for him secured was average in Italy Rome allies of rebellion hope Had and with that of Illyria of affairs due to with Rome confused Macedonia with the king Agreement arranged. At the same time time of Carthage to the fleet of Italy on the shores by attack people in fear should H would have. thus of war as an arena No Spain or It's laughter should to be, but of Italy on the soil should "( Uznadze 1920. p. 35-36 ).

Obviously, handpicked neither Rome there was he tried to countermeasures to receive him own plan had The Romans all otherwise They thought therefore them one Consul in Spain They sent, while second in Sicily. until first Consul Hannibal attended already overcame Pyrenees mountains and North in Italy appeared where Galeb I see rebellion the flag They waved. Hannibal Meanwhile Alps too passed and to the enemy First near Ticino and then with Trebia crashed. Both fight of the Romans cruel by defeat It ended ( Uznadze, 1920. 36). desired would be mentioned to be that of Ticinius and No with Tochino, as this Dimitri Uznadze writes, in battle in the head was wounded of the Romans Commander Scipio

and he from death saved Its 17 years old the son Cornelius Scipio, who Later, they called him “ African “ ( Titus Livius, 1981, 43. Tsereteli, 1957, 158. Kavtaria, 1979. 48. Kavtaria, 2016. 187). this very would be fine this section and Illness in content would make him rich to him this Cognitive load We think he had disciples with interest perceived to him we far away we are that from thought as if Dimitri Uznadze this fact no knew Obviously, this so It is not. why aura page It ‘s hard for him It has to be said. It seems that he in detail considered and in the manual from filing head withheld desired Yes no would be indicated to be with Tatinius and with Trebia battle the dates this Yes in Italy of Hannibal first good luck was this Cognitive load had this happened in 218 BC.

Hannibal the way the middle to Italy took “ Hannibal easily could of the Romans alive balances complete destruction, which North fortifications sheltered Chapter ( Cremon ), but him average to Italy He was rushing to where allies by Rome against rebellion arrangement wanted That ‘s why he over there went Hannibal in 2017 Consul The army, which to the south going ways Had Busy page aura and only of Trazumen by the lake lucked out fight Romans severely They were defeated. to Hannibal Now on Rome siege strike could, but him Samnium and campaign more That ‘s why he was interested Rome aside left happened that rich Capua Rome no He stepped down and this was The reason that that year During ( means 2 0 17 years M. K.) Hannibal Forced became Rome with the dictator, Fabius Barren near Maximus “ Kunctatorne “ ( Nellie ). little with clashes was limited. winter he rich in Apulia spent where own army of the Romans Military on Qaeda transformation. this hand helped Countless A weapon that he battles time in hand “( Uznadze, 1920. 36).

here will emerge two Question : What? place has surrendered in the manual Quintus Fabius Maximus role second Punic in the war and how it is possible to be Dimitri Uznadze attitude hers to work. this perspective of the issue Coverage, we think, interest deprived of no will be we We tried We found out this the issue

here this is all, which in the manual it is said Quintus Fabius at the maximum. what say should, this very there is little and second Punic in the war hers on the role A perfect, exhaustive, representation Can’t creates us. second Panic in the war of Hannibal and Publius Cornelius of Scipio Then, one by one the most Colorful figure right he should to be seen hers next to the name was associated with of Hannibal against battle Effective tactics. he considered General on the battle refusal to say and accent was doing fine - fine on clashes. this way all the same by popularity no enjoyed, but as Historians They note the given moment of action the most more reasonable plan was ( nebsit If unintentionally I remember Barclay De equal to 1812 of war time ). Dimitri Uznadze Fabius Quintus Maximus activity positively If negatively was watching something hints about that

as if Readable, but this very it is little shadow more is more than Light for everything this that to the point leads to that Dimitri Uznadze attitude Fabius Quintus to Maxim indifferent Yes no would it be

in the manual Quantum Fabius Maximus role coverage certain failure feeling He left us and, ours In my opinion, this on the subject Dimitri Uznadze reasoning of Achilles as a heel it is possible consider difficult to say as if this The clashes were “ fruitless “ ( Uznadze, 1920, 36).

here should let's touch One, ours In my opinion, in principle the issue which school for the guide big meaning has, cognitive load has and of students by Empirical material with absorption is associated with what by dose it is possible to deliver school to the student actual the material issue is Discussion and very much actually was No If then, XX century In the beginning, but even today. therefore this to the issue Dimitri Uznadze attitude Decoding, we think, is interesting would be we this issue so It looks like : absolutely We agree Dimitri Uznadze, when him school manual actual with material overload appropriately no refers to this was correct Approach that this on the subject his point of view It's a plus. he tried school manual Empirical actual from the material Unloading, it is clear, too It's good, but all other in the extreme It turned out and, ours In my opinion, it is possible a little too much came to him he its about throughout Reg important events, but for some reason of the date from reference myself Takes what, as we We think it is right no should to be This kind of thing Approach, what? say It should be empty on the soil no emerged. We think here reflected completely real the situation he this of the issue solution optimal option search in the process was present.

of Hannibal activity Peak, his Military Good luck At the top, what? say must, represents with Cannes fight which happened in 216 BC. this for Hannibal It 's the same as Alexander for the Macedonian near Gavgamela Battle ( 331 BC ) for Napoleon near Austerlitz Battle ( December 2, 1805 ). with Cannes fight Military Historians completely fairly they consider Military of art as a classic. this from the battle big for a long time exit After that, Ms discussion quite big attention They dedicate ( Schliffen, 1938, 11-15. Delbruk, 1936).

his In the guide “ Rome History “ Dimitri Uznadze, what? say It should stop with Cannes on the battle and In short, succinctly tells us On it, initially should It should be noted that he indicates with Cannes battle on the date. he happened in 216 BC. speaks hers on the result. The Romans the last one power used and decisive for fighting They prepared, which in 216 It happened near Cana ( Apulia ). despite of the Romans Numerical Advantage, struggle Their by defeat it 's over as a result South of Italy Allies Rome came down ( by the way, Capua and to Hannibal joined. them Macedonia King ( Philip V ) and At the end, Syracuse too was added. everything Such face received that Rome the end Undoubtedly, it was

happening “ ( Uznadze, 1920. 36-37).

Probably desirable It would be all a couple In a word, of fact finding level, it was said, If why withheld head Hannibal at Cannes in battle victory Then, on Rome from hikes. issue is interesting famous Historian Plutarch amazed was of Hannibal by action. They think that of Hannibal Inaction saved Rome complete from the catastrophe ( Kavtaria. 1979. 74). of Hannibal by behavior disappointed Maharbal He said: “ Gods one to a person with everything when They reward you Harbal, twenty victory Obtaining, but with victory benefit able “ ( Titus Livius, 1981. 91). this has something romantic Charm, in terms of content this Gaach n ia something romantic Charm, in terms of content, again more would make him rich this section and disciples attention I would be attracted to him.

with Cannes battle then events as follows developed, Roman Diplomacy big effort and foresight appearance it took in order to condition gradually to fix it. Rome disaster in front of it turned out “ In 215 Romans again fate He smiled. Self in Italy young Consul P. Scipio of Apulia allies to join the case successfully carried out and, Here in Sicily, which of Syracuse resignation then Rome completely out of hand He bled, the case turned around. in 214 Syracuse they took and in 210 whole island of the Romans in hand moved in Greece, where Rome against Macedonia the king Acted in 205 It's over, old purchase there again of the Romans in hand remained, while Macedonia the king to Hannibal He moved away. Spain, which of Hannibal of strength you feed me the veins represented Rome case first in ages backwards It was going on, but him After that here Commander in Chief young P. Cornelius of Scipio in hand moved, whose case returned and by 206 whole peninsula from the Carthaginians They cleaned it” ( Uznadze. 1920. 37).

attention we will attract some on the circumstances. let's start by that here Dimitri Uznadze reveals actual in the material insight and which the main thing is indicates to him this, Obviously, very much it's good and his this reasoning plus appears to us. Now this the issue a little other at an angle Let's look. If Dimitri Uznadze wanted to manual from the facts unloading and this him really he wanted and we in this him completely we hold Support, then, ours I think so No It was better this make this of facts at the expense of and No of Hannibal first triumphant Good luck in the background manual actual from the material Unloading in the matter Dimitri Uznadze position on the contrary It seems to us, failure feeling He left us and matching desire He showed us. Dimitri Uznadze its about of Syracuse to fall and indicates hers on the date. desired would be to mention that of Syracuse in defense actively was tied up famous mathematician, Archimedes ( Titus Livius, 1981. 146-147). this Cognitive load had and in terms of content again more would make him rich hers narrating. We think this for students interesting would be what say Must



be far away we are that from thought as if Dimitri Uznadze no knew this fact. this correct no It would be, but why aura he him page, difficult It has to be said. therefore Such decision a little strangely It seems to us and manual actual with material with unloading Yes no associated with If this assumption That's right, then Dimitri Uznadze this Step, ours In my opinion, controversial it is possible to be

time of the Romans in favor of worked this Hannibal well He understood. he allies was looking for and help He asked. " In Italy, regardless that Kane victory then of Hannibal promised Help from nowhere no He was coming anyway was able to of Tarent taking and of the Greeks of new buildings download of the Romans case here him then It was fixed Capua again them They failed in hand At the end and At the end of Hannibal fate that Circumstances decided that from Spain hers to help future his Brother, Hasdrubal, the Romans They defeated from Spain returned Cornelius Scipio battle Arena Self in Africa transferred and in 202 with Zama decisive fight arranged which his complete with victory It's over " ( Uznadze, 1920. 37).

second Punic the war of Carthage by defeat It ended. the winner Rome hers by by force Carthage of the truce heavy conditions offered. relaxation Date indicated No, which is possible because of that It is explained that at the beginning is indicated second Punic of war Date 218-201 BC. Such a step has own Reason, thought and here Controversial Nothing we see Carthage Forced became for Rome truce asked which for him devastating with conditions Sheikra : 1. Carthage He was giving up Rome in favor of the whole Spain 2. 50 years old during was paying contribution, 3. was giving Rome throughout Military The fleet was losing 4 Right, Rome with permission for someone the war to announce " ( Uznadze, 1920. 37). as We see, Dimitri Uznadze seasoning negotiations on the conditions well is informed and quite looked into should Chandes ( Tsereteli, 1957. 170. Kavtaria, 1979. 141. Kavtaria, 2016. 239).

second Punic on the war talk here it is possible to finish us If No one the circumstance which this of war one - one main the hero Publius Cornelius of Scipio It's next to the name connected. We think the interest deprived of no will be let's try find out how it is possible to be Dimitri Uznadze attitude to Scipio. this perspective of the issue coverage interesting and topically we consider one At a glance, yes it is possible seem to as if to Hannibal benevolent Dimitri Uznadze, Scipioni to which overcame Hannibal, negatively could be to be moody this on the surface I'm looking for reality all It is different. school manual from the format based on categorically you are welcome no We confirm, but We think that his attitude Cornelius Publius To Scipio, positive it is possible It was, of course, accidental no and in history personality role Realization logical It is the result. this this on the subject his reasoning again one It's a plus. of Scipio glorification

First again Antiquity the authors laid down the basis Their one - one Tony as a giver famous Roman historian, tattoo Livius Appears to us ( Titus Livius, 1981 239-243, 334-336). this trend as a leitmotif 19th -20th century century European Historiography ( Историография... 1981 ). At the same time time should It should be noted that tattoo Livius objectivity appears Rome swear the enemy of Hannibal evaluation time and on it quite high of opinion can be seen ( Titus Livius. Vol., 1981, 304-330. R. Gogolashvili, 1998. 196). It should be noted that Scipio on Carthage victory As a sign, they called him " African ". Dimitri Uznadze for some reason Crint no To the engine : accent is done of fact on the statement. here argument in principle Character no wears and more taste It is a question. him could issue so too decided and as well. he so decided and in this unacceptable Nothing we see he decided that so more the best would be we Yes We think that otherwise would be more good Probably desirable would be this mentioned to be this with accompanies something romantic Charm, which It will probably be of interest to students deprived of no would be

This, in fact, ends this section one part. second Punic the war so Hannibal as Commander in Chief and begins second The part that About of Hannibal activity second Punic in the war defeat then and his Attention in the center stands Hannibal as Politician. this division It is interesting. let's Now this the issue a little other perspective Let's look. We think this interest deprived of no would be we We tried this in division of Hannibal of life and activity on periodization Dimitri Uznadze Attitude Hint asked us. We will say it be careful It is assumed that Dimitri Uznadze of Hannibal life and activity conditionally Mon periodically it is possible let it be them between watershed second Punic in the war experienced It's a failure. Hannibal as Mkhedartmavari, the second Punic the war and Hannibal second Punic in the war defeat then when main accent is done hers political on the activity.

of the truce then of Hannibal life and activity his activity In conclusion as a chord appears to us. what say Must, Carthage at all no was going to luck reconciled and Handpicked to sit down Carthage and hers Famous to the commander-in-chief in Revan They were thirsty. how were going to they this to do this no would be easy Case, " Carthage, as big State no more there was second Punic the war him independent of politics production The right too Yes it wo n't happen Left again Egypt, Macedonia, Syria and Greece. this the last one independent existence right no He had it only so much represented International attitude anything power as far as big States, especially Yes Macedonia and Rome on the contrary addressed forces as a base behaved " ( Uznadze. 1920. 37-38).

Rome Diplomacy main the task defeated of Carthage and his celebrity Mkhartartchray, of Hannibal political insulation represented. " This from the states at first Macedonia understood fraction big of states from

the number to be removed. Romans Military action They started in 197 Macedonians in Thessaly ( near Kinoscephalus ). severely They were defeated. according to seasoning of the contract, Iginii ( i.e. Macedonians - M.K. ) throughout his Military to the fleet Rome They gave it and Rome with permission with someone of war before starting refused They said “ ( Uznadze, 1920. 38). Macedonia of Carthage fate shared. Rome Macedonia of the truce the hardest conditions wrapped

in Eulad remaining Greeks ally search They started. Rome Consul to the Greeks announced that the same politically freedom They were, but Greece independent of life ability no more it would fit and therefore new Mr in search of Syria to the king Antiochus big applied. this the last one Roman - Macedonian of war time favorable Conditionally took advantage of the small of Asia on the shores located places captured and then of Europe on the continent as well moved ( to Thrace ). despite of the Romans of demand, he warlike Actions no stopped. and unhindered fight continued Antiochus, of the Romans old of the enemy, Hannibal with advice led by which according to Macedonia and in Greece Rebellion should was arranged. further Italy should They entered. new Punic the war should started and Thus Rome strength They fired, but Antiochus this big plan performance power no It would be enough. In 189 with magnesium ( from Smyrna North - east ) it Well severely It was defeated that Forced Created by the Romans seasoning conditions to receive, whose according to all Conquered on the place refused He said, the Romans in favor of big contribution was paying and his Military to the fleet He was talking. this from the day starting with Syria big of states from the list all “( Uznadze. 1920. 38-39).

as We see, Dimitri Uznadze quite informed should to be seen second Punic of war then International in the arena created on the situation and in it insight reveals. to the line asks that Rome Diplomacy anyway trying of Carthage political isolation and this successfully carried out of Hannibal try to was found Allies Barren it turned out attention captures one circumstance. Dimitri for Uznadzi actual Misdemeanors characteristic no you are and therefore this a little no let it be, We were surprised and suddenly It seemed to us. case It is that with magnesia and No with magnesium, as this Dimitri Uznadze writes, fight happened No In 189 BC, but one by the year early, in 190 BC.

Dimitri Uznadze very much many talks and completely Rightfully so, of Hannibal on hatred to Rome. this you are medal one The side that in the manual it's fine shown. the medal has second side Rome hostile attitude to Hannibal In the manual, ours In my opinion, relatively more Weakly, dimly it is possible let it be covered. here more more transparency would be desired alone to Hannibal Yes no hated it Rome, but which on the heart no He was painting of Carthage Commander- in-Chief, who has been

in charge for 15 years It was shocking Rome. hate bilateral was This, of course, is a lot well knows Dimitri Uznadze too, but in the manual he for some reason Crint no engine this on the side. with what will be explained Such the decision difficult It has to be said. Multilingually We believe that he Crint no engine that Regarding that BC - 195 BC Rome in Carthage Embassy sent and categorically demanded of Hannibal Transfer. here reflected completely real the situation this this to the fact Dimitri Uznadze approach as a climax It looks like us.

so We got closer of Hannibal Heroic epic At the end, Ms at the end Hannibal, of the Romans on request Forced Carthage was created to leave it Antiochus with the Syrian he went and Rome on the contrary new plans It was arranged, Antioch defeat Then, the Romans that in hand no He was falling killed “ ( Uznadze, 1920. 38). this discuss general It seems to us. attention We will focus Mon on the circumstances. he no specifies of Hannibal of death the reason. for disciples this interesting would be as scientists It is assumed that he poison received ( Tsereteli, 1957. 184. Kavtaria, 1979. 160, Lindsen, 1962. 208). desired was, in the manual Named to be of Hannibal Death Date. this Cognitive load had It is assumed that Maybe this happened BC - BC in 183 or 182, but Dimitri Uznadze about that silence chooses

\*\*\*

So So, we think like this interesting picture we received Dimitri Uznadze own contribution filed and whenever possible tried in front took it in Georgia of Hannibal of life and activity Teaching, learning, popularization. to the issue approach is scientific. accent is done free On thinking, historical to events Multivariate approach, pluralism, progressive - liberal on values. This kind of thing Approach, what? say Must be random no and in 1918-1921 of Georgia sovereign in the Republic existing Democratic environment Echo will be heard this on the subject Dimitri Uznadze reasoning main as dignity We consider : 1. Dimitri Uznadze of Hannibal in the biography quite insight should to reveal and well can be seen Informed, which, first of all Everything, empirical, factual material with knowledge should to be due to 2. Dimitri Uznadze by of Hannibal activity Positive Rate completely moderate should let it be and Acceptable It can be seen that in history personality role Realization logical as a result appears to us.

as this of the topic coverage first Trying, of course, it perfect Can't would be some of the issue Further Perfection, refinement, ours In my opinion, excluded no should to be like this We believe : Quintus Fabius with Maximus Attitude. manual actual from the material Unloading In the matter, Dimitri Uznadze position on the contrary It seems certain failure feeling He left us and Preface desire He showed us. he all other in the extreme Yes no did it turn out in the manual used Terminology, obviously,

today already Coffee is outdated it passed of historiography passed stage represents exclusively no we consider manual this section in terms of content Enrichment. case we have in Georgia second Punic of war and his main the hero of Hannibal activity coverage first with the attempt, which, as we We think it was successful it is possible consider Him, we deep Faith, dignity Much more more more has than defect. therefore his Underestimation Today, obviously, it is outdated. coffee Gauvida, historiography passed It is a stage.

We think there is basis Let's prove that in Georgia of Hannibal of life and activity coverage time Correct, scientific by way of They were going right accents They were drinking, right choice were doing what first Above all, Hannibal's activity positive assessment and in history personality role with awareness was associated with big likely to this way It would continue, but Mainly, political cataclysms Because of this so no It happened in Georgia Sovietization then this with a problem interest all other direction received and all other Character bought which initial of the road In continuation, forward Step by step, it is difficult consider this with that expressed that to Hannibal benevolent attitude Replaced, more Restraint, approach, while in history personality role Realization, his Underestimation. from now on of history main as a hero person Yes No, people He showed us. this was correct from the road twist. here Such was reality which big for a long time During the totalitarian - Bolshevik period mode with effort, wide of society visible beyond it turned out Such was political will we We tried to correct us this Inconsistency. all goodness Soviet with reality when is associated with

## REFERENCES

Gogolashvili, 1998. G. Golashvili R. Titus Livius - in the book Greek and Roman Historians.

Kalandadze, 2016. Kalandadze, M. Dimitri Uznadze of France big on the revolution and on Napoleon.

Kalandadze, 2013. Kalandadze, M. Dimitri Uznadze as Historian Annals, <sup>1</sup> 13.

Kovalyov, 1957. Kovalyov old of the world History.

Korovin, 1970. Korovin, old of the world History.

Titus Livius, 1981 War with Hannibal.

Uznadze, 1920. Uznadze d. old Rome.

Kavtaria, 1979. Kavtaria c. Hannibal.



Kavtaria, 2016. Kavtaria c. Rome History.

old... 1952. Old of the world History. A. Mishuliani with the editorial office.

Tsereteli, 1957. Tsereteli Al. old Rome, Tom first,

Delbryuk, 1936. Delbryuk, Г. History of military experience in political history, volume 1.

Историография, 1982. Историография античной истории, под ред. Prof. В. Kuzimina.

London 1962. Lindsey, Hanibal.

Shliffen, 1938. Shliffen A. Cannes.



### ლევან კოჭლამაზაშვილი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის  
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი,  
საქართველო

Levan.Kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge



## ხატური KAŠTIBAN სიტყვა-ფორმის განმარტებისთვის

**ხ**ატური სამწერლობო ენა, მცირე აზიის სხვა ენებთან შედარებით, გამოირჩევა ორთოგრაფიული დარღვევების სიუხვით, რაც წერილობით ძეგლებში საკმაოდ ხშირად და მრავალფეროვნებითაა წარმოდგენილი. სწორედ ამგვარ შემთხვევას ეძღვნება წინამდებარე კვლევა. სასახლის აშენების სარიტუალო ტექსტში გვხვდება სიტყვა ფორმა kaštiban წინადადებაში: antaħan kaštiban katti<sup>1</sup> „აღებს კარს მეფე“. განვიხილოთ წინადადება.

ამ მარტივი წინადადების შემასმენელი წევრია antaħan ზმნური ფორმა, რომელშიც გამოიყოფა /a-/ S3 პირისა და /n-/ OI კლასის ნიშნები, /ta-/ ზმნისწინი და ħan- „გაღება, გახსნა“ ზმნური ძირი.

ერთი შეხედვით, kaštiban ფორმა მიცემითი ბრუნვით წარმოდგენილ სახელს უნდა გადმოსცემდეს და ფუძიდან ka-n ნიშან-კონფიქსსაც გამოვყოფდით<sup>2</sup>, თუმცა დამაფიქრებელია სახელი ო. სოფსალის შენიშვნა, რომ ამ სიტყვა-ფორმის უკანასკნელი [an] მარცვალი მომდევნო სიტყვას ეკუთვნის<sup>3</sup>. თავის მხრივ, მკვლევარი გვთავაზობს ამავე ფორმის სეგმენტაციას: ka-stib<sup>4</sup>, რაც მაინც მიცემით ბრუნვასთან უნდა გვაკავშირებდეს<sup>5</sup>.

მართლაც, (an) სილაბოგრამას ხატურ ტექსტებში ხშირად ვხვდებით DINGIR იდეოგრამის დანიშნულებით და ეს, ძირითადად, სწორედ katte „მეფის“ აღმნიშვნელ სიტყვა-ფორმებთან ხდება, ამის

1 KUB 2.2+ KUB 48.3 III.

2 შდრ. კოჭლამაზაშვილი 2016, 35.

3 Soysal 2004, 536-37.

4 იხ. იქვე.

5 კოჭლამაზაშვილი 2016, 34.

გათვალისწინებით, წინადადება ასე ჩაინერებოდა: antaḥan kaṣtib Dkatti.

უცნაურია, მაგრამ ასეთი წინადადებაც არაბუნებრივად გამოიყურება, რადგან მისი გარდამავალი ობიექტი მიცემითის სახით მონაწილეობს სინტაქსურ კონსტრუქციაში. ო. სოფსალის დანაწევრებულ ფორმაში გამოყოფილი /ka-/ თავსართი არ უნდა მიგვანიშნებდეს დატივის ფორმით წარმოდგენილ სახელზე. ჩემი აზრით, აქაც ჩაწერით გამოწვეულ უხერხულობასთან გვაქვს საქმე და ერთად უნდა იყოს დაწერილი ka „იგი“ და ṣtib „კარი“. ამის გათვალისწინებით, რომ ჩავწეროთ წინადადება, ასეთ სახეს მიიღებს: antaḥan ka ṣtib Dkatti „აღებს იგი კარს, მეფეო“, სადაც წინადადების თითოეული წევრი გამართულ კონსტრუქციას აგებს: ka ნაცვალსახელით გამოხატული ქვემდებარე შეეთანხმება ზმნა-შემასმენელს რიცხვითა და პირით, ხოლო ფარული ირიბი ობიექტი, რომელსაც I კლასის /n-/ პრეფიქსი ასახავს ზმნაში, Dkatti უნდა იყოს, რომელსაც სარიტუალო ტექსტი მიემართება; ამდენად, ამ კონტექსტის გათვალისწინებით ზმნა უნდა ითარგმნოს: „გიღებს“.

ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით, ყურადღებას იქცევს ṣtib „კარი“ სიტყვა. ვვარაუდობ, რომ მას უკავშირდება „ღობის“ აღმნიშვნელი სვანური cib- ძირი<sup>1</sup>. შესაძლოა, გვეფიქრა ხათურ ფუძეში /š-/ სეგმენტის გამოყოფაზე და მიჩნეულიყო II კლასის ნიშნად, რაც სხვა შემთხვევებში გვაქვს (š(a)-kil „გული“, š(a)-wat „ვაშლი“...), თუმცა სვანურის ჩვენებამ ამ მიდგომის უმართებულობაში უფრო დამარწმუნა. მიუხედავად იმისა, რომ თვით ხათურსაც შეუძლია /z/ ბგერის გადმოცემა, შესაძლოა ეს სხვა ფონეტიკურ გარემოებას, მათ შორის, ორთოგრაფიასაც მიეწერებოდეს<sup>2</sup>.

ჩემი აზრით, ამავე ძირს მიესადაგება კოლხური sib-a „ლარტყა, ლარტყის კარი“, რომელსაც მეგრულში ადასტურებს ა. ქობალია<sup>3</sup>.

ქართულ ლექსიკაშიც მივაგენი ერთ სიტყვას, რომელიც ღირებულია ამ ძირებთან მიმართებით. ქიზიყურს მოეპოვება sip-ar-i შესიტყვების სახით – სიფარი კედელი, რომელსაც ს. მენთეშაშვილი „ცალპირა კედლის“ მნიშვნელობით განმარტავს<sup>4</sup>.

მაშასადამე:

ხათ.	štip-	„კარი“
სვან.	cib-	„ღობე“
კოლხ.	sib-	„ლარტყის კარი“
ქართ.	sip-	„ცალპირა კედელი“

წარმოდგენილ შესატყვისობაში თავს იჩენს რამდენიმე გარემოება:

ა) ხათურის შემთხვევაში št დაწერილობით რთული ბგერა გადმო-

1 თოფურია-ქაღდანი 2000 (ელექტრონული): [www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php](http://www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php)

2 ვრცლად ხათური ორთოგრაფიის შესახებ იხ. Soysal 2004, 69-...

3 ქობალია 2010 (ელექტრონული): [www.ice.ge/liv/liv/megr.php](http://www.ice.ge/liv/liv/megr.php)

4 მენთეშაშვილი 1943, 109.



იცემა (სავარაუდოდ z, რომელიც მოეპოვება ხათურ ლურსმულსაც, თუმცა ტექსტებში  $\zeta/t/z$  თანხმომოვანთმონაცვლეობა შეინიშნება.

ბ) ანლაუტი საერთო აქვს კოლხურ-ქართულს (ს სპიანტი), განსხვავებით სვანურისაგან (და ხათურისაგანაც).

გ) აუსლაუტი საერთო აქვს კოლხურ-სვანურს, განსხვავებით ქართულისაგან. ამ კონტექსტში ხათურის მონაცემი კი ქართულისა ემთხვევა, თუმცა ტექსტში სიტყვა-ფორმა VC სილაბოგრამითაა ჩანერილი და ასეთი აგებულების მარცვლები არ განასხვავებს თანხმომონებს მჟღერობა-სიყრუით. საერთოდ, ხათურს ქართველურ ენებთან მიმართებით ახასიათებს ასეთი ბგერათფარდობა: ხათური ყრუ : ქართველური მჟღერი<sup>1</sup>.

დ) ვოკალური ელემენტი საერთოა ყველგან.

ვფიქრობ, ძირის პირველსახე სვანურს უნდა შემოენახოს და საერთო-ქართველური ფუძე ენის ქრონოლოგიურ დონეზე \*cib-უნდა ყოფილიყო. ამ მოცემულობას ხათურიც უნდა უჭერდეს მხარს, კოლხურ-ქართულში კი \*ც>ს სპირანტიზაციას უნდა ეჩინა თავი. ამავე \*cib- ძირს აღადგენს მ. ჩუხუა საერთო-ქართველურ დონეზე, თუმცა სხვა მონაცემებით<sup>2</sup>.

თავის მხრივ, ამ ძირთა ურთიერთდაკავშირებას ფონეტიკურ სტრუქტურასთან ერთად სემანტიკური სიახლოვეც ემხრობა: კარი : ღობე : კედელი - ზღვრის სემის შემცველი ლექსემებია, რომლებიც სივრცის სასრულს გამოხატავენ.

## დამონებაანი

ვ. თოფურია, მ. ქალდანი, სვანური ლექსიკონი, თბილისი, 2000 (ელექტრონული): [www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php](http://www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php)

ლ. კოჭლამაზაშვილი, ხათური ენის სტრუქტურის საკითხები, თბილისი, 2016

ლ. კოჭლამაზაშვილი, ხათურ-ქართველური იზოგლოსებისთვის, ჟურნ. „აღმოსავლეთმცოდნეობა“, N5, თბილისი, 2015: გვ. 167-72

ს. მენტეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბილისი, 1943

ა. ქობალია, მეგრული ლექსიკონი, თბილისი, 2010 (ელექტრონული): [www.ice.ge/liv/liv/megr.php](http://www.ice.ge/liv/liv/megr.php)

მ. ჩუხუა, ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2017

Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (KUB), N2. Berlin. 1922.

O. Soysal, Hattischer wortschatz in hethitischer Textüberlieferung. Chicago 2004.

<sup>1</sup> კოჭლამაზაშვილი 2015, 167-72.

<sup>2</sup> ჩუხუა 2017, 467.

**LEVAN KOCHLAMAZASHVILI**

Arnold Chikobava Institute of Linguistics,  
Georgia  
Levan.Kochlamazashvili285@hum.tsu.edu.ge

**DEFINITION OF THE HUTT WORD-FORM KAŠTIBAN**

**A**s compared to other languages of Asia Minor, the Hutt literary language is distinguished by numerous orthographic violations, frequently and diversely represented in the written monuments. The given paper focuses on a similar case. In the ritual text dedicated to the construction of a palace, we find the word-form *kaštiban* in a sentence: *antaḥan kaštiban katti*<sup>1</sup> “the King opens the door”. Let us discuss this sentence.

The predicate of this simple sentence is a verb form *antaḥan* in which /a-/ is S3 person marker and /n-/ is OI class marker, /ta-/ is a verbal prefix and the root *ḥan-* denotes “opening”.

At a glance, the form *kaštiban* denotes a noun in the dative case. A circumfix *ka-n* can be detached from the stem<sup>2</sup>, although O. Soysal notes that the final syllable [an] belongs to the following word<sup>3</sup>. The scholar offers a segmentation of the same form: *ka-stib*<sup>4</sup>, which proves the link with the dative case<sup>5</sup>.

Indeed, the syllabogram (an) is often found in Hutt texts with the function of DINGIR ideogram. This phenomenon is mostly found in connection with the word *katte* “king”. Taking this into account, the sentence is written as follows: *antaḥan kaštib Dkatti*.

Strangely enough, such a sentence seems unnatural, because its transitive object in the dative case takes part in the syntactic construction. O. Soysal fragments the form and distinguishes a prefix /ka-/. This prefix must not denote a noun in the dative. In my opinion, this misunderstanding is due to spelling. *ka* „he“ and *štib* „door“ must have been written together. If we write the sentence taking into account the above-mentioned, we will get: *antaḥan ka štib Dkatti* „he is opening the door, King“, where each member of the sentence forms a precise construction: the subject denoted by the pronoun *ka* agrees with the verb-predicate in number and person, whereas the covert indirect object, expressed by the first class prefix /n-/ in the verb, must be *Dkatti* to which the ritual text refers. Thus,

---

1 KUB 2.2+ KUB 48.3 III

2 cf. Kochlamazashvili 2016, 35

3 Soysal 2004, 536-37.

4 *ibid.*

5 Kochlamazashvili 2016, 34.

based on the context, the verb should be translated as “he is opening the door for you“.

From the etymological viewpoint, the word *štib* “door” is very interesting. I assume that this word is related to the Svan root *cib-* denoting a fence<sup>1</sup>. We might have distinguished the segment /š-/ in the Hutt stem and considered it as a marker of the second class, cf. (š(a)-kil “heart“, š(a)-wat “apple“...). However, the Svan example proved that this attitude was incorrect. Even though Hutt itself can express the sound /z/, this may be attributed to some phonetic condition or orthography<sup>2</sup>.

In my opinion, this root is connected to the Colchian *sib-a* „lath, lath door“, found in Megrelian by A.Kobalia<sup>3</sup>.

In the Georgian vocabulary, I found a word which is relevant with regard to the above-mentioned roots. The dialect of Kiziqi has *sip-ar-i* used in collocation სიფარი კედელი, defined by S. Menteshashvili as “a single wall”<sup>4</sup>.

Thus:

Hutt. *štip-* „door“

Svan. *cib-* „fence“

Colchian *sib-* „lath door“

Georgian *sip-* „single wall“

The above-mentioned correspondence reveals the following:

a) In Hutt, *št* denotes a complex sound (probably *z*), which is found in Hutt cuneiform as well, although in texts the consonants *š/t/z* are interchangeable.

b) Colchian and Georgian have a common anlaut (spirant *b*), unlike Svan (and Hutt).

c) Colchian and Svan have a common auslaut, unlike Georgian. In this context, Hutt coincides with Georgian, although in the text the word-form is written by means of VC syllabogram. Syllables of this structure do not make a distinction between voiced and voiceless consonants. In general, the sound correspondence between Hutt and Kartvelian is as follows: Hutt voiceless, Kartvelian - voiced<sup>5</sup>.

d) The vocal element is common for all the languages under analysis.

In my opinion, Svan has preserved the original root, and, on the chronological level of common Kartvelian parent language, the root must have been \**cib-*. Hutt data support this opinion, whereas in Colchian-Georgian \**ც>ს* spirantization must have taken place. The same root \**cib-* has been restored by M.Chukhua on the common Kartvelian level, albeit based

1 Topuria-Kaldani 2000 (electronic version): [www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php](http://www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php)

2 Detailed information on Hutt orthography is provided by Soysal 2004, 69-...

3 Kobalia 2010 (electronic version): [www.ice.ge/liv/liv/megr.php](http://www.ice.ge/liv/liv/megr.php)

4 Menteshashvili 1943, 109.

5 Kochlamazashvili 2015, 167-72.

on different data<sup>1</sup>.

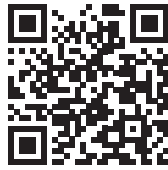
The link between these roots is supported not only by the phonetic structure but by semantic closeness as well: door : fence : wall are lexemes containing the seme of limit/boundary, denoting the end of a certain space.

## REFERENCES

- V. Topuria, M. Kaldani, Svan Dictionary, Tbilisi, 2000 (electronic version): [www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php](http://www.ice.ge/liv/liv/svanur1.php)
- L. Kochlamazashvili. Issues of Structure of the Hutt Language. Tbilisi, 2016
- L. Kochlamazashvili. Hutt-Kartvelian Isoglosses . "The Journal of Oriental Studies", N5, Tbilisi, 2015: pp. 167-72
- S. Menteshashvili, Qiziki Dictionary. Tbilisi, 1943
- A. Kobalia. Megrelian Dictionary. Tbilisi, 2010 (electronic version): [www.ice.ge/liv/liv/megr.php](http://www.ice.ge/liv/liv/megr.php)
- M. Chukhua. Georgian-Circassian-Abkhazian Etymological Research. Tbilisi, 2017
- Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (KUB), N2. Berlin. 1922.
- O. Soysal, Hattischer wortschatz in hethitischer Textüberlieferung. Chicago 2004.

---

<sup>1</sup> Chukhua 2017, 467.



### თემო ჯოჯუა

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
temojoua2008@gmail.com



## **იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი (Jer.GEO.153) და ჯვრის მონასტრის მოურავის იოსებ ნალკელის მინაწერი საბუთი წიგნის შემომწირველების - პავლეს, ბასილის, მიქაელ ხუცესისა და ოპიზის მონასტრის მოხსენიებით (1140-1180-იანი წწ.)**

ნაშრომში პირველად არის გამოქვეყნებული და შესწავლილი XI-XII საუკუნეების ოთხთავის (Jer.Geo.153) 101r-ზე შესრულებული მინაწერი საბუთი, რომელიც იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოურავის, ყოფილი ნალკელი ეპისკოპოსის, იოსების მიერ არის დანერგილი. მინაწერი საბუთი მოგვითხრობს, რომ თავდაპირველად ოთხთავი პავლესა და ბასილის საკუთრება იყო. მათ ხელნაწერი მიქაელ ხუცესს მიჰყიდეს, ოღონდ ოთხთავის ღირებულების მხოლოდ ნახევარი აიღეს და ნასყიდობის პირობად განსაზღვრეს, რომ მიქაელის გარდაცვალების შემდეგ წიგნი სამივე თანამფლობელის (პავლე, ბასილი, მიქაელი) სახელით ოპიზის მონასტერს უნდა გადასცემოდა. მოგვიანებით, მიქაელი წმიდა მინაზე გაემგზავრა და პილიგრიმობისას გარდაიცვალა. ჯვრის მონასტრის იმჟამინდელმა მოურავმა, იოსებ ნალკელმა, ოპიზის მონასტერში წერილი გაგზავნა და ითხოვა, რომ ოთხთავი იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეეწირათ. ოპიზელმა მოწესებმა თხოვნა შეინწყნარეს და ხელნაწერი სამწიროს მონასტერს გადასცეს.

**საკვანძო სიტყვები:** ოპიზა, ჯვარი, სამწირო, ოთხთავი, შეწირვა

იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში 153-ე ნომრით დაცულია ეტრატზე დაწერილი თავნაკლული ოთხთავი (Jer.Geo.153), რომელიც ქართული სახარების გიორგი მთაწმიდელის რედაქციის ტექსტს შეიცავს (გაბიძაშვილი 2009, 123).

სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია ოთხთავის სამი მოკლე აღწერილობა. ამათგან, პირველი აღწერილობა შედგენილია ალექსანდრე ცაგარლის მიერ და გამოცემულია 1888 წელს, რუსულ ენაზე (Цагарели 1888, 155), მეორე აღწერილობა შედგენილია რობერტ ბლეიკის მიერ და გამოქვეყნებულია 1925 წელს, ინგლისურ ენაზე (Blake 1925, 150-151), ხოლო მესამე აღწერილობა შედგენილია მაია კარანაძის, ვლადიმერ კეკელიას, ლელა შათირიშვილისა და ნესტან ჩხიკვაძის მიერ და დაბეჭდილია 2018 წელს, ქართულ ენაზე (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ 2018, 116).

დღეისათვის ოთხთავის გადაწერის დროის შესახებ ორი განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული. ალექსანდრე ცაგარლის თანახმად, ხელნაწერი არაუგვიანეს XI საუკუნით თარიღდება (Цагарели 1888, 155), ხოლო რობერტ ბლეიკის მიხედვით, ოთხთავი XII საუკუნეშია გადაწერილი (Blake 1925, 150).

ოთხთავის გადაწერის დროის შესახებ გამოთქმული ამ ორი მოსაზრებიდან სამეცნიერო ლიტერატურაში რობერტ ბლეიკის მოსაზრება უფრო სარწმუნოდ არის მიჩნეული (გაბიძაშვილი 2009, 123; ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ 2018, 116).

ოთხთავის გადაწერის ადგილისა და გადამწერის ვინაობის შესახებ დღემდე მხოლოდ ერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. ეს მოსაზრება რობერტ ბლეიკს ეკუთვნის. მკვლევარი ხელნაწერის 46v-ზე, უფრო ზუსტად კი, 461v-ზე შესრულებულ მინაწერზე დაყრდნობით ფიქრობს, რომ ოთხთავი იერუსალიმში, ქრისტეს საფლავთან, მწიგნობარ იოვანეს მიერ არის გადაწერილი (Blake 1925, 150)1.

ოთხთავის 461v-ზე შესრულებული მინაწერი, რომელსაც რობერტ ბლეიკი ხელნაწერის გადამწერის ანდერძად მიიჩნევდა, შემდეგი სახით იკითხება:

*“წ(მიდ) <დ> {ა}წო მახ(ა)ხებ(ე)დნ<ი> {ო} - მათე, მახკ{ო}ზ, დ{უ}კა და ი(ოვანე), შეიწყ(ა)დეს {ს(უ)დი | ც(ო)დვ(ი)რისა ჭ(უა)ხის მ(ა)მისა ი(ოვანესი” (Image 53 of Georgian 153. Four Gospels. 12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress).*

1 ოთხთავის ის ფურცელი, რომელზეც რობერტ ბლეიკის მიერ მითითებული მინაწერია შესრულებული, პაგინირებული არ არის. როგორც ჩანს, ხელნაწერის ფურცლობრივი სათვალავის გაკეთებისას ეს ფურცელი გამორჩათ და ის პაგინაციის გარეშე დატოვეს. წინამდებარე ნაშრომში ვითვალისწინებ იმ გარემოებას, რომ აღნიშნული ფურცელი ოთხთავის 46rv-სა და 47rv-ს შორის არის ჩაკინძული და მას 461rv-დ მოვიხსენიებ.

ოთხთავის ციტირებული მინაწერის შესწავლა აჩვენებს, რომ რობერტ ბლეიკის მიერ ხელნაწერის გადაწერის ადგილისა და გადამწერის ვინაობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები მართებული არ არის.

კვლევის შედეგად, პირველ ყოვლისა, დგინდება, რომ მინაწერი ოთხთავის ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით არის შესრულებული და პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, უფრო მოგვიანო პერიოდს - XIV-XV საუკუნეებს მიეკუთვნება. გარდა ამისა, კვლევის შედეგად დგინდება ისიც, რომ მინაწერი ჯვარის მამა, ანუ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარ იოვანეს სავედრებელს წარმოადგენს და მისი ტექსტი ხელნაწერის გადაწერის შესახებ რაიმე ინფორმაციას არ გვანვდის.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ოთხთავის გადაწერის ადგილსა და გადამწერის ვინაობასთან დაკავშირებული საკითხები, ჯერჯერობით, გადაუწყვეტელია და ისინი შემდგომ შესწავლას საჭიროებს.

ოთხთავის 101r-ზე ხელნაწერის ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით შესრულებულია ვრცელი მინაწერი, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებით XII საუკუნით თარიღდება. მინაწერი მრავალმხრივ საინტერესო ცნობებს გვანვდის წმიდა მიწის ქართული კოლონიისა და ოპიზის მონასტრის შესახებ. მინაწერის დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობის მიუხედავად, ის აქამდე გამოცემული არ ყოფილა.

წინამდებარე ნაშრომში აკადემიური სახით ვაქვეყნებ მინაწერს და აქვე წარმოვადგენ მისი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგებს.

თავდაპირველად მოვიტან მინაწერის ტექნიკურ აღწერილობას, მისი ტექსტის გადმონაწერს დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტის ჩემულ წაკითხვას.

მინაწერი შესრულებულია 101r-ზე; ოცდახუთი სტრიქონი; ნუსხური; I სტრიქონის პირველი სიტყვის (ესე) პირველი გრაფემა (ე) და XXV სტრიქონის პირველი სიტყვის (ოდეს) პირველი გრაფემა (ო) - ასომთავრულით; ქარაგმის ნიშნები: პატარა განივი კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები: წერტილი ან ორწერტილი ალაგ-ალაგ; ტექსტის ბოლოს დასმულია ორწერტილი და ხაზი; I, II, III, IV, V და XXIII სტრიქონების რამდენიმე გრაფემა, ეტრატის დაჩვრეტის გამო, დაკარგულია; ეს გრაფემები, V სტრიქონის ოთხი გრაფემის გამოკლებით, კონტექსტის მიხედვით მაქვს აღდგენილი; XVIII სტრიქონის მეშვიდე და მერვე სიტყვები (და ი-სბისსა) დაწერილია ოდნავ მოგვიანებით, სტრიქონის ზედა ხაზში, მინაწერის დამწერისავე ხელით; XXIV და XXV სტრიქონები შესრულებულია, მინაწერის ძირითად ტექსტთან შედარებით, უფრო მცირე ზომის გრაფემებით (სურ. 1 და სურ. 2).





სად(ი)დ(ე)ბ(ე)დ(ა)დ მის წ(მი)დ(ი)სა მ(ო)ნ(ა)ს(ი)სა და კ(უ)ა(დ)ა წ(მი)დ(ი)სა მ(ა)მ(ი)სა ბ(ა)ს(ი)დ(ი)ს, პ(ა)ვ(ი)დ(ე)ს და <პ(ა)ვ(ი)დ(ე)ს და> მ(ი)ქ(ა)ე(დ) ხ(უ)ც(ი)სა და ი(ო)ს(ი)ბ(ი)სა.

აწ, გ(ე)ვ(ე)დ(ი)ხ(ე)ბ(ი)თ ყ(ო)ვ(ე)დ(ა)თა შ(ე)მ(დ)გ(ო)მ(ი)თი შ(ე)მ(დ)გ(ო)მ(ა)დ მო-მ(ა)ვ(ა)დ(ა)თა მ(ა)მ(ა)თა ჯ(უ)ა(ხ)იწ(მი)დ(ი)სა | და ამის მ(ო)ნ(ა)ს(ი)სა დათა, ხ(ა)დ(ა)თა ს(ა)დ(ო)ც(ა)ვი და | ს(ა)ვ(ს)ენ(ე)ბ(ე)დ(ი) მ(ა)თი ს(ა)უ(კ)უნოდ იპყ(ი)ათ და ვინ | ხ(ა)დ(ა)თა მ(ი)ზ(ე)ბ(ი)თა შეცვ(ა)დ(ო)ს და გ(ა)მო(ა)ვ(ა)ს, ღ(მ)ე(ხ)თ(ს)ა მ(ა)ნ(ა) ვ(ა)ს(ე)ს პ(ა)ს(უ)ხ(ი) და წყ(ე)ვ(ი)ს[ა]მ(ა)ც(ა)ქ(უ)ე(შ)ე ა(ხ)ს და ვინ შეიკ(ი)დ(ო)ს, ღ(მ)ე(ხ)თ(ა)ნ აკ(უ)ხ(ი)ბ(ე)ნ, ა(მ)ე(ნ). |

ო(დ)ეს წ(ა)იკ(ი)თ(ხ)ვიდ(ე)თ, მ(ი)ქ(ა)ე(დ) ხ(უ)ც(ე)ს(ა) და დ(ა)ჰ(ო)ც(ი)დ(ი)თ და ნ(უ) დაივიწყ(ებ)თ” (Image 109 of Georgian 153. Four Gospels.12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress).

როგორც ვხედავთ, მინაწერი იურიდიული ხასიათის ტექსტს წარმოადგენს და ოთხთავის მფლობელობასთან დაკავშირებული საკითხების სამართლებრივ რეგულაციას ისახავს მიზნად.

მინაწერ საბუთში, შინაარსობრივი თვალსაზრისით, ექვსი ფრაგმენტი გამოიყოფა. ამ ფრაგმენტებს ქვემოთ ცალ-ცალკე განვიხილავ.

მინაწერი საბუთის პირველი, დასაწყისი ფრაგმენტი მოგვითხრობს, რომ ოთხთავი თავდაპირველად ვინმე პავლესა და ბასილის საკუთრება იყო. მოგვიანებით მათ ოთხთავი მიქაელ ხუცესს მიჰყიდეს. პავლემ და ბასილმა ხელნაწერის სანაცვლოდ, მისი მხოლოდ “ნახევარი ფასი”, ანუ წიგნის მთლიანი ღირებულების ნახევარი საფასური აიღეს და ნასყიდობის სავალდებულო პირობად განსაზღვრეს, რომ მიქაელის გარდაცვალების შემდეგ ოთხთავი ოპიზის მონასტერს უნდა გადასცემოდა:

“ესე საცნაუხ იყავნ ყოვედთა, ხამეთუ წმიდაჲ ესე [ოთხთ]ა[ვ] ი ნახევარ ფასად მიცემუდ ი[ყო] [მიქაე]დ ხუცისადა პავდეს და ბასილის მ[ი]ე[ხ]ი [---], ხადთა შემდგომად სიკუდილისა ოპიზასა დაუგევ[ოს]”.

მინაწერი საბუთის პირველ ფრაგმენტში დასახელებული სამი პირის - პავლეს, ბასილისა და მიქაელ ხუცესის იდენტიფიცირება, ჯერჯერობით, ვერ ხერხდება. ვიცით მხოლოდ ის, რომ ისინი მინაწერის შესრულების დროს, ანუ XII საუკუნეში მოღვაწეობდნენ და სავარაუდოდ, სასულიერო პირები იყვნენ.

მინაწერი საბუთის პირველ ფრაგმენტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ოთხთავის ნახევარ ფასად გაყიდვის საკითხი. ფრაგმენტიდან, პირველ ყოვლისა, ირკვევა, რომ მიქაელ ხუცესის მიერ პავლესა და ბასილისათვის ხელნაწერის მთლიანი ღირე-

ბულების ნახევარი საფასურის გადახდის შემდეგ წიგნზე, იურიდიულად, ორმაგი მფლობელობა დაწესდა. ამერიიდან, ოთხთავი სანახევროდ პავლესა და ბასილს, ხოლო სანახევროდ, მიქაელს ეკუთვნოდა. გარდა ამისა, ფრაგმენტიდან ვიგებთ იმასაც, რომ მიქაელის მიერ პავლესა და ბასილისათვის ხელნაწერის ნახევარი ფასის მიცემის შემდეგ ოთხთავი ფიზიკურად მიქაელთან ინახებოდა და წიგნს სიცოცხლის ბოლომდე ის იყენებდა. მიქაელის გარდაცვალების შემდეგ ხელნაწერი, შეწირულების სახით, ოპიზის მონასტრისათვის უნდა გადაეცათ, ოღონდ შეწირვის აქტი არამხოლოდ მიქაელის, არამედ ოთხთავის სამივე მეპატრონის სახელით უნდა მომხდარიყო.

მინაწერ საბუთში დადასტურებული ფაქტი, რომ ხელნაწერის პატრონმა არა მთლიანად წიგნი, არამედ წიგნზე იურიდიული უფლების მხოლოდ ნახევარი გაყიდა, უაღრესად საინტერესო მოვლენას წარმოადგენს და XII საუკუნის საქართველოში სამართლებრივი აზროვნების შესწავლისათვის მრავალმხრივ საყურადღებო ინფორმაციას გვანვდის.

მინაწერი საბუთის პირველი ფრაგმენტიდან არ ჩანს, თუ რა კავშირი ჰქონდათ პავლეს, ბასილსა და მიქაელ ხუცესს ოპიზის მონასტერთან და რატომ გადაწყვიტეს, რომ ოთხთავი მაინცადამაინც ამ სავანისათვის შეეწირათ.

საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე შემიძლია, მხოლოდ ვივარაუდო, რომ ისინი ან ხელნაწერის ყიდვა-გაყიდვის დროს, ან კიდევ, მათი ცხოვრების რომელიმე სხვა ეტაპზე, ოპიზის მონასტერში მოღვაწეობდნენ და ამიტომაც ამ სავანისადმი გამორჩეული სიყვარული ჰქონდათ.

მინაწერი საბუთის მომდევნო, მეორე ფრაგმენტი გადმოგვცემს, რომ ოთხთავის ახალი მფლობელი მიქაელ ხუცესი იერუსალიმში გაემგზავრა, წმიდა ადგილები მოილოცა და იქვე გარდაიცვალა:

*“ხოლო ესე მიქაელ ხუცესი იჭიხუსადემს მოიწია, [მოიღ]ოცნა გამანათლებელნი ჩუენნი წმიდანი ადგილნი და აღსასხუდი მიიღო”.*

მინაწერი საბუთის მეორე ფრაგმენტში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მიქაელ ხუცესის გარდაცვალების ფაქტი. ამასთან, აქ მნიშვნელოვანია არამხოლოდ ის გარემოება, რომ მიქაელი უშუალოდ პილიგრიმობის დროს გარდაიცვალა, არამედ ისიც, რომ მიქაელის გარდაცვალების შემდეგ დღის წესრიგში დადგა იმ ქონების განკარგვის საკითხი, რომელიც მას წმიდა მინაზე მომლოცველობისას თან ჰქონდა წაღებული. ამ ქონებიდან მინაწერში მხოლოდ ოთხთავია დასახელებული, თუმცა საფიქრებელია, რომ მიქაელს იერუსალიმში სხვა ნივთებიც ჰქონდა წაღებული და მისი გარდაცვალების შემდეგ, იმ ნივთების ბედიც გადანწყვეტას საჭიროებდა.

მინაწერი საბუთის მეორე ფრაგმენტში ყურადღებას იპყრობს ფრაზა “იჭრუსაღემს მოინია”. ამ ფრაზიდან ნათლად ჩანს, რომ მინაწერის დამწერი ტექსტის შესრულების დროს წმიდა მინაზე, უფრო ზუსტად კი, იერუსალიმში იმყოფებოდა.

მინაწერი საბუთის შემდეგ, მესამე ფრაგმენტში მინაწერის დამწერი, პირველ ყოვლისა, საკუთარ თავს წარმოგვიდგენს. იგი, ერთი მხრივ, გვაუწყებს, რომ “წალკელი” იყო, ხოლო, მეორე მხრივ, გვამცნობს, რომ “მას ჟამს”, ანუ მიქაელ ხუცესის გარდაცვალების დროს “მოურავის” თანამდებობას ფლობდა. გარდა ამისა, მინაწერის დამწერი მოგვითხრობს, რომ მან “საკუთარ ღირს მამებთან”, ანუ მის სამოღვაწეო სავანეში მოსაგრე პატივდებულ მოწესებთან მოთათბირების შემდეგ, ოპიზის მონასტერს გაუგზავნა წერილი, რომელშიც მოწინებით ითხოვდა, რომ მიქაელ ხუცესის მიერ იერუსალიმში ჩატანილი ოთხთავი წმიდა მიწიდან არ წაეღოთ და ის იერუსალიმის ერთ-ერთი მცირე სავანის, სამწიროს სახელით ცნობილი მონასტრისათვის “ებოძებინათ”, ანუ შეეწირათ:

*“ხოლო მე, უნდოდ და ფხიად ცოღვიდი წადკედი, მას ჟამსა მოუხავად ვიყავ და კითხვითა ღმერთისა საკუთახითა ღიხსთა მამათადთა, მიუწეხე წმიდასა მონასტეხსა ოპიზას, ვითაჲმედ, ენებოს თუ და ბეძანონ, ახა წაიღონ წმიდით ქადაქით, ახამედ ეხოსა უმციხესა მონასტეხსა უბოძონ, სახელითცა სამწიროსა”.*

მინაწერი საბუთის დამწერის “წალკელის” ტიტულით მოხსენიება ცალსახად მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ იგი წალკელი ეპისკოპოსი იყო. ხოლო თუ აქ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მინაწერის დამწერი ტექსტის შესრულების დროს იერუსალიმში იმყოფებოდა და ერთ-ერთ ადგილობრივ სავანეში მოურავის თანამდებობას ფლობდა (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), მაშინ გამოდის, რომ მას იმხანად წალკელი ეპისკოპოსის კათედრა აღარ ეკავა, საქართველოდან წმიდა მინაზე იყო გადასული და იქ მოღვაწეობდა.

ის გარემოება, რომ მინაწერი საბუთის დამწერი წალკელი ეპისკოპოსის ტიტულს საეპისკოპოსო კათედრის დატოვების შემდეგაც ატარებდა, უცნაური და მოულოდნელი არ არის. შუა საუკუნეების საქართველოში დამკვიდრებული ტრადიციის თანახმად, მაღალი საეკლესიო თანამდებობისა და შესაბამისი საეკლესიო წოდების მფლობელი პირები, ამ წოდებას თანამდებობიდან გადადგომის ან რომელიმე სხვა თანამდებობაზე გადასვლის შემდეგაც ინარჩუნებდნენ და წერილობით წყაროებში როგორც ახალი, ისე ძველი საეკლესიო წოდებით იხსენიებოდნენ.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ 1742-1745 წლებში შედგენილი თხზულების “აღწერა სამეფოსა საქართველოსას” ცნობით, წალკის საეპისკოპოსო ისტორიული თრიალეთის პროვინციის ტერიტორიას

მოიცავდა, წალკელი ეპისკოპოსის საკათედრო ტაძარი კი მდინარე ქციას პირას გაშენებულ ქალაქ წალკაში მდებარეობდა:

*“...ქციის კიდეზე ახს ეკდესია გუმბათიანი, წადკას დიდი, კეთილ-ნაშენი, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი თხიადეთისა” (ვახუშტი 1973, 319)<sup>1</sup>.*

ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ ნახსენები ქალაქი წალკა XIX საუკუნიდან გუნია-ყალას სახელს ატარებდა, ამჟამად კი ის წყალსაცავის ქვეშ არის მოქცეული. ისტორიულ ქალაქ წალკის ტერიტორიაზე ექვსი ეკლესიაა მიკვლეული, თუმცა, ჯერჯერობით, დადგენილი არ არის, ამათგან რომელი იყო წალკელი ეპისკოპოსის საკათედრო ტაძარი (ნარიმანიშვილი, შანშაშვილი და კვაჭაძე 2018, 181-182).

დევი ბერძენიშვილის დაკვირვებით, წალკის საეპისკოპოსოსა და წალკელი ეპისკოპოსების მოხსენიება წერილობით წყაროებში საკმაოდ მოგვიანო პერიოდიდან გვხვდება (ბერძენიშვილი 2014, 87). კვლევა აჩვენებს, რომ წალკელი ეპისკოპოსის ტიტული პირველად XIII საუკუნეში შედგენილ ცნობილ სამართლის ძეგლში - “განგება დარბაზობისაში” დასტურდება:

*“წესი და გ(ა)ნგებჲ <და> დახბჲობისა, ხ(ომედ)ი აღესხ(უ)დების მცხეთას, კ(უხთ)ხ(ე)ვასა მეფეთასა... ხ(ა)ჟ(ამ)ს იკ(უხთ)ხ(ო)ს მეფე და დ(ა)ჯდეს ტახტსა ზ(ედ)ა და ეფისკ(ო)პ(ო)სნი ამა წესითა და/სხდენ: ...შემოვიდეს წადკელი <sup>1</sup>,<sup>1</sup> და დაჯდეს გვიდელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ბანელი და დ(ა)ჯდეს წად/კედსა ქუემოთ...” (Ad-560, 1rv).*

რაც შეეხება წალკელის ტიტულის მატარებელ ეპისკოპოსს, ის, სახელის მითითებით, პირველად 1678 წლის დოკუმენტში - გიორგი სააკაძის მიერ პაპუნა თუხარელისათვის მიცემულ მიწის ნასყიდობის წიგნში იხსენიება:

*“მე, წად<ა>კედსა ქჩის/გეფოხეს, დამიწეხია ესე წიგნი და მოწ{ა} მეცა ვაჰ” (Sd-63, 1v).*

ჩვენთვის საინტერესო მინაწერი საბუთი დასახელებულ წერილობით წყაროებს, ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, წინ უსწრებს. შესაბამისად, ირკვევა, რომ წალკელი ეპისკოპოსის ტიტულის და-

<sup>1</sup> ვახუშტი ბაგრატიონის “აღწერა სამეფოსა საქართველოსას” ერთ-ერთი, 1813 წელს გადაწერილი ნუსხის (R) არშიაზე, დამატებით, მინერლია შემდეგი: “ეკლესია გუმბათიანი საეპისკოპოსო წალკას, რომელსაც ეწოდება წალკელი” (ვახუშტი 1973, 319).

დასტურებისა და ამ ტიტულის მატარებელი პირის მოხსენიების ყველაზე ადრეული ფაქტები უკვე XII საუკუნიდან მოგვეპოვება.

ცალკე განხილვის საგანია მინაწერი საბუთის დამწერის ცნობა, რომ იგი მიქაელ ხუცესის გარდაცვალების დროს “მოურავად” იყო, ანუ წმიდა მიწის ერთ-ერთი სავანის მოურავის თანამდებობას ფლობდა.

მინაწერი საბუთის ამ ცნობასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს სტეფანე დიაკონის მიერ ხანძრის მონასტერში გადაწერილი XII საუკუნის დეკემბრის თვეს (S-4999) ანდერძი, რომელშიც “სუეტის მოურავი” ანტონი იხსენიება:

*“დაიწეხა ესე თუე დეკ(ე)ნბ(ე)ჩი უდაბნოსა ხაჩდთისასა, ჯ(ე) დითა სგ(ე)ფ(ა)ნე დ(ია)კ(ო)ნისაფთა, უდაბნოდსა | სუეცისათ(ჯ)ს, საფასოდთა მ(ა)თითა. ღ(მე)ხთმან შეუნდვ(ე)ნ, | ხადცა ვის ჭიხი უნახავს ამ(ა)ს წიგნსა ზ(ე)დ. | პ(ი)ხუეღ ყ(ო)ვედთასა, მოუხავსა სუეცისსა ანგ(ო)ნის | შეუნდვ(ე)ნ ღ(მე)ხთმან და ყ(ო)ვედნი ძმანი დაიცვენინ ქ(ჩ)ისგემან | და უკ(უ)ეთუ იპოოს ხ(ა)დ სანდოდ ამას ჩ(უ)ენსა ნა|შჩომსა, ჩ(უ)ენთ(ჯ)სცა დ(ო)ცვა ყ(ა)ვთ, ღ(მ)ხთისათ(ჯ) ს და | უცბად ჩხეკისათ(ჯ)ს შემინდვეთ. გ(ი)ოხგის, ხუც|ესსა, შეუნდვენ ღ(მე)ხთმან, დიად შემწე გუეყო” (S-4999, 332v).*

დღეისათვის დარეჯან კლდიაშვილის მიერ გარკვეულია, რომ დეკემბრის თვეს ანდერძში დასახელებული ტერმინი “მოურავი” ქართულ წერილობით წყაროებში დადასტურებულ ტერმინებს - “აბრამადს”, “იკონომოსს”, “ეპიტროპოსს” შეესაბამება და მიუთითებს, რომ ანდერძში ნახსენები ანტონი “სუეტის” ანუ სვეტის მონასტრის ერთ-ერთი ხელისუფალთაგანი იყო (კლდიაშვილი 2017, 173-174)<sup>1</sup>.

ჩემი დაკვირვებით, ტერმინი “მოურავი” ოთხთავის მინაწერი საბუთის ტექსტში იკონომოსის მნიშვნელობით, ანუ იმ შინაარსობრივი დატვირთვით არის გამოყენებული, რა შინაარსობრივი დატვირთვითაც ის დეკემბრის თვეს ანდერძში გამოიყენება.

აღნიშნული მოსაზრების გამოთქმისაკენ, ოთხთავის მინაწერი საბუთსა და დეკემბრის თვეს ანდერძში დადასტურებული ტერმინების იდენტურობის გარდა, მინაწერი საბუთის დამწერის თანა-

<sup>1</sup> დღეისათვის მკვლევართა მიერ დეკემბრის თვეს ანდერძში დასახელებული “სუეტის უდაბნო” ისტორიულ კლარჯეთის პროვინციაში მდებარე სვეტის მონასტერთან არის გაიგივებული. ჩემი დაკვირვებით, ეს იდენტიფიკაცია სათანადო არგუმენტებით შემაგრებული არ არის და დეკემბრის თვეს ანდერძში დასახელებული “სუეტის უდაბნო” ასეთივე წარმატებით შეგვიძლია გავაიგივოთ იერუსალიმში მდებარე სვეტის მონასტერთან, რომელიც არაერთ წერილობით წყაროშია მოხსენიებული. წინამდებარე ნაშრომში ამ საინტერესო საკითხზე მსჯელობისაგან თავს შევიკავებ და მას დანვრილებით სხვა ნაშრომში შევისწავლი.

მდებობრივ უფლებამოსილებაზე დაკვირვებაც მიიბძვება. მინაწერიდან ვიგებთ, რომ მიქაელ ხუცესის გარდაცვალების შემდეგ მის ქონებაზე ზრუნვის ვალდებულება მინაწერის დამწერს დაეკისრა, სამეცნიერო ლიტერატურიდან კი კარგად არის ცნობილი, რომ მონასტრების სამეურნეო და ქონებრივი ცხოვრების მართვა სწორედ იკონომოსთა მოვალეობას შეადგენდა.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ მინაწერი საბუთის დამწერს, რომელიც წარსულში წალკის ეპისკოპოსობას ფლობდა, მინაწერის შესრულების დროს წმიდა მიწის ერთ-ერთი ქართული მონასტრის მოურავის, ანუ იკონომოსის თანამდებობა ეკავა.

მინაწერი საბუთიდან პირდაპირ არ ჩანს, თუ რატომ დაეკისრა პილიგრიმობის დროს გარდაცვლილი მიქაელ ხუცესის ქონებაზე ზრუნვის ვალდებულება მაინცადამაინც მინაწერის დამწერს და არა წმიდა მიწის რომელიმე სხვა მონასტრის იკონომოსს.

ამ საინტერესო ფაქტს ორი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს: 1. მიქაელ ხუცესი უშუალოდ მინაწერი საბუთის დამწერის სამოღვაწეო მონასტერსა თუ მასთან არსებულ საუძღურეში, იგივე სასნეულოში, გარდაიცვალა, გარდაცვლილის კუთვნილი ქონება, ფიზიკურად, ამ მონასტერსა თუ საუძღურეში დარჩა და შესაბამისად, მასზე ზრუნვა მოცემული მონასტრის სათანადო მოხელეს - მოურავს დაევალა და 2. მიქაელ ხუცესი სხვა მონასტერსა თუ საუძღურეში გარდაიცვალა და მისი კუთვნილი ქონებაც, ფიზიკურად, იქ დარჩა, თუმცა, გარდაცვლილი ქართველი პილიგრიმის მემკვიდრეობაზე ზრუნვის ვალდებულება წმიდა მიწის ყველაზე დიდი ქართული სავანის - ჯვრის მონასტრის კრებულმა იკისრა და საკითხის გადაწყვეტა შესაბამის მოხელეს - ჯვრის მონასტრის იკონომოსს დაავალა.

ზემოთ განხილული საკითხების შემდეგ აუცილებლად უნდა შევხებო იმ საკითხსაც, თუ რატომ გაუგზავნა მინაწერის დამწერმა წერილი ოპიზის მონასტერს და რატომ ითხოვა, რომ ოთხთავი სამწიროს მონასტრისათვის შეენიროთ.

ის, რომ მინაწერი საბუთის დამწერმა თხოვნის წერილი ოპიზის მონასტერს გაუგზავნა, ლოგიკური და გასაგებია. ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ ოთხთავის ძველ და ახალ მფლობელებს - ერთი მხრივ, პავლესა და ბასილს, ხოლო, მეორე მხრივ, მიქაელ ხუცესს შორის დადებული ნასყიდობის შეთანხმების თანახმად, მიქაელის გარდაცვალების შემდეგ ოთხთავი ოპიზის მონასტრის საკუთრება უნდა გამხდარიყო. შესაბამისად, წმიდა მიწაზე ჩასული მიქაელის გარდაცვალების მომენტიდან, ხელნაწერის მეპატრონე, იურიდიულად, უკვე ოპიზის მონასტერი იყო და ამიტომაც მინაწერის დამწერმა ოთხთავთან დაკავშირებული საკითხების გადასაწყვეტად წერილით სწორედ ხელნაწერის კანონიერ მფლობელს - ოპიზის მონასტრის კრებულს მიმართა.

სამაგიეროდ, ჩემს ხელთ არსებული მასალა არ მაძლევს საშუ-

ალებას ავხსნა, თუ რატომ სთხოვა მინანერი საბუთის დამწერმა ოპიზელ მოწესებებს, რომ ოთხთავი მაინცადამაინც სამწიროს მონასტრისათვის შეენირათ. შემძლია, მხოლოდ ვიკარაუდო, რომ მინანერის დამწერს სამწიროს მონასტრისადმი, რაიმე მიზეზის გამო, განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდა და მის მიმართ დიდ მზრუნველობას იჩენდა.

მინანერი საბუთის მესამე ფრაგმენტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სამწიროს მცირე მონასტრის მოხსენიების ფაქტი. ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ სამწირო დედათა მონასტერს წარმოადგენდა. შესაბამისად, ირკვევა, რომ მინანერში დასახელებულია იერუსალიმის ერთ-ერთი ნაკლებად ცნობილი ქართული სავანე - სამწიროს მცირე დედათა მონასტერი, რომელიც მინანერის შესრულების დროს, ანუ XII საუკუნეში ჯერ კიდევ მოქმედი იყო.

მინანერ საბუთში მოხსენიებული სამწიროს მონასტერი დასახელებული უნდა იყოს წმიდა მინის ქართული კოლონიის კუთვნილი ერთ-ერთი ხელნაწერის, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში 27-ე ნომრით დაცული კრებულის (Jer.Geo.27) განმაახლებლის მინანერში, რომელიც ხელნაწერის 348r-ზეა შესრულებული:

*“სამწიროს შეწიხ(უ)ღია ესე წიგნი და ვინცა გამოაქ[უ]ას, | წ(-მიღ)ათა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ღათა კანონსამცა ქუჭზე ახს ს(უ)ღი მისი, ა(მე)ნ. | სახედითა ღ(მხითისა)ათა, ესე წიგნი და მ(ა)ხხვ(ა)ნი მე, ვ(ა)ხღ(ა)ნის (?) დედამ(ა)ნ, | ბეხმ(ა)ნ ანა, შევაკაზმიენ და შევმოსე ახღად ღია და|ფუშვი(ი)ღი, ჩ(ე)მისა ს(უ)ღისათ(ვ)ს და შენდ(ო)ბასა ჰყ(ო)ფდით, მკ(ი)თხვ(ე)ღნო, | წ(მიღ)ანო მ(ა)მ(ა)ნო. ანას და მისთა მშ(ო)ბ(ე)ღათა და გამზხდ(ე)ღათა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მეხთმან” (გექსტის გამაჩთვა, ქაჩავმების გახსნა და პუნქტუაცია ჩემია - თ. ჯ.) (მაჩი 1955, 52. შგჰ.: Blake 1923, 407)1.*

1 სამწიროს, წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობისას კრებულის დიგიტალური ვერსია ხელთ არ მქონდა, რის გამოც, ხელნაწერისა და მისი ანდერძ-მინანერების კოდიკოლოგიური და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლა ვერ შევძელი. აღნიშნულიდან გამომდინარე, კრებულის გადაწერის დროსა და ადგილთან, გადამწერისა და მომგებლის ვინაობასთან, აგრეთვე, ხელნაწერის შემდგომ თავგადასავალთან დაკავშირებულ საკითხებზე მსჯელობისაგან, ჯერჯერობით, თავს შევიკავებ. ვიტყვი მხოლოდ იმას, რომ საეჭვოდ მეჩვენება სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, კრებული XVI-XVII საუკუნეებშია გადაწერილი (Blake 1923, 407; მარი 1955, 51-52; კარანაძე 2002, 42, 44; ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ 2018, 127. შდრ.: Царепели 1888, 181). გარდა ამისა, არ ვარ დარწმუნებული, რომ ზემოთ ციტირებული მინანერის პირველი წინადადება და მისი მომდევნო ფრაგმენტები ნამდვილად თანადროულ ტექსტებს წარმოადგენს, როგორც ეს ნიკო მარს მიაჩნდა (მარი 1955, 52. შდრ.: Blake 1923, 407). ვფიქრობ, ხელნაწერისა და მისი ანდერძ-მინანერების საფუძვლიანი შესწავლა კრებულთან დაკავშირებულ ამ და სხვა მნიშვნელოვან საკითხებს საბოლოოდ გადაწყვეტს.

როგორც ვხედავთ, მინაწერი შესრულებულია “ბერი”, ანუ მხცოვანი ქალი ანას სახელით, რომელიც ტექსტში ვარდანის (?) დედად არის მოხსენიებული. ანა მოგვითხრობს, რომ მან “შეაკაზმვინა და შეამოსინა”, ანუ განაახლებინა და ყდაში ჩაასმევინა ორი ხელნაწერი წიგნი - მინაწერის შემცველი კრებული და მარხვანი, რომლებიც ძლიერ დაზიანებული იყო (კარანაძე 2002, 42).

ანა მინაწერის დასაწყისში ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ “ესე წიგნი”, ანუ კრებული “სამწიროს შეწირული” იყო, ანუ სამწიროს მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა. მინაწერიდან მთლად ნათლად არ ჩანს, კრებული განახლებამდეც სამწიროს მონასტრის კუთვნილება იყო, თუ ის ამ სავანეს ანამ შესწირა. ცხადია მხოლოდ ის, რომ მინაწერის შესრულების დროს კრებული და შესაძლოა, მასთან ერთად, ანას მიერ განახლებული მარხვანიც, სამწიროს მონასტრის მფლობელობაში იყო<sup>1</sup>.

ჩემი ვარაუდით, ოთხთავის მინაწერ საბუთში მოხსენიებული სამწიროს მონასტერი დასახელებული უნდა იყოს წმიდა მიწის ქართული კოლონიის კუთვნილი კიდეც ერთი ხელნაწერის, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში 63-ე ნომრით დაცული 1167 წლის პარაკლიტონის (Jer.Geo.63) მომგებლის ვრცელ ანდერძში, რომელიც წიგნის 160v-სა და 161r-ზეა შესრულებული:

“ს(ა)ხედითა ახსება დაუბადებ(ე)რისა, სამგუამოვნისა, ეითლ(მ)თეებისა, | ბ(უ)ნ(ე)ბით მიუწმომედისა და გ(ა)მოუ(თ)ქმ(ე)რისა და ყ(ოველ)თა ახსთა ახაჩადსა/გ(ან) ახსებად მომყვანებ(ე)რისა, ს(ა)მებისა წ(მიდ)ისაათა და მ(ეო)ხებითა ყ(ოვდა)დწ(მიდ)ისა და | უბიწოდას, უხიწნ(ე)რისა დ(ე)დ(ო)ფრისა ჩ(უე)ნისა ლ(მით)ის-მშ(ო)ბ(ე)რისაათა, ძ(ა)რითა და | შეწევნითა წ(მიდ)ისა და ცხ(ო)ვ(ე)რსმყ(ო)ფ(ე)რისათა და ყ(ოვდა)დ პ(ა)ტ(იო)სნისა ჯ(უა)ჩისა)ათა, წყადრო160v||161rბითა და შეწევნითა ყ(ოველ)თა წ(მიდა)თა უსხეუროთა მთ(ა)ვ(ა)ჩანგ(ე)დ(ო)ზთა | და სეხ(ა)ბინ-ქეხაბინთათა და ყ(ველ)თა ზ(ე)ცისა ძ(ა)რთათა და მ(ა)დრითა და მ(ეო)ხებითა | წ(მიდ)ისა წინამოხბედისა ი(ოვ)ანე ნ(ა)თრისმცემ(ე)რისაათა, მ(ეო)ხებითა ყ(ოვდა)დ ქებ(უ)რთა წ(მიდა)თა | მ(ო)ციქ(უ)რთათა, წ(ინა)წ(ა)ჩმე)ცყ(უე)რთა, მღდ(ე)დთმ(ო)დლ(უ)აჩთა, მ(ო)წ(ა)მეთა და ყ(ოველ)თა

1 ლევან მენაბდის ვარაუდით, კრებულის მინაწერში დასახელებულ “სამწიროში” იერუსალიმის კაპპათას დედათა ქართული მონასტერი უნდა იყოს ნაგულისხმევი (მენაბდე 1980, 146). თავად ეს ვარაუდი დამყარებულია კორნელი კეკელიძის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებაზე, რომ კაპპათას მონასტერი იერუსალიმში, სიონის მთაზე მდებარე სოფიანწმიდის ბაზილიკასთან არსებული ძველი “სამწიროს”, ანუ სასტუმრო სახლის ქვებით იყო აგებული (ამის შესახებ იხ.: ქვემოთ). ლევან მენაბდის მიერ გამოთქმული ვარაუდი ზოგიერთ მკვლევარს მისაღებად მიაჩნია (მამაცაშვილი 2007, 450).



ლიხსთა მ(ა)მათაფთა, | ხ(ომედ)ნი ს(აუ)კ(უ)ნითგ(ა)ნ სათნო ეყვნეს ო(ჯვადს)ა ჩ(უე)ნსა ი(ეს)კ ქ(ჩის)გეს)ა. ლიხს ვიქმენ მე, ყ(ოვდა)დ ულიხსი | ონოფხე, მოგებად წ(მიდა)თა ამ(ა)თ პაჩ(ა)კლიგონთა, ჰვათავე ვმათა სხ(უ)ღთა, | ოჩ წიგნად. პ(იხუე)ღი თვთ ჩ(ე)მითა წ(ე)ღითა დაწწეხე და მეოხე ს(ა)ნ(ა)გ(ე)ღთა მ(ა)მათა - | კ(ვ)ჩი-კეს მ(იე)ჩ, პ(ა)გ(იო)სნისა მღ(უ)ღღისა და მ(ა)ჩკ(ო)ზ, ცონცოჩიკაღს ასუღის წუღისა | წ(ე)ღითა. ლ(მეხთმა)ნ აკ(უ)ხთხნეს და შევსწიხე იჭ(ხუსა)ღ(ე)მს, პ(ა)გ(იო)ს(ა)ნთა ეღდათა მ(ო)ნ(ა)სგეჩსა ახადსა, | ხ(ომედ)ი იცვ(ა)ღეს პიგადთაგ(ა)ნ ძუჭღისა სამწიხოღსა მ(იე)ჩ. ენებოს ქ(ჩის)გეს)ა, | ხ(ომედ) მგკიცე და უქცევეღი იყო. აწ, ვევე-ღე(ე)ბი ყ(ოვედ)თა, ხ(ომედ)ნი შ(ე)მღგ(ო)მითი [ქ(ამ)]თა (?) მკვდ-ხ(ო)ბღეთ წ(მიდა)სა ამ(ა)ს მ(ო)ნ(ა)სგ(ე)ჩსა შ(ინ)ა ხ(აფთ)ა მომიწ-სენებღეთ წ(მიდა)თა შ(ინ)ა ო(ო)ცვათა | თქ(უე)ნთა დაუვიწყებღ(ა)ღ, ხ(აფთ)ა ლ(მეხთმა)ნ მოგაგოს ს(ა)სყიდ(ე)ღი წს(ე)ნ(ე)ბისა|თ(ვ)ს ჩ(ე)მისა | და ვინ გ(ა)მოაწუას წ(მიდა)სა ამ(ა)ს მ(ო)ნ(ა)სგ(ე)ჩსა წ(მიდა)ნი ესე პ(ა)ჩ(ა)კლიგ(ო)ნნი, ხადსაცა | მიზებისა მოლებითა, გ(ა)მო-მცა-წუჭბ(უ)ღ აჩს იგიცა წესისაგ(ა)ნ ქ(ჩის)გ(ე)ა[ნ(ე)თ(ა)სა] | და ნაწიღმცა აჩს მისი იუღას თ(ან)ა, ისკაჩიოგედსა. ოღეს დაიწეჩა, ქიონიკონი იყო გპზ (387 + 780 = 1167 წ.), დასაბამითგ(ა)ნ წედთა ხქოე (6675 - 5509/5508 = 1166/1167 წ.), ბეჩდ(უ)ღითა სათ(უ)აღ(ა)ვითა, ხ(ოღო) ქაჩთუღითა - ხლობ (6772 - 5604 = 1168 წ.), | ჯ(უ)აჩცმითგ(ა)ნ - ჩხოე (1175 + 30/33/34 = 1205/1208/1209 წ.), ინდიკიონი იე (78-ე ციკღის (დასაწყ. 1153 წ.) მე-15 ინდიქიონი = 1167 წ.)” (Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress)1.

ციტირებული ანდერძი მოგვითხრობს, რომ 1167 წელს ვინმე ონოფრეს დაკვეთით გადაიწერა პარაკლიტონი, რომელიც ორი წიგნისაგან შედგებოდა. ამათგან, პირველი წიგნი თავად ონოფრემ გადაწერა, ხოლო მეორე წიგნი, ანუ ანდერძის შემცველი ხელნაწერი კვირიკე მღვდელმა და ცონცორიკაის ასულის ვაჟმა მარკოზმა გადაწერეს2. ონოფრემ ახლად გადაწერილი წიგნები შესწირა “ახალ”,

1 ანდერძის ქვემოთ, ორი სტრიქონის გამოტოვებით, იმავე ხელით შესრულებულია კიდევ ერთი მინაწერი: “დედაკ(ა)ცმ(ა)ნ ვინმე მწირმ(ა)ნ ათი ქარტეზი შეაწია წიგნსა ამ(ა)ს. ლ(მერთმა)ნ | შეუნდვენ. ლ(ო)ცვა ყ(ა)ვთ მისთ(ვ)ს” (Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress). ის ფაქტი, რომ დედათა მონასტრისათვის განკუთვნილი პარაკლიტონის გადაწერას ვინმე “დედაკაცი” “ათი ქარტეზით”, ანუ 10 ეტრატის ფურცლით შეეწია, შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, ამ ანონიმ შემომწირველ ქალს ანდერძში დასახელებული დედათა მონასტრისადმი განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდა და მის მიმართ მატერიალურ მზრუნველობასაც ამიტომ იჩენდა.

2 იმ ფაქტს, რომ ანდერძში დასახელებული პარაკლიტონის მეორე წიგნი სწორედ იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში დაცულ #63 ქართულ ხელნაწერს წარმოადგენს, ადასტურებს ამ უკანასკნელის 160v-ზე ძირითადი ტექსტის ხელით შესრულებული მინაწერი,

ანუ ახლად დაარსებულ დედათა მონასტერს, რომელიც “ძუჭლი სამწიროფს პიტალთაგან”, ანუ პილიგრიმთა და მოგზაურთათვის განკუთვნილი სასტუმრო სახლის ქვებით, ამ დაძველებულ-დანგრეული შენობის “ნაცვლად”, მის ადგილას იყო აგებული<sup>1</sup>.

თუ ჩემი ვარაუდი სწორია და ერთი მხრივ, ოთხთავის მინაწერ საბუთსა და კრებულის ანდერძში მოხსენიებული იერუსალიმის სამწიროფს დედათა მონასტერი, ხოლო მეორე მხრივ, პარაკლიტონის ანდერძში დასახელებული იერუსალიმის სამწიროფს სახლის ქვებით აგებული დედათა მონასტერი, ნამდვილად ერთი და იგივე სავანე იყო, მაშინ შეგვიძლია არგუმენტირებულად გადავწყვიტოთ სამწიროფს მონასტრის სახელწოდებასა და დაარსების დროსთან დაკავშირებული საკითხები.

პარაკლიტონის ანდერძიდან ვიგებთ, რომ სამწიროფს მონასტერი ძველი “სამწიროფს”, ანუ სასტუმრო სახლის ქვებით, მისსავე ადგილას იყო აგებული. აქედან, ირკვევა, რომ მონასტრის სახელწოდება “სამწიროფს” იმ ძველი, დანგრეული სასტუმრო სახლის სახელწოდებიდან არის წარმომდგარი, რომლის ქვებით და რომლის ადგილასაც ის ააშენეს.

რაც შეეხება სამწიროფს მონასტრის დაარსების დროს. პარაკლი-

რომელშიც პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ეს ხელნაწერი კვირიკემ და მარკომმა გადანერეს: “ო(ვფალ)ო ღ(მერთ)ო, შეუნდვენ ფ(რია)დ ც(ო)დვ(ი)ლსა მჩხრეკალსა ამის|სა კ(ვრი)კეს და მ(ა)რკოზს” (Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress).

1 პარაკლიტონის ანდერძში დასახელებული სავანის - “ძუჭლი სამწიროფს პიტალთაგან” აგებული იერუსალიმის დედათა ქართული მონასტრის იდენტიფიკაციის შესახებ აქამდე სამი განსხვავებული მოსაზრება იყო გამოთქმული: 1. ალექსანდრე ცაგარლის დაკვირვებით, პარაკლიტონის ანდერძში ნახსენებია იერუსალიმში მდებარე დედათა ქართული მონასტერი, რომელიც 1162-1175 წლებში, სავარაუდოდ, ქართული სასტუმრო სახლის გადაკეთების გზით ან მისი მასალის გამოყენებით იყო აგებული (Цагарели 1888, 125, 170); 2. კორნელი კეკელიძის აზრით, პარაკლიტონის ანდერძში დასახელებული “ძუჭლი სამწიროფს” იმ “სამწიროფს”, ანუ სასტუმროს, მოგზაურებისა და პილიგრიმებისათვის განკუთვნილ სახლს გულისხმობს, რომელიც VI საუკუნეში მოღვაწე ანტონინე მარტივირის ცნობით, იერუსალიმში, სიონის მთაზე მდებარე სოფიანმდის ბაზილიკასთან არსებულ კაპპათას ძველ მონასტერში მოქმედებდა. მკვლევრის თანახმად, ერთი მხრივ, ანდერძში ნახსენები “ძუჭლი სამწიროფს პიტალთაგან”, ანუ ძველი სასტუმროს ქვებით აშენებული მონასტერი, ხოლო, მეორე მხრივ, საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) ცოლისა და ასულის, დედოფლების - ბორენასა და მართას მიერ 1070-იან წლებში კაპპათას ძველი, დანგრეული მონასტრის ადგილას აგებული კაპპათას დედათა ქართული მონასტერი, ერთი და იგივე სავანე იყო (კეკელიძე 1942, 111-113) და 3. გოჩა ჯაფარიძის დაკვირვებით, კორნელი კეკელიძის მიერ პარაკლიტონის ანდერძში ნახსენებ დედათა ქართული მონასტრისა და კაპპათას მონასტრის იგივეობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება დასაბუთებული არ არის. მკვლევრის მიხედვით, ანდერძში დასახელებულია მონასტერი, რომელსაც სახელად “ახალი” (არაბულად - “დაირა ალ-ჯადიდ”) ეწოდებოდა და რომელიც, 1189 წელს ეგვიპტის სულთნმა, სალაჰ ად-დინმა სუფიების ახლად შექმნილ ხანაკას, იერუსალიმის პატრიარქთა უბანში მდებარე სხვა ნაგებობებთან ერთად, გადასცა (ჯაფარიძე 2018, 96-98).

ტონის ანდერძში ონოფრე სამწიროს “ახალ”, ანუ ახლად დაარსებულ მონასტერს უწოდებს და მას “მტკიცე და უქცეველ” ყოფას უსურვებს. აქედან, გამოდის, რომ სამწიროს მონასტერი 1167 წლის პარაკლიტონის გადანერის წინარე ახლო ხანებში, ანუ დაახლოებით, 1140-1160-იან წლებში იყო დაარსებული.

მინაწერი საბუთის შემდეგი, მეოთხე ფრაგმენტი გადმოგვცემს, რომ ოპიზის მონასტრის მოწესებმა მინაწერის დამწერის თხოვნა განიხილეს, მათი ღრთისმოყვარეობის შესაბამისი გადაწყვეტილება მიიღეს და ოთხთავი სამწიროს მონასტერს შესწირეს. ამასთან, თავად შეწირულების აქტი განხორციელდა როგორც ხელნაწერის იმჟამინდელი მეპატრონეების - ოპიზის მონასტრის მამების, ისე წიგნის ძველი მფლობელების - ბასილის, პავლესა და მიქაელ ხუცესის, აგრეთვე, ვინმე იოსების სახელით, მათი სულების სალოცველად და სადიდებლად:

*“ხოლო მათ ვითაჲცა შეჰგვანდა მათსა ღმერთისმოყუაჲებასა, ეგჲე ქმნეს და უბოძეს საუკუნოდ საღოცავად და სადიდებელად მის წმიდისა მონასტრისა და კუადად წმიდისა მამისა ბასილის, პავლეს და მიქაელ ხუცესისა და იოსებისსა”.*

მინაწერი საბუთის მომდევნო, მეოთხე ფრაგმენტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ოთხთავის სამწიროს მონასტრისათვის შემწირველთა გვერდით დასახელებული იოსები, რომლის სახელი მინაწერის დამწერმა მინაწერისავე თავდაპირველ ტექსტში ოდნავ მოგვიანებით ჩაამატა და რომელიც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ხელნაწერის მფლობელი ან თანამეპატრონე არასოდეს ყოფილა.

ვინ არის იოსები და რა სახით უკავშირდება იგი ოთხთავის სამწიროს მონასტრისათვის შეწირვის აქტს?

ჩემი დაკვირვებით, იოსები მინაწერი საბუთის დამწერი და შესაბამისად, ოთხთავის სამწიროს მონასტრისათვის შეწირვის ინიციატორი უნდა იყოს. სხვა პირი, რომელიც ოთხთავის სამწიროს მონასტრისათვის შეწირვას უკავშირდება, ცნობილი არ არის. ასე რომ, აქ რაიმე სხვა ვარიანტის დაშვება შეუძლებელია.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ მინაწერი საბუთის დამწერს, ყოფილ წალკელ ეპისკოპოსს, სახელად იოსები ერქვა და მინაწერშიც, ოთხთავის ძველი და ახალი მფლობელების გვერდით, სწორედ ის არის მოხსენიებული.

აქვე, აუცილებლად უნდა შევხებო მინაწერ საბუთში იოსების სახელის მოგვიანებით ჩამატების საკითხს. როგორც ჩანს, მინაწერის დამწერმა ტექსტში თავდაპირველად მხოლოდ ის სუბიექტები დაასახელა, რომლებიც ოთხთავის მფლობელები იყვნენ და რომელთა სახელითაც, ხელნაწერის სამწიროს მონასტრისათვის შეწირვის

აქტი განხორციელდა. მოგვიანებით, სავარაუდოდ, ხელნაწერის სამწიგნოს მონასტერში მოხვედრის შემდეგ, ამ სავანეში მოღვაწე დედეებმა გაითვალისწინეს ის გარემოება, რომ ოთხთავის მათი მონასტრისათვის შეწირვა უშუალოდ მინაწერის დამწერის ინიციატივით მოხდა, ამ უკანასკნელის ღვაწლი ხელნაწერის შემწირველთა ღვაწლის ტოლფარდ ქმედებად მიიჩნიეს და სთხოვეს მას, რომ თავისი სახელი მინაწერის ტექსტში შემწირველთა სახელების გვერდით ჩაენერა. ვფიქრობ, სწორედ ასე უნდა მომხდარიყო მინაწერის ტექსტში მისი დამწერის სახელის ჩამატება.

მინაწერი საბუთის მომდევნო, მეხუთე ფრაგმენტში იოსებ წალკელი მიმართავს შემდგომი დროის მონესეებს, კონკრეტულად კი, “ჯვარინშიდაში” მოღვაწე მამებსა და სამწიგნოს მონასტერში მოსაგრე დედეებს და სთხოვს, რომ ოთხთავის შემწირველები სამუდამოდ მოიხსენიონ ლოცვებში. გარდა ამისა, მინაწერის დამწერი წყევლის იმ პირებს, რომლებიც ოთხთავს, ამა თუ იმ მიზეზით, სამწიგნოს წართმევენ და პირიქით, ლოცავს იმ პირებს, რომლებიც ხელნაწერის სამწიგნოს საკუთრებაში დარჩენისათვის იზრუნებენ:

*“აწ, გვედგებით ყოვედთა შემდგომითი შემდგომად მომავადთა მამათა ჯუახიწმიდისა და ამის მონასტრისა დათა, ხადთა საღოცავი და საწსენებერი მათი საუკუნოდ იპყხათ და ვინ ხადთაცა მიზეზითა შეცვადოს და გამოაწუას, ღმეხთსა მან გასცეს პასუხი და წყევის[ა]მცა ქუეშე ახს და ვინ შეიკხადოს, ღმეხთმან აკუხთხენ, ამენ”.*

მინაწერი საბუთის მეხუთე ფრაგმენტში, პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს XIX სტრიქონის ბოლო ოთხი, დაქარაგმებული სიტყვა “მომ-ვლთა მ-მთა ჯ-ი ნ-”, რომლებიც შემდეგი სახით წაკითხე:

*“მომ(ა)ვ(ა)დთა მ(ა)მ(ა)თა ჯ(უახ)იწ(მიდისა)”.*

თუ მინაწერი საბუთის ამ ოთხი სიტყვის ჩემი წაკითხვა სწორია, მაშინ გამოდის, რომ მინაწერში დადასტურებულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სახელწოდების ახალი ფორმა - ჯვარინშიდა, რომელიც წერილობით წყაროებში აქამდე დაფიქსირებული არ ყოფილა.

შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან ცნობილია არაერთი შემთხვევა, როდესაც ეკლესიისა თუ მონასტრის სახელწოდება მისი ზეციური პატრონის სახელიდან არის ნაწარმოები. მაგალითისათვის, შემიძლია დავასახელო ნინოწმინდის საეპისკოპოსო ტაძ-

რის, ნიკორწმინდის მონასტრისა, ანდრიაწმინდის ეკლესიისა და სხვათა სახელწოდებები, რომლებიც მათი ზეციური პატრონების - წმ. ნინოს, წმ. ნიკოლოზის, წმიდა ანდრიასა და სხვათა სახელებიდან არის წარმომდგარი: წმიდა ნინო > ნინოწმიდა, წმიდა ნიკოლოზ > ნიკოლოზწმიდა // ნიკოლოწმიდა // ნიკორწმიდა, წმიდა ანდრია > ანდრიაწმიდა და ა.შ.

როგორც ჩანს, ზუსტად ანალოგიური პრინციპით არის ნაწარმოები ოთხთავის მინაწერ საბუთში დადასტურებული სახელწოდება - ჯვარიწმიდა. ეს მონასტერი წმიდა ჯვრის სახელობაზე იყო დაარსებული და შესაბამისად, მინაწერ საბუთში დადასტურებული მისი სახელწოდებაც სწორედ წმიდა ჯვრის სახელიდანაა წარმომდგარი: წმიდა ჯვარი > ჯვარიწმიდა.

მინაწერ საბუთში ჯვარიწმიდის გვერდით, დასახელებულია კიდევ ერთი მონასტერი, რომელიც როგორც ტექსტიდან ჩანს, “დათა” სამოღვაწეო სავანე, ანუ დედათა მონასტერი ყოფილა.

მართალია, მინაწერი საბუთის განსახილველ ფრაგმენტში ამ მონასტრის სახელწოდება პირდაპირ მითითებული არ არის, მაგრამ სრულებით ცხადია, რომ აქ სამწიროს მცირე მონასტერი იგულისხმება.

ამაზე ცალსახად მიუთითებს მინაწერი საბუთის ფრაზა “ამის მონასტრისა”, საიდანაც ვიგებთ, რომ იოსებ ნალკელი აქ გულისხმობდა იმ კონკრეტულ მონასტერს, რომელსაც მინაწერის შესრულების დროს ოთხთავი ეკუთვნოდა. ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ მიქაელ ხუცესის გარდაცვალების შემდეგ ხელნაწერი ოპიზის მონასტრის საკუთრება გახდა, ოპიზელმა მამებმა კი ის, მინაწერის დამწერის თხოვნით, სამწიროს მონასტერს შესწირეს. თავად მინაწერი იმ დროს არის შესრულებული, როდესაც ოთხთავი უკვე სამწიროს მონასტრის საკუთრებაში იყო. შესაბამისად, მინაწერში დასახელებული ის დედათა მონასტერი, რომელიც მინაწერის შესრულების დროს ხელნაწერს ფლობდა, სხვა არაფერი შეიძლება იყოს, თუ არა სამწიროს მონასტერი.

რატომ მიმართავს იოსებ ნალკელი ოთხთავის შემომწირველთათვის ლოცვების აღვლენისა და მათი ღვაწლის უკვდავყოფის თხოვნით არამხოლოდ შეწირულების მიმღებებს - სამწიროს მონასტრის დედაებს, არამედ, დამატებით, ჯვრის მონასტერში მოსაგრე მამებსაც?

სამწუხაროდ, ამ საინტერესო კითხვაზე პასუხის გაცემა, ჯერჯერობით, არ შემიძლია. ვვარაუდობ მხოლოდ იმას, რომ იერუსალიმის ამ ორ ქართულ სავანეს - ჯვრის მამათა და სამწიროს დედათა მონასტრებს შორის რაიმე ტიპის ორგანიზაციული კავშირი არსებობდა და ამ ერთობის გათვალისწინებით, სამწიროს მონასტრისათვის შეწირულების მიმცემი სუბიექტები, ავტომატურად, ჯვრის მონასტრის შემომწირველებადაც მიიჩნეოდნენ.

მინაწერი საბუთის უკანასკნელ, მეექვსე ფრაგმენტში იოსებ წალკელი ოთხთავის ყველა მნახველს სთხოვს, რომ მისი მინაწერის წაკითხვის შემდეგ მიქაელ ხუცესი ლოცვებში მოიხსენიონ და ამ უკანასკნელის ღვანლი თუ სახელი არ დაივიწყონ:

*“ოღეს წაიკითხვიდეთ, მიქაელ ხუცესსა დაჰლოცვიდით და ნუ დაივიწყებთ”.*

ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ სამწიროს მონასტერს ოთხთავი, იურიდიულად, პავლემ, ბასილმა, მიქაელ ხუცესმა და ოპიზის მონასტრის მამებმა შესწირეს. აღნიშნულის გათვალისწინებით, საინტერესოა, რომ ამ შემომწირველთაგან იოსებ წალკელმა მინაწერი საბუთის ბოლო ფრაგმენტში მხოლოდ ერთი პირი - მიქაელი მოიხსენია და ხელნაწერის მნახველებსაც მისი დალოცვა სთხოვა.

როგორც ჩანს, იოსებ წალკელი ოთხთავის მთავარ შემომწირველად მაინც მიქაელ ხუცესს მიიჩნევდა და მინაწერის მომავალ მკითხველებსაც სახელდობრ მიქაელის მოხსენიებისათვის სწორედ ამიტომ ევედრებოდა.

მინაწერი საბუთის შესწავლის ბოლოს აუცილებლად უნდა შევხებო მისი დათარიღების საკითხს. მინაწერიდან ვიგებთ, რომ მისი შესრულების დროს სამწიროს მონასტერი მოქმედი სავანე იყო. თავად სამწიროს მონასტერი, როგორც უკვე აღვნიშნე ზემოთ, 1140-1160-იან წლებში უნდა ყოფილიყო დაარსებული. აქედან, გამოდის, რომ მინაწერის შესრულების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს 1140-1160-იანი წლები წარმოადგენს. რაც შეეხება მინაწერის შესრულების ზედა ქრონოლოგიურ მიჯნას, ის 1187 წელს ეგვიპტის აიუბიანი სულთნის სალაჰ ად-დინის (1171-1193 წწ.) მიერ იერუსალიმის აღება და ადგილობრივი ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრების უმეტესი ნაწილის მოშლა-გაუქმებით უნდა განისაზღვროს.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ მინაწერი საბუთი 1140-1180-იანი წლებით თარიღდება და მასში გადმოცემული ამბებიც, რომლებიც ზემოთ დაწვრილებით განვიხილეთ, იმავე პერიოდს მიეკუთვნება.

## დამონებაანი

ბერძენიშვილი, დევი. 2014. წალკის ზეგნის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. წგნ.: დევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან. თბილისი: შპს. “სეზანი”.

გაბიძაშვილი, ენრიკო. 2009. ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 4. ბიბლიოლოგია, ეგზეგეტიკა, აპოკრიფები. თბი-

ლისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

ვახუშტი ბატონიშვილი. 1973. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტომი IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: სახელმწიფო გამომცემლობა “საბჭოთა საქართველო”.

კარანაძე, მაია. 2002. ქართული წიგნის ყდის ისტორია. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

კეკელიძე, კორნელი. 1942. ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში. კრებ.: აკადემიკოს ნიკო მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის მოამბე. XIII. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

კლდიაშვილი, დარეჯან. 2017. სვეტის უდაბნოს სულთა მათიანე. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. 25. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ქართული ხელნაწერი დოკუმენტების Ad ფონდი. დოკუმენტი #560.

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ქართული ხელნაწერი დოკუმენტების Sd ფონდი. დოკუმენტი #63.

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ქართული ხელნაწერი წიგნების S ფონდი. ხელნაწერი #4999.

მამაცაშვილი, მაია. 2007. იოანე. წგნ.: საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. ავტორ-შემდგენელი: ენრიკო გაბიძაშვილი (ხელმძღვანელი), მაია მამაცაშვილი, ანა ღამბაშიძე. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

მარი, ნიკო. 1955. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა. დასაბეჭდად მოამზადა ელენე მეტრეველმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

მენაბდე, ლევან. 1980. ძველი ქართული მწერლობის კერები. II. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ნარიშანიშვილი, გოდერძი. შანშაშვილი, ნინო. კვაჭაძე, მარინე. 2018. თრი-ალეთი. კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა, უძველესი წყაროები და კვლევის პერსპექტივები. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ. 2018. შეადგინეს მაია კარანაძემ, ვლადიმერ კეკელიამ, ლელა შათირიშვილმა და ნესტან ჩხიკვაძემ. ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის].

არის].

ჯაფარიძე, გოჩა. 2018. ქართველთა სავანეები და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში (არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით). თბილისი: გამომცემლობა “მერიდიანი”.

Цагарели, Александр. 1888. Памятники Грузинской Старины в Святой Земле и на Синае. В сб.: Православный Палестинский Сборник. Том IV. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума.

Blake, Robert P. 1923. Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem. In: Revue de l'Orient Chrétien. Troisième série. Tome III (XXIII). Paris: Typographie Firmin-Didot et C.

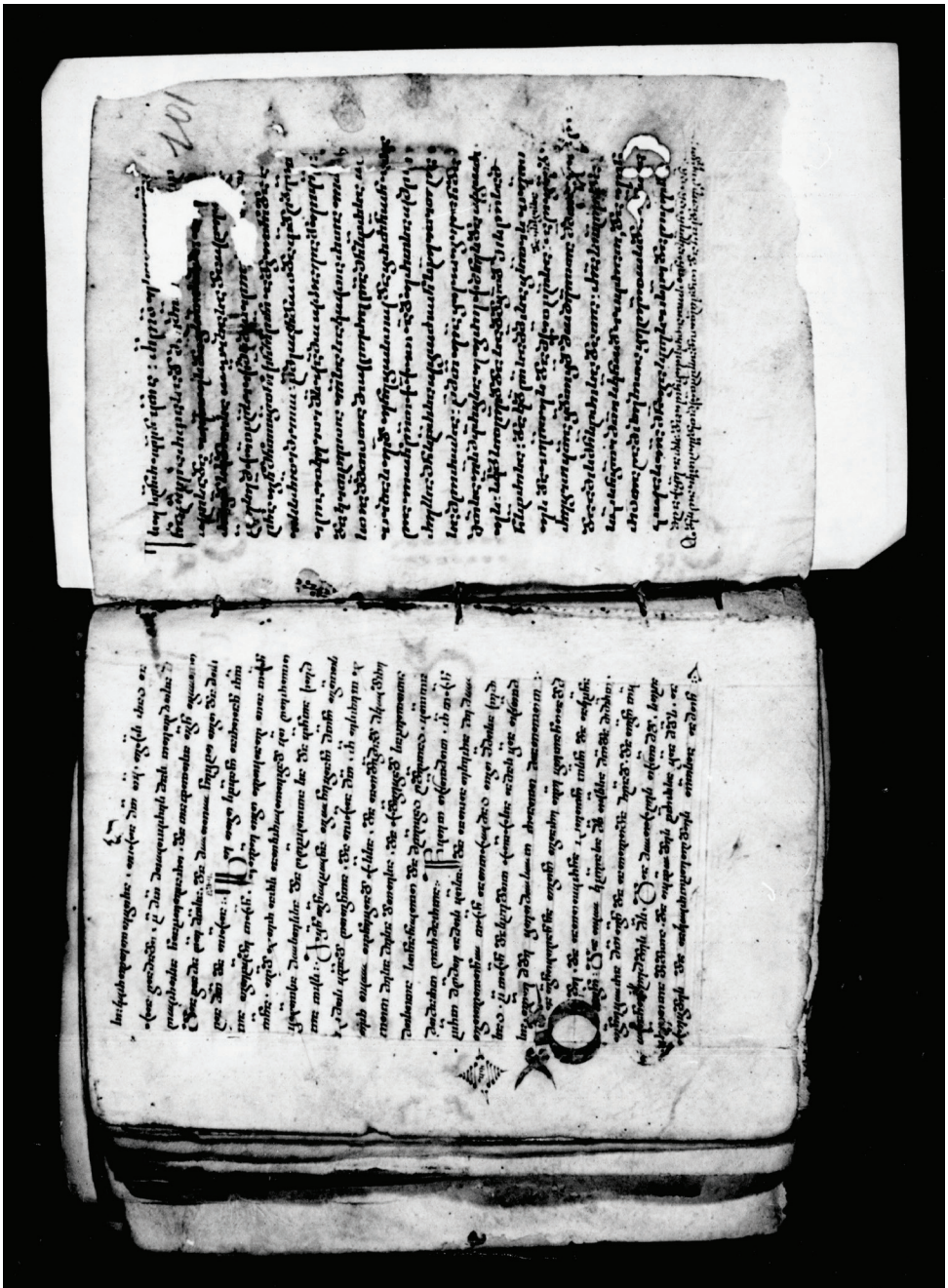
Blake, Robert P. 1925. Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem. In: Revue de l'Orient Chrétien. Troisième série. Tome V (XXV). Paris: Typographie Firmin-Didot et C.

Image 53 of Georgian 153. Four Gospels.12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271073446-jo/?sp=53&r=0.05,0.101,0.637,0.275,0>. 10.X.2021.

Image 109 of Georgian 153. Four Gospels.12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271073446-jo/?sp=109&r=-0.098,0.041,1.415,0.61,0>. 10.X.2021.

Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027107279A-jo/?sp=163&r=-0.086,0.021,1.377,0.593,0>. 10.X.2021.





**TEMO JOJUA**Ilia State University,  
Georgia  
temojjua2008@gmail.com**THE GOSPELS PRESENTED TO SAMTSIRO GEORGIAN MONASTERY OF NUNS IN JERUSALEM (JER.GEO.153) AND THE INSCRIPTION MADE BY THE JVARI MONASTERY MOURAVI IOSEB TSALKELI WITH THE MENTION OF THE PRESENTERS OF THE GOSPELS – PAVLE, BASIL, PRIEST MIKAEL AND THE MONASTERY OF OPIZA (1180-1140)**

The paper is the first attempt to publish and analyze the written document appended to the XI-XII centuries' Gospels (Jer.Geo.153) 101r, written by Ioseb, former Bishop of Tsalka, Mouravi (administrative officer) of the Jvari Monastery in Jerusalem. According to the document, initially the Gospels belonged to Pavle and Basil. They sold the manuscript to Priest Mikael, but charged only half price, on condition that, after Mikael's death, on behalf of all the three co-owners (Pavle, Basil and Mikael), the book was to be presented to the Monastery of Opiza. Later, Mikael travelled to the Holy Land and died during his pilgrimage. Ioseb of Tsalka, who served as Mouravi at the monastery at that time, sent a letter to Opiza monastery and asked them to sacrifice the Gospels to Samtsiro Georgian monastery of nuns. The monks of Opiza fulfilled this request and sacrificed the manuscript to Samtsiro Monastery.

**KEY WORDS:** Opiza, Jvari, Samtsiro, Gospels, Sacrifice

**T**he collection of Georgian manuscripts at the library of Greek Patriarchate of Jerusalem has preserved Gospels written on a parchment and lacking the beginning, the Gospels are preserved under number 153 (Jer.Geo.153) and contain the Georgian text edited by Giorgi Mtatsmindeli (Gabidzashvili 2009, 123).

Scholarly literature yields three brief descriptions of the Gospels. Out of these, the first description is compiled by Aleksandre Tsagareli and published in 1888 in Russian (Цагарели 1888, 155), the second description has been made by Robert Blake and published in 1925 in English (Blake 1925, 150-151), and the third description has been compiled by Maia Karadze, Vladimer Kekelia, Lela Shatirishvili and Nestan Chkhikvadze and

published in 2018 in Georgian (Georgian Manuscripts Abroad : 2018, 116).

Currently there are two opinions regarding the time of re-writing of the Gospels. According to Aleksandre Tsagareli, the manuscript should be dated by the XI century at the latest (Цагарели 1888, 155), but, according to Robert Blake, the Gospels were re-written in the XII century (Blake 1925, 150).

Out of the above-mentioned two opinions, the majority of scholars consider Robert Blake’s opinion as more reliable (Gabidzashvili 2009, 123; (Georgian Manuscripts Abroad 2018, 116).

So far, only one opinion has been expressed regarding the place where the Gospels were copied and the identity of the copier. This is Robert Blake’s opinion. Based on Page 46v, or, to be more precise, Page 461v of the manuscript, Blake argues that the Gospels were re-written at Christ’s Tomb in Jerusalem, and that the copier was a scholar named lovane (Blake 1925, 150)<sup>1</sup>.

The appendix on page 461v of the Gospels, considered by Blake as an addition made by the copier, reads as follows:

“წ(მოდ) <ღ> {ა} ნ მ მ ა ბ (ა) ჰ ე ბ (ე) რ ნ <ი> {მ} - მ ა თ ე, მ ა ჰ ც {მ} ზ, რ {უ} კ ა  
 ღ ა ი (მ ვ ა) ნ ე, შ ე ი ნ წ ყ (ა) რ ე {თ} ს (უ) რ ი | ც (მ) გ ვ (ი) რ ი ს ა ჯ (უ ა ჰ) ი ს მ (ა) მ ი ს ა  
 ი (მ ვ ა) ნ ე ს ი” (Image 53 of Georgian 153. Four Gospels. 12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress).

(Saint Gossellers – Mathew, Mark, Luke and John, have marcy on the soul of a sinner Father of Jvari lovane )

Analysis of the above-quoted inscription proves that Robert Blake’s opinions regarding the place of creation of these Gospels and the identity of the copier are incorrect.

Above all, research has proved that the inscription is made in different handwriting as compared to the main text of the Gospels. According to paleographic marks, it belongs to a later period, namely, the XIV-XV centuries. Besides, research has proved that the inscription is an imploration of lovane, Father of Jvari i.e. the priest of Jvari Monastery in Jerusalem. lovane’s text does not provide any information regarding the re-writing of the manuscript.

Thus, the issues regarding the place of re-writing of the Gospels and the identity of the copier still remain unsolved and require further analysis.

---

<sup>1</sup> The page of the Gospels mentioned by Robert Blake, is not numbered. It seems, it was left out during the numbering. Taking into account the fact that this page is pinned between pages 46rv and 47rv, I will term it as Page 461rv.



- 14. სეძირიქასხე: უ მით რე ურთუყრეჩიძე
- 15. მითხე: უმითყ სიყხე ურთიქ ჩიხიქს ღე უყუახი
- 16. უხ: სქ მით რე ღე სეძე უმ მითხე მითხე
- 17. ხის რთიხე: ღე მით მითხე უმითხე ურთი
- 18. უხ ღე ურთიხ ღე მით მითხე უმითხე: ურთი ურთი
- 19. სიყუახი ურთი უმითხე უმითხე მითხე ურთიხე მითხე, ღე: მითხე:
- 20. ღე: ურთი მითხე სიყხე ღე: ურთი: სიყ ურთი ღე
- 21. სიყხე ურთი მითხე სქ ხაჯ ურთიხე, ღე: ურთი
- 22. სიყუახე: მითხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე ღე ურთიხე:
- 23. ურთიხე ურთი მითხე ურთიხე ურთიხე ღე ურთიხე[-]
- 24. მითხე: ურთიხე: ღე ურთი ურთიხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე: ურთიხე:
- 25. ურთიხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე ურთიხე: ურთიხე ურთიხე ურთიხე:

ჩაქ ღე ურთიხე ურთიხე:

“ესე ს(ა)ცნ(ა)ე)ი იყ(ა)ვნ ყ(ო)ველთა, ხ(ა)მეთუ წ(მ)იდა)ე ესე [ოთხთ](ა)[ვ]ი | ნახევაი ფასად მ(ი)ც(ე)მ(ე)დ ი[ყ]ო [მ(ი)ქ(ა)ე]დ ს(ა)ცნ(ა)და პ(ა)ველს და ბ(ა)ს(ი)ღის მ[(ი)ქ(ა)ე]ი [- - -], | ხ(ა)მთა)ა შ(ე)მდგომ)ად ს(ი)ც(ე)დ(ი)ღისა ოპიზასა დაუტ(ე)ვ[ო]ს]. |

ბ(ო)ღო) ესე მ(ი)ქ(ა)ე)დ ბ(ე)ც(ე)სი იწ(ი)სად)მს მთიწია, [მთიღ] ო(ც)ნა გ(ა)ნმ(ა)ნ(ა)თდ(ე)ბ(ე)ღნი ჩ(ე)ნ(ი) წ(მ)იდა)ნი ადგილნი და ა(ლ)ს(ა)ს(ე)ღი მიიღო.

ბ(ო)ღო) მი, უნდო) და ფ(ი)ა)ე ც(ო)დვ(ი)დ(ი) წადველი, მ(ა)ს შ(ა)მს)ა მთუხავად ვიყ(ა)ვ | და კითხვი)თა ლ(მ)თ)ისა საკუთახთა ლი(ს)თა მ(ა)მ(ა)თ(ა)თა, მიუწეხე წ(მ)იდა)ს) მ(ი)ნ(ა)ს(ე)ხსა ო(პ)იზას, ვ(ი)თახმე)დ, ენებო)ს თუ და ბ(ი)დ(ა)ნ(ი)ს, ახა | წადილ)მ წ(მ)იდა)ით ქ(ა)და) ქით, ა(ხა)მე)დ ეხთსა უმცი(ი)ხესსა მ(ი)ნ(ა)ს(ე)ხსა უბო)ღო, ს(ა)ხეღით)ცა | სამწი)ო)სა.

ბ(ო)ღო) მ(ა)თ ვ(ი)თახ)ც)ა შე)პვე)და | მ(ა)თსა ლ(მ)თ)ი)ს(ა)მ(ო)ყ(ა)ე) ხ(ე)ბ(ა)სა, ეგხე ქმნეს და უბო)დ(ე)ს ს(ა)ე)ც(ე)ნ(ი)დ ს(ა)დ(ო)ც(ა)ვ(ა)ე და სად(ი)დ(ე)ბ(ე)დ(ა)ე მის წ(მ)იდა)ისა მ(ი)ნ(ა)ს(ე)ხისა და კ(ე)და)დ წ(მ)იდა)ისა მ(ა)მისა ბ(ა)ს(ი)ღის, პ(ა)ველ)ს და <პ(ა)ველ)ს და> მ(ი)ქ(ა)ე)დ ბ(ე)ცნ)სა და ი(ო)ს(ე)ბ)ისსა.

აწ, გ(ე)ვ(ე)დ(ი)ე)ღ)ბ)თ ყ(ო)ველთა შ(ე)მდ(ე)მ(ი)თი შ(ე)მდგომ)ად მო)მ(ა)ვ(ა)დ)თა მ(ა)მ(ა)თა პ(ე)ა)ი)წ(მ)იდა)ს) | და ამის მ(ი)ნ(ა)ს(ე)ხისა დათა, ხ(ა)მთ)ა ს(ა)დ(ო)ც(ა)ვი და | ს(ა)წს(ე)ნ(ე)ბ(ე)ღი მ(ა)თი ს(ა)ე)ც(ე)ნ(ი)დ იპყ)ათ და ვინ | ხ(ა)მთა)ცა მიზე)ბ)ითა შე)ც(ა)დ)ო)ს და გ(ა)მო)ა)წუ)ას, ლ(მ)ე)თ)ს)ა მ(ა)ნ ვასცეს პ(ა)ს(ე)ბ)ი და წყ(ე)ვ(ი)ს[ი]ს[ა] | მც)ა ქ(ე)მე) ახს და ვინ შეი)კ)და)ღ)ო)ს, ლ(მ)ე)თ)მა)ნ აკ(ე)ხ)თ)ხე)ნ, ა(მ)ე)ნ. |

ოღეს წადი)კ)თხე)ღ)ეთ, მ(ი)ქ(ა)ე)დ ბ(ე)ც(ე)ს)ს)ა დ(ა)პ(ე)დ(ო)ც(ი)ღ)ით და ნე) დანი)წე)ებ)თ” (Image 109 of Georgian 153. Four Gospels. 12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress).

(Let everyone know that these Gospels were sold by Pavle and Basil

*to Priest Mikael at half price, on condition that, after Mikael's death, the Gospels will be brought to Opiza.*

*Priest Mikael came here to Jerusalem, visited all the places of worship, and died.*

*And I, untrustworthy and sinful man from Tsalka, served as Mouravi in that period. And, upon the request of the worthy servants of God, I wrote a letter to the Monastery of Opiza, asking them not to take these Gospels from the Holy Land, but to sacrifice them to a minor monastery called Samtsiro.*

*And they behaved based on their godliness, and sacrificed the Gospels to the Monastery so that they pray for the souls of fathers Basil, Pavle, Priest Mikael and Ioseb.*

*I beg all the future fathers of Jvari, as well as nuns of this monastery, to mention them in their prayers. Whoever does not fulfill this and takes away the Gospels, will bear responsibility to God, and whoever fulfills my request and protects the manuscript, may receive God's blessings.*

*Whenever you read this, bless Priest Mikael and remember his deeds”.*

As we have seen, the Appendix is a legal text aimed at regulating the issues related to the ownership of the Gospels.

Based on the content, the appendix may be divided into six fragments. I will discuss them separately.

The first fragment of the appendix tells us that the Gospels initially belonged to Pavle and Basil. Later they sold the Gospels to Priest Mikael. Pavle and Basil charged only half price on condition that, after Mikael's death, the Gospels would be sacrificed to Opiza Monastery:

*“ესე საცნაუხ იყავნ ყოვერთა, ხამეთუ წმიდაჲ ესე [ოთხთ]ა[ვ] ი ნახევახ ფასად მიცემურ ი[ყო] [მიქაე]რ ხუცისადა პავლეს და ბასილის მ[ი]ე[ხ]ი [----], ხადთა შემდგომად სიკუდრიისა ოპიზასა დაუტევ[ვ]ლს”.* (Let everyone know that these Gospels were sold by Pavle and Basil to Priest Mikael at half price, on condition that, after Mikael's death, the Gospels will be brought to Opiza).

So far, it is impossible to identify the three people mentioned in the first fragment – Pavle, Basil and Priest Mikael. We only know that they lived in the 12th century, at the time when the Appendix was written, and, most probably, were representatives of the clergy.

Regarding the first fragment of the Appendix, special attention should be paid to the issue of charging half price for the document. Above all, the

fragment mentions that the document had three legal owners after it was sold by Pavle and Basil to Priest Mikael: it belonged to Pavle and Basil, on the one hand, and to Priest Mikael on the other. Besides, according to the fragment, the Gospels were kept by Priest Mikael who used the book until his death. After his death, the Gospels were to be sacrificed to Opiza Monastery on behalf of all the three owners.

The fact that the owners sold not the entire book but half of the legal right of its ownership is very interesting for the study of legal thinking in the 12th century Georgia.

The first fragment of the Appendix does not give information about the links between the three owners and the Monastery of Opiza. This fragment does not explain why they decided to sacrifice the Gospels to this monastery.

At this stage of research, I can only assume that these people worked at Opiza Monastery either at the time of selling of the manuscript or at some other stage of their lives. Therefore, they had a special attachment to this place.

The second fragment of the Appendix informs us that the new owner of the manuscript – Priest Mikael travelled to Jerusalem and died there after visiting the Holy places:

*“ხოლო ესე მიქაელ ხუცესი იჭიხსადემს მოიწია, [მოიღ]ოცნა განმანათლებელნი ჩუენნი წმიდანი აგვიდნი და აღსახუდი მიიღო”.  
(Priest Mikael came here to Jerusalem, visited all the places of worship, and died).*

Of special interest in this second fragment is the fact of death of Priest Mikael. The fact that he died during his pilgrimage is important by itself. Another important issue is the ownership of the property that he had brought with him to Jerusalem. The Appendix mentions only the Gospels. However, it is highly probable that he had brought other objects too, and that the fate of these items had to be arranged.

In the second fragment of the Appendix, attention should be paid to the phrase “Came here to Jerusalem”. This phrase proves that the writer of the text was in Jerusalem at the time of the priest’s arrival.

In the third fragment, the writer introduces himself. On the one hand, he notes that he was from Tsalka. On the other hand, he mentions that at the time of death of Priest Mikael, he served as Mouravi. Besides, he remarks that, after counselling with the clergy of his monastery, he sent a letter to the Monastery of Opiza in which he implored to leave the Gospels brought to Jerusalem by priest Mikael on the Holy Land and grant them to a small monastery known as Samtsiro:

“ხოლო მე, უნდოდა და ფხიად ცოდვილი წადკვედი, მას ჟამსა მოუხავად ვიყავ და კითხვითა ღმერთისა საკუთაჲთა ღიხსთა მამათადთა, მიუწუხე წმიდასა მონასტეხსა ოპიზას, ვითაჲმედ, ენებოს თუ და ბიძანონ, აჲა წაიღონ წმიდით ქადაქით, აჲამედ ეხოსა უმციხესსა მონასტეხსა უბოძონ, სახედითცა სამწიხოსა”.

*(And I, untrustworthy and sinful man from Tsalka, served as Mouravi in that period. And, upon the request of the worthy servants of God, I wrote a letter to the Monastery of Opiza, asking them not to take these Gospels from the Holy Land, but to sacrifice them to a small monastery called Samtsiro).*

The title „Tsalkeli“ points to the fact that the writer of the Appendix was a bishop from Tsalka. Taking into account the facts that, at the time of writing, the author was in Jerusalem and served as Mouravi in one of the local monasteries (see below), it turns out that he no longer served as a Bishop of Tsalka. He had moved from Georgia to the Holy Land and worked there.

It is not strange that the author of the Appendix preserved the title of Bishop of Tsalka after leaving the bishopric. According to a medieval Georgian tradition, the clergy of high rank and position preserved their titles after retirement and were mentioned by these titles in the written sources.

According to „The Description of the Georgian Kingdom“ written by Vakhushti Bagrationi in the years 1742-1745, Tsalka Eparchy embraced the territory of historical Trialeti province. The cathedral of the Bishop of Tsalka was located in the town of Tsalka on the bank of the river Ktsia:

“...ქციის კიდებზე ახს ეკლესია გუმბათიანი, წადკას დიდი, კეთილნაშენი, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი თხიადეთისა” (... on the bank of the Ktsia, there is a church with a dome. It is large and firmly built. There resides the Bishop, the shepherd of Trialeti) (Vakhushti 1973, 319)<sup>1</sup>.

The town Tsalka, mentioned by Vakhushti Bagrationi, was renamed as Gunia-Kala in the 19th century. Currently it is covered by a water reservoir. Six churches have been found on the territory of the historical town of Tsalka. However, it is unknown which of these churches was the cathedral of the Bishop of Tsalka (Narimanishvili, Shanshashvili, Kvachadze 2018,

---

<sup>1</sup> On the border of the register (R) of the 1813 copy of Vakhushti Bagration's "Description of the Georgian Kingdom", there is a comment: "There is a church with a dome, in the eparchy of Tsalka, which is called Tsalkeli" (Vakhushti 1973, 319).



181-182).

According to Devi Berdzenishvili, the eparchy of Tsalka and the Bishops of Tsalka are mentioned in the historical sources of later period (Berdzenishvili 2014, 87). Research has proved that the title of the Bishop of Tsalka was first mentioned in the 13th century legal document “Rules of the Royal Council”:

“წესი და გ(ა)ნგებდ <და> დახბდობისა, ხ(ომედ)ი აღესხ(უ)დებინ მცხეთას, კ(უხთ)ხ(ე)ვასა მეფეთასა... ხ(ა)ჟ(ამ)ს იკ(უხთ)ხ(მ)ს მეფე და დ(ა)ჯდეს ტახტსა ზ(ედ)ა და ეფისკ(ო)პ(ო)სნი ამა წესითა დასხდენ: ...შემოვიდეს წადკედი 1r||1v და დაჯდეს ტფიღელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ბანელი და დ(ა)ჯდეს წადკედსა ქუემოთ...” (The rule of the royal council gathered at Mtskheta is as follows... When the king is crowned and sits on his throne, the bishops sit in the following order: the Bishop of Tsalka sits below the Bishop of Tbilisi. The Bishop of Bana enters and sits below the Bishop of Tsalka) (Ad-560, 1rv).

As for the bishop holding the title Tsalkeli, he is first mentioned in the document of 1678 – the document on the purchase of land, issued by Giorgi Saakadze to Papuna Tukhareli:

“მე, წად<ა>კედსა ქიხის/გეფომხეს, დამიწეხია ესე წიგნი და მოწაქმეცა ვახ” (I, Kristepore Tsalkeli, have written this document and witness this fact) (Sd-63, 1v).

The Appendix under analysis was written earlier than the above-mentioned sources. Thus, it turns out that the earliest facts proving the title of Bishop of Tsalka and mentioning the person with this title are found in the 12th century.

Separate mention should be made of the fact that, at the time of death of Priest Mikael, he was Mouravi i.e. administrative officer of one of the monasteries of the Holy Land.

Regarding the Appendix in question, attention should be paid to the information provided in December comments of the 12th century, copied by Deacon Stepane at the Monastery of Khandzta (S-4999) and mentioning Anton „Mouravi of the Pillar“:

“დაიწეხა ესე თუე დევ(ე)ნბ(ე)ხი უდაბნოსა ხაჩდთ/ისასა, ჯ(ე)დითა სგ(ე)ფ(ა)ნე დ(ია)კ(ო)ნისაძთა, უდაბნოდას | სუეგისათ(ჰ)ს, საფასოძთა მ(ა)თითა. ღ(მეხთმა)ნ შეუნდვ(ე)ნ, | ხაფცა ვის ქიხი უნახავს ამ(ა)ს წიგნსა ზ(ედ)ა. | პ(იხუე)დ ყ(ოვე)დთასა, მოუხავსა სუეგისსა ანგ(ო)ნის | შეუნდვ(ე)ნ ღ(მეხთმა)ნ და ყ(ოვე)დნი ძმანი

დაიცვენინ ქ(ხისგემა)ნ | და უკ(უე)თუ იპოოს ხ(ა)დ სანდოდა ამას  
 ჩ(უე)ნსა ნა|შხომა, ჩ(უე)ნთ(კ)სცა ღ(ო)ცვა ყ(ა)ვთ, ღ(მ)თილსათ(კ)  
 ს და | უცბად ჩხეკისათ(კ)ს შემინდვეთ. გ(ო)ჩგ)ის, ხუც/ესსა, შე-  
 უნდვენ ღ(მ)ეხთმა)ნ, ღიად შემწე გუეყო” (S-4999, 332v).

*(This was written in December, in Khandzta Desert, by the hand of Deacon Stepane, for the Pillar of the Desert and upon their payment. May God bless the person who toiled at this book. Above all, Mouravi of the Pillar Anton, and all our brethren, may they be protected by Christ. And if this work is trustworthy, pray for us to God and forgive our sins. God bless priest Giorgi who has greatly supported us).*

Darejan Kldiashvili notes that the term „Mouravi“ mentioned in December comments corresponds to the terms “Abramad”, “Iconomos”, “Epitropos”, mentioned in the Georgian literary sources, and points to the fact that Anton was one of the authoritative representatives of the „Pillar“ i.e. the Monastery of the Pillar (Kldiashvili 2017, 173-174)<sup>1</sup>.

According to my observation, the term “Mouravi” is used in the Appendix with the meaning of Iconomos i.e. its meaning corresponds to that of the word used in December Comments.

Apart from the identical terms used in the Appendix and December Comments, attention should be paid to the authority of the writer of the Appendix. From this document we learn that, after the death of Priest Mikael, the author of the Appendix was in charge of disposing of the priest’s property. According to scholarly literature, disposal of a monastery’s logistics and property was the responsibility of the Iconomos.

Thus, the writer of the Appendix, former Bishop of Tsalka, held the position of Mouravi or Iconomos at one of the Georgian monasteries on the Holy Land.

The Appendix does not explain why the writer was responsible for the property of the late Priest Mikael and why an Iconomos of some other monastery was not responsible for it.

This fact may have two explanations: 1. Mikael died at a hospital or infirmary of the monastery where the writer of the Appendix lived and worked. The property of the deceased priest physically remained at this infirmary; hence, an authorized person of the Monastery – the Mouravi – was in charge of the property; and 2. Priest Mikael died at some other monastery or infirmary, and his property remained there, but his property

<sup>1</sup> Nowadays, scholars argue that „The Desert of the Pillar“ mentioned in December Comments is the same as the Monastery of the Pillar located in the historical province of Klarjeti. I argue that this identification is not proved by facts. Hence, the „Desert of the Pillar“ may just as well be the Monastery of the Pillar in Jerusalem, mentioned in numerous written sources. However, I will abstain from discussing this issue in the given paper and focus on this problem in my further research.

was managed by the largest Georgian monastery on the Holy Land; hence, the issue was to be settled by a corresponding official – Iconomos of the Jvari Monastery.

Having discussed the issues above, I must find out why the writer of the Appendix sent a letter to Opiza Monastery and asked them to sacrifice the Gospels to Samtsiro Monastery.

The fact that the writer of the Appendix sent a letter of request to Opiza is quite logical. As we have seen, the old and new owners of the Gospels – on the one hand, Pavle and Basil, and, on the other hand, priest Mikael had made a purchase agreement, according to which, after Mikael's death, the Gospels were to be sacrificed to Opiza Monastery. Hence, the legal owner of the Gospels after Priest Mikael's death was Opiza Monastery. This is why the writer of the Appendix addressed the legal owner – Opiza Monastery Assembly.

However, the available material does not explain why the writer of the Appendix asked the monks of Opiza to sacrifice the Gospels to Samtsiro Monastery. I can only assume that the writer of the Appendix had some special attachment or reverence to Samtsiro Monastery.

The fact of mentioning of a minor Monastery of Samtsiro in the third fragment of the Appendix is worth attention. As we will see below, Samtsiro was a nuns monastery. Hence, it turns out that one of the less known Georgian monasteries of Jerusalem – Samtsiro Nuns Monastery was still functioning at the time of writing of the Appendix i.e. in the XII century.

Samtsiro Monastery must be mentioned in a manuscript belonging to the Georgian colony on the Holy Land, namely, a collection of Georgian manuscripts preserved at the Library of the Greek Patriarchate of Jerusalem. The number of the manuscript is 27 (Jer.Geo.27). the comment of the restorer of the manuscript on page 348r says:

*“სამწიხოს მწიხი(უ)ღია ესე წიგნი და ვინცა გამოავ[უ]ას, | წ(მ)იღ ათა მ(მ)ც(ი)ქ(უ)ღთა კანონსამცა ქუცში ახს ს(უ)ღი მისი, ა(მ)ე. | სახედითა ლ(მ)თისა)ღთა, ესე წიგნი და მ(ა)ხხვ(ა)ნი მე, ვ(ა)ხე)ანის (?) ღეღამ(ა)ნ, | ბეჰმ(ა)ნ ანნა, შევაკაზმიენ და შევმოსე ახლად ღია და/ფუშვი(ი)ღი, ჩ(ე)მისა ს(უ)ღისათ(ვ)ს და შენდ(მ)ბასა ჰყ(მ)ფღით, მკ(ი)თხვ(ე)ღნო, | წ(მ)იღ)ნო მ(ა)მ(ა)ნო. ანნას და მისთა მშ(მ)ბ(ე)ღთა და გამხდ(ე)ღთა შ(ე)უნდვე)ნ ლ(მ)ეჰთმა)ნ” (the text has been restored, titlo diacritics have been deciphered and punctuation has been added by me - T. J.) (Marr 1955, 52. cf: Blake 1923, 407)1.*

1 Unfortunately, when analyzing this collection, the digital version was not available for me. Due to this, I failed to carry out the codicological and historical-source study analysis of the manuscript and its comments. Therefore, I abstain from any argumentation regarding the time and place of re-writing of the manuscript, the identity of the copier and further fate of the manuscript. I will suffice to say that I have doubts about a widespread opinion, according

*(This book has been sacrificed to Samtsiro and whoever takes away its parts, may his soul be judged by saint apostles. Amen. In the name of God, this book and hymnal have been decorated and bound by nun Anna, mother of Vardan. May the reader holy fathers pray for my soul. May God forgive Anna and her parents).*

As we see, the manuscript is made on behalf of an old-aged nun Anna, who notes that she is mother of Vardan (?). Anna notes that she restored and bound two manuscripts – the collection containing the Appendix and a hymnal. These two books were strongly damaged (Karanadze 2002, 42).

In the beginning of the comment, Anna emphasizes that „this book“, i.e. the collection, was gifted to Samtsiro i.e. belonged to this monastery. It is unclear whether the book belonged to Samtsiro Monastery prior to the restoration or was gifted to the monastery by Anna. We can only know for certain that, at the time of writing of the comment, the collection and, probably also, the hymnal belonged to Samtsiro Monastery<sup>1</sup>.

In my opinion, the Monastery of Samtsiro, mentioned in the Appendix of the Gospels, is also mentioned in another manuscript belonging to the Georgian colony on the Holy Land, namely, a vast comment to the hymnal of 1167, preserved under number 63 in the collection of Georgian manuscripts of the library of the Greek Patriarchate in Jerusalem (Jer.Geo.63). Pages 160v and 161r of this document mention the following:

“ს(ა)ხეღითა ახსება დაუბადებ(ე)რისა, სამგუამოვნისა, ეხო-  
ლ(მ)თეებისა, | ბ(უ)ნ(ე)ბით მიუწილმედისა და გ(ა)მოუ(თ)ქმ(ე)  
რისა და ყ(ოველ)თა ახსთა ახაჰადსა|გ(ა)ნ ახსებად მომყვანებ(ე)  
რისა, ს(ა)მებისა წ(მიღ)ნისადათა და მ(ე)ოხებითა ყ(ოველ)დწ(მიღ)ნისა  
და | უბიწოდას, უხიწნ(ე)რისა დ(ე)დ(ო)ფრისა ჩ(უ)ენისა ლ(მ)თის-  
მშ(ო)ბ(ე)რისადათა, ძ(ა)რითა და | შეწევნითა წ(მიღ)ნისა და ცხ(ო)ვ(ე)  
დსმყ(ო)ფ(ე)რისადათა და ყ(ოველ)დ პ(ა)ტ(ო)ნისა ჭ(უ)ახისადათა, წყა-  
ღო160v||161rბითა და შეწევნითა ყ(ოველ)თა წ(მიღ)თა უსხეულოთა  
მთ(ა)ვ(ა)ხანვ(ე)დ(ო)ზთა | და სეხ(ა)ბინ-ქეხაბინთადათა და ყ(ველ)

---

to which the collection was re-written in the XVI-XVII centuries (Blake 1923, 407; Marr 1955, 51-52; Karanadze 2002, 42, 44; Georgian Manuscripts Abroad 2018, 127. cf. Tsagareli 1888, 181). I cannot say with confidence that the first sentence of the above-mentioned comment and its following fragments were written in the same period, as Niko Marr considered (Marr 1955, 52. cf. Blake 1923, 407). In my opinion, a thorough analysis of the manuscript and its comments will solve this and other related issues.

1 According to Levan Menabde, the term „Samtsiro“ mentioned in the comment implies the Georgian Kappata monastery of nuns in Jerusalem (Menabde 1980, 146). This assumption is based on Korneli Kekelidze’s opinion, according to which Kappata Monastery was built with the stones of old „Samtsiro“ i.e. inn for pilgrims, at St. Sophia Basilica on Mt. Zion in Jerusalem (see below). Some scholars share Levan Menabde’s opinion (Mamatsashvili 2007, 450).

თა ზ(ე)ცისა ძ(ა)რთაფთა და მ(ა)ღრითა და მ(ე)ოხებითა | წ(მიღ)ისა წინამოხბედისა ი(ოვ)ანე ნ(ა)თლისმცემ(ე)ლისაფთა, მ(ე)ოხებითა ყ(ოვე)და ექბ(უ)რთა წ(მიღ)ათა | მ(ო)ციქ(უ)რთაფთა, წ(ინ)აწ(ახ)მე) ცყ(უ)რთა, მღ(ე)რთმ(ო)ძლ(უ)ახთა, მ(ო)წ(ა)მეთა და ყ(ოვე)რთა ღიხსთა მ(ა)მათაფთა, | ხ(ომე)რნი ს(აუ)კ(უ)ნითგ(ა)ნ სათნო ყყვნეს ო(ვფა)დსა ჩ(უ)ნსა ი(ეს)კ ქ(ის)ტესა. ღიხს ვიქმენ მე, ყ(ოვე)და უღიხსი | ონოფხე, მოგებად წ(მიღ)ათა ამ(ა)თ პაჩ(ა)კლიტონთა, ჰვათავე ვმათა სხ(უ)რთა, | ოხ წიგნად. პ(ი)ხუ)რი თვთ ჩ(ე)მითა წ(ე)რითა დაწყეხე და მეოხე ს(ა)ნ(ა)ტ(ე)რთა მ(ა)მათა - | კ(კ)ი-კეს მ(ი)ე)ჩ, პ(ა)ტ(ი)ონისა მღ(უ)ღრისა და მ(ა)ჩ(ო)ზ, ცონცოიკადს ასურის წურისა | წ(ე)რითა. ლ(მე)ხთმან აკ(უ)ხთხნეს და შევსწიხე იჭ(იუს)აღ(ე)მს, პ(ა)ტ(ი)ონს(ა)ნთა დედათა მ(ო)ნ(ა)სტეხისა ახადსა, | ხ(ომე)რი იცვ(ა)რეს პიგადთაგ(ა)ნ ძუჭრისა სამწიხოფსა მ(ი)ე)ჩ. ენებოს ქ(ის)ტესა, | ხ(ომე)რ მტკიცე და უქცევერი იყოს. აწ, ვევე-დხ(ე)ბი ყ(ოვე)რთა, ხ(ომე)რნი შ(ე)მდგ(ო)მითი [ქ(ამ)]თა (?) მკვდ-ხ(ო)ბდეთ წ(მიღ)ასა ამ(ა)ს მ(ო)ნ(ა)სტ(ე)ხისა შ(ინ)ა ხ(აფთ)ა მომიჭ-სენებდეთ წ(მიღ)ათა შ(ინ)ა რ(ო)ცვათა | თქ(უ)ნთა დაუვიწყებ(ა) და ხ(აფთ)ა ლ(მე)ხთმან მოგაგოს ს(ა)სყიდ(ე)რი წს(ე)ნ(ე)ბისა | თ(კ)ს ჩ(ე)მისა | და ვინ გ(ა)მოაწუას წ(მიღ)ასა ამ(ა)ს მ(ო)ნ(ა)სტ(ე)ხისა წ(მიღ)ანი ესე პ(ა)ჩ(ა)კლიტ(ო)ნნი, ჰადსაცა | მიზეზისა მოღებითა, გ(ა)მო-მცა-წუჭბ(უ)რ ახს იგიცა წესისაგ(ა)ნ ქ(ის)ტე)ა[ნ(ე)თ(ა)სა] | და ნაწიღმცა ახს მისი იუფას თ(ან)ა, ისკაიოტედსა. ოდეს დაიწეხა, ქ(ი)ონიკონი იყო ტპზ (387 + 780 = 1167 წ.), დასაბამითგ(ა)ნ წედთა ხქოე (6675 - 5509/5508 = 1166/1167 წ.), ბე)დ(უ)რითა სათ(უ)აღ(ა)ვითა, ხ(ო)ღო ქა)ხთურითა - ხლობ (6772 - 5604 = 1168 წ.), | კ(უ)ა)ხცმითგ(ა)ნ - ჩხოე (1175 + 30/33/34 = 1205/1208/1209 წ.), ინდიკტიონი იე (78-ე ციკლის (დასაწყ. 1153 წ.) მე-15 ინდიქტიონი = 1167 წ.)”

*(In the name of the unborn, triune God, inaccessible in its nature and inexpressible, creator of all creatures from nothing, the Holy Trinity, under protection of our Holy Virgin Mary, with the power and support of the Holy Cross of Life, with the support of bodiless Archangels, Seraphs and Cherubs and all the heavenly forces, with the support and grace of John the Baptist, all the saints and disciples, prophets, priests, martyrs and venerable fathers who eternally worship our Lord Jesus Christ. I, the unworthy Onofre, contributed to the creation of this hymnal, all the eight parts, in two volumes. The first one was written by me, and the second one was written by reverend fathers – Kvirike, honest priest, and Markos, the son of the daughter of Tsontsorika. God bless them. And I sacrificed this book to the new Monastery of nuns in Jerusalem, built from the stones of the Old Samtsiro. May Christ protect it from destruction. I beg all who reside in this monastery in future, to pray for my soul. May God give his grace to you for mentioning me in your prayers. And whoever takes*

*this hymnal away from this monastery for whatever reason, will violate the Christian rule and form part of Judas Iscariot. The date of writing is Chronicon 838 (387 + 780 = 1167), from the beginning of years 6775 (6675 - 5509/5508 = 1166/1167), by Greek calendar, and by Georgian calendar- 6772 (6772 - 5604 = 1168), | from Crucifixion - 6775 (1175 + 30/33/34 = 1205/1208/1209), Indiction 07 (beginning of the 78th cycle (1153) 15th indiction = 1167)”*

*(Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress)<sup>1</sup>.*

The above-quoted comment tells us that the hymnal was rewritten upon the order of some Onofre in 1167. The hymnal consisted of two volumes. The first one was rewritten by Onofre himself, whereas the second one, i.e. the manuscript containing the comment, was copied by priest Kvirike and Markos - the son of daughter of Tsontsorika<sup>2</sup>. Onofre sacrificed the books to the newly-established monastery of nuns, built from the stones of old Samtsiro, the inn for the pilgrims, and constructed in the place of the old building<sup>3</sup>.

1 Below the comment, with the interval in two lines, there is another comment: “დედაკ(ა) ცმ(ა)ნ ვინმე მწირმ(ა)ნ ათი ქართუბი შეანია წიგნსა ამ(ა)ს. ღ(მერთმ)ან | შეუნდვენ. ლ(ო)ცვა ყ(ა)ვთ მისთ(ვ)ს” (some pilgrim woman sacrificed ten pieces of parchment to the restoration of this book. God forgive her sins. Pray for her soul) (Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress). The fact that some woman sacrificed ten pieces of parchment for the copying of the hymnal, is not accidental. It seems, this anonymous woman had special reverence to the Monastery of Samtsiro mentioned in the comment. Thus, the woman rendered material support to the monastery.

2 The fact that the second book of the hymnal mentioned in the comment is Georgian manuscript number 63, preserved in the collection of Georgian manuscripts at the Library of the Greek Patriarchate in Jerusalem, proves the comment written on page 160v of this manuscript that the book was re-written by Kvirike and Markos: “ო(ვფალ)ო ღ(მერთ)ო, შეუნდვენ ფ(რია)დ ც(ო)დვ(ი)ლსა მჩხრეკალსა ამის|სა კ(ვრი)კეს და მქ(ა)რკობს” (God forgive Kvirike and Markos who have dug into this book) (Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress).

3 So far, three opinions have been expressed regarding the Georgian monastery of nuns in Jerusalem, built with the stones of the old Samtsiro: 1. According to Aleksandre Tsagareli, the comments to the hymnal mention a Georgian monastery of nuns in Jerusalem, which was constructed in 1162-1175, with the stones of a Georgian inn for the pilgrims (Tsagareli 1888, 125, 170); 2. According to Korneli Kekelidze, the „old Samtsiro“ mentioned in the comments to the hymnal implies an inn for travellers and pilgrims at the old monastery of Kappata near St. Sophia basilica on mount Zion in Jerusalem. This inn is mentioned by Antoine Martviri in the 6th century. According to this scholar, the monastery built with the stones of the old inn is the same as the Georgian monastery of nuns built in the place of the old monastery in the 1070s, upon the order of Georgian queens Borena and Martha, the wife and daughter of King Bagrat IV (1027-1072) (Kekelidze 1942, 111-113); 3. Gocha Japaridze has certain doubts about Koneli Kekelidze’s opinion regarding the fact that the above-mentioned two buildings are, in fact, one monastery. According to this scholar, the comment mentions a „new monastery“

If my assumption is correct and Samtsiro nuns monastery mentioned in the Appendix to the Gospels and the nuns monastery built with the stones of the former inn mentioned in the comments to the hymnal are one and the same, we can solve the issues related to the name and time of establishment of Samtsiro nuns monastery.

From the comment to the hymnal, we learn that Samtsiro nuns monastery was built with the stones of the former inn. Hence, the name „Samtsiro“ which means an inn for travellers and pilgrims.

As for the time of establishment of Samtsiro nuns monastery, in the comments to the hymnal, Onofre calls Samtsiro a newly-established monastery and wishes it „to stand firm for a long time“. Thus, as it turns out, Samtsiro monastery was newly-established at the time of writing of the comment i.e. 1167. Thus, it might have been established somewhere between 1140 and 1160.

The fourth fragment of the Appendix notes that the monks of Opiza considered the request of the author of the Appendix, took a decision that corresponded to their devout nature, and sacrificed the Gospels to Samtsiro Monastery. The act of sacrificing was performed on behalf of the current owner of the Gospels – Opiza Monastery and its previous owners – Basil, Pavle and priest Mikael, as well as on behalf of someone named Ioseb, for praying and glorifying their souls:

*“ხოლო მათ ვითაჲცა შეჰგვანდა მათსა ღმერთისმოყუარეობასა, ეგზე ქმნეს და უბოძეს საუკუნოდ სარცავად და საღიღებდელად მის წმიდისა მონასტრისა და კუადად წმიდისა მამისა ბასილის, პავლეს და მიქაელ ხუცისა და იოსებისა”.*

*(And they behaved based on their godliness and sacrificed the Gospels to the Monastery so that they pray for the souls of fathers Basil, Pavle, Priest Mikael and Ioseb).*

Special attention should be drawn to a person named Ioseb, whose name was added to the Appendix later, and who had never owned the Gospels.

Who is Ioseb and why is he connected to the act of sacrificing of the Gospels to Samtsiro Monastery?

To my observation, Ioseb must be the person who wrote the Appendix and initiated the sacrifice of the Gospels to Samtsiro Monastery. We do not know any other person related to the sacrifice of the Gospels to Samt-

---

(in Arabic - “Dayr Al-Jadi”). In 1189, the Sultan of Egypt Salah-ad-Din gifted this monastery to the newly-formed Sufi hanaka, together with other buildings located in the district of patriarchs of Jerusalem (Japaridze 2018, 96-98).

siro Monastery. Hence, no other versions are available.

Thus, it turns out that the author of the Appendix, former Bishop of Tsalka, was called Ioseb, and he is mentioned in the Appendix alongside with the old and new owners of the Gospels.

I will briefly discuss why Ioseb's name was added to the Appendix later. As it seems, the writer of the Appendix initially mentioned only those people who owned the Gospels and on whose behalf the Gospels were sacrificed to Samtsiro Monastery. Later on, probably after the manuscript was granted to Samtsiro monastery, the nuns of this monastery took into account the fact that the Gospels were sacrificed to their monastery upon the initiative of Ioseb. They regarded his contribution no less important than that of the owners of the Gospels. Therefore, they asked him to write his name beside the names of the owners. In my opinion, Ioseb's name was added to the manuscript in the above-mentioned way.

In the fifth fragment of the Appendix, Ioseb of Tsalka addresses his contemporary monks, to be more precise, the monks living at "Holy Jvari" and the nuns of Samtsiro Monastery and asks them to pray for the souls of the grantors of the Gospels. Besides, the author of the Appendix curses the people who deprive the Gospels from Samtsiro for whatever reason, and blesses the people who take care of preserving the Gospels at Samtsiro:

“აწ, გევედრებით ყოვედთა შემდგომითი შემდგომად მომავადთა მამათა ჭუახიწმინდისა და ამის მონასტხისა დათა, ხადთა საღოცავი და საწსენებერი მათი საუკუნოდ იპყიათ და ვინ ხადთაცა მიზეზითა შეცვაროს და გამოაწუას, ღმერთსა მან გასცეს პასუხი და წყევლის[ა]მცა ქუეშე ახს და ვინ შეიკხადლოს, ღმერთმან აკუხთხენ, ამენ”.

*(I beg all the future fathers of Jvari, as well as nuns of this monastery, to mention them in your prayers. Whoever does not fulfill this and takes away the Gospels, will bear responsibility to God, and whoever fulfills my request and protects the manuscript, may receive God's blessings.. Amen).*

Above all, attention should be paid to the final four words in the XIX line “მომ~ვლთა მ~მთა ჭ~ი წ~”, I have read these words as follows:

“მომ(ა)ვ(ა)დთა მ(ა)მ(ა)თა ჭ(უა)იწ(მინდისა)”. *(future fathers of the Holy Jvari)*

If this reading is correct, it means that the Appendix contains a new



name of the Jvari Monastery in Jerusalem - ჯვარისმონა (Holy Jvari/Holy Cross). This name has not been found in written sources until now.

There are numerous cases in the history of medieval Georgia when the name of a church or a monastery is derived from the name of its heavenly patron. For instance, the names of monasteries of Ninotsminda, Nikorts-minda, Andriatsminda etc. are derived from their holy patrons – St. Nino, St. Nikoloz, St. Andrew and others: Saint Nino > Ninotsminda, saint Nikoloz > Nikolaostsminda //Nikoltsminda //Nikorts-minda, saint Andrew > Andriatsminda and so on.

The name Jvaritsminda (Holy Cross) mentioned in the Appendix has been obtained in a similar way. This monastery had the name of the Holy Cross: Holy Cross > Jvaritsminda (Jvari – cross, tsminda – holy).

Alongside with Jvaritsminda, the Appendix mentions another monastery, which, according to the text, is a monastery of nuns.

Although the Appendix does not give the exact name of the monastery, it is obvious that the minor monastery of Samtsiro is implied.

This can be confirmed by the phrase “of this monastery”, proving that Ioseb of Tsalka meant a concrete monastery to which the Gospels belonged at the time of writing of the Appendix. As we have seen above, after the death of Priest Mikael, the manuscript became the property of Opiza Monastery. Upon the request of the author of the Appendix, the monks of Opiza sacrificed the Gospels to Samtsiro Monastery. The Appendix was written at the time when the Gospels had already been gifted to Samtsiro. Hence, the Appendix mentions the Monastery of nuns which owned the Gospels at that time. Thus, the author definitely implies the Monastery of Samtsiro.

Why does Ioseb of Tsalka address both the nuns of Samtsiro monastery and the fathers of Jvari monastery with a request to pray for the souls of the grantors of the Gospels?

Unfortunately, so far we cannot answer this question. We can only assume that there was some organizational link between these two Georgian monasteries in Jerusalem. Thus, the people who contributed something to the Monastery of Samtsiro were automatically considered as grantors of the Jvari Monastery.

In the final sixth fragment of the Appendix Ioseb of Tsalka asks everyone to pray for Priest Mikael and remember his great deeds:

*“ოღეს წაიკითხვიდეთ, მიუაღერ ხუცესსა დაჰკრძვიდით და ნუ დაივიწყებთ”. (When you read this, pray for Priest Mikael and do not forget his deeds).*

As we have seen above, the Gospels were legally sacrificed to Samtsiro

Monastery by its owners – Pavle, Basil, Priest Mikael and the monks of Opiza. It is interesting to find out why Ioseb mentioned only one of these people – Priest Mikael in the final line of the Appendix.

It seems, Ioseb considered Priest Mikael as the grantor of the Gospels. That is why he asked the reader to pray for the priest's soul.

Lastly, I will try to identify the date of creation of the Appendix. As we have learnt from the manuscript, at the time of writing of the Appendix, Samtsiro was a functioning monastery. As mentioned above, the monastery was established between 1140 and 1160. Hence, the earliest date of writing of the Appendix is 1140-1160. As for the latest possible date of writing of the Appendix, it must be the year 1187 when the Sultan of Egypt Salah Ad-Din (1171-1193) occupied Jerusalem and destroyed/abolished the local Christian churches and monasteries.

Thus, the Appendix was written in the period between 1140s and 1180s, and the stories told in the manuscript took place in the same period.

## REFERENCES

Berdzenishvili, Devi. 2014. Issues of Historical Geography of Tsalka Plateau. in: Devi Berdzenishvili. Essays in Historical Geography of Lower Kartli. Tbilisi "Sezani" Ltd.

Gabidzashvili, Enrico. 2009. Old Georgian Translated Written Monuments. Bibliography, 4. Bibliology, Exegetics, Apocrypha. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Vakhushti Bagrationi. 1973. Description of the Georgian Kingdom. in: Kartlis Tskhovreba. Volume IV. The text is identified by Simon Kaukhchishvili based on all key manuscripts. Tbilisi: State Publishing House "Sabchota Sakartvelo".

Karanadze, Maia. 2002. The History of Georgian Book Cover. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Kekelidze, Korneli. 1942. Medieval Cultural-Educational Centers of Georgian Women in the Middle East. Collection: The Herald of Niko Marr Institute of Language, History and Material Culture. XIII. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the Soviet Socialist Republic of Georgia.

Kldiashvili, Darejan. 2017. The Annals of Spirits of the Desert of the Pillar. in: Miscellany. Papers in Philology and History. 25. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Korneli Kekelidze Georgan National Centre of Manuscripts. Georgian Manuscripts, Fund Ad. Document #560.

Korneli Kekelidze Georgan National Centre of Manuscripts. Georgian Manuscripts,

Fund Sd. Document #63.

Korneli Kekelidze Georgan National Centre of Manuscripts. Georgian Manuscripts, Fund S. Manuscript #4999.

Mamatsashvili, Maia. 2007. Ioane. in: Encyclopedic Dictionary of the Georgian Orthodox Church. Compiled by: Enriko Gabidzashvili (editor), Maia Mamatsashvili, Ana Ghambashidze. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Marr, Niko. 1955. Brief Description of Georgian Manuscripts at the Library of the Greek Patriarchate in Jerusalem. Prepared for publication by Elene Metreveli. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the Soviet Socialist Republic of Georgia.

Menabde, Levan. 1980. Centers of Old Georgian Literature. II. Tbilisi: Tbilisi University Publishing House.

Narimanishvili, Goderdzi. Shanshashvili, Nino. Kvachadze, Marine. 2018. Trialeti. Cultural-Historical Heritage. Ancient Sources and Research Perspectives. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Georgian Manuscripts Abroad. 2018. Compiled by Maia Karanadze, Vladimer Kekelia, Lela Shatirishvili and Nestan Chkhikvadze. Edited by Nestan Chkhikvadze. Tbilisi: [Publishing House is not Mentioned].

Japaridze, Gocha. 2018. Georgian Monasteries and Monastic Communities on the Holy Land in XI-XVIII Centuries (Based on Arabic Narrative and Documentary Sources). Tbilisi: "Meridiani" Publishing House.

Tsagareli, Aleksandre. 1888. Georgian Monuments on the Holy Land and Mount Sinai. in: Orthodox Palestinian Collection. volume IV. First edition. St. Petersburg: Kirschbaum Press (In Russian).

Blake, Robert P. 1923. Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem. In: Revue de l'Orient Chrétien. Troisième série. Tome III (XXIII). Paris: Typographie Firmin-Didot et C.

Blake, Robert P. 1925. Catalogue des Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Patriarcale Grecque a Jérusalem. In: Revue de l'Orient Chrétien. Troisième série. Tome V (XXV). Paris: Typographie Firmin-Didot et C.

Image 53 of Georgian 153. Four Gospels.12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271073446-jo/?sp=53&r=0.05,0.101,0.637,0.275,0.10.X.2021>.

Image 109 of Georgian 153. Four Gospels.12th cent. 146 f. Pg. 17 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271073446-jo/?sp=109&r=-0.098,0.041,1.415,0.61,0.10.X.2021>.

Image 163 of Georgian 63. Parakletike. 1167 A.D. 161 f. Pg. 24 ft., Library of Congress. <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027107279A-jo/?sp=163&r=-0.086,0.021,1.377,0.593,0.10.X.2021>.



### ირაკლი ფალავა

გიორგი წერეთლის  
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი  
ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
mesefi@gmail.com



## ხუაფის ლაპიდარული წარწერა (პალეოგრაფიული ნიშნებისა და წოდებულების დამატებითი ანალიზი)

ნაშრომის მიზანია, ხუაფის ლაპიდარული წარწერის დამატებითი ანალიზი, მისი დათარიღებისა და მასში მოხსენიებული პირის (პირთა?) ვინაობის დასადგენად. საქართველოს ზღვისპირა რეგიონში, აფხაზეთში შექმნილი და აღმოჩენილი ხუაფის წარწერა დღესაც ოკუპირებულ ტერიტორიაზეა, ამიტომ მოგვინია, წარწერა ფოტოსურათებით შეგვესწავლა. მოგვყავს ფილაქვისა და მასზე ამოღარული წარწერის აღწერილობა და მისი კვლევის ისტორია. სულ წარწერის სამნაირი ატრიბუცია არსებობს - ლეო შერვაშიძე და ლია ახალაძე თვლიან, რომ წარწერაში მოიხსენიება გიორგი II ლეონიდი და მისი ქალიშვილი გურანდუხტი; ვალერი სილოგავას მიხედვით - გიორგი III ბაგრატიდი; თეიმურაზ ბარნაველის მიხედვით - გიორგი I ბაგრატიდი, ბასილი ბიზანტიის კეისარი და კათალიკოსი მელქიზედეკი. გავანალიზებთ სამივე მოსაზრება, წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები და წარწერაში მონარქის წოდებულების მითითება-არმითითების, როგორც ქრონოლოგიური მარკერის, სანდოობა. უარყავით თეიმურაზ ბარნაველის ვერსია (როგორც წარწერის შემონახული ფრაგმენტების შესაბამის); ასევე ვალერი სილოგავას ვერსია (პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე); ამასთანავე, პრაქტიკულად გამოვრიცხავთ წარწერაში გურანდუხტის სახელის წაკითხვას (რაც წარწერას მამამისის, გიორგი II ლეონიდის ზეობით დაათარიღებდა). ეპოქის ეპიგრაფიკული ძეგლების პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე დავასკვნით, რომ წარწერაში მოხსენიებული მონარქი არის ან გიორგი II ლეონიდი, ან გიორგი I ბაგრატიდი.

**საკვანძო სიტყვები:** ხუაფის წარწერა, პალეოგრაფია, წოდებულება, გურანდუხტი, გიორგი მეფე

შუასაუკუნოვანი საქართველოს ეპიგრაფიკული მემკვიდრეობის ერთ-ერთი საუკეთესო და ძალიან საინტერესო ნიმუშია ხუაფის საალმშენებლო წარწერა. საქართველოს ზღვისპირა რეგიონში, აფხაზეთში შექმნილ ამ ლაპიდარულ ძეგლს არაერთი პუბლიკაცია მიუძღვნა. მიუხედავად ამისა, წარწერის შინაარსი და დათარიღება დისკუსიის საგნად რჩება. ჩვენი ნაშრომის მიზანია - ხუაფის წარწერის დამატებითი ანალიზი.

ვ. ავიძბასა<sup>1</sup> და ლეო შერვაშიძის პუბლიკაციების მიხედვით, აღმოჩენის გარემოებები შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: მაღალმთიან სოფელ ხუაფის კოლმეურნეებმა მიროდ (მეროდ) გოჭბამ და არტემ (არსენ) ანქვაბმა ერთ-ერთი თანასოფელელის ეზოში რამდენიმე ქვის ნატეხი ნახეს, რომელზედაც რაღაც წარწერები და ნიშნები იყო. მათ დამატებით კიდევ რამდენიმე ნატეხი მოიძიეს (თუ სად, ვ. ავიძბას საგაზეთო სტატიაში დაკონკრეტებული არ არის, საფიქრებელია, ნაეკლესიარის ადგილას). ბოლოს, ხუაფის ხსენებულმა მცხოვრებლებმა ყველა მათგანი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. გულიას სახელობის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტში მიიტანეს (Авидзба 1967; შერვაშიძე 1971, 94-97, 202-204).

ნატეხები ერთიან, კვადრატული ფორმის ფილაქვას ქმნის. ისინი აენყო, და, ჩანს, ექსპონირდა. წარწერა ოკუპირებულ რეგიონში, კერძოდ, აფხაზეთში ინახება; მისი უშუალოდ შესწავლა ქართველი მეცნიერისთვის შეუძლებელია. თუმცა, ხელმისაწვდომია წარწერის ოთხი ფოტო-გამოსახულება:

- ვ. ავიძბას საგაზეთო პუბლიკაციაში (ძალიან მდარე ხარისხის, მარცხენა მხარე ფოტოსურათზე ჩაჭრილი და ჩაბნელებულია) (Авидзба 1967);
- ლეო შერვაშიძის სტატიაში (დამაკმაყოფილებელი ხარისხისაა) (შერვაშიძე 1971, 94);
- ინტერნეტში, ვიკიპედიაში; ეს ფოტოსურათი გადაღებული 2007 წლის აგვისტოში, <sup>2</sup> „სოხუმის მუზეუმში“ (“Sukhum Museum”), მომხმარებელ Alaexis-ის მიერ (Alaexis 2007); სურათი მკრთალია, მაგრამ საკმაოდ მაღალი გარჩევადობისაა<sup>3</sup> და იძლევა

1 ვერ დავადგინეთ, ეს იყო საბჭოთა ჟურნალისტი В.Авидзба, თუ В.Д. Авидзба, რომელმაც 1969 წელს საქართველოს სსრ ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის წოდებაზე, სახელწოდებით Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии, Сухуми, 1969 (თუ ეს ერთი და იგივე პირია?).

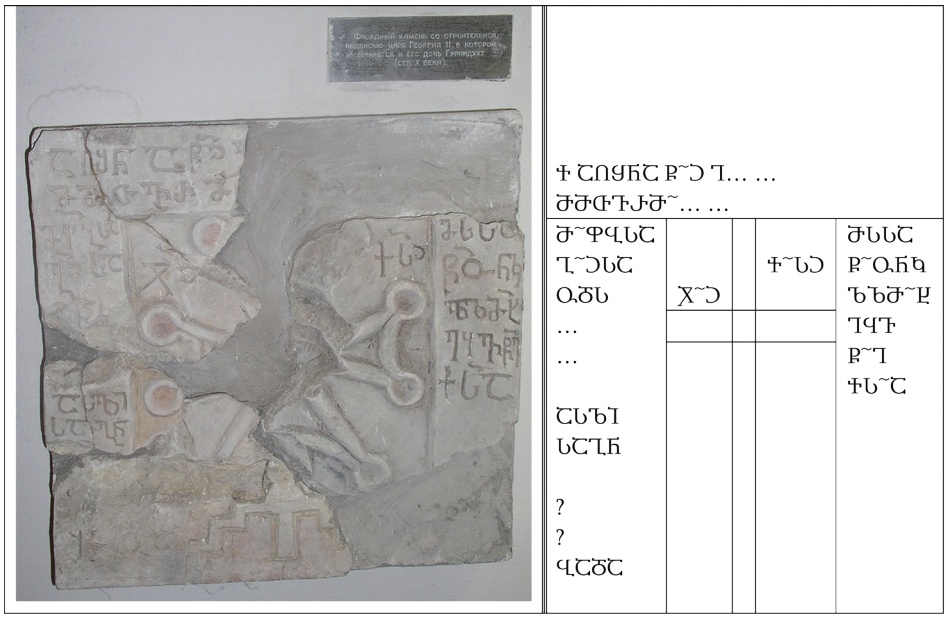
2 ხელმისაწვდომი ფოტოების მიხედვით, წარწერის ფიზიკური მდგომარეობა 1967-2007 წლების შუალედში არ გაუარესებულა.

3 სხვათა შორის, ფოტოზე კარგად ჩანს კედელზე დამონტაჟებული წარწერიანი ფილაქვის თანმხლები აბრა რუსულენოვანი ტექსტით „Фасадный камень со строительной надписью царя Георгия II, в которой упоминается и его дочь Гурандухт (сер. X века)“.

მის მიხედვით მუშაობის საშუალებას. ჩვენი ნაშრომის დასასურათებლად სწორედ ამ ფოტოს ვიყენებთ (სურ. 1);

- ფოტოსურათი მოყვანილი ეკატერინა ენდოლცევას წიგნში, რომელიც აფხაზეთის არქიტექტურულ პლასტიკას ეძღვნება; ფილაქვა გარკვეული კუთხით ზევიდან არის გადაღებული, მაგრამ მაღალი გარჩევადობისაა (Ендольцева 2020, 196).

მოგვყავს ფილაქვისა და წარწერის (სურ. 1) აღწერილობა. ფილაქვა პრაქტიკულად იდეალური კვადრატული ფორმისაა. ეკატერინა ენდოლცევას მონაცემებით, მისი ზომებია 42.5 x 43.5 სმ-ზე; რელიეფის სიმაღლე 1 სმ, ასოების ზომა საშუალოდ 2 x 2 სმ-ზე (Ендольцева 2020, 196).



სურ. 1

ფილაქვის ცენტრალურ ნაწილს იკავებს ბოლნური ჯვარი საფეხურიან საძირკველზე, რომელიც, სიმბოლურად, გოლგოთას განასახიერებს. ჯვარი რელიეფურია, სივრცე მის ირგვლივ კი ჩაჭდებულია ფილაქვის აშიებთან შედარებით. ხსენებული აშიები ერთგვარ ჩარჩოს ქმნის. ქვედა ნაწილში ფილაქვა საკმაოდ დაზიანებულია და შეუძლებელია გარკვევა, ჩაჭდული ნაწილიც ფილაქვისნაირად კვადრატულია, თუ ვერტიკალურად ორიენტირებულ მართკუთხედს წარმოადგენს, რომლის ქვედა ნაწილსაც გოლგოთა იკავებს. ფოტოთი მაინც ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ჩაჭდული ნაწილი

კვადრატულია. რამდენიმე ასომთავრული გრაფემა ჯვრის ზედა მკლავის მარცხნივ და მარჯვნივაა. ცალკე, არცთუ მოკლე წარწერა კი იწყება ჩარჩოს ზედა ნაწილში და, როგორც ჩანს, გრძელდება ჯერ ჩარჩოს მარცხენა, შემდეგ კი მარჯვენა ნაწილში. ჩარჩოს ზედა ნაწილში წარწერა 2 სტრიქონადაა; მარცხენა ჩარჩოში კარგად იკითხება წარწერის 3 სტრიქონი, შემდეგ დაზიანებული ადგილია, სადაც ჩაეტეოდა 1 ან 2 სტრიქონი, შემდეგ ისევ ძალიან კარგად ჩანს 2 სტრიქონი, რომლის ქვევითაც ისევ დაზიანებაა; დაზიანების ქვემოთ, გოლგოთას ძირის დონეზე, მარცხნივ, განირჩევა რამდენიმე ასომთავრული გრაფემა; წარწერა მარჯვენა ჩარჩოში ბოლოვდება, სადაც მხოლოდ 5 სტრიქონია (სრულად ჩანს).

წარწერა ასომთავრულია. შეინიშნება სწრაფვა დეკორატიულობისადმი, გრაფემები მნიშვნელოვანწილად კიდურნაისრულია; ზოგიერთი გრაფემის - ჯანის, ვინის, ქანის, მანის, ფოტას - დაბოლოება ორკაპაა, რაც ხუაფის წარწერის თავისებურებას წარმოადგენს). განკვეთილობის ნიშნები ან დაშორება სიტყვებს შორის არ არის. ქარაგმის ნიშანი: განივი, კლაკნილი, კიდურნაისრული ხაზი. საზოგადოდ, მიუხედავად დეკორატიული ელემენტებისა, წარწერა საკმაოდ ულაზათოა, გრაფემების როგორც ვერტიკალური, ასევე ჰორიზონტალური ზომები ერთმანეთისგან არსებითად განსხვავდება; რჩება შთაბეჭდილება, რომ წარწერა გაუნაფავი ხელოსნის მიერ არის შესრულებული.

ხუაფის წარწერამ სათანადო ყურადღება მიიპყრო. მას არაერთი პუბლიკაცია მიეძღვნა, რომლებშიც ავტორებმა განსხვავებული მოსაზრებები გამოთქვეს. პირველად ეს წარწერა, მოკლე ინფორმაციის სახით, ვინმე ვ. ავიძბამ გამოაქვეყნა, 1967 წლის 7 ოქტომბერს, გაზეთში Советская Абхазия; ვ. ავიძბას ინფორმაციით, წარწერა ლეონიდე (ლეო) შერვაშიძემ წაიკითხა; ამ რუსულენოვან სტატიაში მოცემულია ნატეხებისგან აწყობილი წარწერის საკმაოდ უხარისხო ფოტო, და ზოგადად, გადმოცემულია წარწერის შინაარსის ლეო შერვაშიძისეული ინტერპრეტაცია (Авидзба 1967). 1969 წელს ამავე წარწერას მოკლე ინფორმაცია თავად ლეო შერვაშიძემაც მიუძღვნა; როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მის ნაშრომს თან ახლავს წარწერის პატარა, მაგრამ საკმაოდ გარჩევადობის ფოტო, რომელზედაც წარწერის თითქმის ყველა გრაფემა საკმაოდ ადვილად იკითხება (შერვაშიძე 1971, 94-97, 202-204). შემდგომში ეს წარწერა განიხილა ვალერი სილოგავამ, ჯერ 1972 წლის სადისერტაციო ნაშრომში (სილოგავა 1972ბ, 156-157, წარწერა 122) და, შემდეგ, მცირე სხვაობით, ქართული ლაპიდარული წარწერების (II) კორპუსში, 1980 წელს (სილოგავა 1980, 142, წარწერა 164); თეიმურაზ ბარნაველმა, 1981 წელს (Барнавели 1981) და ლია ახალაძემ, 1999 წლის სტატიაში (ახალაძე 1999) და აფხაზეთის ეპიგრაფიკისადმი მიძღვნილ 2005 წლის მონოგრაფიაში (ახალაძე 2005, 147-154); ვალერი სილოგავამ 2006 წელს,

დამატებით, ოდნავ განსხვავებული ნაკითხვა შემოგვთავაზა (სილოგავა 2006, 282, წარწერა 20). შემდგომი პუბლიკაციები არაორიგინალურია და მათში ტირაჟირებულია ლია ახალაძისა და ვალერი სილოგავას მიერ შემოთავაზებული წარწერის ადრეული ინტერპრეტაცია და დათარიღება (მიბჩუანი 1999, 65-66; Гамахария 2009, 148; Виноградов, Белецкий, 2015, 95-96; Ендольцева 2020, 196-197, 294).<sup>1</sup>

წარწერა, როგორც ეს სურათიდან ჩანს, ნაკლულია. აქედან გამომდინარე, მისი ზუსტი შინაარსის აღდგენა კვლევისა და ერთგვარი დისკუსიის საგანიც გახდა. წარწერის შინაარსთან და თარიღთან დაკავშირებით 3 განსხვავებული ვერსია იკვეთება (რომელთა ფარგლებშიც მეცნიერები ნაკლულ ადგილებს სხვადასხვანაირად ავსებენ).

1) თავდაპირველი ვერსიის თანახმად, რომლის ავტორიც ლეო შერვაშიძეა, წარწერაში მითითებული გიორგი არის გიორგი II ლეონიდი, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს („აფხაზთა სამეფოს“) მონარქი; წარწერაში, ჩანს, ასევე მოხსენიებულია მისი ქალიშვილი გურანდუხტი (შემდგომში ბაგრატ III ბაგრატიონის დედა) (შერვაშიძე 1971, 94-97, 202-204). ლეო შერვაშიძეს არა აქვს გამოქვეყნებული წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი (წარწერის ტექსტიც კი არა აქვს გადმოცემული), მაგრამ ზოგადად, აღნიშნავს, რომ „წარწერა პალეოგრაფიულად ეკუთვნის X საუკუნეს“; ჯვრის რელიეფის სტილისტური ანალიზიც, ავტორის მოსაზრებით, იმავე პერიოდზე მიუთითებს (შერვაშიძე 1971, 94, 202). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ლეო შერვაშიძისთვის ნამყვანია პალეოგრაფიული და სტილისტური ანალიზი; სწორედ მის საფუძველზე ასკვნის, რომ მოხსენიებული მონარქი არის გიორგი II (შერვაშიძე 1971, 94, 202). წარწერაში გურანდუხტის სახელის ამოკითხვა, ძეგლის, ასე ვთქვათ, პალეოგრაფიულ-სტილისტური კვლევით დათარიღების შედეგია: მოხსენიებული გიორგი „X საუკუნეში ... შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ გიორგი II (929-957) ... ხოლო თუ ეს ასეა, წარწერის ქვედა რამდენიმე ბუნდოვანი პნკარიც გაგებული უნდა იქნას, როგორც მოხსენიება ამ მეფის ასულის გურანდუხტისა“ (შერვაშიძე 1971, 94). ვ. ავიძბას პუბლიკაციაშიც, უეჭველია, ლეო შერვაშიძის კარნახით, მსგავსი, ოღონდ შებრუნებული მსჯელობაა - „Положение о том, что указанный на каменной плите

1 უცნაურია, რომ ანდრეი ვინოგრადოვი და დენის ბელეცკი თავის წიგნში ყოველგვარი განსჯის გარეშე, საკითხში ჩანვდომის გარეშე, ბრმად იზიარებენ ვალერი სილოგავას დათარიღებას, და უარყოფენ ლია ახალაძის მოსაზრებას და ამის საფუძველზე აძლევენ თავს უფლებას, იმსჯელონ ეკლესიის დათარიღებაზე. საზოგადოდ, რუსი ავტორების ეს ნაშრომი საკმაოდ ტენდენციურია. ასევე ნიშანდობლივია, რომ კიდევ ერთი რუსი ავტორი აფხაზეთში აღმოჩენილ ეპიგრაფიკული ძეგლებზე მსჯელობისას „მორცხვობს“ სიტყვა ქართული იხმაროს და ექსკლუზიურად ოპერირებს ტერმინით „ასომთავრული“ (თუმცა, ასახელებს ხოლმე „ბერძნულ წარწერებს“).



Георгий является именно Георгием II абхазским подтверждается вторым именем, фрагментарно высеченным на плите. Это имя - Гурандухт“ (Авидзба 1967).

ლეო შერვაშიძის ვერსია გაიზიარა და სათანადო არგუმენტაციით შეამაგრა ლია ახალაძემ, რომელიც დაეყრდნო ვ. ავიძბას პუბლიკაციას, და, დამატებით, ლეო შერვაშიძის მოწმობას პირად საუბარში (ახალაძე 2005, 148). როგორც ჩანს, აფხაზეთის ოკუპაციის ფაქტიდან გამომდინარე, პატივცემულ მკვლევარს არ ჰქონდა საშუალება, ფილაქვა de visu შეესწავლა (სარგებლობდა ვ. ავიძბას საგაზეთო სტატიის თანმხლები უხარისხო ფოტოთი?), ვინაიდან წარწერის ტექსტის გადმოცემისას არცერთ პუბლიკაციაში არ მოჰყავს გრაფემები ოსურ / ოსურ, რომელიც ფილაქვაზე, სხვა ფოტოების მიხედვით, კარგად ჩანს.

ლია ახალაძე ეყრდნობა ვალერი სილოგავას პუბლიკაციას (იხ. ქვემოთ) და წარწერას აღადგენს ორნაირად.

ადრინდელ, 1999 წლის სტატიაში ავტორი მაინც თავს იკავებს სახელ გუარანდუხტის აღდგენისგან; სიტყვას „ოდ(ე)ს“ მოჰყვება „[...]“ (ახალაძე 1999, 62):

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესია] [...] მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა) ხმ[ან], [. ] მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იოხგ)დ(ს)სა ოდ(ე)ს [...] [დაი]ბადა [...] მ(ი)სსა.

წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)დ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყა)ვ წ(ინაშე) / ქ(ჩისგე)სა

2005 წლის მონოგრაფიაში კი წარწერა შემდეგნაირად წარმოსდგება (ახალაძე 2005, 148):

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესია] [...] მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა) ხმ[ან], [. ] მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იოხგ)დ(ს)სა / ოდ(ე)ს [გ(უა)ხ(ა)ნდ(ე)ხგ] [დაი] / ბადა / [...] [...] მ(ი)სსა. /

წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)დ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყა)ვ წ(ინაშე) / ქ(ჩისგე)სა

წარწერის გიორგი II ლეონიდისადმი მიკუთვნებისას<sup>1</sup> ლია ახალაძე ეყრდნობა (ახალაძე 1999, 63-65; ახალაძე 2004; ახალაძე 2005, 149-153):

ა) ლეო შერვაშიძის (ვ. ავიძბას) მტკიცებას წარწერაში „ფრაგმენტულად“ გუარანდუხტის სახელის ამოკითხვაზე;

<sup>1</sup> ლია ახალაძე ავტორია ვრცელი ექსკურსისა ამ წარწერის, როგორც X საუკუნის აფხაზეთის ტერიტორიაზე შექმნილი ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლის ისტორიულ და ისტორიოგრაფიულ მნიშვნელობაზე (ახალაძე 1999, 63-66; ახალაძე 2005, 149-154).

ბ) პალეოგრაფიულ ანალიზს: მოჰყავს არგუმენტები, რომელთა თანახმადაც გრაფემების პალეოგრაფიული ნიშნები, კერძოდ, კიდურნაისრულობა, არ ეწინააღმდეგება წარწერის X საუკუნით დათარიღებას (ახალაძე 1999, 65);<sup>1</sup>

გ) წოდებულებას; პატივცემულ ავტორს ჩამოყალიბებული აქვს მწყობრი კონცეფცია, რომლის თანახმადაც, „აფხაზთა მეფის“ წოდება გაჩნდა მხოლოდ ბაგრატ III-ის დროიდან, ქვეყნის გაერთიანების შემდეგ, როდესაც წარმოიშვა კიდევაც ეს საისტორიო ტრადიცია; თავად დასავლეთ საქართველოს (ქართლის დასავლეთი ნაწილითა და ჯავახეთითურთ) მონარქები თავის თავს უწოდებდნენ მხოლოდ „მეფეს“. წარწერაში მოხსენიებული გიორგი „აფხაზთა მეფობით“ არ იწოდება; შესაბამისად, ის გიორგი II ლეონიდი უნდა იყოს;

ამას უნდა დაემატოს ასევე

დ) ლეო შერვაშიძის მოსაზრება, რომ წარწერიან ფილაქვაზე ჯვრის რელიეფიც სტილისტურად X საუკუნეს განეკუთვნება (შერვაშიძე 1971, 94, 202).

2) არსებობს ასევე მოსაზრება, რომ წარწერაში მითითებული გიორგი არის გიორგი III ბაგრატიონი (1157-1184); ამ ვერსიის ავტორია ვალერი სილოგავა, რომელმაც წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით XII საუკუნის II ნახევრით დაათარიღა და, შესაბამისად, გიორგი III-ს მიაწერა; დანვრილებითი არგუმენტაცია ავტორს მოყვანილი არა აქვს, უბრალოდ აღნიშნავს, რომ წარწერა შესრულებულია „მოგრძო დუქტუსით“ და „კიდურნაისრული დამწერლობით“ (სილოგავა 1972ბ, 156, წარწერა 122; სილოგავა 1980, 142, წარწერა 164; სილოგავა 2006, 282, წარწერა 20). პირადად ფილაქვა de visu, როგორც ჩანს, არ შეუწავლია (სარგებლობდა ვ. ავიძბას საგაზეთო სტატიის თანმხლები უხარისხო ფოტოთი?), ვინაიდან წარწერის ტექსტის გადმოცემისას არცერთ პუბლიკაციაში არ მოჰყავს გრაფემები ႠႠႡ / ႠႠႢ, რომელიც სხვა ფოტოსურათებზე კარგად ჩანს. 2 ყველა პუბლიკაციაში ჯვრის მკლავებთან მითითებული გრაფემები წაკითხულია როგორც ჟ(უარ)ჲ ქ(რისტ)სჲ. განსხვავებაა ძირითადი წარწერის წაკითხვაში. 1072 / 1080 წლების პუბლიკაციებში ვალერი სილოგავამ პირველმა მოიყვანა წარწერის ტექსტი ორ ვარიანტად; ორიგინალური, ასომთავრული დამწერლობით, ისევე როგორც, მისი ტრანსლიტერაცია მხედრულით; წაკითხვის მესამე ვარიანტი 2006 წლის პუბლიკაციაშია წარმოდგენილი:

1 ამავე ავტორს შესწავლილი აქვს აფხაზეთის ეპიგრაფიკაში ქართული დამწერლობის პალეოგრაფიული მახასიათებლები (ახალაძე 2007, 32-39).

2 თუმცა, ასეთ შემთხვევაში, გაუგებარია, როგორ დაადგინა გრაფემების ზომა, რომელიც საგანგებოდ აქვს მითითებული - „ასობის სიმაღლე 2.5-1.7 სმ“.

1072 წლის ვარიანტი (სილოგავა 1972ბ, 156, წარწერა 122) -  
[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესიაჲ] / მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან]  
/ მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იოხგ)დ(ს)სა / ოდ(ეს) / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა  
[წახსამაჰთებდაღ დღეთა] // [...] მ(ი)სსა.  
წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყა)ვ წ(ინაშ)ე / ე(ჩისტც)სა  
აჰ აჩის დაზუსტებული, და აბსოლუტუჲად გაუგებაჰია, თუ სად  
აგვეს ავტოჰი 2 სიგყვას [წახსამაჰთებდაღ დღეთა];

1080 წლის ვარიანტში (სილოგავა 1980, 142, წარწერა 164) [წარსა-  
მართებლად დღეთა] აღარ არის -

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესიაჲ] / მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან]  
/ მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იოხგ)დ(ს)სა / ოდ(ეს) / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა  
// [...] მ(ი)სსა.  
წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყა)ვ წ(ინაშ)ე / ე(ჩისტც)სა

2006 წლის ვარიანტში (სილოგავა 2006, 282, წახწეჲა 20) კი [წახ-  
სამაჰთებდაღ დღეთა] სიგყვების მაგიეჰ ჩნდება [სადღეგჰდღოდ] -  
[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესიაჲ] / მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან]  
/ მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იოხგ)დ(ს)სა / ოდ(ეს) / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა  
// [...] [...] [სადღეგჰდღოდ] მ(ი)სსა.  
წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყა)ვ წ(ინაშ)ე / ე(ჩისტც)სა

3) წარწერაში მითითებული გიორგი არის გიორგი I ბაგრატიონი (1014-1027); ამ ვერსიის ავტორია თეიმურაზ ბარნაველი (Барнавели 1981). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნეში დაბეჭდილ მის სტატიას,<sup>1</sup> წარწერის ფოტო არ ახლავს, თუმცა, ჩანს, ფილაქვა ან de visu ჰქონდა შესწავლილი, ან კარგი ფოტოგრაფიით ხელმძღვანელობდა, ვინაიდან წარწერის შემონახული გრაფემები ყველაზე სრულად აქვს წაკითხული (მათ შორის, ნიშანი + წარწერის პირველი სტრიქონის შემონახული ფრაგმენტის თავში - ჩანს მარჯვენა მკლავი, გრაფემები ႠႠႡ / ႠႠႢ მარცხენა მხარეს). თეიმურაზ ბარნაველმა მარცხენა მხარეს მდებარე გრაფემების ႠႠႡ / ႠႠႢ კომპლექსი წაკითხა როგორც [ბ-] / -ას(ი)ლისაგ(ა)ნ (ბანის არსებობა წინა სტრიქონის ბოლოში ივარაუდა); ეს ბასილი ჩათვალა ბიზანტიის იმპერატორ ბასილ ბულგართმმუსვრელად, ხოლო ქართველი მეფე გიორგისა და კეისარ ბასილის სახელების თანხვედრის საფუძველზე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ წარწერაში მოხსენიებულია გიორგი I და მისი დამარცხება ბასილისგან; შესაბამის-

<sup>1</sup> რომელიც ამ წარწერისადმი მიძღვნილი სხვა ნაშრომების ავტორებისათვის, ჩანს, უცნობი დარჩა.

სად, ქვედა სტრიქონში „ბადას“ მაგიერ „ბოდას“ წაკითხვით, ტექსტი თეიმურაზ ბარნაველმა, აღადგინა როგორც „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იორგ) დ(ს)სა, ოდ(ე)ს [ი-] / [-გი კ(ეისრი)სა ბ-] / -ას(ი)ლისაგ(ა)ნ / [იოტე-] / -ბოდა.“ ზედა სტრიქონში მამამთავრის სახელი, ავტორმა, შესაბამისად, აღადგინა როგორც „მელქისედეკ“ (თანადროული პატრიარქი), მარჯვენა სტრიქონის დასაწყისში კი აღადგინა ერთი დამატებითი სიტყვა „სულსა“: „[სულსა] / მ(ი)სსა / წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)- / -ლ(ო)ზ / მ(ე)ოხ / ეყ(ავ) წ(ინაშე) / ქ(რისტე)სა.“ წარწერაც, შესაბამისად, „1021-1027“ წლებით<sup>1</sup> დაათარილა (Барнавели 1981, 123-124).

ამგვარად, თეიმურაზ ბარნაველი წარწერას აღადგენს შემდეგნაირად (Барнавели 1981, 124-125):

+ აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)დ ე[სე ეკდესიად] / მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან] [მედქისედეკ] / მეფობასა (sic) / გ(იოხგ)დ(ს)სა / ოდ(ე)ს [ი-] / [-გი კ(ეისრი)სა ბ-] / -ას(ი)ლისაგ(ა)ნ / [იოტე-] / -ბოდა. // [სულსა] მ(ი)სსა / წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო)- / -ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ეყ(ავ) წ(ინაშე) / ქ(რისტე)სა.“

\*

გამოვთქვამთ ჩვენს მოსაზრებებსაც ამ ფილაქვის წარწერის დათარიღებასა და შინაარსზე.

პირველ რიგში, განვიხილავთ თეიმურაზ ბარნაველის ვერსიას. საზოგადოდ, გარკვეულ სკეფსის ინვევს ტექსტის დიდი ფრაგმენტების აღდგენის მცდელობა, რაც ყოველთვის საფრთხილოა და მიღებული შედეგებიც ყოველთვის არ არის ხოლმე სანდო. ამ შემთხვევაშიც, რატომ არის სწორი მარცხენა მხარეს ნაკლები ადგილის აღდგენა მაინცდამაინც როგორც „ბ-] / -ას(ი)ლისაგ(ა)ნ“, და არა როგორც „ას(უ)რი“ ან „-ა ს(უ)რი“ - ამგვარი წაკითხვის საშუალებას თავად ავტორიც ხედავს (Барнавели 1981, 123)? არადა, ეს არის თეიმურაზ ბარნაველის ლოგიკური კონსტრუქციის ერთადერთი ბაზისი. მისი მოშლის შემთხვევაში, მთელი კონსტრუქცია იმსხვრევა.

საზოგადოდ, ძალიან საეჭვოდ გვეჩვენება გიორგი I-ის საგამგებლო ტერიტორიაზე ეკლესიის აშენების დათარიღება მისი მარცხით, კერძოდ, მისი დამარცხებით ბასილი კეისრისგან. მსგავსი რამ ქართულ ეპიგრაფიკაში ჩვენთვის უცნობია; ატენის ცნობილი წარწერა ბუღა თურქის ლაშქრობისა და კახას მარტვილობის აღნიშვნით ანალოგიას არ წარმოადგენს, ვინაიდან, უბრალოდ ლაპიდარული ქრონოგრაფიული ცნობაა და არა რაიმე მოვლენის დათარიღება ბუღა თურქის ლაშქრობითა და ქართველი დიდებულის მარტვილობით (Джавახов 1912; სილოგავა 1974, 116); ერედვის

<sup>1</sup> უფრო ზუსტი იქნებოდა, უშუალოდ საქართველო-ბიზანტიის კონფლიქტის წლებით დათარიღება.

ცნობილ წარწერაში კი აღწერილია 914 წელს დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს მონარქის, კონსტანტინე მეფის წარმატებული ლაშქრობა ჰერეთში (შოშიაშვილი 1980, 170-172, წარწერა 76).

და ბოლოს, წარწერის ანალიზი საბოლოოდ და ცალსახად გამორიცხავს თეიმურაზ ბარნაველისეულ რეკონსტრუქციას. დავინწყით იმით, რომ ფოტოებზედაც ფილაქვის ზედაპირი სიტყვასთან „ოდ(ე)ს“ ძალიან კარგად ჩანს, ასე რომ „[ო-]“ იქ ვერ იქნებოდა და ჩასატანი ხდება ქვედა სტრიქონში (თუმცა, თეიმურაზ ბარნაველისგან განსხვავებით, ვთვლით, რომ იქ საკმარისი სივრცე იყო ორი სტრიქონის განსალაგებლადაც, ასე რომ, „[იგი კეისრისა ბ-]“ მაინც ადვილად ჩაეტეოდა, დაქარაგმების შემთხვევაში), მაგრამ, რაც გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანია, სიტყვებს („-ას(ო)ლისაგ(ა)ნ“ და „-ბოდა“) შორის საკმარისი სივრცეა ყველაზე ცოტა ორი სტრიქონის განსათავსებლად, და ამ სივრცეს „[იოტე-]“, ალბათ, ვერ შეავსებდა. მართალია, „-ბოდა“ თუ „-ბადა“ საკმაოდ გაშლილად წერია, ცალკეულ გრაფემებს შორის სივრცეა დატოვებული - ნუთუ მათ თავზე ამხელა სივრცეს მხოლოდ „[იოტე-]“ დაიკავებდა? და რამდენად რეალურია, ასე ხაზგასმით დაეწერათ მმართველი მონარქის დამარცხების აღმნიშვნელი სიტყვა? საზოგადოდ, ხომ არ არის გოლგოთას ძირის მარცხნივ საკმაო ინტერვალებით დაშორებული გრაფემები ცალკე წარწერის ნაწილი, რომელსაც არა აქვს კავშირი ძირითადი წარწერის ტექსტთან (როგორც, მაგალითად, ჯვრის მკლავებთან იზოლირებული წარწერაა ჯ(უა)ი ჯ(ჩისგც)სა)? და პირიქით, მარჯვენა მხარეს, სიტყვის „მ(ი)სსა“ თავზე ამკარად აღარ არის არანაირი სივრცე დარჩენილი, და ბარნაველისეული „[სუდსა]“ იქ ვერ ჩაეტეოდა (ისევე, როგორც ვერ ჩაეტეოდა სილოგავასეული „[სადღეგხძედოდ]“ თუ [წახსამაჩთებდაღ დღეთა]). ამრიგად, მკვლევრის მიერ მოყვანილი აღდგენა, არ შეესაბამება ფილაქვაზე წარწერის განლაგების არქიტექტონიკას.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სრულად ვერ გამოვრიცხავთ, რომ წარწერაში მოხსენიებული „გიორგი“ გიორგი I-ია, მაგრამ არა თეიმურაზ ბარნაველის არგუმენტაციიდან გამომდინარე.

წარწერაში რომ მართლაც გურანდუხტის სახელი იკითხებოდეს, წარწერის გიორგი II ლეონიდისადმი მიკუთვნება უეჭველი გახდებოდა, მაგრამ რამდენად რეალურია წარწერაში გურანდუხტის სახელის თუნდაც „ფრაგმენტულად“ ამოკითხვა?

ეჭვი გვაქვს, რომ ლეო შერვაშიძემ წარწერის მარცხენა მხარეს არსებული გრაფემების ႠႠႠ / ႠႠႠ კომპლექსში ამოიკითხა სიტყვები ას(უ)დი და გ(უა)ნ- / [-დუხტი]. სწორედ აქედან წარმოდგება ამ წარწერაში გურანდუხტის სახელის წაკითხვის ტრადიცია, მაგრამ გრაფემების ამგვარი ინტერპრეტაცია საკმაოდ საკამათოა. ჯერ ერთი, გრამატიკულად ფრაზა ვერ გამოდის გამართული: ას(უ)დი- / -სა გ(უა)ნ- / [დუხტისა] [დაი-] / -ბადა ...

გარდა ამისა, ყველა იმ შემთხვევაში, სადაც ლაპიდარულ თუ ქედურ წარწერაში გვაქვს ბაგრატ III-ის დედის სახელი, ის სხვანაირად არის დაქარაგმებული:

გ(უ)ა)ხ(ან)ღ(უ)ხ)გ კუმურდოს წარწერაში (სილოგავა 1994, 48-49),

გ(უ)ხ(ა)ნღ(უ)ხ)გ ბედიის ბარძიმის წარწერაში (სილოგავა 2006, 313, წარწერა 2),

გ(უ)ა)ხ(ან)ღ(უ)ხ)გ ბაგრატის ტაძრის სამშენებლო წარწერაში (სილოგავა 1980, 52-53, წარწერა 33),

გ(უ)ხ(ან)ღ(უ)ხ)გ ახალი სოფლის ეკლესიის („მანგლისიდან 7 კმ. მანძილზე“) წარწერაში (შოშიაშვილი 1980, 258-259, წარწერა 143)

და არა გ(უ)არ)ან[ღუხ)ტ], როგორც, დავუშვათ, ხუაფის წარწერაში; ეს, ცხადია, არ გამოორიცხავს, მაგრამ ამცირებს ალბათობას, რომ ხუაფის წარწერაში ნამდვილად გურანდუხტის სახელი იყოს დაქარაგმებული.<sup>1</sup>

თუ წარწერაში საუბარია გურანდუხტის დაბადებაზე, მაშინ აბსოლუტურად გაუგებარია ტექსტის გაგრძელება მარჯვენა მხარეს სიტყვით „მ(ი)სსა“ – „[დაი]ბადა მ(ი)სსა.“ – აშკარად, გაუმართავია.

უფრო მეტიც, საზოგადოდ, არ ვართ დარწმუნებულნი, რომ ის 4 ასომთავრული გრაფემა („ბადა“? თუ „ბოდა“ თეიმურაზ ბარნაველის მიხედვით), გოლგოთის ძირის მარცხნივ, ძირითადი წარწერის ნაწილია. ამას გვაფიქრებს ორი გარემოება: ა) დაშორება ამ გრაფემებს შორის ბევრად მეტია, ვიდრე ჩარჩოს სხვა ადგილებში; ბ) მარჯვენა ჩარჩოზე ხელოსანს საკმაო სივრცე რჩებოდა (დროულად თუ გაიაზრა ეს), რომ ჩარჩოს მარცხენა მხარეს წარწერა ძირამდე არ მიეყვანა და უფრო ადრე გადასულიყო მარჯვენა მხარეს, რითაც წარწერაც უფრო დაბალანსებული და მოხდენილი გამოვიდოდა). როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხომ არ წარმოადგენს ეს 4 გრაფემა ცალკე წარწერის ნაწილს, რომელიც დამოუკიდებელია ძირითადი წარწერისგან?

ასე თუ ისე, დავასკვნით, რომ მარცხენა მხარეს ქვემოთ ტექსტი იმდენად დაზიანებულია, რომ ამ ეტაპზე მაინც, გადაჭრით რაიმის მტკიცება მის შინაარსთან დაკავშირებით, გამართლებულად არ მიგვაჩნია. წარწერის ამ ნაწილში გურანდუხტის სახელის მითითებას სრულად ვერ გამოვრიცხავთ, მაგრამ ეს ნაკითხვა მეტად სათუთა და მასზე რაიმე მსჯელობის დამყარება არ არის მიზანშეწონილი.

ხომ არ შეიძლება ეს წარწერა გიორგი II ლეონიდს მივაკუთვნოთ მისი ქალიშვილის, გურანდუხტის სახელის ამოკითხვის საფუძველზე თუ არა, მოხსენიებული „გიორგის“ წოდებულების მიხედვით მაინც?

1 ჟიბიანის წარწერაში, რომელიც მხედრულ-ნარევი ნუსხურით არის შესრულებული, „გნხა“ კომპლექსს ვალერი სილოგავა ხსნის როგორც „გ(უ)არ)ან(ღუ)ხ)ტ)ა“ (სილოგავა 1980, 132, წარწერა 148).

როგორც უკვე ვახსენეთ, სავსებით ვიზიარებთ ლია ახალაძის კონცეფციას (vide supra), რომ წოდება „აფხაზთა მეფე“ მიიღო მხოლოდ ბაგრატ III-მ. პატივცემული ავტორის მოსაზრებით, ამ წოდების მიუთითებლობა ათარილებს წარწერას დროით ბაგრატ III-მდე (ახალაძე 1999, 63-65; ახალაძე 2005, 149-153).

თუმცა, ჩვენი აზრით, გასათვალისწინებელია, რომ ხუაფის წარწერაში მონარქის წოდება, როგორც ასეთი, მითითებული, ფაქტობრივად არ არის. გამოთქმაში „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იოხგ)დ(ს)სა“ „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა“, ნახმარია ჯედმწიფობასას მნიშვნელობით, როგორც ქრონოლოგიური მარკერი; ამ შემთხვევაში, ტექსტის დამკვეთის უპირველესი ამოცანა იყო ეკლესიის აღშენების დათარიღება, მმართველი მონარქის ტიტულის აღნიშვნა კი მეორეხარისხოვან ამოცანას წარმოადგენდა. მსგავსი მაგალითი შეგვიძლია უკვე ნამდვილად ბაგრატიდი მონარქის ზეობის პერიოდიდანაც მოვიყვანოთ. ასე, მაგალითად, ლიხნის ტაძარში შარავანდიანი ვარსკვლავის (კომეტის) გამოჩენის ცნობილ წარწერაში (1066 წელი) ბაგრატ IV მოიხსენიება შემდეგნაირად: „მეფობასა ბაგჩაგ გიოხგის ძისასა“ - ანუ, ყოველგვარი ტიტულის გარეშე (სილოგავა 2006, 198-201, წარწერა 1).

გამოთქმა „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იოხგ)დ(ს)სა“ რომც აღვიქვათ, როგორც *მონაჩქ გიოხგის მეფობით წოდება*, მაინც შეიძლება მოვიყვანოთ მაგალითები, როდესაც XI საუკუნის ბაგრატიონი გიორგი მეფე (I ან II) ატარებს ასევე მინიმალისტურ წოდებას *მეფე*. ასე,

ყაურმის წარწერაში გიორგი I მოხსენიებულია როგორც „გ(იოხგ)ი მ(ე)ფე“ („ქ(ჩისტ)ე, აღ(ი)დე გიოხგი მ(ე)ფე და შვ(იღ)ნი მ(ა)თნი“).<sup>1</sup>

გიორგი I-ს / გიორგი II-ს ლაპიდარულ წარწერებში შეიძლება რამდენადმე უფრო ვრცელი წოდებაც ჰქონოდათ:

კაცხის ერთ-ერთ წარწერაში მოიხსენიება კიდევ ერთი გიორგი მეფე, მართალია, ეპითეტ *დიღებულის* დამატებით: „წ(მიდა)ო ს(ა)მ(ე)ბ(ა)ო, შ(ეი)წ(ყა)დე დ(იდე)ბ[უ]ღი გ(იოხგ)ი მ(ე)ფ(ე)ა“ (ვალერი სილოგავას აზრით, გიორგი I უნდა იგულისხმებოდეს; არგუმენტაცია მოყვანილი არ არის) (სილოგავა 1980, 56-57, წარწერა 37:2);

მანგლისის სიონის წარწერაში გიორგი ბაგრატიონი მოიხსენიება შემდეგნაირად: „... [მ(ე)ფ(ო)]ბ(ა)სა ღ(მხ)თ(ი)ვ-დ(ა)მყ(ა)ხ(ე)ბ(უღ)ისა გ(იოხგ)ი, ყ(ოვ)ღისა აღმოსა[ვღეთისა] ...“ (დიდი ალბათობით მოხსენიებული მონარქი არის გიორგი II და არა I, როგორც აქამდე მიიჩნეოდა).<sup>2</sup>

1 მითითებული გიორგი არის გიორგი I, ვინაიდან, იქვე, ზუსტად იგივე ხელით შესრულებულ წარწერაში მოხსენიებულია „მ(ე)ლქ(ი)ზ(ედე)კ“ კათალიკოსი (ცისკარიშვილი 1959, 30-31; ჭავჭავაძის ეპიგრაფიკული კორპუსი 2012, 127).

2 მანგლისის სიონის გვიანი მინაშენის კედელზე ამოღებულია თეოდორე ლოდომისძის წარწერა, რომელიც თამაზ გოგოლაძემ სარწმუნოდ დაათარიღა გიორგი II-ისა და არა გიორგი I-ის ზეობით (წარწერაში საუბარია თეოდორეს მიერ

გიორგი III კი, ჩვენთვის ცნობილ ლაპიდარულ წარწერებში,<sup>1</sup> ყოველთვის ატარებს საკმაოდ ვრცელ და პომპეზურ წოდებულებას:

სამთავისის (1168 წლის): „+ ხ(ა)გო ღ(მ)თ(ა)ე(ბ)ი(ს)აო ა(ღ)იდე მ(ე)ნ მ(ი)ეიხ / დ(ა)მყ(ა)ხ(ე)ბ(უ)რი დ(ღ)იეიხი და უდ(ღ)ე(ვ)ე(ღ)ი ღ(მ)თ(ი)ვგვჰ / -გვნ(ო)ს(ა)ნი ყ(ო)ვდ(ი)სა აღმ(ო)ს(ა)ვდ(ე)თისა მ(ე)ფ(ე)თ მ(ე)ფე გ(ი-ო)ხ(ი)ი ...“ (სოხაშვილი 1968, 193, ტაბ. VII; სოხაშვილი 1973, 94-95, ტაბ. 55);

სათხის ეკლესიის კანკელის სააღმშენებლო წარწერა (1171 წლის): „... აღვ(ა)შ(ე)ნნ(ე) კ(ა)ნკ(ე)დნი ესე, დაამყ(ა)ხ(ე)ნ ღ(მ)ეიხთმან, მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფისა გ(ი)ოხ(ი)სთ(ვ)ს და ს(ა)წს(ა)დ ფ(ი)ა)დ ც(ო)დ(ე)ნი დისა ს(უ)დისა ჩ(ე)მისა ...“ (თაყაიშვილი 1951, 159-162; გაგოშიძე 2019);

ფიტარეთის (შესადლოა, დასახელებული მეფე გიორგი IV-ც იყოს, ასე რომ, წარწერა 1160-1223 წლებით თარიღდება): „... მე, ქ(ა) ვთ(ა)ხ ქ(ა)ჭ(ი)ფ(ა)დსდე, ამ(ი)ხეჭ(ი)ბი თვთმპყ(ო)ბ(ე)დესა, / დ(ღ)იე ხის(ა), მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ი)სა გ(ი)ოხ(ი)ისი ...“ (სილოგავა 2000, 226, 246-247, სურ. 26; შეად. გაგოშიძე 2019, 57-58);

წულრულაშენის ჰასან არსენისძის სააღმშენებლო წარწერა (გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მოხსენიებული მონარქი შეიძლება გიორგი IV კი არა, გიორგი III იყოს):

„... მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / შ(ი)ნ)ა დიღისა გ(ი)ოხ(ი) მ(ე)ფეთა მ(ე)ფისასა / მიწამ(ა)ნ მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თისამ(ა)ნ ახსენის / ძემ(ა)ნ, ჰასან დ(ა) ვიწყე შ(ე)ნ / -ებ(ა)დ ...“ (სილოგავა 2000, 226-227, სურ. 27; შეად. გაგოშიძე 2019, 57-58)

ამრიგად, ვფიქრობთ, წოდებულების არსებობა-არარსებობის საფუძველზე, შეუძლებელია, ხუაფის წარწერა მაინცდამაინც გიორგი II ლეონიდს მივანეროთ, თუმცა კი, დიდი ალბათობით, ირიცხება გიორგი III და გიორგი IV ბაგრატიდები. წოდებულების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ხუაფის წარწერაში მოხსენიებული გიორგი შეიძლება იყოს როგორც გიორგი II ლეონიდი, ასევე გიორგი I ან II ბაგრატიდი.

---

კონსტანტინატის შეწირვაზე, ეს ბიზანტიური ოქროს ფული კი 1040-იანი წლებამდე არ არსებობდა) და ტაძრისადმი დამატებით სტოას მიშენებას დაუკავშირა. იმავე სტოაზე (თუმცა კი, სხვა ხელით) შესრულებულ წარწერას, გიორგის სახელის მოხსენიებით, ავტორი ასევე სააღმშენებლო წარწერის ფრაგმენტად მიიჩნევს, და შესაბამისად, ასევე 1040-იანი წლების შემდგომი პერიოდით ათარიღებს, ანუ, გიორგი II-ს მიაკუთვნებს (გოგოლაძე 2021ბ, 293-301; გოგოლაძე 2021ა). მადლობას მოვასხენებთ თამაზ გოგოლაძეს პირადი საუბრისას ამ საკითხის განხილვისთვის.

<sup>1</sup> წარწერებისა და შესაბამისი ლიტერატურის მითითებისთვის კიდეც ერთხელ გულითად მადლობას მოვასხენებთ თამაზ გოგოლაძეს.



\*

მაშ, რა გვრჩება წარწერის დასათარიღებლად და „გიორგის“ ვინაობის დასადგენად? თუ არ ჩავთვლით სტილისტურ ანალიზს, რომელიც, ასევე, ჩვენი აზრით, ვერ გამიჭნავს ერთმანეთისგან, დავუშვათ, X და XI საუკუნის რელიეფებს.

გვრჩება, ძირითადად, პალეოგრაფიული ნიშნები და მათი ანალიზი.

სხვათა შორის, სწორედ წარწერის პალეოგრაფიამ გააკეთებინა ვალერი სილოგავას დასკვნა, რომ წარწერა XII საუკუნის II ნახევარში ამოიჭრა. თუმცა, სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ წვდომა წარწერაზე შეზღუდული ჰქონდა; რთული სათქმელია, თუ რა დასკვნებს გააკეთებდა პატივცემული მეცნიერი, რომ სცოდნოდა წარწერის მარცხენა მხარეს გრაფემების ႠႠႡ / ႠႠႢ კომპლექსის არსებობის შესახებ. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ვალერი სილოგავას თავის შრომებში წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი პრაქტიკულად არა აქვს წარმოდგენილი; უბრალოდ ახსენებს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რომ წარწერა შესრულებულია „მოგრძო დუქტუსით“ და „კიდურწაისრული დამწერლობით“ (სილოგავა 1972ბ, 156, წარწერა 122; სილოგავა 1980, 142, წარწერა 164; სილოგავა 2006, 282, წარწერა 20).<sup>1</sup>

ვფიქრობთ, პალეოგრაფიული ნიშნებით (და სხვა არგუმენტო არ არსებობს) ამ წარწერის გიორგი III-ის ზეობისადმი მიკუთვნება შეიძლება დისკუსიის საგანიც გახდეს.

ხუაფის წარწერა ნაწილობრივ მაინც (sic) „მოგრძო დუქტუსით“ არის შესრულებული, მაგრამ მოგრძო დუქტუსით შესრულებული წარწერები XI საუკუნის დასაწყისშიც გვხვდება, მაგალითად, 1010-1014 წლებით დათარიღებული ბაგრატ მეფის წარწერა ნიკორწმინდაში (სილოგავა 1980, 54-55, წარწერა 35, სურ. 30-35).

ხუაფის წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზისას, პირველ რიგში, ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ წარწერა 1) კიდურწაისრულ-კიდურორკაპაა; 2) ამოჭრილია განკვეთილობის ნიშნებისა ან სიტყვებს შორის დაშორების გარეშე. ჩვენი აზრით, უკვე ეს ორი გარემოება წარმოადგენს გარკვეულ საფუძველს, ხუაფის წარწერა, ყველაზე ცოტა, XI, ან, სულაც, X საუკუნით დავათარიღოთ, ყოველ შემთხვევაში, XII საუკუნეზე უფრო ადრეული დროით.

<sup>1</sup> სილოგავა, დასავლეთ საქართველოს X-XVIII სს. ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. დამატება. დასავლეთ საქართველოს ქართული ლაპიდარული წარწერების კრებული (X-XVIII სს), 156, წარწერა 122; ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნაკვ. I (IX-XIII სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, 142, წარწერა 164; სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, 282, წარწერა 20.

კიდურნაისრულობას რაც შეეხება, უნდა აღინიშნოს, რომ თავის სადისერტაციო ნაშრომში თავად ვალერი სილოგავამ მკაფიოდ ჩამოაყალიბა, რომ „X-XI სს. მიჯნიდან XI ს-ის შუა ხანებამდე ჩათვლით, კიდურნაისრულ დამწერლობას ქართულ ლაპიდარულ დამწერლობაში ნამყვანი ადგილი უჭირავს“ (მასვე შეჯამებულად დახასიათებული აქვს ამ პერიოდის კიდურნაისრული წარწერების კლასიკური ნიმუშები) (სილოგავა 1972ა, 60-82, ციტირებულია 82-ე გვერდი).<sup>1</sup> ნოდარ შოშიაშვილის აზრით კი, „X ს-ის II ნახევრიდან იწყება ოდნავ შესამჩნევი კიდურნაისრულობა, რაც XI ს-ში ტიპური ხდება“ (შოშიაშვილი 1980, 33). მართალია, კიდურნაისრული ეპიგრაფიკული ძეგლები XII საუკუნეშიც გვხვდება და XIII საუკუნის დასაწყისშიც, მაგალითად, თიღვას წარწერა, სამთავისის წარწერა, ანისის წარწერა (სილოგავა 1972ა, 82), მაგრამ, სამაგიეროდ, ხუაფის წარწერისგან განსხვავებით, ამ მყარად დათარიღებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს ახასიათებს განკვეთილობა და / ან დაშორებები სიტყვებს შორის (სოხაშვილი 1968, 193, ტაბ. VII; სოხაშვილი 1973, 94-95, ტაბ. 55; რჩეულიშვილი 1960, 35-38, 96-97, ტაბ. 27; Мappь 1910) - ნოდარ შოშიაშვილის აზრით კი, სიტყვების დაცილება და განკვეთილობის ნიშნების ხმარება IX საუკუნეში იწყება; ოლონდ, „ხშირად, IX-X სს-ში, წარწერები გვხვდება ჯერ ისევ განკვეთილობის ნიშნების გარეშე და ერთმანეთისგან დაუცილებელი სიტყვებით. საბოლოოდ, განკვეთილობის ნიშნები და სიტყვების ერთმანეთისგან დაცილება მკვიდრდება წესად XI ს-დან“ (შოშიაშვილი 1980, 32).

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხუაფის წარწერაში ვერ ვხედავთ გვიანი წარწერებისთვის (მაგალითად, სამთავისის, თიღვას, ფიტარეთის, ნულრულაშენის, სათხის) დამახასიათებელ სხვა სპეციფიკურ პალეოგრაფიულ ნიშნებსაც; მაგალითად, *ანის ქუდახდილობას*, ან, დამწერლობის შეწიალებულობასა თუ ხვეულობას - მართალია, შეწიალებას ვხედავთ ბაგრატის ტაძრისა და ნიკორწმინდის წარწერებში, მაგრამ შეწიალებული / ხვეული დამწერლობის უფრო მასიურად შემოსვლა, ვალერი სილოგავას აზრით, მაინც, აშკარად, უფრო გვიან, „XII ს-დან, უფრო მისი მეორე ნახევრიდან“ ხდება (სილოგავა 1972, 89-90).

ამრიგად, ვფიქრობთ, სწორედ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, რთულია, ხუაფის წარწერა XII საუკუნითა და მისი II ნახევრით დათარიღდეს; უფრო ადრეული უნდა იყოს, მაგრამ რამდენად უფრო ადრეული? რამდენად არის შესაძლებელი წარწერა X-XI საუკუნეების მიჯნაზე უფრო ადრეული დროით დავათარიღოთ?

1 საინტერესოა, რომ ხუაფის წარწერა ვალერი სილოგავას ავტორობით დაბეჭდილ ლაპიდარული წარწერების კორპუსის საძიებლებში აღნიშნულია როგორც „გიორგი II“-ის წარწერა (sic), თუმცა, თავად წარწერის თანმხლები ისტორიოგრაფიული ტექსტი (გიორგი III-ის ზეობის წლების მითითება) ეჭვს არ ტოვებს, რომ ავტორი გიორგი III-ეს გულისხმობდა.

რა დათარიღებას მივიღებთ, თუ წარწერის კიდურწაისრულობას განვიხილავთ როგორც *terminus ante quem non*?

ჩვენთვის ცნობილი, დათარიღებულია შორის უადრესი კიდურწაისრული ეპიგრაფიკული ძეგლი არის ქორეთის ღმრთაების ეკლისიის სამშენებლო წარწერა, რომელიც ქორონიკონის 220 წლით არის დათარიღებული (1000 წლის) (სილოგავა 1980, 37-38, წარწერა 11). თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნოდარ შოშიაშვილი ფიქრობდა, რომ „ოდნავ შესამჩნევი“ კიდურწაისრულობა უკვე X საუკუნის II ნახევრიდან შეინიშნება (შოშიაშვილი 1980, 33). ჭყონდიდის ტაძრის ერთ-ერთი წარწერის (წარწერა მაცხოვრის გამოსახულების გარშემო, 996? X საუკუნის დასასრული?) რამდენიმე გრაფემა კიდურწაისრულია (სილოგავა 1980, 35-36, წარწერა 9; სილოგავა 2006, 53-54, წარწერა 3). აღსანიშნავია, რომ კუმურდოს 964 წლის წარწერებში უკვე ჩნდება გარკვეული დეკორატიული ელემენტები; ვგულისხმობთ ზედა განივი ხაზის მქონე გრაფემების შემთხვევაში ხსენებული ხაზების შესქელებებს დაბოლოებასთან/ებთან; იგივეა (ღონის განივი ხაზის შემთხვევაში) გურანდუხტის გამოსახულების წარწერაში (სილოგავა 1994, 39-46, 48-49). ხომ არ ვხედავთ, ამ შემთხვევაში, სწორედ კიდურწაისრულობაზე გადასვლის წინა საფეხურს? მაშ, როდის ჩნდება კიდურწაისრული დამწერლობა - შეიძლება თუ არა დავასკვნათ, რომ მისი გაჩენის პერიოდია 964-996 წლები, ანუ, X საუკუნის ბოლო მესამედი?

ღია ახალაძე დასაშვებად თვლის, კიდურწაისრულობის გაჩენის მომენტი კიდევ უფრო ადრე გადაწიოს. მისი მოსაზრებით: „კიდურწაისრულობის ზუსტად ერთი საუკუნის ჩარჩოებში მოქცევა შეუძლებელია, რადგან XI საუკუნის ამ სახის ძეგლები უკვე ჩამონაკვთულ, მონუმენტურ სახეს ატარებენ. საფიქრებელია, რომ ამ მიმართულებისა და მთლიანად კიდურწაისრული კალიგრაფიული სკოლის წარმოქმნას გარკვეული წინა საფეხური, გრაფემათა სტილისტური სრულყოფისა და სკოლად ჩამოყალიბების პროცესი უძღოდა წინ“ (ახალაძე 1999, 65). კიდურწაისრული დამწერლობით შესრულებული და ზუსტად დათარიღებული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან დახვეწილობით გამოირჩევა უკვე 1002 წლის ხცისის ტაძრის ანანია მთავარეპისკოპოსის სამშენებლო წარწერა, ბაგრატის ტაძრის 1001-1008 წლების სამშენებლო წარწერა, ნიკორწმინდისა და კაცხის ბაგრატი მეფის 1010-1014 წლების წარწერები, სვეტიცხოვლის ტაძრის კათალიკოს მელქისედეკ I-ის წარწერა (სილოგავა 1972ა, 62-73). ყველა მათგანი იმდენად ნატიფია, რომ ნამდვილად რთული წარმოსადგენია, ახალი კალიგრაფიული მიმართულება ასე ერთბაშად გაჩენილიყო და ასე უცებ ასეთი მწვერვალებისთვის მიეღწია - რაღაც წინასწარი, გარდამავალი ეტაპის გარეშე - „როგორც ჩანს, აღნიშნული სკოლის ჩამოყალიბება საკმაო ხნის მანძილზე მიმდინარეობდა ... მთელი X საუკუნის, ან მისი მეორე ნახევრის მანძილზე.

ამდენად, კიდურნაისრული დამწერლობის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი X საუკუნის შუახანებში მაინც (თუ უფრო ადრე არა) უნდა ვიგულისხმოთ“ (ახალაძე 1999, 65).

კუმურდოს 964 წლის წარწერებში კიდურნაისრულობის მხოლოდ ერთგვარი ჩანასახის არსებობა შეიძლება ნამდვილად არც გამორიცხავდეს ამ დამწერლობის უფრო ადრე ჩასახვას. საქმე იმაშია, რომ, საზოგადოდ, მეტისმეტად ოპტიმისტურად გვეჩვენება პატივცემული მკვლევრის მოსაზრება, რომ კიდურნაისრული „დამწერლობის განვითარებაში დადგენილი ეტაპები საშუალებას გვაძლევს, კიდურნაისრული დამწერლობით შესრულებული დანარჩენი უთარილო წარწერები მიახლოებით დავათარილოთ ოცი-ოცდაათი და ზოგჯერ ათეული წლების ფარგლებში“ (სილოგავა 1972ა, 77). ჩვენი აზრით, ყოველთვის არ არის ადვილი, კონკრეტული წარწერის შემსრულებელი ხელოსნის ხელის ინდივიდუალური თავისებურებების ამა თუ იმ პერიოდისთვის დამახასიათებელი პალეოგრაფიული ტრადიციისგან გამიჯვნა. გარდა ამისა, რაც კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია - რამდენად სწრაფად ვრცელდებოდა საქართველოს ფარგლებში (დავუშვათ, ხუაფიდან ალავერდამდე, ან, პირიქით) კალიგრაფიული ინოვაციები და ტენდენციები? და რამდენად დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ კალიგრაფიულ სიახლეებს ყველა ხელოსანი მაშინვე აიტაცებდა ხოლმე? ერთდროულად სხვადასხვა კალიგრაფიული სკოლის მიმდევარი ხელოსნების მუშაობა - სავსებით დამატერებელია. ფაქტობრივად, ამას უშვებს თავად ვალერი სილოგავაც: „X-XI სს. მიჯნიდან XI ს-ის შუა ხანებამდე და შემდეგაც, კიდურნაისრული დამწერლობით შესრულებული წარწერების გვერდით ვხვდებით ჩვეულებრივსა და კიდურწერტილოვანი დამწერლობით შესრულებულ წარწერებსაც“ (სილოგავა 1972ა, 80, სქოლიო 20).

გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ პალეოგრაფიული სიახლეების გავრცელება-დანერგვის ტემპი საქართველოს, და, თუნდაც, დასავლურ-ქართული სამეფოს ფარგლებში არაერთნაირი იყო. აქედან გამომდინარე კი, დავასკვნით, რომ მხოლოდ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით უთარილო წარწერის დათარიღებისას გარკვეული სიფრთხილეა საჭირო.

ხუაფის წარწერას რომ დავუბრუნდეთ, ყურადღებას იპყრობს ზოგიერთი გრაფემის მოხაზულობა. თვალში საცემია არქაული, V-X საუკუნის წარწერებისთვის დამახასიათებელი (სილოგავა 1972ა, 54-55, 57) ნიშნები: *ონის* გადმოცემა ხაზგასმულად დაგრძელებული კაუჭით, *ანის* განივი ხაზის შეერთება გრაფემის ტანთან უყელოდ. მეორე მხრივ კი, სახეზეა *განის-უნის-ვინის-ლასის* ზედა შვეულთან დამატებითი ხაზებით მოხაზულობა, საზოგადოდ, აშკარა სწრაფვა დეკორატიულობისადმი (ულაზათო, მაგრამ კიდურნაისრულობა-*კიდურორჯაობა*); ამ ნიშნებით კი წარწერა ახალი ტენდენციების გა-

მომხატველია, რომელიც უფრო X-XI საუკუნეებში იჩენს თავს. იმავე პერიოდს შეესაბამება ასევე ასოების ცალ-ცალკე ამოკვეთა, განკვეთილობის ნიშნებისა და სიტყვათა შორის დაშორებების არარსებობა.

აღსანიშნავია ხუაფის წარწერის განი, რომელიც ორგან გვხვდება და ორივე შემთხვევაში საკმაოდ სპეციფიკური მოყვანილობისაა და თვალში საცემად წაგრძელებული და მოგრებილი ფეხი აქვს. მსგავს განს ვხედავთ კიდევ რამდენიმე წარწერაში: კუმურდოს გუხანდუხგის გამოსახულების წახწეხა (X საუკუნის II ნახევარი) (დონის განივი ხაზის დეკორატიულად შესქელებული დაბოლოებები) (სილოგავა 1994, 39-46, 48-49); აფხაზეთში, ანუხვის წარწერებში: გიორგი ბასილის ძისა (არის განკვეთილობის ნიშნები და კიდურწარწერის სილოგავა) და მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა (განკვეთილობის ნიშნები არ არის, ერთი გრაფემა კიდურწარწერისაა, ალაგ-ალაგ გრაფემების დაბოლოებები შესქელებულია) - მეორეს ვალერი სილოგავა XII საუკუნით ათარილებს, ღია ახალაძე კი „XIV საუკუნით, ან უფრო გვიანი პერიოდითაც“ (ახალაძე 2005, 161-163; სილოგავა 2006, 283, წარწერა 21);<sup>1</sup> პირველს კი ორივე მკვლევარი XI საუკუნეს მიაკუთვნებს (სილოგავა 1980, 64-65, წარწერა 44; ახალაძე 2005, 155-158); თანამედროვე გალის რაიონში, ისტორიულ სამურზაყანოში საგდუხგ დეოფადთა დეოფადის წახწეხა (განკვეთილობის ნიშანი, მნიშვნელოვანწილად კიდურწარწერის სილოგავას მას XI საუკუნით ათარილებს, ღია ახალაძე კი იმავე საუკუნის I ნახევრით (სილოგავა 1980, 126-127, წარწერა 130; ახალაძე 2005, 75-83.) და ხუცესის წარწერის ფრაგმენტი წელიკარიდან (განკვეთილობის ნიშნები, მნიშვნელოვანწილად კიდურწარწერის სილოგავას (XI საუკუნე) (სილოგავა 1980, 153-154, წარწერა 177; ახალაძე 2005, 89-92). განის მსგავსი მოყვანილობაა (თუმცა კი, გრაფემები სულ სხვა პროპორციებით ხასიათდება) ასევე ზემო კრიხის ფეთას, შვიდას, თევდოხეს, კვიტას, გიგოლის წახწეხებში (კიდურწარწერის სილოგავას ან განკვეთილობის ნიშნები არ აღინიშნება) (რომელთაც ვალერი სილოგავა X საუკუნით ათარილებს) (სილოგავა 1980, 39-41, 43, წარწერები 13, 14, 15, 16, 19); სავანეს (საჩხერის რაიონი) გმიხისძის წახწეხაში (განკვეთილობის ნიშნები არაა, სახეზეა კიდურწერტილოვნება) (ვალერი სილოგავამ დაათარილა XI საუკუნით) (სილოგავა 1980, 108, წარწერა 105). როგორც ვხედავთ, ამ კრიტერიუმითაც ხუაფის წარწერა X საუკუნის II ნახევრის - XI საუკუნის I ნახევრის წარწერებს ემსგავსება.

1 მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა წარწერაში არ გვაქვს განკვეთილობის ნიშნები, დაშორებები სიტყვებს შორის, ქუდახდილი ანი, გრაფემების შეწიალება თუ ხვეულობა; განით მიემსგავსება X-XI საუკუნეების ეპიგრაფიკულ ძეგლებს. ხომ არ შეიძლება ამ წარწერის XII ან XIV/ XIV+ საუკუნეებზე უფრო ადრეული პერიოდით დათარიღება?

\*\*\*

დავასკვნით, რომ სწორედ პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე გამოვრიცხავთ ხუაფის წარწერის XII საუკუნის II ნახევრისადმი (გიორგი III-ის ზეობა) მიკუთვნებას; XI საუკუნის II ნახევრით (გიორგი II-ის ზეობა) წარწერის დათარიღება ასევე, საეჭვოდ გვეჩვენება. ხუაფის წარწერას, პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე, უფრო X საუკუნის შუა წლებით ან II ნახევრით დავათარილებდით, ან XI საუკუნის I მესამედით-ნახევრით; მოხსენიებული „გიორგი“ კი, შესაბამისად, უფრო გიორგი II ლეონიდი უნდა იყოს, ან გიორგი I ბაგრატიდი. სამნუხაროდ, გამიჭვნა ამ ორ ქართველ მონარქს შორის, ამ ეტაპზე მაინც, პალეოგრაფიული მონაცემებით, შეუძლებლად მიგვაჩნია.

რაც შეეხება ხუაფის წარწერის ტექსტს, მას შემდეგნაირად აღვადგენდით (ოღონდ, თავს შევიკავებდით „ოდ(ე)ს ... მ(ი)სსა“ მონაკვეთში ტექსტის აღდგენისგან; რამდენადაც სამნუხარო არ უნდა იყოს, მაგრამ ამისთვის საჭირო ინფორმაცია შეუქცევადად არის დაკარგული):

✠ ႠႢႦႨ ႦႠ Ⴀ... .. ႦႦႦႦႦႦႦ... ..				+ ად(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)ე ე[სე ეკლესიაჲ] მ(ა)მ(ადმ)თ(ავ)ც(არ)მ[ან] ...			
ႦႦႦႦႦ ႠႠႠႠ ႠႠႠ ... ...	ႠႠႠ	ႦႦႦ	ႦႦႦႦ ႦႦႦႦ ႦႦႦႦႦ ႦႦႦႦႦ ႦႦႦ	მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იორგ)მ(ს)სა ႠႠႠ ... ...	ႠႠႠႠႠ	ႠႠႠႠႠ	მ(ი)სსა წ(მიდა)ო ნ(ი)ვ(ო) -ლ(ო)ზ, მ(ე)ზ ე(ყ)ავ წ(ინაშ)ე ႠႠႠႠႠ.
ႠႠႠႠ ႠႠႠႠ			ႠႠႠႠ ႠႠႠႠ				
? ? ႠႠႠႠ			? ? ႠႠ ႠႠ				

რჩევებისა და ლიტერატურისთვის გულითად მადლობას მოვახსენებთ შესანიშნავ ისტორიკოსსა და პიროვნებას, თამაზ გოგოლაძეს.

დამონმბბანი

ახალაძე ლია. 2005. აფხაზეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო. I (ლაპიდარული და ფრესკული წარწერები). თბილისი: ლეგა.

ახალაძე ლია. 2007. „ქართული დამწერლობის პალეოგრაფიული მახასია-

თებლები აფხაზეთის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში“. კულტურათაშორისი კომუნიკაციები #1: 32-39.

ახალაძე ლია. 2004. „ქართული და სომხური წყაროები „აფხაზთა“ მეფის ტიტულატურის შესახებ“. საისტორიო ძიებანი, ტ. VII: 26-33.

ახალაძე ლია. 1999. „ხუაფის წარწერა და აფხაზ მეფეთა ტიტულატურის საკითხი“. აფხაზეთის მოამბე #2-3: 62-67.

გაგოშიძე გიორგი. 2019. „სათხის მონასტრის წარწერა“ / “Inscription of Satkhe Monastery“. არქეოსპექტრი / Archaeospectrum 2: 56-59.

გოგოლაძე თამაზი. 2021ა. „მანგლისის სიონის მემორიალურ წარწერაში მოხსენიებული მეფე გიორგის იდენტიფიკაციისათვის“ / Gogoladze Tamazi. “For the Identification of King Giorgi Mentioned in the Memorial Inscription of Manglisi Sioni Cathedral“. წმინდა გრიგოლ ფერადის მე-2 საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია მიძღვნილი დიდგორის ბრძოლის 900 წლისთავისადმი. თბილისი, საქართველო. 2021 წლის 20-21 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. რედაქტორი მარიამ ჩხარტიშვილი. Saint Grigol Peradze 2nd International Scientific Conference Dedicated to the 900th Anniversary of the Battle of Didgori. Tbilisi, Georgia. September 20-21, 2021. Short Contents of the Papers. Editor Mariam Chkhartishvili. თბილისი / Tbilisi: 31-32, 147.

გოგოლაძე თამაზი. 2021ბ. „მასალები ლოდომისძეთა ფეოდალური სახლის შესახებ“. საისტორიო კრებული, 8: 282-307.

თაყაიშვილი ექვთიმე. 1951. „სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები. ნაწილი მეორე“. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 43: 153-175.

მიბჩუანი თეიმურაზი. 1999. აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლები და ეპიგრაფიკა. თბილისი.

რჩეულიშვილი ლევანი. 1960. თიღვა. შარვანის დედოფლის თამარის აღმშენებლობა (ნარკვევი XII ს. ქართული ხუროთმოძღვრებიდან). თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

სილოგავა ვალერი. 1972ა. დასავლეთ საქართველოს X-XVIII სს. ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.

სილოგავა ვალერი. 1972ბ. დასავლეთ საქართველოს X-XVIII სს. ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. დამატება. დასავლეთ საქართველოს ქართული ლაპიდარული წარწერების კრებული (X-XVIII სს). თბილისი.

სილოგავა ვალერი. 1994. კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა. თბილისი: მეცნი-

ერება.

სილოგავა ვალერი. 2006. სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა. თბილისი: არტანუჯი.

სილოგავა ვალერი. 1980. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნაკვ. I (IX-XIII სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ. თბილისი: მეცნიერება.

სილოგავა ვალერი. 1974. „ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან («ზედა წელი»)“. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 4: 113-121.

სილოგავა ვალერი. 2000. „ქვემო ქართლის წარწერები (ზოგადი მიმოხილვა)“. დმანისი II. რედაქტორი ჯუმბერ კოპალიანი. თბილისი: მეცნიერება: 214-313.

სოხაშვილი გივი. 1973. სამთავისი (მასალები ტაძრის ისტორიისათვის). რედაქტორი შ. ამირანაშვილი. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

სოხაშვილი გივი. 1968, „სამთავისის ტაძარი (ძეგლის ისტორია ეპიგრაფიკული მასალის შუქზე)“. მაცნე 3: 178-199.

შერვაშიძე ლეო. 1971. „აფხაზეთის სამეფოს უცნობი ძეგლები სოფ. ხუაფში (აფხაზეთის ასსრ გუდაუთის რ-ნი)“ / Шервашидзе Лео. “Неизвестные памятники Абхазского царства в селе Хуап Гудаутского района Абхазской АССР”. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს. თბილისი: 94-97, 202-204.

შოშიაშვილი ნოდარი. 1980. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი: მეცნიერება.

ცისკარიშვილი ვასილი. 1959. ჭავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ჭავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი. 2012. ჭავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი. ლაპიდარული წარწერები, ტოპონიმია, საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები. გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს ვალერი სილოგავამ, ლია ახალაძემ, მერაბ ბერიძემ, ნესტან სულავამ და როინ ყავრელიშვილმა. [თბილისი:] ნეკერი, 2012.

Alaexis. 2007. “Façade stone with the inscription mentioning George II of Abkhazia and his daughter Gurandukht. Sukhum Museum, Abkhazia”. August 2007. Accessed October 17, 2021. [https://en.wikipedia.org/wiki/Khopi\\_Saint\\_Nicholas\\_Church#/media/File:George\\_II\\_fassade\\_stone.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Khopi_Saint_Nicholas_Church#/media/File:George_II_fassade_stone.jpg)

Авидзба В. 1967. “Любопытная страница истории”. Советская Абхазия #199 (7/X/1967).



Барнавели Теимураз. 1981. “Надпись на плите из церкви сел. Хуап Гудаутского района”. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 3: 122-125.

Виноградов Андрей, Белецкий Денис. 2015. Церковная архитектура Абхазии в период Абхазского царства. Конец VIII-X в. Москва: Индрик.

Джавахов Иван. 1912. “Къ вопросу о времени построения грузинскаго храма въ Атенѣ по вновь обслѣдованнымъ эпитафическимъ памятникамъ”. Христианский Восток, том I, выпуск III: 277—297.

Ендольцева Екатерина. 2020. Архитектурная пластика Абхазии в период Абхазского царства (VIII-XI вв.). Москва: ИВ РАН.

Марръ Нико. 1910. Надпись Епифанія, католикоса Грузіи (Изъ раскопокъ въ Ани 1910 г.). С.-Петербургъ.

Гамахария Джемал. 2009. Очерки по истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней. Ред. кол.: Джемал Гамахария (гл. ред.). Тбилиси: Интеллекти.

**IRAKLI PAGHAVA**

Giorgi Tsereteli Institute of Oriental Studies,  
Ilia State University,  
Georgia  
mesefi@gmail.com

## **KHUAPI LAPIDARY INSCRIPTION (SUPPLEMENTARY ANALYSIS OF PALEOGRAPHIC SIGNS AND TITLE)**

The purpose of this paper is to provide a supplementary analysis of a lapidary inscription from Khuapi in order to determine its dating and the identity of a person (or persons) mentioned in the inscription. The inscription created and discovered in Abkhazia, one of the coastal regions of Georgia, still remains on the occupied territory. Thus, I have scrutinized the inscription only by means of photographs. I studied the slab, the inscription engraved on it and the history of its study. There are three attributions: Leo Shervashidze and Lia Akhaladze consider that the inscription refers to Giorgi II Leonid and his daughter Gurandukht; to Valeri Silogava, it is Giorgi III Bagratid; however, Teimuraz Barnaveli states that the inscription refers to Giorgi I of the Bagratid dynasty, the Byzantine Emperor Basil I, and Catholicos Melchisedek. I have investigated all three arguments, the paleographic signs of the inscription, and the reliability of reference and non-reference to the official title as a chronological marker. I have refuted Barnaveli's version (as non-relevant with respect to the preserved fragments of the inscription). Moreover, I claim that Silogava's version is not reliable (based on the paleographic analysis). Besides, I virtually exclude reading the name of Gurandukht in the inscription (which, in its turn, would date the inscription to the reign of her father – Giorgi II Leonid). According to the paleographic analysis of epigraphic sources, I conclude that the monarch mentioned in the inscription is either Giorgi II Leonid or Giorgi I Bagratid.

**KEYWORDS:** Khuapi inscription, paleography, title, Gurandukht, King Giorgi.

**T**he Khuapi inscription is one of the most important artifacts of the medieval Georgian epigraphic heritage. Many publications have been dedicated to this lapidary monument created in Abkhazia, one of the coastal regions of Georgia. However, the content and dating of the inscription is still the matter of dispute. The purpose of this research is to provide an

additional analysis of the inscription.

According to the publications by V. Avidzba<sup>1</sup> and Leo Shervashidze, the circumstances of the findings are as follows: in the mountainous village of Khuapi, collective farm workers Mirod (Merod) Gozhba and Artem (Arsen) Ankvab found several stone fragments in one of the fellow-villagers' yard. There were some inscriptions and signs on the fragments. Later, they found additional pieces (but the place where the fragments were found is not specified in the newspaper article. We can only doubt that it was on the site of a former church). Finally, the villagers delivered all fragments to the D. Gulia Institute of Language, Literature and History of the Georgian SSR Academy of Sciences (Avidzba 1967; Shervashidze 1971, 94-97, 202-204).

The fragments piece up a quadratic slab; they were assembled and apparently exhibited. The inscription is kept in occupied Abkhazia; its direct examination by Georgian scientists is impossible. However, four photo images of the inscription are accessible:

- The newspaper article by V. Avidzba (which is of very bad quality, the left part of the photograph is cropped and darkened) (Avidzba 1967);
- Leo Shervashidze's article (the quality is satisfactory) (Shervashidze 1971, 94);
- Internet resource, Wikipedia; the photograph is taken in August of 2007,<sup>2</sup> in Sokhumi Museum ("Sukhum Museum") by a user - Alaexis (Alaexis 2007); The photo is achromatous but of rather high resolution<sup>3</sup> and enables us to work on it. The paper employs this particular photograph for illustration (figure 1);
- The photograph given in Yekaterina Endoltseva's book on plastic arts of Abkhazia; the slab is captured from above, but it is a high resolution image (Endoltseva 2020, 196).

I refer to the slab and the description of the inscription in figure 1. The slab has virtually an ideal quadratic form. According to the data of Yekaterina Endoltseva, its dimensions are 42.5 x 43,0cm; the height of the relief is 1cm; the size of the letters is 2 x 2cm (Endoltseva 2020, 196).

---

1 I have not verified the identity of V. Avidzba. It is not clear whether he was V. Avidzba, a Soviet journalist, or V.D. Avidzba, who defended the dissertation to obtain a degree of Candidate of Historical Sciences at the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Georgian SSR under the following title: Implementation of the Peasant Reform in Abkhazia, Sokhumi, 1969 (in Russian). It is possible that the two are the same person.

2 According to the accessible photographs, the condition of the inscription within 1967-2007 did not deteriorate further.

3 As a matter of fact, a signboard in the Russian language installed on the wall accompanying the slab is clearly visible on the photograph "Façade stone with a construction inscription of King Giorgi II and his daughter Gurandukht (mid-10th century)".

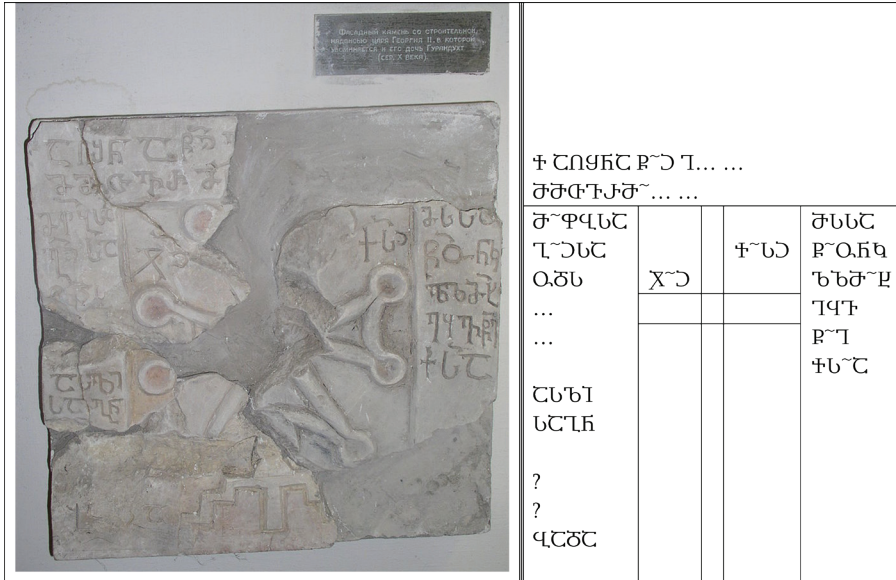


Figure 1

The central part of the slab is the Bolnisi cross (the cross pattée) on a stepped foundation which symbolically embodies Golgotha. The cross is embossed, the space around it is notched in comparison with the slab edging. The edges create a particular frame. The lower part of the slab is damaged, and it is impossible to ascertain whether the notched part is also quadratic as the slab or it is a vertically oriented rectangle the lower part of which is Golgotha. The photograph gives us an impression as if the notched part is quadratic. The Asomtavruli graphemes are on the left and right of the upper arm of the cross. Quite a big inscription starts in the upper part of the frame and seemingly continues first to the right part and then to the left one. The inscription in the upper part of the frame is given in two lines; three lines are in the right frame; afterwards, there is a damaged part where one or two lines could be placed; another two lines are easily readable and below we can see a damaged part; below of the damaged part, on the level of Golgotha we can distinguish a few Asomtavruli graphemes; the inscription ends in the right frame where there are only five lines (fully visible).

The inscription is in Asomtavruli script which tends to decorativeness. The graphemes are mostly limb-arrowy; the ending of some graphemes –

*jani, vini, kani, mani, yota* are forked, which is a characteristic feature of the Khuapi inscription. There are no signs of separation and space between the words. As for the abbreviation sign, it is lateral and sinuous having a limb-arrowy line. Generally, despite the decorative elements the inscription is rather plain. Vertical and horizontal dimensions of the graphemes are significantly different from each other. We have an impression that the inscription is done by an unskilled artisan.

The Khuapi inscription has attracted much attention. Several publications have been dedicated to it in which authors expressed diverse opinions. At first, some V. Avidzba published the inscription as a brief information in the newspaper *Sovetskaya Abkhazia* on 7 October 1967; according to V. Avidzba, Leonide (Leo) Shervashidze read the inscription; a very low-quality photograph of the inscription with assembled fragments is given in this Russian-language article; in addition, it conveys Leo Shervashidze's interpretation of the inscription content (Avidzba 1967). In 1969, Leo Shervashidze himself published a brief information on the inscription. As we have already mentioned above, his research is accompanied by one small high-resolution image of the inscription on which every grapheme is easily readable (Shervashidze 1971, 94-97, 202-204). Later on, Valeri Silogava examined the inscription in his dissertation of 1972 (Silogava 1972b, 156-157, inscription 122), and reading it in a slightly different way in his corpus of Georgian lapidary inscriptions in 1980 (Volume II) (Silogava 1980, 142, inscription 164); Teimuraz Barnaveli discussed the inscription in 1981 (Barnaveli 1981), while Lia Akhaladze studied the inscription in her article in 1999 (Akhaladze 1999) and in her monograph of 2005 dedicated to epigraphy of Abkhazia (Akhaladze 2005, 147-154); in 2006, Valeri Silogava offered us a slightly different reading of the inscription (Silogava 2006, 282, inscription 20). Other publications are not original and are based on early interpretations and the dating of the inscription provided by Lia Akhaladze and Valeri Silogava (Mibchvani 1999, 65-66; Gamakharia 2009, 148; Vinogradov, Beletskiy 2015, 95-96; Endoltseva 2020, 196-197, 294).<sup>1</sup>

As can be seen on the figure, the inscription is deficient. Consequently, the recovery of its precise content has become the subject of study and discussion. There are three versions of the text and the dating of the inscription (within which the scholars fill in the missing parts differently).

1) According to the first version put forward by Leo Shervashidze, *Giorgi*

---

<sup>1</sup> It is odd that without scrutinizing the issue Andrey Vinogradov and Denis Beletskiy in their book share Valeri Silogava's dating and refute Lia Akhaladze's argument allowing themselves to discuss the dating of the church. Generally, the study proposed by the Russian authors is very biased.

Besides, another Russian author, when examining the epigraphic monuments uncovered in Abkhazia, is "timid" to use the word **Georgian** and consistently employs the term "Asomtavruli" (however, sometimes mentions some "Greek inscriptions").

in the inscription is **Giorgi II Leonid**, a monarch of the west Georgian kingdom (“the Kingdom of the Abkhazs”). Besides, the inscription mentions his **daughter Gurandukht** (later, Bagrat III Bagrationi’s mother) (Shervashidze 1971, 94-97, 202-204). Leo Shervashidze did not publish the paleographic analysis of the inscription (he even did not convey the text of the inscription). However, he states in general that “paleographically the inscription belongs to the 10<sup>th</sup> century”; to the author, the stylistic analysis of the cross relief leads to the same period (Shervashidze 1971, 94, 202). For Leo Shervashidze, paleographic and stylistic analyses are of primary significance; convincing him that the monarch in the inscription must be Giorgi II Leonid (Shervashidze 1971, 94, 202). The decipherment of the name *Gurandukht* is a result of the paleographic and stylistic dating of the inscription: the name Giorgi “in the 10<sup>th</sup> century... could have been only Giorgi II (929-957)... If it is so, several lower vague lines can be understood as a reference to Princess Gurandukht” (Shervashidze 1971, 94). A similar but inverted discussion is conveyed in V. Avidzba’s publication certainly inspired by Leo Shervashidze’s argument – “The proposition that the person indicated on the stone slab is Giorgi II Abkhaz is proved by the second name fragmentarily engraved on the slab. The name is Gurandukht” (Avidzba 1967).

Lia Akhaladze shared Leo Shervashidze’s version and strengthened it with relevant argumentation. Her argumentation was based on V. Avidzba’s publication and on verbal conversation with Leo’ Shervashidze (Akhaladze 2005, 148). Apparently, due to the occupation of Abkhazia, the scholar had no opportunity to observe the slab de visu (and used only low-quality images accompanying Avidzba’s article?) as she refers to the graphemes  $\text{ႠႢႠႦ} / \text{ႠႢႠႧ}$  in none of her publications. However, the graphemes are well visible on other photographs.

Lia Akhaladze relies on Valeri Silogava’s publication (see below) and restores the inscription in two ways.

In her early article published in 1999, Akhaladze refrains from restoring the name *Gurandukht*; the word „ᲛᲗ(ᲅ)ს“ is followed by „[...]“ (Akhaladze 1999, 62):

[+] ალ(ა)შ(ᲅ)ნა წ(მირა)ღ ე[სე ეკდესიად] [...] მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა)  
მ[ან], [...] მ(ᲅ)ფ(მ)ბ(ა)სა გ(ომოგ)ღ(ს)სა ᲛᲗ(ᲅ)ს [...] [ღანი]ბადა [...] მ(ი)  
სსა.  
წ(მირა)მ ნ(ი)კ(მ)ღ(მ)ზ, მ(ᲅ)მ / ე(ყ)ვ წ(ინაშ)ე / ე(ინსტე)სა

In Akhaladze’s monograph of 2005, the inscription is as follows (Akhaladze 2005, 148):

[+] ალ(ა)შ(ე)ნა წ(მიღა)ღ ე[სე ეკდესიან] [...] მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)  
 ხმ[ან], [.] მ(ე)ფ(მ)ბ(ა)სა გ(ომი)გ(ბ)სა / ოღ(ე)ს [გ(უა)ხ(ა)ნღ(ე)ბგ]  
 [ღანი] / ბაღა / [...] [...] მ(ი)სსა. /  
 წ(მიღა)მ ნ(ი)ვ(მ)ღ(მ)მ, მ(ე)მ / ე(ყა)ვ წ(ინაშ)ე / ე(ხისგე)სა

While ascribing the inscription to Giorgi II Leonid,<sup>1</sup> Lia Akhaladze takes into account the following (Akhaladze 1999, 63-65; Akhaladze 2004; Akhaladze 2005, 149-153):

a) the statement by Leo Shervashidze (V. Avidzba) about the name Guurandukht deciphered “fragmentarily” in the inscription;

b) the paleographic analysis: the author brings some arguments, according to which, the paleographic signs of the graphemes, limb-arrow signs in particular, do not contradict to the 10<sup>th</sup> century dating of the inscription (Akhaladze, 1999, 67);<sup>2</sup>

c) the title; she authored an orderly conception that the title “King of Abkhazs” first emerged during the reign of Bagrat III, after the unification of the country when this historical tradition actually originated; the monarchs of western Georgia (as well as the western part of Kartli and Javakheti) called themselves only “King”. Giorgi referred in the inscription is not called “King of Abkhazs”. Thus, he must be Giorgi Leonid.

d) Leo Shervashidze’s opinion that stylistically the cross relief on the slab belongs to the 10<sup>th</sup> century (Shervashidze 1971, 94, 202).

2) There is another consideration where *Giorgi* indicated in the inscription is **Giorgi III ოგრატიდ** (1157-1184). The author of this version is Valeri Silogava who dated the inscription to the second half of the 12<sup>th</sup> century and ascribed it to Giorgi III. The author does not provide a detailed argumentation. He only remarks that the inscription is produced in an “oblong ductus” and “limb-arrow scrip” (Silogava 1972b, 156, inscription 122; Silogava 1980, 142, inscription 164; Silogava 2006, 282, inscription 20). He seemingly never examined the slab *de visu* (employed a low-quality photo accompanying Avidzba’s newspaper article?) because never refers to the graphemes **სს** / **სს** in his publications, albeit they are visible on other photographs.<sup>3</sup> In each publication, the graphemes near the cross arms are read as **ჟ(უა)ღ ე(ხისგე)სღ**. The difference is in the decipherment of the main inscription. In the publications dated to 1972/1980, Valeri Silogava was

1 Lia Akhaladze is the author of a comprehensive study emphasizing the historical and historiographical importance of the epigraphic monument created on the territory of Abkhazia in the 10th century (Akhaladze 1999, 63-66; Akhaladze 2005, 149-154).

2 The author has also studied paleographic characteristics of the Georgian script in the epigraphy of Abkhazia (Akhaladze, 2007, 32-39).

3 However, it is obscure how Silogava determined the size of the graphemes expressly indicating - “the height of the letters is 2.5-1.7cm”.

the first who cited the inscription text in two versions: in its original form of Asomtavruli as well as in Mkhedruli transliteration. The third version of interpretation is presented in the publication of 2006:

In the version of 1972 (Silogava 1972b, 156, inscription 122) -

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მ)იღ(ა)დ ე[ს]ე ეკღესიად / მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან] / მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იო)ჰგ(ა)დ(ს)სა / ოღ(ე)ს / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა [წახსამაჰთებღად ღღეთა] // [...] მ(ი)სსა.  
წ(მ)იღ(ა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყ)ავ წ(ინ)აშ(ე) / ქ(ი)ს(გ)ც(ს)ა  
It is not specified where the author places the two words [წახსამაჰთებღად ღღეთა];

In the version of 1980 (Silogava 1980, 142, inscription 164), the words [წარსამართებლად ღღეთა] are not present -

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მ)იღ(ა)დ ე[ს]ე ეკღესიად / მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან] / მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იო)ჰგ(ა)დ(ს)სა / ოღ(ე)ს / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა // [...] მ(ი)სსა.  
წ(მ)იღ(ა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყ)ავ წ(ინ)აშ(ე) / ქ(ი)ს(გ)ც(ს)ა

In the version of 2006 (Silogava 2006, 282, inscription 20), there is [სადღეგჰდეროღ] instead of the words [წახსამაჰთებღად ღღეთა] -

[+] აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მ)იღ(ა)დ ე[ს]ე ეკღესიად / მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)ჰმ[ან] / მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა / გ(იო)ჰგ(ა)დ(ს)სა / ოღ(ე)ს / [...] / [...] / [...] / [ღაი]ბადა // [...] [სადღეგჰდეროღ] მ(ი)სსა.  
წ(მ)იღ(ა)ო ნ(ი)კ(ო)ღ(ო)ზ, მ(ე)ოხ / ე(ყ)ავ წ(ინ)აშ(ე) / ქ(ი)ს(გ)ც(ს)ა

3) *Giorgi* indicated in the inscription is **Giorgi I Bagratid** (1014-1027). This version belongs to Teimuraz Barnaveli (Barnaveli 1981). The paper published in the *Bulletin* of the Georgian the Georgian SSR Academy of Sciences has no photographs.<sup>1</sup> However, Barnaveli evidently examined the slab de visu or at least used a good photograph because he fully read the preserved graphemes of the inscription (among them the sign + in the first upper line of the fragment - we can see its right arm, and the graphemes ႠႢႦ / ႠႢႧ on the left). Teimuraz Barnaveli read the complex of graphemes ႠႢႦ / ႠႢႧ as [ბ-] / -აბ(ი)ღისავ(ა)ნ (assuming the existence of *bani* at the end of the previous line). *Basil* is considered as *Basil the Bulgar-Slayer*; because of the conjunction of Georgian King *Giorgi* and *Caesar Basil*, he came to a conclusion that the inscription mentioned *Giorgi I* and his defeat by Basil. As a result, by reading „ბოდა“ instead of „ბადა“ in the lower line, Teimuraz Barnaveli restored the text as „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იო)ჰგ(ა)დ(ს)სა, ოღ(ე)

<sup>1</sup> Apparently, it remained unknown to other authors who were examining the topic.



ბ [ო-] / [-გი კ(ე)იხი)სა ბ-] / -ას(ი)ღიხაგ(ა)ნ / [იოგე-] / -ბოღა.“ In the upper line, the author restored the name of *forefather* as *Melchisedek* (then contemporary patriarch) while at the beginning of the right line he restored one more word „სურსა“: „[სურსა] / მ(ი)სსა / წ(მ)იღა)ო ნ(ი)კ(ო)- / -ღ(ო)ზ / მ(ე)ბ / ე(ა)ვ წ(ი)ნაშ)ე / ე(ი)ხიხე)სა.“ Correspondingly, Barnaveli dated the inscription to 1021-1027<sup>1</sup> (Barnaveli 1981, 123-124).

Thus, Teimuraz Barnaveli restores the inscription as the following (Barnaveli 1981, 124-125):

+ აღ(ა)შ(ე)ნა წ(მ)იღა)ღ ე[სე ეკლესიაღ] / მ(ა)მ(აღმ)თ(ა)ვ(ა)ხმ[ან] / [მეღქიხეღეკ] / მ(ე)ფობასა (sic) / გ(ი)ოხგ)ღ(ს)სა / ოღ(ე)ს [ო-] / [-გი კ(ე)იხი)სა ბ-] / -ას(ი)ღიხაგ(ა)ნ / [იოგე-] / -ბოღა. // [სურსა] მ(ი)სსა / წ(მ)იღა)ო ნ(ი)კ(ო)- / -ღ(ო)ზ, მ(ე)ბ / ე(ა)ვ წ(ი)ნაშ)ე / ე(ი)ხიხე)სა.“

\*

I will endeavour to **express my personal viewpoint** about the dating of the slab and its subject-matter.

First of all, I will discuss Teimuraz Barnaveli’s version. Generally, an attempt of restoring large fragments of a text leads to skepticism. The attempt always has to be treated with caution because the results are not always reliable. In this case, why the missing part on the left side has to be restored as „ბ-] / -ას(ი)ღიხაგ(ა)ნ“ but not as „ას(ე)ღი“ or „-ა ს(ე)ღი“ , while Barnaveli himself considers these variants of reading (Barnaveli 1981, 123). It is the only basis for Barnaveli’s logical structure. If it is ruined, the whole structure will be demolished as well.

The dating of a church construction on the territory controlled by Giorgi I by *his defeat*, namely, *his defeat by Caesar Basil* seems disputable. Any similar case in the Georgian epigraphy is unknown; the famous inscription from the Ateni Sioni Church mentioning Bugha the Turk and the martyrdom of Kakhay cannot be considered as analogous. The inscription is only a lapidary-chronographic notice and it does not represent the dating of any certain event by the expedition carried out by Bugha the Turk and by the martyrdom of the Georgian noble man (Javakhov 1912; Silogava 1974, 116). As for the Eredvi Church inscription, it corroborates a *successful expedition* of 914 in Hereti by Constantine, a monarch of the west Georgian state (Shoshiashvili 1980, 170-172, inscription 76).

Lastly, the inscription analysis totally and explicitly excludes Barnaveli’s reconstruction. The slab surface near the word „ოღ(ე)ს“ can be viewed well on the photographs, so that „[ო-]“ cannot be present there. It

<sup>1</sup> It would be more accurate to date the inscription directly to the period of conflict between Georgia and Bizantium.

can be placed on the following line (however, in contrast with Barnaveli, I consider that there was enough space to accommodate two lines and in case of abbreviating, „[ოგი კეისხისა ბ-]“ still can be well placed). As a matter of fact, it is more important that there is enough room for at least two lines between the words („-ახ(ი)ღისაგ(ა)ნ“ and „-ბოღა“) and only „[ოგი-]“ perhaps could not fill it up. Admittedly, „-ბოღა“ or „-ბაღა“ is written rather freely and a space is left between separate graphemes. Several questions arise concerning this issue, among them are the following: could „[ოგი-]“ take such a large space above them? Is it realistic that the word denoting the defeat of a certain monarch could have been written so distinctly? Are the graphemes with long intervals on the left side of Golgotha bottom part of a separate inscription which has no relation with the main inscription text? (as it is in case of an isolated inscription near the cross arms ჟ(უახ)ღ ქ(ისხ)გ(ი)სა). And, on the contrary, above the word „მ(ი)სსა“ on the right side there is no space left for Barnaveli’s „[სურსა]“ (the same can be said about Silogava’s „[საღლეგხიქლოქ]“ or [წახსამათებდაღ ღლეთა]). Therefore, the restoration carried out by the scholar does not correspond with the inscription ordonnance on the slab.

As given below, we cannot completely exclude that “Giorgi” in the inscription is Giorgi I. Nevertheless, this assumption is not based on Barnaveli’s argument. If *Gurandukht* could be deciphered in the inscription, we would indispensably ascribe the inscription to Giorgi II Leonid. Nevertheless, even a “fragmentary” decipherment of the name *Gurandukht* cannot be possible.

We can speculate that Leo Sharvashidze deciphered the graphemes ႁႁႁ / ႁႁႁ on the left side of the inscription as the following words ახ(უ)ღი and გ(უხა)ნ- / [-ღუხგი]. This gives rise to the tradition of reading *Gurandukht* in the inscription. However, this kind of interpretation of graphemes is quite a debatable issue. On the one hand, the phrase is not graphically coherent: ახ(უ)ღი- / -სა გ(უხა)ნ- / [ღუხგისა] [ღაი-] / -ბაღა. On the other hand, in those lapidary or hammered inscriptions where we have the name of Bagrat III’s mother, the abbreviation is different:

გ(უა)ხ(ან)ღ(უხ)გ in the inscription from Kumurdo (Silogava 1994, 48-49),

გ(უ)ხ(ან)ღ(უ)ხგ in the inscription on the Bedia Chalice (Silogava 2006, 313, inscription 2),

გ(უა)ხ(ან)ღ(უ)ხგ in the construction inscription from the Bagrati Temple (Silogava 1980, 52-53, inscription 33);

გ(უ)ხ(ან)ღ(უ)ხგ in the inscription from the Akhali Sopeli Church (at a distance of 7 km from Manglisi) (Shoshiashvili 1980, 258-259, inscription 143);

These abbreviations are different from გ(უარა)ნ[ღუხტი] in the Khuapi

inscription; this fact does not refute but minimizes the probability of the name Gurandukht to be mentioned in the Khuapi inscription.<sup>1</sup>

If the inscription commemorates *Gurandukht's* birth, it is not comprehensible why the text continues to the right side with the word „მ(ი)სსა“ – „[ღანი]ბაღა მ(ი)სსა.“ It is obvious that the text is disorderly.

Moreover, we are not sure that four Asomtavruli graphemes (to Barnaveli, „ბაღა“? or „ბოღა“ ) on the left side of Golgotha bottom are part of the main inscription. We come to this conclusion taking into consideration the following two circumstances: a) the distance between the graphemes is much bigger than in other parts of the frame; b) the artisan had enough space on the right frame (if he comprehended that on time) not to bring the inscription to the lower part of the right frame. Through this way, the inscription would be more balanced and elegant. Are the four graphemes part of a separate inscription, which is independent from the main inscription?

We can conclude that below on the left side the text is so damaged that any assertion in respect of its content must be regarded as unwarranted. We cannot entirely eliminate reading of the name *Gurandukht* in this part of the inscription. Nevertheless, this issue is very doubtful and any discussion based on it seems to be inappropriate.

Taking into account the aforementioned argument, one question can be raised: shall we ascribe the inscription to Giorgi II Leonid even refuting reading the name of Gurandukht but based on the title of “Giorgi”?

As it was already mentioned, we share the conception (vide supra) formulated by Lia Akhaladze that only Bagrat III obtained the title “King of the Abkhazs”. In the author’s view, non-reference to this title dates the inscription to the period prior to Bagrat III (Akhaladze 1999, 63-65; Akhaladze 2005, 149-153).

Nevertheless, it should be taken into consideration that the title of a monarch is not virtually indicated in the Khuapi inscription. In the collocation „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იოხვ)მ(ს)სა“, the word „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა“ is used with the meaning of *ქელმწიფობასა* as a chronological marker. In this case, the pivotal task for the person ordering this text was the *dating* of the church construction while the title of a ruling monarch was of secondary importance. We may introduce a similar example from the reign of a monarch who truly belonged to the Bagrationi dynasty, e.g., in the famous inscription (1066) of the Likhni Church (also in north-western province of Georgia) depicting the apparition of Halley’s Comet (a crowned star), Bagrat IV is referred to as the following: „მეფობასა ბაგრატი ვიოხვის ძიხასა“. To put it in another way, he is mentioned without any title (Siloga-

1 In the Zhibiani inscription written with Mkhedruli and Nuskhuri, Silogava interpretes „გნხვ“ as a complex „გ(უარა)ნ(ფე)ნ(ტ)ვ“ (Silogava 1980, 132, inscription 148).

va 2006, 198-201, inscription 1). If we perceive „მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(ი)ორგი(ს)ა“ as the title of monarch Giorgi, we can still provide examples where Giorgi (I or II) Bagrationi of the 11<sup>th</sup> century carries the minimalistic title – king (მეფე).

In the Kaurma inscription, Giorgi I is referred to as „გ(ი)ორგი(ს)ი მ(ე)ფ(ე)“ („ქ(ი)ნისტი, ად(ი)რე გ(ი)ორგი(ს)ი მ(ე)ფ(ე) და შ(ი)ვ(ი)დ(ი)ნი მ(ა)თ(ნ)ი“).<sup>1</sup>

Giorgi I/Giorgi II might have had longer titles in lapidary inscriptions:

In one of the Katskhi inscriptions, one more King Giorgi is mentioned but with an epithet *great*: „წ(მ)იღ(ა)ო ს(ა)მ(ე)ბ(ა)ო, შ(ე)იწ(ყ)ა(რ)ე დ(ი)დ(ე) ბ[უ]დ(ი) გ(ი)ორგი(ს)ი მ(ე)ფ(ე)“ (according to Silogava, the inscription implies Giorgi I; no argumentation is given) (Silogava 1980, 56-57, inscription 37:2);

The Manglisi Sioni inscription referred to Giorgi Bagrationi in the following way: „... [მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა] ლ(ა)თ(ი)ვ(ა)მ(ა)ნ(ი)ბ(ე)რ(ი)სა გ(ი)ორგი(ს)ი, ყ(ო)ვ(ი)სა აღ(მ)სა[ვ(ლ)დ(ი)სა] ...“ (most likely the monarch is not Giorgi I but Giorgi II, as it has been considered up until now).<sup>2</sup>

Giorgi III, in all lapidary inscriptions we are aware of, has a rather long and pompous title:<sup>3</sup>

The Samtavisi inscription (1168): „+ ს(ა)გ(ა)ო ლ(ა)თ(ი)ვ(ა)მ(ა)ნ(ი)ბ(ე)რ(ი)სა ა(დ)რ(ი) დ(ი)დ(ე) მ(ე)ფ(ე) / დ(ა)მ(ა)ნ(ი)ბ(ე)რ(ი)სა დ(ი)დ(ი)დ(ი) და უდ(ე)ვ(ე)რ(ი) ლ(ა)თ(ი)ვ(ა)მ(ა)ნ(ი) ვ(ა)ნ(ი) / -გ(ა)ნ(ი)ს(ა)ნ(ი) ყ(ო)ვ(ი)სა აღ(მ)ს(ა)ვ(ლ)დ(ი)სა მ(ე)ფ(ე)თ(ა) მ(ე)ფ(ე) გ(ი)ორგი(ს)ი ...“ (Sokhashvili 1968, 193, table VII; Sokhashvili 1973, 94-95, table 55);

The construction inscription of the Satkhe Church Iconostasis (1171): „... აღ(ა)შ(ე)ნ(ი)ს(ი) კ(ა)ნ(ი)კ(ი)ლ(ი)ს(ი)ს, დ(ა)მ(ა)ნ(ი)ბ(ე)რ(ი)სა მ(ე)ფ(ე)თ(ა) მ(ე)ფ(ე)სა გ(ი)ორგი(ს)ი ს(ა)ნ(ი)ს(ა)ნ(ი)ს და ს(ა)წ(ა)ნ(ი)ს(ი)ს დ(ი)დ(ი)დ(ი)ს ც(ი)მ(ი)ც(ი)რ(ი)სა ს(ე)რ(ი)სა მ(ე)ფ(ე)თ(ა) ...“ (Takaishvili 1951, 159-162; Gagoshidze 2019);

The Phitareti Church inscription (where Giorgi can even be Giorgi IV. So the inscription is dated to 1160-1223): „... მე, ქ(ა)ვ(ა)ს(ი)ს ქ(ა)ტ(ი)ფ(ა)ს და, ამ(ი)ჟ(ი)ბ(ი) თ(ა)მ(ა)ნ(ი)ს(ი)ს, / დ(ი)დ(ი)დ(ი)ს, მ(ე)ფ(ე)თ(ა) მ(ე)ფ(ე)სა გ(ი)ორგი(ს)ი ...“ (Silogava 2000, 226, 246-247, figure 26; compare Gagoshidze 2019, 57-58);

1 Giorgi is Giorgi I because in the inscription, in the immediate vicinity, carried out by the same handwriting Catholicos „მ(ე)ლქ(ი)ზ(ე)დ(ე)“ (Melchizedek) is referred (Tsiskarishvili 1959, 30-31; Javakheti Epigraphic Corpus 2012, 127).

2 An inscription belonging to Theodore Ghodomisdze is grooved on a wall of the later annex to the Manglisi Sioni which is plausibly dated by Tamaz Gogoladze to the reign of Giorgi II but not to that of Giorgi I (the inscription tells us about the contribution of “Constantinati” made by Theodore. This Byzantine coin did not exist until 1040 CE). Gogoladze associates it with an additional porch attached to the temple. By referring to the name Giorgi, the author deems the inscription (although carried out by another handwriting) on the porch to be a fragment of the construction inscription and dates it to the period after 1040 CE, that is, he ascribes it to Giorgi II (Gogoladze 2021b, 293-301; Gogoladze 2021a). I thank Tamaz Gogoladze for giving me a chance of discussing the issue with him in person.

3 I would like to cordially thank Tamaz Gogoladze for his reference to the inscription and relevant materials.

The Tsughrughasheni Church construction inscription made by Hasan Arsenidze (according to the estimation, the monarch in the inscription is not Giorgi IV but Giorgi III: „... მ{ვ}ფ{მ}ბ{ა}სა / შ(ნ)ა ღიღისა გ(ო)მ(გ)ი მ{ვ}ფეთა მ{ვ}ფისასა / მიწამ(ა)ნ მ{ვ}ფ{მ}ბისა მ{ა}თისამ{ა}ნ ახსენის / ძემ{ა}ნ, ჰასან ფ{ა}ვიწყე შ[ვ]ნ / -ებ{ა}ფ ...“ (Silogava 2000, 226-227, figure 27; compare Gagoshidze 2019, 57-58);

Thus, we can assume that it is impossible to ascribe the Khuapi inscription in any case to Giorgi II Leonid taking into account the existence and non-existence of a certain title, although most likely we should exclude Giorgi III and Giorgi IV Bagratids. As regards the title, Giorgi in the Khuapi inscription is either Giorgi II Leonid or Giorgi I or Giorgi II of the Bagratid dynasty.

\*

What do we have at hand in order to date the inscription and to verify the identity of “Giorgi”, apart from a stylistic analysis, which is probably incapable of to differentiating 10<sup>th</sup> and 11<sup>th</sup> century reliefs from each other.

We can refer to only paleographic signs and their analysis.

In fact, Valeri Silogava based his conclusions on the paleography of the inscription attempting to prove that the inscription was grooved in the second half of the 12<sup>th</sup> century. Nevertheless, it is worthwhile to note that he had a limited access to the inscription; we can only assume what would have been his conclusions if he knew about the existence of a complex of graphemes ႠႡႢ / ႠႡႣ on the left side of the inscription. Moreover, Silogava did not virtually convey a paleographic analysis. Instead, he only says, as stated above, that the inscription is written with an “oblong ductus” and “limb-arrowy” script (Silogava 1972b, 156, inscription 122; Silogava 1980, 142, inscription 164; Silogava 2006, 282, inscription 20).<sup>1</sup>

I think that ascribing the inscription to the reign of Giorgi III on the basis of paleographic signs (there is not any argument against it) is highly disputable. The Khuapi inscription, at least partially, is performed with an “oblong ductus” but we come across the inscriptions with an oblong ductus from the beginning of the 11<sup>th</sup> century, such as King Bagrat’s inscription in the Nikortsminda Temple dated back to 1010-1014 CE (Silogava 1980, 54-55, inscription 35, figure 30-35).

---

1 Silogava, West Georgian X-XVIII Century Lapidary Inscriptions as a Historical Source. The dissertation submitted for a degree of Candidate of Historical Sciences. Addition. The Collected Works of Lapidary Inscriptions of Western Georgia (X-XVIII), 156, inscription 122; The Corpus of Georgian Lapidary Inscriptions, II, West Georgian Inscriptions. Part I (IX-XIII). Composed and issued by Valeri Silogava, 142, inscription 164; Silogava, The Georgian Epigraphy of Megrelia and Abkhazia, 282, inscription 20.

In the first place, the following circumstances draw attention during the paleographic analysis of the inscription: 1) the inscription is limb-arrowy and limb-forked; 2) the inscription is cut out without any separation signs or extra space between the words. These two circumstances create a certain foundation for dating the Khuapi inscription either to the 11<sup>th</sup> or at least to the 10<sup>th</sup> century but at any rate prior to the 12<sup>th</sup> century.

As for limb-arrowy inscriptions, we should state that in his dissertation Valeri Silogava himself clearly formulated that “from the threshold of the 10<sup>th</sup> and 11<sup>th</sup> centuries up until the mid-11<sup>th</sup> century the limb-arrowy script played a leading role” (Silogava sums up the characteristics of the classic monuments of limb-arrowy inscriptions) (Silogava 1972a, 60-82, cited page 82).<sup>1</sup> According to Nodar Shoshiashvili, “a slightly limb-arrowy script started from the mid-10<sup>th</sup> century and from the 11<sup>th</sup> century it became already typical” (Shoshiashvili 1980, 33). It is true that we meet limb-arrowy epigraphic monuments also in the 12<sup>th</sup> century and at the beginning of the 13<sup>th</sup> century, among them are the Tighva inscription, the Samtavisi inscription and the Anisi inscription (Silogava 1972a, 82). However, one of the characteristic features of these strictly dated epigraphic monuments is the presence of the separation signs and/or space between the words (Sokhashvili 1968, 193, table VII; Sokhashvili 1973, 94-95, table 55; Rcheulishvili 1960, 35-38, 96-97, table 27; Marr 1910), whereas Nodar Shoshiashvili argues that adding extra space and separation signs originate in the 9<sup>th</sup> century but “during the 9<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> centuries inscriptions are still often without any separation signs and spaces between words. Separation signs and a space between words are established as a rule from the 11<sup>th</sup> century (Shoshiashvili 1980, 32).

It is noteworthy that in the Khuapi inscription we do not meet other specific paleographic signs characteristic to later inscriptions (e.g., Samtavisi, Tighva, Phitareti, Tsughrughasheni), such as *cap-elevatedness of ani* or script *interwovenness or embededness*. Although the embededness is visible in the inscriptions of the Bagrati Temple and the Nikortskminda Temple, interwoven script mostly came into use later, i.e. “from the 12<sup>th</sup> century or particularly mid-12<sup>th</sup> century” (Silogava, 1972, 89-90).

Thus, it is difficult to date the Khuapi inscription to the 12<sup>th</sup> century and its second half based on the paleographic signs; the inscription must be older. But how old can it be? Is it possible to date the inscription to the earlier period than the threshold of the 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> centuries? What kind of dating we get if limb-arrowyness of inscription is reckoned to be *terminus ante quem non*?

---

<sup>1</sup> It is of interest that the Khuapi inscription in the index of the Corpus of Georgian Lapidary Inscriptions under the authorship of Valeri Silogava is designated as the inscription of Giorgi II (sic). However, the historiographical text accompanying the inscription (the reference to the reign of Giorgi III) does not leave any room for doubt that the author meant Giorgi III.

The earliest dated limb-arrowy epigraphic monument is a construction inscription from the Koteti Church dated back to 220 of Georgian Koronikon (i.e. 1000 CE) (Silogava 1980, 37-38, inscription 11). However, Nodar Shoshiashvili was thinking that a slight limb-arrowyness can be observed already from the second half of the 10<sup>th</sup> century (Shoshiashvili 1980, 33). Some of the graphemes of one of the inscriptions of the Chkondidi Temple (the inscription around the Saviour, 996? CE, end of the 10<sup>th</sup> century) is limb-arrowy (Silogava 1980, 35-36, inscription 9; Silogava 2006, 53-54, inscription 3). Furthermore, there are already some decorative elements in the Kumurdo inscriptions of 964 CE; we mean the thickening of lines at the end(s) when graphemes have upper horizontal lines; the same happens (in case of *doni* having a horizontal line) in the inscription accompanying the image of Gurandukht (Silogava 1994, 39-46, 48-49). Is it the first stage of transforming to limb-arrowyness? When did limb-arrowyness spring up? Can we assume that it was established between 964-996 CE, that is to say, the third quarter of the 10<sup>th</sup> century?

Lia Akhaladze considers that the limb-arrowy script was born much earlier. According to her, “it is impossible to place limb-arrowyness within the boundaries of only one century because 11<sup>th</sup>-century monuments of this type already carry monumental and fully formed shape. We should contemplate that this field and the limb-arrowy calligraphic school in general were preceded by a certain forestage, a process of stylistic refinement of graphemes and of its formation as a school” (Akhaladze 1999, 65). In terms of epigraphic refinement of monuments written with the limb-arrowy script, we can identify the Khtsisi construction inscription of Archbishop Anania written in 1002 CE, the construction inscription of the Bagrati Temple of 1001-1008 CE, the Nikortsinda and Katskhi inscriptions of 1010-1014 CE, the inscription of Catholicos Melchizedek I from Svetitskhoveli (Silogava 1972a, 62-73). All of them are so exquisite that we cannot say this calligraphic direction sprang up all of a sudden and shortly reached new heights without any transitional period. As Akhaladze asserts, “the formation of school was running over a rather long period of time...during the 10<sup>th</sup> century or its second half. Therefore, the lowest chronological boundary for the limb-arrowy script is at least the mid-10<sup>th</sup> century (if not even earlier)” (Akhaladze 1999, 65).

Some kind of rudiments of limb-arrowyness in the Kumurdo inscriptions of 964 CE does not eliminate the probability that the script is born earlier. The thing is that we consider Silogava’s viewpoint very optimistic: “the stages of the development of the limb-arrowy script allow us to date other non-dated inscriptions written with the limb-arrowy scrip within 20-30 years or sometimes within decades” (Silogava, 1972a, 77). To my mind, it is not always possible to draw the line between handwriting peculiarities of a certain artisan performing an inscription and a paleographic tradition

typical of a certain period. Moreover, we can pose some questions: how fast were calligraphic innovations and trends spreading within Georgia (e.g., from Khuapi to Alaverdi or vice versa)? Is it possible that all of the artisans immediately took up innovations? The artisans representing different schools presumably were active in the same period. Valeri Silogava virtually assumes the same opinion: “from the threshold of the 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> centuries until the mid-11<sup>th</sup> century and later on, we meet inscriptions written with regular and limb-spotty scripts next to limb-arrowy inscriptions (Silogava 1972a, 80, index 20).

I assume that the pace of dissemination and introducing of paleographic novelties in Georgia even within the boundaries of the West Georgian Kingdom was diverse. As a result, we need to be careful with respect to dating certain inscriptions only according to paleographic signs.

Concerning the Khuapi inscription, the contour of some graphemes attracts attention. Archaic signs, which are characteristic of the 5<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> centuries, are conspicuous (Silogava 1972a, 54-55, 57): *oni* with a hook, *ani* with a lateral line connected to the corpus of the grapheme without a neck. Furthermore, there are additional lines drawn near the upper vertical line of *gani-eni-vini-lasi* leading to decorativeness (inelegant limb-arrowyness and limb-forkedness). With these signs, the inscription expresses new trends which were born during the 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> centuries. In addition, the engraving of letters separately and the absence of separation signs and space between words are characteristic of the same period.

It is noteworthy that *gani* used twice in the Khuapi inscription has a specific form, a very conspicuously elongated and bent leg. Similar *gani* is present also in other inscriptions: the Kumurdo inscription of *Gurandukht* (second half of the 10<sup>th</sup> century, the lateral line endings of *doni* are decoratively thickened) (Silogava 1994, 39-46, 48-49); the Anukhva inscriptions in Abkhazia of *Giorgi, son of Basil* (signs of separation and limb-arrowyness) and *Archangels Michael and Gabriel* (no separation signs, one grapheme is limb-arrowy, in some parts the endings of graphemes are thickened). Valeri Silogava dates the second inscription to the 12<sup>th</sup> century, while Lia Akhaladze dates it to the 14<sup>th</sup> century or to an earlier period (Akhaladze 2005, 161-163; Silogava 2006, 283, inscription 21).<sup>1</sup> Both authors date the first inscription to the 11<sup>th</sup> century (Silogava 1980, 64-65, inscription 44; Akhaladze 2005, 155-158); the inscription of *Queen of Queens Sagdukht* from modern Gali, historical Samurzakano (separation sign, mostly limb-arrowy). Valeri Silogava dates it to the 11<sup>th</sup> century, but Lia Akhaladze dates it to the first half of the same century (Silogava

---

1 The inscription of Archangels Michael and Gabriel has no separation signs and space between words, no cap-elevated *ani*, embedded or interwoven graphemes; *gani* shows likeness to 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> century epigraphic monuments. Is it possible to date the inscription to the earlier period than 12<sup>th</sup> or 14<sup>th</sup>/14<sup>th</sup>+ century?



1980, 126-127, inscription 130; Akhaladze 2005, 75-83.); and one *inscription fragment of a priest* from Tskelikari (separation signs, mostly limb-arrowy, 11<sup>th</sup> century) (Silogava 1980, 153-154, inscription 177; Akhaladze 2005, 89-92). The same shape of *gani* is traced in the Peta, Shvila, Tevdore, Kvita and Grigol inscriptions from Zemo Krikhi (limb-arrowyness or separation signs are not present, Silogava dates them to the 10<sup>th</sup> century) (Silogava 1980, 39-41, 43, inscriptions 13, 14, 15, 16, 19); the inscription of *Gmirisdze* from Savane (Sachkhere municipality) (no excision signs, limb-arrowyness, Silogava dates it to the 11<sup>th</sup> century) (Silogava 1980, 108, inscription 105). It is tangible that in terms of the aforementioned criterion the Khuapi inscription looks like the inscriptions from the second half of the 10<sup>th</sup> century and the first half of the 11<sup>th</sup> century.

\*\*\*

To conclude, we cannot date the Khuapi inscription to the second half of the 12<sup>th</sup> century taking into consideration the paleographic analysis; the dating of the inscription by the second half of the 11<sup>th</sup> century seems to be doubtful as well; with respect to the paleographic analysis, we would better date the inscription either to the mid-10<sup>th</sup> century or to the second half of the same century; or, to the 1<sup>st</sup> third or half of the 11<sup>th</sup> century; the mentioned “Giorgi” must be either Giorgi II Leonid or Giorgi I Bagratid, respectively. At this stage, it is impossible to differentiate between the two monarchs.

As for the text of the Khuapi inscription, I restore it in the following way (although we abstain from restoring the text in the section of „ოდ(ე)ს ... მ(ი)სსა“, as the necessary information has been irreversibly lost):

† ႣႠႡႠႠ ႠႠႠ Ⴀ... ... ႠႠႠႠႠႠႠႠ... ...				+ ალ(ა)შ(ე)ნა წ(მიდა)ე ე[სე ეკლესიაჲ] მ(ა)მ(ადმ)თ(ა)ვ(ა)რმ[ან] ...			
ႠႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠ ႠႠႠ ... ...	ႠႠႠ	ႠႠႠ	ႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠ ႠႠႠ	მ(ე)ფ(ო)ბ(ა)სა გ(იორგ)მ(ს)სა ႠႠ(ე)ს ... ...	ႠႠ(უარ)მ	კ(რისტე)სმ	მ(ი)სსა წ(მიდა)ო ნ(ი)კ(ო) -ლ(ო)ზ, მ(ე)ოზ ე(ყა)ვ წ(ინა)მე კ(რისტე)სა.
ႠႠႠႠ ႠႠႠႠ			ႠႠႠႠ ႠႠႠႠ	ႠႠႠႠ ႠႠႠႠ			
? ? ႠႠႠႠ			? ? ႠႠႠႠ	? ? ႠႠႠႠ			

I would like to express my sincere gratitude to Tamaz Gogoladze for his advices and materials.

**REFERENCES**

- Akhaladze Lia. 1999. The Khuapi Inscription and the Issue of Title of King of the Abkhazs", *The Bulletin of Abkhazia*. N2-3, pp. 62-67. (In Georgian)
- Akhaladze Lia. 2004. "Georgian and Armenian Sources on the Title of King of the "Abkhazs", *Historical Studies*. Vol. 8, pp. 26-33. (In Georgian)
- Akhaladze Lia. 2005. *Epigraphy of Abkhazia as a Historical Source. I (Lapidary and Fresco Inscriptions)*. Tbilisi: Lega. (In Georgian)
- Akhaladze Lia. 2007. "Paleographic Features of Georgian Script in the Epigraphic Monuments of Abkhazia", *Intercultural Communications* N1, pp. 32-39. (In Georgian)
- Alaexis. 2007. "Façade stone with the inscription mentioning George II of Abkhazia and his daughter Gurandukht. Sukhum Museum, Abkhazia". August 2007. Accessed October 17, 2021. [https://en.wikipedia.org/wiki/Khopi\\_Saint\\_Nicholas\\_Church#/media/File:George\\_II\\_fassade\\_stone.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Khopi_Saint_Nicholas_Church#/media/File:George_II_fassade_stone.jpg)
- Avidzba V. 1967. "An Inquisitive Page of History". *Sovetskaya Abkhazia* #199 (7/X/1967). (In Russian)
- Barnaveli Teimuraz. 1981. "An Inscription on the Slab from Village Khuapi in Gudauta", *Georgian SSR Academy of Sciences Bulletin (Series of History, Archeology, Ethnography and Art History)*. Vol. 2, pp. 122-125. (In Russian)
- Endoltseva Yekaterina. 2020. *Architectural Plastic Art in Abkhazia in the Time of the Kingdom of Abkhazia (VIII-XI)*. Moscow: IV RAN. (In Russian)
- Gagoshidze Giorgi. 2019. "Inscription of the Satkhe Monastery", *Archaeospectrum*. N2, pp. 56-59. (In Georgian)
- Gamakharia Jemal. 2009. *An Outline of the History of Georgia: Abkhazia from Ancient Times to the Present*. Editorial Staff, Jemal Gamakharia (Editor in Chief). Tbilisi: Intelekti. (In Russian)
- Gogoladze Tamaz. 2021a. "For the Identification of King Giorgi Mentioned in the Memorial Inscription of the Manglisi Sioni Cathedral", *Saint Grigol Peradze 2nd International Scientific Conference Dedicated to the 900th Anniversary of the Battle of Didgori*. Tbilisi, Georgia. September 20-21, 2021. Short Contents of the Papers. Editor Mariam Chkhartishvili. Tbilisi. pp. 31-32, 147. (In Georgian)
- Gogoladze Tamaz. 2021b. "Materials about the Ghodomisdze Feudal House", *Historical Digest*. N8, pp. 282-307. (In Georgian)
- Javakheti Epigraphic Corpus. 2012. *Lapidary Inscriptions, Toponymy, Theological and Literary Centres*. Composed and Edited by Valeri Silogava, Lia Akhaladze, Merab Beridze, Nestan Sulava and Roin Kavrelishvili. Tbilisi: Nekresi. (In Georgian)

- Javakhov Ivan. 1912. "On the Issue of Construction of the Georgian Temple in Ateni from the Perspective of Reexamined Epigraphic Monuments", *Christian East*. Vol. 1. Third Edition. pp. 277-297. (In Russian)
- Marr Niko. 1910. "Inscription of Epiphanius, Catholicos of Georgia". *Proceedings of the Academy of Sciences* 1910. St. Petersburg. (In Russian)
- Mibchvani Teimuraz. 1999. *The Monuments of Material Culture and Epigraphy of Abkhazia*. Tbilisi. (In Georgian)
- Rcheulishvili Levan. 1960. *Tighva. Construction by Tamar the Queen of Shirvan (An Assey from the 12th Century Architecture)*. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press (In Georgian)
- Shervashidze Leo. 1971. "Unknown Monuments of the Kingdom of Abkhazia in Village Khuapi (Abkhazia SSR, Gudauta District)", *Archeological Research in Georgia in 1969*. Tbilisi. pp. 94-97, 202-204. (In Georgian)
- Shoshiashvili Nodar. 1980. *The Corpus of Georgian Lapidary Inscriptions, Part I, East Georgian Inscriptions (V-X)*. Composed and issued by Nodar Shoshiashvili. Tbilisi: Metsnieraba. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 1972a. *West Georgian X-XVIII Century Lapidary Inscriptions as a Historical Source*. The dissertation submitted for a scientific degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 1972b. *West Georgian X-XVIII Century Lapidary Inscriptions as a Historical Source*. The dissertation submitted for a scientific degree of Candidate of Historical Sciences. Addition. *The Collected Works of Lapidary Inscriptions of Western Georgia (X-XVIII)*. Tbilisi. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 1974. "From Georgian Chronological Terminology ("Upper Year")", *Bulletin, Language and Literature Series*. N4, pp. 113-121. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 1980. *The Corpus of Georgian Lapidary Inscription, Part II, West Georgian Inscriptions, Essay I (IX-XIII)*. Composed and issued by Valeri Silogava. Tbilisi: Metsniereba. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 1994. *Kumurdo. The Epigraphy of the Temple*. Tbilisi: Metsniereba. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 2000. "Kvemo Kartli Inscriptions (General Survey)", *Dmanisi II*. Ed. by Jumber Kopaliani. Tbilisi: Metsniereba. pp. 214-313. (In Georgian)
- Silogava Valeri. 2006. *The Georgian Epigraphy of Megrelia and Abkhazia*. Tbilisi: Artanuji. (In Georgian)
- Sokhashvili Givi. 1968. "Samtavisi Temple (the History of the Monument in the Light of Epigraphic Materials)", *Bulletin*. N3, pp. 178-199. (In Georgian)
- Sokhashvili Givi. 1973. *Samtavisi (Materials for the History of the Temple)*. Ed. by



Shalva Amiranashvili. Tbilisi: Tbilisi University Press. (In Georgian)

Takaishvili Ekvtime. 1951. Inscriptions of Somkhit-Saorbelo Monuments. Part 2. Tbilisi State University Proceedings. Vol. 43, pp. 153-175. (In Georgian)

Tsiskarishvili Vasil. 1959. The Epigraphy of Javakheti as a Historical Source. Tbilisi: Georgian SSR Academy of Sciences Press. (In Georgian)

Vinogradov Andrey, Beletskii Denis. 2015. Ecclesiastical Architecture of Abkhazia in the Time of the Kingdom of Abkhazia. The End of the 8th-10th Centuries. Moscow: Indrik. (In Russian)



### **მიხეილ ჯართველიშვილი**

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის  
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,  
საქართველო  
mikheil.lartvelishvili@tsu.ge

## **პროფესორი დავით პავლიაშვილი (1928-2021) - ისტორიოგრაფიული ნარკვევი**

ნაშრომში შესწავლილია გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორის, ცხუმ-აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის, დავით პავლიაშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობის ძირითადი მიმართულებები. დავით პავლიაშვილის მიერ ქართულ ისტორიოგრაფიაში კომპლექსურად და მონოგრაფიულად არის შესწავლილი საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი პრობლემა. მას მოღვაწეობა ორ პერიოდში მოუხდა, პირველი, ეს არის საბჭოთა პერიოდი, როდესაც მთლიანად სააზროვნო სისტემა მათ შორის საისტორიო მეცნიერებაც მძლავრ იდეოლოგიურ ზეგავლენას განიცდიდა, მიუხედავად ამისა, ავტორისეული დასკვნა და მოსაზრებები საყურადღებო და მნიშვნელოვანია, ხოლო მეორე პერიოდი უკვე პოსტ-საბჭოთა პერიოდს წარმოადგენს, როდესაც მთლიანად ქვეყანა და მეცნიერებაც განთავისუფლდა ცენტრალიზირებული მარნუხებისაგან და მეცნიერებს შესაძლებლობა მიეცათ, ყოველგვარი იდეოლოგიური ჩარჩოების გარეშე შეესწავლათ მათთვის საინტერესო საკითხები. აღნიშნულ პერიოდში დავით პავლიაშვილის შემოქმედება კიდევ უფრო მეტად მრავალფეროვანი და საინტერესო გახდა.

**საკვანძო სიტყვები:** ეთნოგრაფია, მეხილეობა, ისტორიოგრაფია, მხარეთმცოდნეობა

თანამედროვე ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მიმართულებას წარმოადგენს ისტორიოგრაფიული კვლევების განვითარება, სადაც განსაკუთრებული ადგილი უნდა მივანიჭოთ სამეცნიერო დისციპლინათა ცალკეული მნიშვნელოვანი წარმომადგენლობის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესწავლას და ამ ფონზე საისტორიო მეცნიერების განვითარების ზოგადი ტენდენციების გამოკვეთას.

წინამდებარე ნაშრომი, რომელიც ისტორიოგრაფიული ხასიათის არის, მიზნად ისახავს შევისწავლოთ ახლახან გარდაცვლილი ქართველი ისტორიკოსის, დავით პავლიაშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობა. მართალია, აღნიშნული საკითხის ერთი სამეცნიერო სტატიის ფარგლებში ფარგლებში ამონურვა პრაქტიკულად შეუძლებელია, ძალიან რთულია, მაგრამ ჩვენი ნაშრომი მხოლოდ საკითხის დასმად უნდა მივიჩნიოთ და დასახული მიზნის შესრულების მოკრძალებულ მცდელობას წარმოადგენს.

დასაწყისში, საჭიროდ მიგვაჩნია, მოკლედ გავეცნოთ დავით პავლიაშვილის ბიოგრაფიულ ცნობებს, რაც გავგვიადვილებს, ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნას მის ცხოვრება-მოღვაწეობაზე.

დავით პავლიაშვილი დაიბადა 1928 წლის 1 ივნისს, გორის რაიონის სოფელ ტყვიავში, აქვე დაამთავრა საშუალო სკოლა და სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ჯერ ბიოლოგიის, შემდეგ ისტორიის ფაკულტეტზე, რომლის დამთავრების შემდეგ, მუშაობა დაიწყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში, 1964 წელს წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე - მეხილეობა აღმოსავლეთ საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). 1966-1977 წლებში იყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი, ხოლო 1977 წლიდან 2006 წლამდე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ჯერ უფროსი, ხოლო შემდეგ კი, წამყვანი მეცნიერ-თანამშრომელი. 1986 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე - „მეხილეობის განვითარების ისტორია საბჭოთა საქართველოში“. პარალელურად იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჯერ დოცენტი, შემდეგ პროფესორი. ნაყოფიერი და აქტიური სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის არჩეული იყო ცხუმ-აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად. გარდაიცვალა 2021 წლის 6 ნოემბერს.

დავით პავლიაშვილის მეცნიერული კვლევის სფეროს წარმოადგენდა: საქართველოს ისტორია, ეთნოგრაფია, ეკონომიკური ისტორია, მხარეთმცოდნეობა.

დავით პავლიაშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობა პირობითად ორ ნაწილად უნდა დაიყოს, პირველი, ეს არის საბჭოთა პერიოდი, როდესაც მოხდა მისი მეცნიერად ჩამოყალიბება, ხოლო მეორე მო-

ნაკვეთი, ეს არის პოსტ-საბჭოთა ეპოქა, როდესაც მეცნიერებს შესაძლებლობა მიეცათ, იდეოლოგიური წნეხისგან თავისუფალ გარემოში დაეწყონ მუშაობა.

სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე ავტორის მეცნიერული კვლევის ობიექტს წარმოადგენდა მეხილეობის საკითხების შესწავლა. ეს არის მიმართულება, რომელსაც ქართულ რეალობაში სათავე დიდმა ივანე ჯავახიშვილმა ჩაუყარა.<sup>1</sup> მიუხედავად ამისა, აღნიშნულ დარგს ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნაკლები ყურადღება ექცეოდა, სწორედ ამიტომ, ახალგაზრდა მეცნიერის დაინტერესება ამ საკითხით, უპრიანი და გამართლებული ჩანს, სწორედ ამიტომ, დავით პავლიაშვილმა რამდენიმე სტატიის დაბეჭდვის შემდეგ, 1961 წელს გამოაქვეყნა მონოგრაფიული გამოკვლევა, მეხილეობა აღმოსავლეთ საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით) (პავლიაშვილი, დ. 1961). ნაშრომის საფუძვლიანად გაცნობის შემდეგ ვრწმუნდებით, რომ ავტორი საკმაოდ კარგად იყო საკითხში გარკვეული, ავტორი იცნობდა დიდძალ თეორიულ ლიტერატურას, გარდა ამისა, ავტორი შეეცადა არა მთლიანად საქართველოს სურათი მოეცვა, რითაც თავიდან აიცილა საკითხის მიმოხილვითი ანალიზი, არამედ შემოგვთავაზა სამეცნიერო პრობლემის ვიწრო, რეგიონული ხედვა და მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მონაცემებით შემოიფარგლა, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნაშრომი საბჭოთა პერიოდშია დაწერილი, გადმოცემული დიდძალი ეთნოგრაფიული მასალა და ავტორისეული დასკვნები თავის სამეცნიერო ღირებულებას დღემდე ინარჩუნებენ მიუხედავად იმისა, რომ ამ წიგნის გამოქვეყნებიდან ნახევარ საუკუნეზე მეტია გასული.

აღნიშნული ნაშრომის მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ მას საინტერესო რეცენზია მიუძღვნა ჯუანშერ სონღულაშვილმა (სონღულაშვილი, ჯ. 1963: 232-236), ეს რეცენზია რამდენიმე კუთხით არის საინტერესო, კერძოდ, მასში ჩვენ ვხვდებით იმ ძირითად ტენდენციებს, რომელიც ავტორს განხილული აქვს, ასევე რეცენზენტი იძლევა საინტერესო და მნიშვნელოვან რჩევებს საკითხის ირგვლივ შემდგომი კვლევის განვითარების კუთხით.

დავით პავლიაშვილის აღნიშნულ ნაშრომს ყურადღება მიაქცია ვალერიან ითონიშვილმა, 1983 წელს მოსკოვში გამომავალ ავტორიტეტულ, საკავშირო კრებულში Советская Этнография დაბეჭდილ სტატიაში, რომელიც ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის განვითარების 60 წლისთავს ეხება (Итонишвили. В. Д.1983: 35), მასზე ასევე საუბარია ალექსი რობაქიძის სტატიაში - ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფია (რობაქიძე, ალ. 1986: 166).

<sup>1</sup> აღნიშნული კუთხით განსაკუთრებით საინტერესო და მნიშვნელოვანი არის ივანე ჯავახიშვილის მიერ დაწერილი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, სადაც გადმოცემულია ძალიან საინტერესო მიმართულებები, თუ როგორ უნდა განვითარდეს ამ კუთხით სამეცნიერო კვლევა (ჯავახიშვილი 1934, 98-138).

ამ წიგნის არამართო თეორიულ, არამედ განსაკუთრებულ პრაქტიკულ მნიშვნელობაზე ყურადღება გაამახვილა გამოჩენილმა ქართველმა ეთნოლოგმა, პროფესორმა, გელათის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა როლანდ თოფჩიშვილმა (თოფჩიშვილი, რ. 2021, 171).

დავით პავლიაშვილმა აღნიშნულ წიგნზე 1964 წელს წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია და მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო წოდება, მიუხედავად ამისა, ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან ამ თემაზე მუშაობა გააგრძელა და ქართული ისტორიოგრაფია მრავალი საინტერესო ნაშრომით გაამდიდრა, ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი არის მისი ორი მონოგრაფიული ნაშრომი, პირველი, ეს არის მეხილეობის განვითარება საბჭოთა საქართველოში. წიგნი 1 (1921-1945 წ.წ.) (პავლიაშვილი, დ. 1974), ხოლო მეორე არის, რუსულ ენაზე შესრულებული გამოკვლევა Развитие плодководства в Советской Грузии (Историко-экономическое исследование) (Павлиашвили, Д. 1979). ორივე გამოკვლევა დიდძალ საისტორიო მასალაზე და საარქივო პირველწყაროებზეა დაფუძნებული, რაც ამ ნაშრომების მთავარ დადებით მომენტად გვევლინება, მნიშვნელოვანია, რომ მეორე ნაშრომი რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა, რაც იმ პერიოდის საკავშირო სამეცნიერო საზოგადოებას შესაძლებლობას აძლევდა, უფრო ვრცლად გასცნობოდა ქართულ რეალობას არ გამოვრიცხავთ, რომ ის საბჭოთა კავშირის ფარგლებს გარეთაც გავრცელებულიყო, რაც დღევანდელი გაგებით, სამეცნიერო ინტერნაციონალიზაციის ტოლფასი შეიძლება გამხდარიყო. აღნიშნული ნაშრომები სავსებით ჯდება იმ ეპოქის მოთხოვნებში, რომლებშიც ისინი შეიქმნა, დღევანდელი თვალთ მათი განსჯა და შეფასება ჰიპერკრიტიკულ მიდგომად მიგვაჩნია და ვფიქრობთ, რომ საკითხისადმი ადეკვატური წარმოდგენის შექმნაში ხელს შეგვიშლის.

ეს ორი მონოგრაფია, სხვა მრავალრიცხოვან სტატიებთან ერთად, გახდა დავით პავლიაშვილის სადოქტორო დისერტაციის საფუძველი, რომელიც მან 1986 წელს წარმატებით დაიცვა, რისთვისაც მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

როდესაც დავით პავლიაშვილის მიერ საბჭოთა პერიოდში გამოქვეყნებულ ნაშრომებზე ვსაუბრობთ, ჩვენს ყურადღებას იქცევს ერთი მეტად საინტერესო სტატია. 1976 წელს საქართველოში ფართოდ აღინიშნა აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან ასი წლისთავი. ამ საიუბილეო თარიღს მიეძღვნა მრავალი სამეცნიერო და საზეიმო ღონისძიება, დაიბეჭდა ივანე ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი სტატიები, წიგნები, დაიწყო ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12 ტომეულის ბეჭდვა.

აღნიშნულ საიუბილეო თარიღს ეძღვნება საქართველოს მეც-



ნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სამეცნიერო კრებული, სადაც დაიბეჭდა დავით პავლიაშვილის საინტერესო სტატია, სადაც იგი დიდ ქართველ ისტორიკოსს წარმოგვიდგენს მანამდე უცნობი კუთხით, კერძოდ, შესწავლილია მისი წვლილი საქართველოში მებაღეობის კვლევაში, ნაშრომი ისტორიოგრაფიული ხასიათის არის და ავტორმა წარმატებით შეძლო გადმოეცა ივანე ჯავახიშვილის როლი და მნიშვნელობა ამ მნიშვნელოვანი საკითხების შესწავლაში (პავლიაშვილი, დ. 1976: 100-112).

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მეორე პერიოდი, რომელშიც პროფესორ დავით პავლიაშვილს მოღვაწეობა მოუხდა, ეს არის პოსტ-საბჭოთა პერიოდი, როდესაც მეცნიერება იდეოლოგიური მარნუხებისაგან გათავისუფლდა, მაგრამ ქვეყანაში განვითარებულმა პოლიტიკურმა კატაკლიზმებმა ხელი შეუშალა ნორმალურ აკადემიური განვითარებას, მძიმე სოციალურმა გარემომ ბევრი მეცნიერი აიძულა აკადემიურ მოღვაწეობაზე უარი ეთქვა, ამ ფონზე ერთიორად დასაფასებელი და მისასალმებელია ის ფაქტი, რომ დავით პავლიაშვილმა არათუ შეწყვიტა თავისი სამეცნიერო მუშაობა, არამედ ამ ყველაფერმა გაცილებით მრავალფეროვანი მასშტაბები შეიძინა.

დავით პავლიაშვილის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილს ამ პერიოდიდან იკავებს მხარეთმცოდნეობითი კვლევები,<sup>1</sup> ამ მიმართულებით სამეცნიერო კვლევების ფუძემდებლად ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებაში სერგი მაკალათია უნდა მივიჩნიოთ, რასაც შემდგომში საინტერესო განვითარება აქვს. დავით პავლიაშვილმა თავისი კვლევა სწორედ ამ მიმართულებით წარმართა და შემოგვთავაზა სერია, რომელიც რამდენიმე წიგნისა თუ სტატიისაგან შედგება, სადაც საინტერესოდ არის შესწავლილი შიდა ქართლის კუთხის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა, ნაშრომების სამეცნიერო ღირებულებას კიდევ უფრო მეტად ზრდის ის ფაქტიც, რომ ავტორს ფართო მიმოქცევაში შემოაქვს საზოგადოებისათვის მანამდე უცნობი სამეცნიერო მასალა, სადაც საინტერესოდ არის გაშლილი მსჯელობა, ავტორი ფართო ანალიტიკური უნარების და კვლევის მეთოდების მოშველიებით, საკითხთა მეტად საინტერესო სურათს გვიხატავს. აქ ნათლად არის გადმოცემული მოსახლეობის ყოფითი ცხოვრების ისეთი დეტალები, რომლებსაც მანამდე ან ნაკლები ყურადღება ექცეოდა, ან კიდევ მათი შესწავლა თითქმის არ მიმდინარეობდა, ყოველივე ეს კი ავტორისეული კვლევის მეცნიერულ ღირებულებებს კიდევ უფრო მეტად ზრდის (პავლიაშვილი, დ. 1998; პავლიაშვილი, დ. 2003, პავლიაშვილი, დ. 2005 და სხვა). აღნიშნული ნაშრომები დავით პავლიაშვილმა გააერთიანა და გადაამუშა-

1 ამ მიმართულებით სამეცნიერო კვლევების ფუძემდებლად ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებაში სერგი მაკალათია უნდა მივიჩნიოთ.

ვებულის სახით წარმოგვიდგინა 2012 წელს 550 გვერდზე მეტი მოცულობის წიგნი - შიდა ქართლის ისტორიის ნარკვევები, საკითხის მონოგრაფიული შესწავლის საინტერესო მაგალითს წარმოადგენს (პავლიაშვილი, დ. 2012).

პროფესორ დავით პავლიაშვილის მიერ მხარეთმცოდნეობითი კვლევის შემადგენელი ნაწილია 2005 წელს მის მიერ გამოქვეყნებული მონოგრაფია თუშეთი, რომელიც, როგორც ავტორი აღნიშნავს, უფრო მეტად პოპულარული ხასიათის არის, თუმცა სრულიად აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს სამეცნიერო-პოპულარული გამოკვლევის ძალიან კარგ ნიმუშთან, რომელსაც მდიდარი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა გამოარჩევს, სადაც განსაკუთრებული ადგილი 1962-1963 წლებში სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების მიერ შეგროვებული მასალას უკავია. სრულიად აშკარაა, რომ ამ მიმართულებით ავტორმა დიდი შრომა გასწია, რის კვალსაც ნაშრომში ხშირად ვხდებით, რადგან მასში უხვად ხვდებით სხვადასხვა ზეპირ ისტორიებს. აქ აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში ესოდენ პოპულარული მიმართულება, რომელიც ზეპირი ისტორიების შეგროვებას და შესწავლას გულისხმობს, ამ მიდგომას, ქართულ ეთნოგრაფიულ-ეთნოლოგიურ მიმართულებას საფუძველი ჯერ კიდევ ამ მეცნიერების ქართველი ფუძემდებლის, გიორგი ჩიტაიას მიერ ეყრება საფუძველი, ამ ნაშრომში დავით პავლიაშვილი საინტერესო კვლევას გვთავაზობს თუშეთის მეურნეობრივ თუ სულიერი კულტურის ცალკეულ მნიშვნელოვან საკითხებზე (პავლიაშვილი, დ. 2006).

შემდეგი წიგნი, რომელიც დავით პავლიაშვილის ავტორობით გამოქვეყნდა, არის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგია. საქართველო და მეზობელი სახელმწიფოები, რომელშიც ჩვენი ქვეყნის წარსული მეტად საინტერესო და ორიგინალური სტილით არის გადმოცემული და დანახული, ეს ნაშრომი სამეცნიერო-პოპულარულ გამოცემას განეკუთვნება, სადაც ავტორი ცდილობს, საქართველოს ისტორია მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ქრილში განიხილოს და ამ კუთხით მეტად საინტერესო და ორიგინალური სურათი დაგვიხატოს, რაც დიაქრონულ პროცესს წარმოადგენს და სრულიად აშკარაა, რომ მასში გადმოცემული რეალობა განვითარების საინტერესო ტენდენციას ქმნის (პავლიაშვილი, დ. 2015).

დავით პავლიაშვილის ნაშრომებს შორის გამორჩეულად უნდა დავასახელოთ „მუხრანის კერძო ქალაქი (მუხრანის საბატონო“), წიგნი, რომელიც სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის არის, მაგრამ მასში ამ კუთხის საკმაოდ სიღრმისეულ კვლევას ვხდებით, მასში გაანალიზებულია მხარის ისტორიულ გეოგრაფიული ანალიზი, სოფლის მეურნეობის, მატერიალური და სულიერი კულტურის საკითხები, ნაშრომი მდიდარ წყაროთმცოდნეობით ბაზაზე

დაყრდნობით და მარტივი ენით არის დაწერილი, რაც საკითხით დაინტერესებულ ფართო საზოგადოებას შესაძლებლობას აძლევს, გაეცნონ მათთვის საინტერესო ანალიტიკური მომენტებით უხვად გაჭერებულ ნაშრომს (პავლიაშვილი, დ. 2015).

დავით პავლიაშვილმა თავისი მოკრძალებული წვლილი შეიტანა რუსთველოლოგიურ კვლევაში, მან XII საუკუნის დიდი ქართველი პოეტისა და მოაზროვნის, შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ მეტად საინტერესო კუთხით განიხილა, კერძოდ, ყურადღება მიაქცია, თუ როგორ არის ამ პოემაში მებაღეობის საკითხები გადმოცემული, მასში დაცული მონაცემები შეადარა სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ მოსაზრებებს და შემოგვთავაზა მეტად ორიგინალური და საინტერესო გამოკვლევა (პავლიაშვილი, დ. 2000, 26-34). აღნიშნული კიდევ ერთხელ ძალიან თვალნათლივ დაგვანახა, რომ აღნიშნული ლიტერატურული ნაწარმოების კვლევა მარტო ფილოლოგების პრეროგატივა არ არის და ეპოქის შესასწავლად მას დიდი მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ.

დავით პავლიაშვილის მრავალფეროვან სამეცნიერო მოღვაწეობაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს გამოხმაურებებს სხვადასხვა გამოკვლევებზე, სადაც ძალიან საინტერესოდ არის გადმოცემული სარეცენზიო ნაშრომები, რომელთა შეფასებისას ავტორს არასოდეს არ ღალატობს აკადემიური ტონი. რეცენზიებში გადმოცემულია გამოკვლევათა სამეცნიერო ღირებულებები, ავტორისეული შენიშვნები მოზომილია და კარგად არის დასაბუთებული. დავით პავლიაშვილის ავტორობით გამოქვეყნებული მრავალრიცხოვანი რეცენზიებიდან გამოვარჩევდით მის გამოხმაურებას ჯერ ჯუანშერ სონღულაშვილის ნაშრომზე - მებოსტნეობა თბილისის სანახებში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით) (პავლიაშვილი 1960: 186-188), ხოლო შემდეგ კი გიორგი ჭალაბაძის ნაშრომზე - აღმოსავლეთ საქართველოს სამინათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან (პავლიაშვილი 1961: 178-180). ამ ორ რეცენზიაზე ყურადღებას ორი მიზეზით ვამახვილებთ, პირველ რიგში, უნდა ითქვას, რომ ისინი დაწერილია ავტორის სამეცნიერო მოღვაწეობის საწყის ეტაპზე, მათში ნათლად ჩანს ავტორისეული დამოკიდებულება რეცენზიის ფენომენისადმი, მისთვის თავიდანვე მიუღებელი იყო ნაშრომისადმი რადიკალური დამოკიდებულება, მისი გამოხმაურებები არც სარეცენზიო ნაშრომის ხოტბას წარმოადგენს, არც განმაქიქებელ პასკვილს, მასში მოზომილად არის გადმოცემული კვლევის, როგორც დადებითი ისე უარყოფითი მომენტები.

დასასრულს დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ პროფესორი დავით პავლიაშვილი წარმოადგენდა ქართულ საისტორიო მეცნიერების გამორჩეულ სახეს. პიროვნებას, რომლის სამეცნიერო ნაშრომებს შინაარსობრივი თუ თემატური მრავალფეროვნება გამოარჩევს, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ავტორისეული პრო-

ფესიონალიზმი, საკითხისადმი სიღრმისეული მიდგომა და კომპლექსური ხედვა. დავით პავლიაშვილმა აქტიურად იღვანა საქართველოს ეკონომიკური გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის, ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლის კუთხით. მის მიერ ჩატარებულ კვლევებს აქტუალობა დღემდე არ დაუკარგავს და მომავალში ისინი კვლავ ახალი და მნიშვნელოვანი კვლევის საფუძველი გახდებიან. დავით პავლიაშვილის შემოქმედებაში დიდი ადგილი უკავია საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვან საკითხებზე შექმნილ სამეცნიერო-პოპულარულ ნაშრომებს, რომლებზე დაყრდნობითაც ხდება საკითხის პოპულარიზაცია ფართო მკითხველ საზოგადოებაში.

## დამონებაანი

თოფჩიშვილი, რ. 2021. როლანდ თოფჩიშვილი. ქართლი. თბილისი, 2021.

პავლიაშვილი 1960. დავით პავლიაშვილი. მებოსტნეობა თბილისის სანახებში. ჟურნ. „მნათობი“. №4. 1960. თბილისი.

პავლიაშვილი 1961. დავით პავლიაშვილი. აღმოსავლეთ საქართველოს სამინათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან. ჟურნ. „მნათობი“. №41. 1961. თბილისი.

პავლიაშვილი, დ. 1961. დავით პავლიაშვილი. მეხილეობა აღმოსავლეთ საქართველოში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). თბილისი, 1961.

პავლიაშვილი, დ. 1974. დავით პავლიაშვილი. მეხილეობის განვითარება საბჭოთა საქართველოში. წიგნი 1 (1921-1945 წ.წ.), თბილისი, 1974.

პავლიაშვილი, დ. 1976. დავით პავლიაშვილი. მებაღეობა - მენალკოტეობის საწყისი ფორმების შესახებ. ჟურნ. „ეკონომიკა“. ტომი 7. თბილისი, 1976.

პავლიაშვილი, დ. 1998. დავით პავლიაშვილი. შიდა ქართლის სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურა. ნაწილი 1. (მდ. პ. ლიახვის ხეობა). თბილისი, 1998.

პავლიაშვილი, დ. 2000. დავით პავლიაშვილი. მებაღეობის საკითხი ვეფხისტყაოსანში. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი. №1. თბილისი, 2000.

პავლიაშვილი, დ. 2003, დავით პავლიაშვილი. შიდა ქართლი, ნაწილი 3 (ტანა-ათრევას ხეობა). თბილისი, 2003

პავლიაშვილი, დ. 2005. დავით პავლიაშვილი. თეძამ-კავთურას ხეობა. თბილისი, 2005.

პავლიაშვილი, დ. 2006. დავით პავლიაშვილი. თუშეთი. თბილისი, 2006.

პავლიაშვილი, დ. 2012. დავით პავლიაშვილი. შიდა ქართლის ისტორიის ნარკვევები. თბილისი, 2012.

პავლიაშვილი, დ. 2015. დავით პავლიაშვილი. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგია. საქართველო და მეზობელი სახელმწიფოები. თბილისი, 2015.

პავლიაშვილი, დ. 2015. მუხრანის კერძო ქალაქი (მუხრანის საბატონო). თბილისი, 2015.

რობაქიძე, ალ. 1986, ალექსი რობაქიძე. ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფია. წგნ-ში: ისტორიული მეცნიერების განვითარება საბჭოთა საქართველოში. თბილისი, 1986.

სონღულაშვილი, ჯ. 1963, ჯუანშერ სონღულაშვილი. ახალი ეთნოგრაფიული ნაშრომი საქართველოს მეხილეობის შესახებ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 3. თბილისი, 1963.

ჯავახიშვილი, ივ. 1934, ივანე ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი მეორე. სურათებით. მეორე, ახლად დაწერილი გამოცემა. ტფილისი: ფედერაცია, 1934.

Итонишвили. В. Д. 1983, В. Д. Итонишвили. Грузинская советская этнография за 60 лет. Советская Этнография №2, 1983.

Павлиашвили, Д. 1979. Давид Павлиашвили. Развитие плодоводства в Советской Грузии (Историко-экономическое исследование). Тбилиси, 1979.

**MIKHEIL KARTVELISHVILI**

Ivane Javakhishvili  
Tbilisi state university,  
Georgia  
mikheil.lartvelishvili@tsu.ge

## **PROFESSOR DAVIT PAVLIASHVILI (2021-1928) HISTORIOGRAPHIC ESSAY**

The paper studies the key directions of scientific works of a famous Georgian historian, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of Tskhum-Apkhazeti Academy of Sciences Davit Pavliashvili. Davit Pavliashvili has implemented a complex and monographic study of numerous significant issues of Georgian history. He lived and worked in two periods. The first was the Soviet period, when the entire system of thought, including historical science, was under strong ideological pressure. Despite this fact, the author expressed relevant opinions and drew important conclusions. The second period is the Post-Soviet epoch, when the country and the science became free from centralized pressure and scholars had an opportunity to study interesting issues without any ideological restriction. In this period, Davit Pavliashvili's works became even more diverse and interesting.

**KEYWORDS:** ethnography, fruit-growing, historiography, local studies.

**H**istoriographic research forms an important part of the contemporary Georgian historical science. Special focus should be made on the study of life and works of outstanding representatives of scientific disciplines. On this background, it is important to outline the general tendencies of development of historical science.

The given paper is of historiographic nature. It aims to study the scholarly works of a recently deceased Georgian historian Davit Pavliashvili. Although it is impossible to cover the issue in one paper, this is just a modest attempt to raise the issue.

In the beginning, I will offer the reader brief information regarding Davit Pavliashvili's biography. This will help form certain opinion concerning the scientist's life and works.

Davit Pavliashvili was born on June 1, 1928, in Tkviavi village of Gori district. He finished school in Tkviavi and entered Tbilisi State University.

Initially, he studied biology. Then he continued his studies at the Faculty of History. After graduating, he started working at Simon Janashia State Museum of the Academy of Sciences of Georgia. In 1964, he maintained a Candidate Dissertation on the topic – Fruit-growing in Eastern Georgia (Based on Ethnographic Material). In 1966-1977, Davit Pavliashvili was junior scientific worker of the Institute of Economics and Law of the Georgian Academy of Sciences. From 1977 until 2006, he was senior (and later, leading) scientific worker of the Institute of History and Ethnography of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. In 1986, he maintained a Doctoral Thesis on the topic – “The History of Development of Fruit-growing in the Soviet Georgia“. Parallel to this, he was assistant-professor (and, later, professor) of Tbilisi State University. Due to his fruitful and active scientific activities, he was elected Academician of Tskhum-Apkhazeti Academy of Sciences. Davit Pavliashvili died on November 6, 2021.

The fields of Davit Pavliashvili’s scientific interest were: Georgian history, ethnography, economic history and local studies.

Davit Pavliashvili’s scientific activities should be divided into two parts. The first was the Soviet period, when the entire system of thought, including historical science, was under strong ideological pressure. The second period is the Post-Soviet epoch, when the country and the science became free from ideological pressure.

During the first stage of scientific activities, Davit Pavliashvili focused on the scientific study of fruit-growing. Ivane Javakhishvili formed scientific grounds for the development of this field.<sup>1</sup> Despite this, the given field was not thoroughly analyzed in Georgian historiography. Therefore, the young scholar became interested in this issue. Having written several articles on fruit-growing, in 1961, Davit Pavliashvili published a monograph “Fruit-Growing in Eastern Georgia (Based on Ethnographic Material)” (Pavliashvili D., 1961). The monograph proves the scholar’s thorough knowledge of the issue. He was aware of ample theoretical literature in the field. Besides, the author avoided description of the general situation in Georgian fruit-growing and focused on a narrow, regional vision, describing the peculiarities of fruit-growing in Eastern Georgia. Although this monograph was written in the Soviet period, it provides ample ethnographic material and relevant conclusions which preserve their scientific value till today.

The importance of the above-mentioned monograph is proved by the fact that Juansher Songhulashvili wrote an interesting review of this book (Songhulashvili, J 1963: 232-236). In this review, the author outlines the key trends of fruit-growing discussed by D. Pavliashvili. The reviewer also

---

<sup>1</sup> Of special interest in this regard, is Ivane Javakhishvili’s “Georgia’s Economic History“, which mentions interesting fields and provides the methodology of development of research in these fields (Javakhishvili 1934, 98-138).

provides interesting and relevant advice for further research of the issue.

Davit Pavliashvili's monograph was also analyzed by Valerian Itonishvili, who published a paper in an authoritative Soviet edition "Soviet Ethnography", 1983, dedicated to the 60th anniversary of Soviet Georgian ethnography (Itonishvili V.D. 1983: 35). Pavliashvili's monograph is also discussed in Aleksī Robakidze's article "Georgian Soviet Ethnography" (Robakidze, A. 1986: 166).

The theoretical and practical significance of Pavliashvili's book is analyzed by Prof. Ronald Topchishvili, a famous Georgian ethnologist, Academician of Gelati Academy of Sciences (Topchishvili, R. 2021: 171).

In 1964, Davit Pavliashvili maintained Candidate Dissertation based on the above-mentioned book. He was awarded the degree of Candidate of Historical Sciences. The author continued working on the given issue and enriched Georgian historiography with numerous interesting works. Of special interest in this regard are two monographs: the first one is "The Development of Fruit-Growing in the Soviet Georgia", volume 1 (1921-1945) (Pavliashvili D., 1974), and the second one is a book written in Russian - The Development of Fruit-Growing in the Soviet Georgia (Historical-Economic Research) (Pavliashvili, D. 1979). Both these works are based on ample historical material and archive sources. We should underline the fact that the second work was published in Russian, hence, it was available for the scientific circles of the entire Soviet Union. This work might have passed the Soviet borders and spread abroad, which, in modern sense, equals scientific internationalization. The above-mentioned works fully meet the requirements of the epoch in which they were created. Assessment of these works from modern viewpoint would be over-critical and hamper the adequate evaluation of the issue.

The above-mentioned two monographs and numerous papers formed grounds for Davit Pavliashvili's Doctoral Thesis, maintained successfully in 1986, when Davit Pavliashvili was awarded the scientific degree of Doctor of Historical Sciences.

When analyzing Davit Pavliashvili's works published in the Soviet period, our attention should be drawn to one extremely interesting article. In 1976, Georgia celebrated the 100th anniversary of Academician Ivane Javakhishvili. Numerous events were dedicated to this date, articles were written about the great Georgian scholar, and Ivane Javakhishvili's works were published in 12 volumes.

As part of the celebration, the Institute of Economics and Law of Georgian Academy of Sciences published a collection of scientific papers, including Davit Pavliashvili's work presenting Ivane Javakhishvili from a yet unknown perspective, namely, the paper studies Ivane Javakhishvili's contribution to the research of fruit-growing in Georgia. In this historiographic paper, D. Pavliashvili underlined the role of Ivane Javakhishvili in the



study of this important issue (Pavliashvili, D. 1976: 100-112).

As mentioned above, the second period in which Davit Pavliashvili continued his scientific activities was the Post-Soviet epoch, when science became free of ideological pressure, but the political cataclysms in the country hampered academic development. Due to social hardships, numerous scholars quit academic activities. On this background, we should appreciate Davit Pavliashvili who not only continued his scientific activities but also diversified and enhanced them.

In this period, Davit Pavliashvili focused on local studies.<sup>1</sup> The forerunner of this scientific direction in Georgian ethnology was Sergi Makalatia. Later, this field developed, and Davit Pavliashvili offered series of works, consisting in several books and articles focusing on the historical-ethnographic research of Central Kartli. The scientific value of these works is great indeed: the author introduced new material and brought interesting arguments. Using his brilliant analytical skills and research methods, the author dwells upon numerous interesting issues. D. Pavliashvili describes the lifestyle of the local community in detail. Certain aspects of the local culture had not been analyzed until Pavliashvili's research. This proves the topicality and scientific value of the above-mentioned works (Pavliashvili, D. 1998; Pavliashvili, D. 2003, Pavliashvili, D. 2005 and so on). In 2012, D. Pavliashvili united and updated his works and issued a monograph consisting of more than 550 pages called "Essays in the History of Central Kartli" (Pavliashvili, D. 2012).

In 2005, Professor Pavliashvili published an interesting research work in the field of local studies. This is a monograph called "Tusheti". As the author himself notes, this is a popular research, but it is obvious that the book is an outstanding example of scientific-popular research, distinguished by rich and ample material in local studies. Of special importance is the material collected by the Ethnographic Department of the State Museum in 1962-1963. In his book, D. Pavliashvili offers numerous oral folk stories. It should be underlined that collection of oral folk stories is a popular direction of Georgian historiography. The founder of this direction is Giorgi Chitaia. Besides the interesting oral stories, D. Pavliashvili focuses on numerous interesting issues related to Tusheti's agriculture and spiritual culture (Pavliashvili, D. 2006).

The next book by Davit Pavliashvili was "The Chronology of Georgian History. Georgia and its Neighbouring States". In this book, the past of our country is viewed and presented in an unusual and original style. This is scientific-popular research in which the author discusses Georgian history from the perspective of its relations with the neighbouring countries. This is an interesting diachronic approach presenting the past reali-

---

<sup>1</sup> The forerunner of this scientific direction in Georgian ethnology was Sergi Makalatia

ty as well as interesting tendencies of development (Pavliashvili, D. 2015).

Special attention should be made on Davit Pavliashvili's book "Separate Town of Mukhrani. Mukhrani Seigniorial". Although the book is written in the scientific-popular genre, it presents a thorough research of the given district, including historical-geographic analysis, issues of agriculture, material and spiritual values and so on. The book is written in a simple language. However, the research is based on rich and diverse local study sources. All this makes the book interesting for broad circles of readers (Pavliashvili, D. 2015).

Davit Pavliashvili also contributed to Rustvelology. He analyzed "The Knight in Panther's Skin" by great Georgian poet Shota Rustaveli from an interesting angle, namely, he studied how Rustaveli reflected the issue of gardening in his poem. D. Pavliashvili compared Rustaveli's opinions with those of the scientific literature and thus offered an interesting and original research (Pavliashvili, D. 2000, 26-34). In this work, the scholar proved that analysis of fiction literature is not only a prerogative of philologists, and that literary works provide valuable information regarding the epochs in which they are written.

Special mention should be made of D. Pavliashvili's reviews in which he presents the reviewed works in an interesting manner, using a refined academic tone. He underlines the scientific value of the reviewed books and papers. His critical comments are tactful and well-grounded. Mention should be made of his brilliant review of Juansher Songhulashvili's work "Horticulture in Tbilisi Adjacency (Based on Ethnographic Material) (Pavliashvili 1960: 186-188). Another review worth mentioning is the review of Giorgi Jalabadze's work "The History of Agricultural Tools of Eastern Georgia" (Pavliashvili 1961: 178-180). The above-mentioned two reviews were written in the beginning of D. Pavliashvili's scientific career. They prove the author's attitude to the phenomenon of reviewing. Radical approach to a scientific work was unacceptable for D. Pavliashvili. His reviews are neither eulogy nor radical criticism; they moderately reflect the positive and negative aspects of the reviewed scientific works.

In conclusion, I would like to mention that prof. Davit Pavliashvili was an outstanding representative of historical science in Georgia. His works are diverse both in content and theme. His characteristic features were: professionalism, thorough analysis and complex vision of issues. Davit Pavliashvili made a special contribution to the study of Georgia's economic geography, ethnography and historical geography. His research is still topical and his works form grounds for further research in the above-mentioned fields. Special mention should be made of Davit Pavliashvili's scientific-popular works, which promote scientific issues among broad circles of readers.

**REFERENCES**

- Topchishvili, R. 2021. Roland Topchishvili. Kartli, Tbilisi, 2021.
- Pavliashvili 1960. Davit Pavliashvili. Horticulture in Tbilisi Adjacency (Based on Ethnographic Material). "Mnatobi" journal. №4. 1960. Tbilisi.
- Pavliashvili 1961. Davit Pavliashvili. The History of Agricultural Tools of Eastern Georgia. "Mnatobi" journal. №41. 1961.Tbilisi.
- Pavliashvili, D. 1961. Davit Pavliashvili. Fruit-Growing in Eastern Georgia (Based on Ethnographic Material). Tbilisi, 1961.
- Pavliashvili, D. 1974. Davit Pavliashvili, Development of Fruit-Growing in Soviet Georgia. Book 1 (1921-1945), Tbilisi, 1974.
- Pavliashvili, D. 1976. Davit Pavliashvili. The Initial Forms of Fruit-Growing and Gardening. "Economics" journal. volume 7. Tbilisi, 1976.
- Pavliashvili, D. 1998. Davit Pavliashvili. The Social-Economic Structure of Central Kartli. Part 1. (The Liakhvi Gorge). Tbilisi, 1998.
- Pavliashvili, D. 2000. Davit Pavliashvili. The Issue of Gardening in "The Knight in Panther's Skin". Historical-Ethnographic Papers. №1. Tbilisi, 2000.
- Pavliashvili, D. 2003, Davit Pavliashvili. Central Kartli, Part 3 (The Tana-Atreva Gorge). Tbilisi, 2003
- Pavliashvili, D. 2005. Davit Pavliashvili. The Tedzami-Kavtura Gorge. Tbilisi, 2005.
- Pavliashvili, D. 2006. Davit Pavliashvili. Tusheti. Tbilisi, 2006.
- Pavliashvili, D. 2012. Davit Pavliashvili. Essays in the History of Central Kartli. Tbilisi, 2012.
- Pavliashvili, D. 2015. Davit Pavliashvili. The Chronology of Georgian History. Georgia and its Neighbouring States. Tbilisi, 2015.
- Pavliashvili, D. 2015. Separate Town of Mukhrani (Mukhrani Seigniorial). Tbilisi, 2015.
- Robakidze A. 1986, Aleksii Robakidze. Soviet Georgian Ethnography. In: The Development of Historical Science in the Soviet Georgia. Tbilisi, 1986.
- Songhulashvili, J. 1963, Juansher Songhulashvili. A New Ethnographic Research on Fruit-Growing in Georgia. The Herald of the Academy of Sciences of Georgian SSR, No 3. Tbilisi, 1963.
- Javakhishvili, I. 1934, Ivane Javakhishvili. The Economic History of Georgia. Volume 2, with Pictures. Second, revised edition. Tbilisi: Federation, 1934.
- Itonishvili, V.D. 1983, V. D. Itonishvili. Georgian Soviet Ethnography during the Past 60 Years. Soviet Ethnography №2, 1983. (In Russian).
- Pavliashvili, D. 1979. Davit Pavliashvili. The Development of Fruit-Growing in Soviet Georgia (Historical-Economic Research). Tbilisi, 1979. (In Russian).

**თაზო გოგოლაძე**

კორნელი კეკელიძის სახელობის  
საქართველოს ხელნაწერთა  
ეროვნული ცენტრი,  
საქართველო  
tazogogoladze@yahoo.com

**X-XI საუკუნეების დღემდე უცნობი ქვაჭვარას  
წარწერა კალონაკეტირისძისა და მიქაელ მჭედლის  
მოსხენიებით ქალაქ ყარსიდან  
(ისტორიული კარიდან)**

ამა წლის 4 იანვარს, სოციალურ ქსელში პედაგოგმა - ნათია ჯიმშელიძემ გამოაქვეყნა მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაცია ქალაქ ყარსში ახლად გამოვლენილი ქვაჭვარასა და მასზედ ამოღებული წარწერის შესახებ, რომელსაც დაურთო წარწერის ფერადი ფოტო. მისივე ინფორმაციით, ახალი წლის დღეებში, მისმა მეგობარმა, ფოტო ქალაქ ყარსიდან გამოუგზავნა და თან მოწერა, რომ აღნიშნული ქვაჭვარა სახლის მშენებლობის დროს საძირკვლის გათხრის დროს უპოვიათ. მისივე ვარაუდით, ქვაჭვარაზე ამოღებულია ასომთავრული წარწერა, რომელიც დაზიანებულია და მისი ტექსტის სრულყოფილად წაკითხვა ყოვლად შეუძლებელია. მას მოჰყავს სპეციალისტის დახმარებით წარწერის წინასწარი წაკითხვა:

“წმიდაო გიორგი შეიწყალე მიქაელ მჭედელი”.

აღნიშნული წარწერის შესახებ ინფორმაცია ჩემმა თანამშრომელმა, ისტორიკოსმა - ნიკოლოზ ჟღენტმა მომანოდა, რისთვისაც მას გულითად მადლობას ვუხდით.

წარწერის ფერადი ფოტოს მიხედვით ჩვენთვის სრულიად ნათელი გახდა, რომ საქმე გვექონდა მნიშვნელოვან აღმოჩენასთან. უფრო კონკრეტულად, წარწერის ბოლოს მართლაც მიქაელ მჭედლის სავედრებელი წარწერაა, თუმცა მანამდე იხსენიება კიდევ ერთი ისტორიული პერსონაჟი, რომლის სახელიც წარწერის მარ-

ჯვენა მხარის დაზიანების გამო აღარ იკითხება, ხოლო რაც შეეხება გვარს, ფრაგმენტულად განირჩევა.

წარმოვადგენთ წარწერის ფერად ფოტოს, წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას, წარწერის გადმონაწერს დედნის შრიფტის დაცვით და მის ჩვენეულ წაკითხვას.

წარწერა შესრულებულია ქვაჯვარაზე, კერძოდ, ჯვრის ორივე მხარესა და შუა ნაწილში; ასომთავრული; 5 სტრიქონი; ქარაგმის ნიშანი: მოკლე განივი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები: არ ახლავს.

1. ჟ~ღ ლ~ჟ~...
2. ზ~ნუ --
3. ძ~ნუ
4. ჰ~ნუ
5. ჰ~ნუ

“ქ. წ(მიდა)ო გ(იორგი), შ(ეიწყალ)ე, ... / კ(ა)ლ(ო)ნ(ა)პ(ე)ტ(ის)/მე და / მ(ი)ქ(ა)ელ<ე> / მჰ(ე)დ(ე)ლი”.

როგორც ჩვენეული წაკითხვა აჩვენებს, წმიდა გიორგისაგან შეწყალებასა და მეოხებას ვინმე კალონაპეტისძე და მიქაელ მჭედელი ითხოვენ. წარწერა, მისი პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, X-XI საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვის მეტად ნაცნობი ანთროპონიმია გვარი კალონაპეტისძე//კალონაპეტრისძე. აღნიშნული გვარის გავრცელების არეალს დღევანდლამდე წარმოადგენდა საქართველოში ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია, ხოლო საქართველოს ფარგლებს გარეთ, ჩრდილოეთ სომხეთში მდებარე ჰნევეანქის ეკლესია და მასში დაცული წარწერები.

გვარ კალონაპეტისძეს დმანისის სიონის კარიბჭის სააღმშენებლო წარწერაში ვხვდებით, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთგზის გამოიცა და რომლის ტექსტიც შემდგომი სახით იკითხება:

“ქ ს(ა)ხ(ე)დითა || ღ(მითისა)დთა და მ(ეო)ხ(ე)ბ(ი)თა || წ(მიდი)სა || ღ(მითი)სმშ||[(ო)ბ(ე)დ(ისა)დ)თა, და(ა)მ]ყ(ა)ხ(ე)ნ ღ(მე)ხ(ო)მან || მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ო)ბ||[ა)დ გ(იო)ხ(ე)ისი, ხ(ომე)დთა მ(ი)ე]ხ || ღ(ი)ხს ვ||იქმ(ე)ნ მე || [მ][ი]წ(ა)დ მ(ა)თი . . . ჟ თ(ე)ვ||ღ(ო)სი მ(ა)მათ)მ(თავა)ხი კ|ად(ო)ნპ(ე)ტ(ის)ძე აღშ||[ე)ნ(ე)ბ(ა)დ კ(ა)ხ(ი)სბჰ(ი)სა ამის || ს(ა)დ(ი)დ(ე)ბ(ე)დ||[ა)დ . . . [მ(ე)]||ფ(ო)ბ(ი)სა მ(ა)თ(ი)სა და] | მ(ო)ს(ა)წს(ე)ნ(ე)ბდად ცოფვ||იღისა ს(უ)დისა ჩ(უ)ენისა, ბიძ(ა)დ||სა ჩ(ემ)ისა ა, ||წგ(ო)ნს, მშ(ო)ბ||[ე)ღ]თა

და . . . || ნთა "ს" მ(ათ)თათ(ჯ)ს, | ღ(მხთ)ისა ს(ი)ყ(უა)ხ(უ)ღისათ(ჯ)ს დ(ო)ც(უა)სა || მოგ(უი)წს(ე)ნ(ე)ნით...<sup>1</sup>

როგორც ვხედავთ, დმანელ მამამთავარს, თევდოს კალონაპეტის-ძეს მეფეთ მეფის გიორგის ზეობის დროს ერთიანი საქართველოს მეფის მეფობის სადიდებლად და თავისი ბიძის, ანტონის, თავისი მშობლების სულის საოხად დმანისის სიონის კარიბჭე აუშენებია. ქართველ ისტორიკოსთა ნაწილი (ექვთიმე თაყაიშვილი) წარწერაში მოხსენიებულ მეფეთ მეფე გიორგიში ერთიან საქართველოს მეფეს, გიორგი V ბრწყინვალეს გულისხმობდა და, შესაბამისად, წარწერის ქრონოლოგიასაც მისი ზეობის წლებით ათარიღებდა, მეორე ნაწილი (ვახტანგ ჭაფარიძე, ვალერი სილოგავა, გიორგი ოთხმეზური) აქ მოხსენიებულ მეფეთ მეფე გიორგიში, ერთიან საქართველოს მეფე გიორგი IV ლაშას მოიაზრებდნენ და წარწერასაც მისი ზეობის წლებით ათარიღებდნენ - 1214-1222 წწ. (ვახტანგ ჭაფარიძე); 1207-1223 წწ. (ვალერი სილოგავა); 1210-1223 წწ. (გიორგი ოთხმეზური).

გარდა ამისა, ჰნევანქის ეკლესიის მთავარ ეკლესიის დასავლეთ მინაშენში მოგვეპოვება XIII-XIV საუკუნეების მამა კვირილესა და მამა იოსებ კალონაპეტისძეთა საფლავის ქვის წარწერები.<sup>2</sup>

2018 წელს, სათხის წმიდა კვირიკეს ეკლესიის არქეოლოგიური გათხრების დროს, ტაძრის ჩრდილოეთ ეკვდერის იატაკის შუა ნაწილში საფლავის ქვის ეპიტაფია გამოვლინდა, რომელსაც ხელოვნებთმცოდნე გიორგი გაგომიძე ვინმე კალონაპეტრისძეს საფლავის ქვის წარწერად მიიჩნევს, ხოლო საფლავის ქვის ეპიტაფიის ქრონოლოგიას, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, XIII საუკუნით განსაზღვრავს. გარდა ამისა, იგი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ XIII საუკუნეში სათხის ეკლესია ამ საგვარეულოს (?) კუთვნილებას წარმოადგენდა.<sup>3</sup>

2019 წლის გაზაფხულსა და ზაფხულში შოთა რუსთაველის სახელობის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის "ქვემო ქართლის ეპიგრაფიკული კორპუსი" ფარგლებში, ვენჯიეთ სათხის წმიდა კვირიკეს სახელობის ტაძარს მის კედლებსა თუ ინტერიერში არსებული წარწერების შესწავლის მიზნით. აღნიშნული ექსპედიციების დროს, ტაძრის სხვა წარწერებთან ერთად, ჩვენი შესწავლის ობიექტი გახდა 2018 წელს გამოვლენილი ვინმე კალონაპეტრისძის საფლავის ქვის წარწერაც.

გთავაზობთ წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას, წარწერის

1 ქვემო ქართლის ეპიგრაფიკული ძეგლები (დმანისი) V-XVIII სს, (თბილისი, 2017), 168.

2 თემო ჭოჭუა, გიორგი გაგომიძე, „ქობაირის, ჰნევანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები“, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XII-XIII, (თბილისი, 2012/2013), 317-320.

3 გიორგი გაგომიძე, „სათხის მონასტრის წარწერა“, არქეოსპექტრი Archaospectrum, (თბილისი, 2019), 58.

ფერად ფოტოს, წარწერის პალეოგრაფიულ ასლს, წარწერის გადმოწარწერს დედნის შრიფტის დაცვით და მის ჩვენებულ წაკითხვას:

წარწერა ამოკვეთილია მუქ ნაცრისფერ ქვაზე, რომელიც ჩადგმულია სათხის ეკლესიის ჩრდილოეთ ნაგში; საფლავის ქვის ზომა: 90 X 77 სმ.; წარწერის ფართობი: 86,5 X 70 სმ.; 6 სტრიქონი; ასომთავრული; ყველაზე დიდი გრაფემის ზომა: ი (IV სტრიქონის VII გრაფემა) - 17 X 6,5 სმ.; ყველაზე პატარა გრაფემის ზომა: 7 (III სტრიქონის V გრაფემა) - 9,5 X 7 სმ.; განკვეთილობის ნიშნები: ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ; წარწერას ქარაგმის ნიშნები: არ ახლავს; წარწერისათვის დამახასიათებელია შენიაღებისა და ლიგატურის შემთხვევები.

დაზიანება: წარწერა დაზიანებულია. თავ-ბოლო ნაკლულია. თუმცა წარწერის გადარჩენილი ნაწილი გარკვევით იკითხება. წარწერის ტექსტი გვაქვს აღდგენილი წარწერის შემორჩენილი ფრაგმენტებისა და კონტექსტის მიხედვით.

წარწერის დათარიღების წინა გამოცემებში:  
XIII ს. (გიორგი გაგოშიძე<sup>1</sup>).

წარწერის დათარიღების საფუძველი: ვითვალისწინებთ რა ტადრის კანკელის თარიღს, ქორონიკონს ტჟა -1171 წელს, წარწერის ქრონოლოგიას XII საუკუნის II ნახევრით განვსაზღვრავთ.

გამოცემები:

გიორგი გაგოშიძე, 2019.<sup>2</sup>

1. :‡: 𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷 'ი'--
2. 𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹--
3. 'ს': 'ტ' "წ" "ე" "ო" "ჩ" 'ქ' "ა":
4. 𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺:
5. 𐏲𐏳𐏴𐏵: 𐏲𐏴𐏶
6. 𐏲𐏳𐏴𐏵: 𐏲𐏴
7. -'𐏲𐏴𐏶: 𐏲𐏴
8. --,𐏲,𐏴,𐏶,𐏸

*"[‡. სახ[ე]დითა ღ[მ]ითისაჲთა | ესე საფღ[ა]ვი ჩ[ემ]ი [ახ]||ს ანგონ, ძ[ე]ჲ| კ[ა]დონ[ა]პეგ[ი]ის|ძისაჲ. სიყვ[ა]ჲ|უდ[ი]სათ[ვ]ს ღ[მ]ითისა |*

1 გიორგი გაგოშიძე, „სათხის მონასტრის წარწერა“, ..., 58.

2 გიორგი გაგოშიძეს თავის სამეცნიერო პუბლიკაციაში წარმოდგენილი აქვს: ა) წარწერის ადგილმდებარეობა; ბ) წარწერის ფერადი ფოტო; გ) წარწერის ფრაგმენტი; და დ) წარწერის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი („სათხის მონასტრის წარწერა“, არქეოსპექტრი Archaospectrum, (თბილისი, 2019), 57-58).

[ღ(ო)]ცვ(ა)სა მომ[იწსენ(ებ)ღ(ე)თ, [ა(მ)ნ]”<sup>1</sup>

როგორც წარწერის ჩვენული წაკითხვა აჩვენებს, საფლავის ქვის წარწერა ვინმე კალოპატრისძეს კი არა, არამედ ანტონ კალონაპეტრისძეს ეკუთვნის. აქ არ შეიძლება, არ გავიხსენოთ დმანისის კარიბჭის წარწერაში მოხსენიებული თევდოსი მამამთავრის ბიძა, ანტონ კალონაპეტრისძე, რომელსაც ტაძრის კარიბჭის ქტიტორი თევდოსი თავისი მშობლების წინ მოიხსენიებს, რაც მისი მაღალ სოციალურ სტატუსზე უნდა მიუთითებდეს და რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს, სათხის ეკლესიის საფლავის ქვის წარწერის ახლებური წაკითხვას. ვითვალისწინებთ, 2018 წელს სათხის ეკლესიის გათხრების დროს გამოვლენილ კანკელის ბოლო ფრაგმენტს, სადაც მითითებულია თარიღი ქორონიკონი ტჟა, რაც 1171 წელს შეესაბამება და რაც კიდევ ერთხელ ნათლად აჩვენებს, რომ ტაძრის ეკლესიის კანკელის წარწერაში მოხსენიებული მეფეთ მეფე გიორგი არის არა ლაშა-გიორგი IV, არამედ ერთიანი საქართველოს მეფე გიორგი III. აქედან გამომდინარე, არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ანტონ კალონაპეტრისძის საფლავის ქვის წარწერის ქრონოლოგიაც XIII საუკუნის ნაცვლად, XII საუკუნის II ნახევრით უნდა დათარიღდეს. გიორგი გაგოშიძე კანკელის თარიღის მოყვანის შემდეგ დასძენს, რომ აღნიშნული თარიღი - 1171 წელი “სრულიად ცვლის ამ დრომდე არსებულ ისტორიულ ფაქტებს. ის საბოლოოდ აზუსტებს ქვემო ქართლის ეკლესიებისა თუ კანკელების მთელი ჯგუფის ქრონოლოგიას და გვაუწყებს, რომ ამ ეკლესიათა წარწერებში მოხსენიებული მეფე გიორგი, რომელიც გაიგივებული იყო მეფე გიორგი ლაშასთან, სინამდვილეში მეფე გიორგი III ყოფილა”.<sup>2</sup>

სავსებით ვიზიარებთ ბატონ გიორგის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას და აქედან გამომდინარე, დმანისის სიონის კარიბჭის წარწერის ქრონოლოგიას ქართულ სამეცნიერო წრეებში მიღებული თარიღების - გიორგი ბრწყინვალის ზეობის ხანა; 1214-1222; 1207-1223; 1210-1223 წლების ნაცვლად, ერთიანი საქართველოს მეფის, გიორგი III ზეობის პერიოდით - 1157-1184 წლებით განვსაზღვრავთ.

გარდა დმანისის სიონის კარიბჭის სააღმშენებლო წარწერისა თევდოსი კალონაპეტრისძის სახელი მოიხსენიება იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცულ XII-XIII საუკუნეებით დათარიღებულ შერეულ კრებულის (Jer. Geo. 19) აშიებზე.

გთავაზობთ მინაწერებს არქეოგრაფიული აღწერილობით, შავ-თეთრი ფოტოპირებით,<sup>3</sup> ტექსტებს დედნის შრიფტის დაცვითა და

1 გიორგი გაგოშიძე: „...კ(ა)ლონ(ა)პეტრ(ი)ს ძე ...“ გიორგი გაგოშიძე, „სათხის მონასტრის წარწერა“, ..., 58.

2 იქვე.

3 შავ-თეთრი ფოტოპირების მოწოდებისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებთ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მეცნიერ-თანამშრომელს - ვლადიმერ კეკელიას.



მის ჩვენებულ ნაკითხვას:

I მინაწერი შესრულებული ხელნაწერის 159 v-ზე, ნუსხური; 4 სტრიქონი; საზედაო ასო მანი გაფორმებულია და გადმოცემულია ასომთავრული შრიფტით; განკვეთილობის ნიშნად გამოყენებულია წერტილი ან სამწერტილი რამოდენიმე სიტყვის შემდეგ.

1. ჭაიქსიუ აწ. თწსუ ძჭუ
2. ჭწაიქსიუ ძაძაიუ
3. ცაიუ ძაძაიუ ცაიუ
4. ძაძაიუ. . . .

“მოიწესქენე, ო(ფად)ო, თ(ევ)დ(ო)სი მ(ა)მ(ა)ი | კ(ა)დ(ონ)აპ(ე)ტრისძე, მომგებელი ამის წიგნისა; | ამ(ე)ნ”. (159 v)

II მინაწერი შესრულებული ხელნაწერის 169 v-ზე, ნუსხური; 1 სტრიქონი; საზედაო ასო ონი გაფორმებულია და გადმოცემულია ასომთავრული შრიფტით; განკვეთილობის ნიშნად გამოყენებულია წერტილი ან სამწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ.

ღყ ჭაიქსიუ. თწსუ. ძჭუ. ჭწაიქსიუ. ძაძაიუცაიუ. ძაძაიუცაიუ. ძაძაიუცაიუ. . . .

“უ(ფად)ოვ, მოიწესქენე, თ(ევ)დ(ო)სი მ(ა)მ(ა)ი<sup>1</sup> კ(ა)დ(ონ)აპ(ე)ტრისძე, მომგებელი ამის წიგნისაჲ”. (169 v)

ხელნაწერის ამ ორი მინაწერის მიხედვით, ინფორმაციული თვალსაზრისით კიდევ უფრო ავსებს თევდოსე კალონაპეტრისძის ბიოგრაფიას. თუ დღემდე მის შესახებ გაგვაჩნდა მხოლოდამხოლოდ ერთი წარწერა დმანისის სიონიდან, ამას დაემატა იერუსალიმური ხელნაწერიც, სადაც ორივე მინაწერში მამადმთავარი თევდოსე კალონაპეტრისძე//კალონაპეტრესძე როგორც აღნიშნული ხელნაწერის მომგებლად ანუ დამკვეთად გვევლინება. ეს კიდევ ერთი დასტურია იმისა, რომ თევდოსი თავისი დროის ერთ-ერთ განსწავლული და გამორჩეული პიროვნება იყო. ეს ბუნებრივიცაა,

1 აღნიშვნის ღირსია, რომ თევდოსი კალონაპეტრისძე დმანისის სიონის კარიბჭისა და იერუსალიმურ ხელნაწერში როგორც “მმი” ფორმით არის მოხსენიებული. არ არის გამორიცხული, რომ დმანისის სიონის წარწერაში იხსენიება არა დმანელი ეპისკოპოსი, არამედ დმანისის სიონის ტაძრის წინამძღვარი მამა თევდოსი კალონაპეტრისძე და არა მამადმთავარი თევდოსი კალონაპეტრისძე, რასაც მოწმობს ამავე გვარის წარმომადგენლების მამების იოსებ და კერილ ჰნევაქის ტაძრის XIII-XIV საუკუნეების საფლავის ქვის წარწერები, სადაც კვირიკე და იოსებ კალონაპეტრისძეები მხოლოდამხოლოდ მამას ფორმით არიან მოხსენიებულნი.

რადგან ის ფლობდა დმანისის სიონის წინამძღვრის საპატიო სახელოს. ის, რომ მაღალი სასულიერო პირი იყო, ამას ზემოთმოყვანილი ხელნაწერის მინაწერებიც ადასტურებს, რადგან ამხელა ზომის ხელნაწერის დაკვეთა უბრალო პირს არ შეეძლო. ეს როგორც მოგეხსენებათ, შუა საუკუნეების საქართველოში მაღალი საერო და სასულიერო პირების პრეროგატივას წარმოადგენდა. ამ ხელნაწერის მინაწერების საშუალებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დმანისის სიონის წინამძღვრის თევდოსი კალონაპეტრისძე კულტურულ-სააღმშენებლო საქმიანობის პარალელურად აქტიურად ზრუნავდა ქართული ხელნაწერი წიგნის შექმნაზე. საფიქრებელია, რომ სწორედ მისი დაკვეთით შეიქმნა ეს შერეული კრებული და გაგზავნილ იქნა იერუსალიმის რომელიმე ქართულ სავანეში. თუმცა კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია ამის დაბეჭივებით თქმა. როგორც ცნობილია, მთელი რიგი ქართული ხელნაწერები შეიქმნა საქართველოში არსებულ სასულიერო კერებში და შემდგომ მოხვდა ისინი სხვადასხვა მიზეზის გამო წმინდა მიწაზე.

ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერის შესახებ ყურადღება მიიქცია იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცულ ქართული ხელნაწერების ნიკო მარისეულმა აღწერილობამ, სადაც ხელნაწერი გატანილია 28 ნომრით. ნიკო მარს მოცემული აქვს ხელნაწერის მოკლე არქეოგრაფიული აღწერილობა, მისი შინაარსი და სულ ბოლოს გვანვდის ცნობას ხელნაწერის დამკვეთის შესახებ. მეცნიერს ხელნაწერი დათარიღებული არ აქვს.<sup>1</sup>

ამის შემდეგ ხელნაწერი ნიკო მარის მოწაფემ, ამერიკელმა ორიენტალისტმა და ქართველოლოგმა - რობერტ ბლეიკმა აღწერა.

მეცნიერს არწერილობაში მოტანილი აქვს წარწერის ნომერი (19), ხელნაწერის დათარიღება, ხელნაწერის ვრცელი არქეოგრაფიული აღწერილობა და ხელნაწერის შინაარსი. რობერტ ბლეიკის თანახმად, ხელნაწერი დათარიღებულია ზოგადი ქრონოლოგიური ჩარჩოთი - XII-XIII საუკუნეებით.<sup>2</sup>

რობერტ ბლეიკის შემდგომ ხელნაწერი შესულია თავისი აღწერილობით 2018 წელს გამოცემულ სამეცნიერო ნაშრომში “ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ”, სადაც გაზიარებულია ხელნაწერი წიგნის რობერტ ბლეიკისეული დათარიღება - XII-XIII საუკუნეები.<sup>3</sup>

თუ გავითვალისწინებთ დმანისის სიონის კარიბჭის სააღმშენებლო წარწერის ქრონოლოგიას -1157-1184 წლებს, ძნელია გამო-

1 Niko Mari, A Description of the Georgian Manuscripts of Jerusalem, (Tbilisi, 1955), 65-66.

2 Blacke R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale gresque à Jérusalem, par R. P. Blacke; Revue de l' Orient Chrétien, III (XXIII), 1922-1923; 3-4, pp. 51.

3 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, შეადგინეს მაია კარანაძემ, ვლადიმერ კეკელიამ, ლელა შათირიშვილმა და ნესტან ჩხიკვაძემ, ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით, (თბილისი, 2018), 128.

საცნობი არ უნდა იყოს თუ როდის შეიქმნა Jer. Geo.19 ხელნაწერი. მისი შექმნის დროდ ჩვენი წინამორბედი მეცნიერების (რობერტ ბლეიკის, ავტორთა ჯგუფის) მიერ შემოთავაზებული ზოგადი ქრონოლოგიური მონაკვეთის - XII-XIII საუკუნეების ნაცვლად, XII საუკუნის II ნახევრით განვსაზღვრავთ. სწორედ XII საუკუნის II ნახევარში შეიქმნა ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერის დმანისის მონასტრის წინამძღვრის - თევდოსო კალონაპეტრისძის ინიციატივით, რაც კიდევ ერთი უცნობი ფურცელია ერთიანი საქართველოს მეფის - გიორგი III-ის დროს მოღვაწე დმანელი ეპისკოპოსის - თევდოსი კალონაპეტრისძის შესახებ.

ხელნაწერის მინაწერები მეტად მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან ამ მეტად მნიშვნელოვანი ფეოდალური სახლის ანთროპონიმის შესახებ. თუ აქამდე ეს გვარი ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში გვხვდებოდა როგორც “კალონაპეს ძისა; კალონაპეტისძისაი//კალონაპეტისძისაჲ; კალონაპეტრისძისაჲ” ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერის ორივე მინაწერში ხელნაწერი წიგნის დამკვეთი - მამა თევდოსი კალონაპეტრესძედ მოიხსენიება.



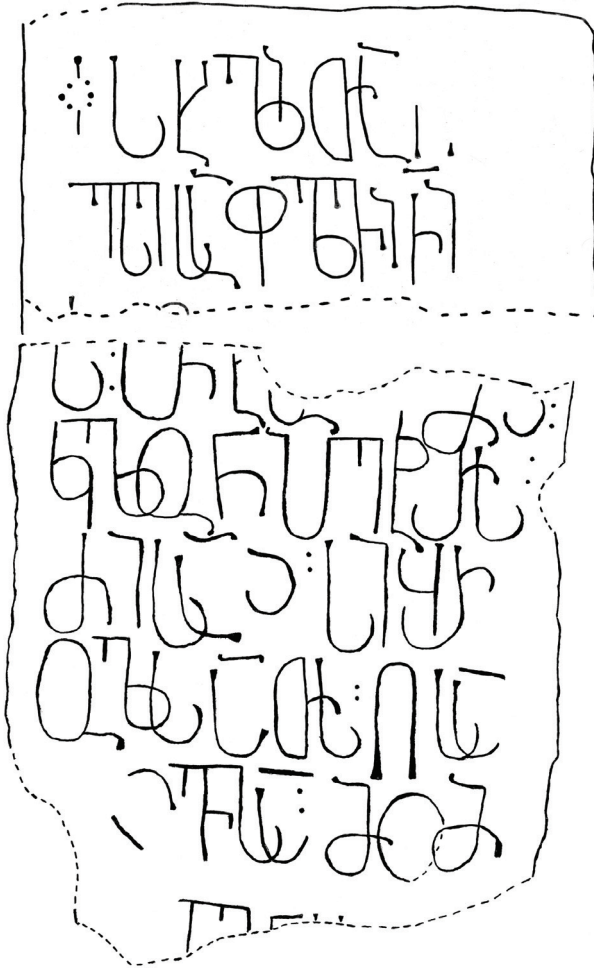
01. X-XI საუკუნეების ქვაჯვარას წარწერა კალონაპეტრისძისა და მჭედელ მიქელეს მოხსენიებით



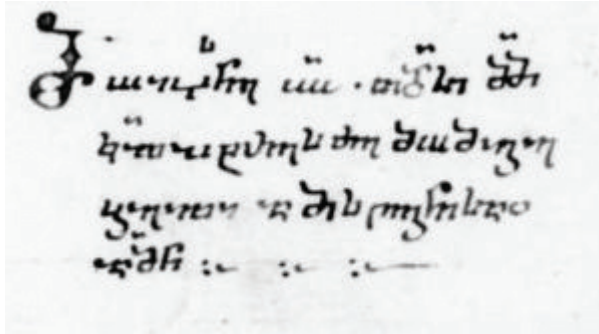
02. X-XI საუკუნეების სათხის წმიდა კვირიკეს ეკლესია



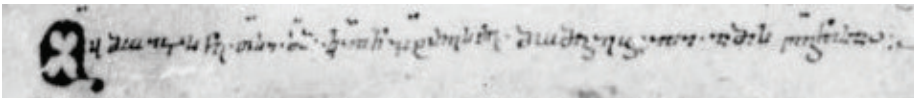
03. XII საუკუნის II ნახევრის ანთონ კალონაპეტრისძის საფლავის ქვის წარწერა



04. XII საუკუნის II ნახევრის ანტონ კალონაპეტრისძის საფლავის ქვის წარწერა (წარწერის პალეოგრაფიული პირი)



05. მამა თევდოსი კალონაპეტრისძის მინაწერი იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული XII საუკუნის II ნახევრის შერეული კრებულიდან 159r



06. მამა თევდოსი კალონაპეტრისძის მინაწერი იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული XII საუკუნის II ნახევრის შერეული კრებულიდან, 169v



**TAMAZ GOGOLADZE**Korneli Kekelidze Georgian National  
Center of Manuscripts,  
Georgia  
tazogogoladze@yahoo.com

## **A UNKNOWN 10<sup>TH</sup>11-<sup>TH</sup> CENTURY STONE CROSS INSCRIPTION ABOUT KALONAPETRISDZE AND MIKAEL THE BLACKSMITH FROM THE CITY OF KARS (HISTORICAL KAR)**

On the 4th of January, 2021 Natia Jimsheleishvili, a teacher, published a very important information on social media about a newly revealed stone cross in Kars and an inscription grooved on it which was accompanied by a colour photograph. According to Jimsheleishvili, a friend of hers sent the photo to her on New Year celebration days saying that the stone was found during the excavation process for house construction. Moreover, the addressee was assuming that the inscription grooved on the stone cross is written in Asomtavruli script is which is damaged, and it is completely impossible to read the inscription rigorously. She gives a preliminary decipherment of the inscription with the help of a specialist: "Saint George have mercy upon Mikael the Blacksmith" („წმინდაო გიორგი შეიწყალე მიქაელ მჭედელი"). Mr. Nikoloz Zhgenti, a historian and my college, has given me the information for which I would like to express my gratitude to him.

According to the colour photo, we can state that it is a very important discovery. More specifically, Mikael the Blacksmith's pleading prayer is written at the end of the inscription. However, before the prayer comes, another historical character is mentioned whose name is not visible due to the damage on the right side of the inscription. The surname is only partially read.

I am presenting a colour photo, an archeographic description, a copied original with keeping the script, and our decipherment:

The inscriptions are performed on a stone cross, namely on both sides and in the middle; Asomtavruli; five lines; cryptic signs - a short lateral line; no excision signs.

1. † ԲՁ ՂՂԿՂ...
2. ԿՆՆՄ--
3. ԺՂԾԾ
4. ԶԺՆԴ
5. ԶԾՆԴ

„†. წ(მიდა)ო გ(იორგ)ი, შ(ეინყალ)ე, ... / კ(ა)ლ(ო)ნ(ა)პ(ე) ტ(ის) / ძე და / შ(ი)ქ(ა)ელ<ე> / მჭ(ე)დ(ე)ლი“.

As we read, some Kalonapetisdze and blacksmith Mikael ask for mercy and deliverance from Saint George. Taking into account its paleographic signs, the inscription must be dated to the 10<sup>th</sup>-11<sup>th</sup> centuries. An anthroponym Kalonapetisdze/Kalonapetrisdze is quite well known to Georgian epigraphy. To date, the distribution area of the surname has been the historical and geographical province of Kvemo Kartli (lower Kartli), whereas outside Georgia it was the Hnevank Church in northern Armenia and the inscriptions preserved in it.

We meet the surname Kalonapetisdze in the vestibule construction inscription of the Dmanisi Sioni published several times in Georgian historiography and the text is read as follows:

„† ს(ა)ხ(ე)ლითა || ლ(მრთისა)მთა და მ(ეო)ხ(ე)ბ(ი)თა || წ(მიდი)სა || ლ(მრთი)სმშ|||(ო)ბ(ე)ლ(ისა)მთა, და(ა)მყ(ა)რ(ე)ნ ლ(მერ)თმან || მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ო)ბ ||(ა)გ(იორგ)ისი, რ(ომე)ლთა მ(ი)ერ || ლ(ი)რს ვ || იქმ(ე)ნ მე || [მ] ||(ი)ნ(ა)მ(ა)თი... ჭ(ე)ტ(ე)ვ || დ(ო) სი მ(ამათ)მ(თავარ)ი კ(ა)ლ(ო)ნ(ა)პ(ე)ტ(ი)სძე აღმ || (ე)ნ(ე)ბ(ა)დ კ(ა) რ(ი)სბჭ(ი)სა ამის || ს(ა)დ(ი)დ(ე)ბ(ე)ლ || (ა)დ . . . [მ(ე)] || ფ(ო)ბ(ი) სა მ(ა)თ(ი)სა დ[ა] | მ(ო)ს(ა)წს(ე)ნ(ე)ბლად ცოდვ | ილისა ს(უ)ლისა ჩ(უ)ენისა, ბიძ(ა)ქ || სა ჩ(ე)მ(ი)სა ა. | ნტ(ო)ნს, მშ(ო)ბ || (ე)ლ[თ]ა და . . . || ნთა ს მ(ათ)თათ(ვ)ს, | ლ(მრთ)ისა ს(ი)ყ(უ)არ(უ)ლისათ(ვ)ს ლ(ო) ც(უ)ასა || მოგ(უ)იწს(ე)ნ(ე)ნით...“<sup>1</sup>

The text says that Tevdos Kalonapetisdze, a Dmanisi forefather, during the reign of King of Kings Giorgi, for the glory of the King, for the deliverance of his uncle Anton and his parents' souls, built the vestibule of the Dmanisi Sioni. One group of Georgian historians (Ekvtime Takaishvili) think that by the name King of Kings Giorgi goes Giorgi V the Brilliant and date the chronology of the inscription to his reign. Another group of research-

1 Epigraphic Monuments of Kvemo Kartli (Dmanisi) between the 5th-18th Centuries (Tbilisi, 2017), 168.

ers (Vakhtang Japaridze, Valeri Silogava, Giorgi Otkhmezuri) consider that King of King Giorgi was Giorgi IV Lasha, King of unified Georgia and date the inscription back to his reign – between 1214-1222 (Vakhtang Japaridze); 1207-1223 (Valeri Silogava); 1210-1223 (Giorgi Otkhmezuri). Besides, in the western annex to the main church of Hnevank we have an inscription of the gravestones of Father Kvirile and Father Ioseb Kalonapetisdze that belonged to the 13th-14th centuries.<sup>1</sup>

During archaeological excavations of Kvirike Church of Satkhe in 2018, an epitaph of tombstone was uncovered in the middle of the floor of the northern chapel. Giorgi Gagoshidze considers that it belongs to some Kalonapetisdze and dates the chronology of the epitaph to the 13th century according to paleographic signs. In addition, he points out that the Satkhe Church belonged to this extended family (?) in the 13th century.<sup>2</sup>

Within the framework of the project “Kvemo Kartli Epigraphic Corpus” financed by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia throughout the spring and summer of 2019, we visited Kvirike Church of Satkhe in order to examine the inscriptions on the walls and in the interior. During the expedition, we scrutinized the church inscriptions along with the gravestone inscription belonging to Kalonapetisdze uncovered in 2018.

Here we can present an archeological description of the inscription, a colour photo, an archeographic description, a paleographic copy of the inscription, a copied inscription with keeping the original script, and our decipherment:

The inscription is engraved on a dark grey stone installed in the northern nave of the Satkhe Church; dimensions of the gravestone: 90x77cm; area of the inscription: 86,5x70cm; six lines; Asomtavruli; dimensions of the largest grapheme: R (7th grapheme in the 4th line) - 17x6,5cm; dimensions of the smallest grapheme: i (5th grapheme in the 3rd line) - 9,5x7cm; excision signs: a colon after almost every word; no cryptic signs; a few cases of excision and ligature.

Damage: the inscription is damaged. The beginning and the end are deficient. However, the remaining part is clearly read. We have restored the inscription text based on its fragments and context.

The inscription dating in the previous publications:  
13th century (Giorgi Gagoshidze<sup>3</sup>).

1 Temo Jojua, Giorgi Gagoshidze, “Georgian Lapidary Inscriptions of Kobayr, Hnevank and Akhtala Monasteries”, The Proceedings of the Institute of History and Ethnology, Vol. XII-XIII, (Tbilisi, 2012/2013), 317-320.

2 Giorgi Gagoshidze, “Satkhe Monastery Inscription”, Archaospectrum, (Tbilisi, 2019), 58.

3 Giorgi Gagoshidze, “Satkhe Monastery Inscription”, ..., 58.

The basis for the inscription dating: Taking into consideration the date of the iconostasis (in “koronikon” 0ჟა, a Christian 532-year cycle), we define the chronology of the inscription as the second half of the 12th century.

Publications:

Giorgi Gagoshidze, 2019.<sup>1</sup>

1. :†: სტეზეტ 'ნ'--
2. ႁႁႁ ႁႁႁႁႁႁႁ --
3. 'ს': 'ტ'ႁႁႁႁႁႁ 'ႁ'ႁ':
4. ႁႁႁႁႁႁႁႁ:
5. ႁႁႁႁ: ႁႁႁ
6. ႁႁႁႁႁ: ႁႁႁ
7. -ႁႁႁႁ: ႁႁႁ
8. --ႁႁႁႁႁႁ

*“[†. სახ(ე)დითა ღმრთისაჲთა | ესე საფრ(ა)ვი ჩ(ე)მნი [ახ]ს ანგონ, ძ(ე)მნი კ(ა)დონ(ა)პეტრ(ი)ს(ი)საჲ. სიყ(ვ)ა(რ)ი(ს)ათ(ა)ს ღმრთისა | [ღ(მ)]ც(ა)სა მამნიწსეწ(ე)მ(ღ)ე, [ა(მ)ნ]”<sup>2</sup>*

As the decipherment shows, the gravestone belongs not to some Kalonapetrisdze but to Anton Kalonapetrisdze. We should keep in mind that Anton Kalonapetrisdze is the uncle of Tevdos the Forefather mentioned in the vestibule inscription, whom the vestibule ktetor remembers before his parents. This fact points to Anton’s high social status and verifies the new decipherment of the gravestone inscription from the Satkhe Church. Taking into consideration the date of the iconostasis uncovered during the excavation works in 2018, “koronikon” 0ჟა, corresponding to 1171 CE, proves that King of Kings Giorgi mentioned in the inscription of the iconostasis is Giorgi III, King of unified Georgia rather than Giorgi IV Lasha. Correspondingly, the gravestone inscriptions of Anton Kalonapetrisdze should be dated to the second half of the 12th century instead of the 13th century. Giorgi Gagoshidze, after stating the date of the iconostasis, points out that the aforementioned year – 1171 CE “completely changes the facts that have been existed up to now. It finally specifies the chronology of a certain group of churches and iconostases in Kvemo Kartli and that King

1 In his scholarly publication, Giorgi Gagoshidze gives: a) a location area of the inscription; b) a colour photo; c) an inscription fragment; and d) a historical and source of study analysis of the inscription (Giorgi Gagoshidze, “Satkhe Monastery Inscription”, Archaospectrum, (Tbilisi, 2019), 57-58).

2 Giorgi Gagoshidze: `...k(a)lon(a)petr(i)s Ze ...~ Giorgi Gagoshidze, “Satkhe Monastery Inscription”, ..., 58.

Giorgi in church inscriptions who was identified with King Giorgi Lasha is actually King Giorgi III~.<sup>1</sup>

I share Giorgi Gagoshidze’s viewpoint and determine the chronology of the inscriptions in the Dmanisi Sioni vestibule between 1157-1184, during the reign of Giorgi III, King of unifies Georgia rather than during the reign of Giorgi the Brilliant (1214-1222, 1207-1223, 1210-1223) accepted in Georgian scientific circles.

Besides the construction inscription on the Gates of Dmanisi Sioni, the name of Tevdosi, episcopus of Dmanisi is also mentioned on the margins of the 12th-13th century mixed manuscript collection of texts (Jer. Geo. 19), preserved in the library of Jerusalem Patriarchate.

We present the colophons along with archeographical description, black-and-white photocopies,<sup>2</sup> the texts in original script as well as our reading thereof.

The 1st colophon is in Nuskhuri script, on 159 v of the manuscript; 4-line text; the Capital letter mani is decorated and conveyed by means of Asomtavaruli scrip; a dot or ellipsis are employed as separation signs, every several words.

1. *ჭაოუქსნიჲ აჲ ა. თჳსი ძიძი*
2. *ჲ თუბუბუბუბუბუბუბუბუბუბუ*
3. *უუუუუ უუუუ უუუუუუუუუუ*
4. *უუუუუ. . . .*

“Pray, o Lord, for Tevdosi father Kalonapetresdze, ktitor of this book, amen” (159v)

The 2nd colophon is in Nuskhuri script, on 169 v of the manuscript; 1-line text; the Capital letter oni is decorated and conveyed by means of Asomtavaruli scrip; a dot or ellipsis are employed as separation signs, almost after every word.

*ჲჲ ძაოუქსნიჲ. თჳსი. ძიძი. ჲ თუბუბუბუბუბუბუბუბუბუ. უუუუუუუუუუ. უუუუ უუუუუუუუუუ.*

1 Ibid.

2 We would like to express our gratitude to Vladimer Kekelia (scholarly employee, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) for providing us with black-and-white photocopies.

“Lord, pray for Tevdosi father<sup>1</sup> Kalonapetresdze, the ktitor of this book” (169v)

These two colophons provide additional information on Tevdose Kalonapetrisdze’s biography. Previously we had just one inscription regarding the Episcopus of Dmanisi, from Dmanisi Sioni. Now we gave additionally the manuscript from Jerusalem, with two colophons mentioning mamadmtavari Tevdose Kalonapetrisdze//Kalonapetresdze, as the ktitor, i.e. orderer of the aforementioned manuscript. This demonstrates that Tevdosi mamadmtavari was one of the educated and prominent persons of his epoch. This is only natural, as he held the honorary seat of archpriest of Dmanisi eparchy. The colophons of the manuscript we have reviewed confirm that he held an outstanding position in church hierarchy as common person could not order a manuscript of such size. As we know, in medieval Georgia that remained a prerogative of exalted secular and ecclesiastic figures. Considering these colophons we can say that apart from construction works, Tevdosi Kalonapetrisdze, the mamadmtavari of Dmanisi, also committed to creating Georgian manuscript book. Presumably, the aforementioned manuscript collection of works was ordered by Tevdosi and then forwarded to some Georgian monastery in Jerusalem. However, at this stage of the research it is just a hypothesis. It is well known, that many Georgian manuscripts were composed in spiritual centres located in Georgia, and later were relocated to Holy Land due to various reasons.

Niko Marr’s description of Georgian manuscripts preserved in the library of the Jerusalem Patriarchate, including the aforementioned manuscript (#28) is remarkable. Niko Marr has presented short archeographical description of the manuscript, its contents and information on the orderer. The scholar has not dated this manuscript.<sup>2</sup>

Later on, the manuscript was described by Robert Blake, Niko Marr’s apprentice, American orientalist and Kartvelologist.

Robert Blake indicated in his description the manuscript’s ordinal number (19), its date, and extensive archeographical description, as well as contents. According to Robert Blake, the manuscript could be generally dated to the 12th-13th centuries timeframe.<sup>3</sup>

Later on, this manuscript was included into the scholarly work published in 2018, Georgian Manuscript Book Abroad („ქართული ხელნაწერი

---

1 It is noteworthy, that in both inscription on the Dmanisi Sioni Gate and in Jerusalem manuscript, Tevdosi Kalonapetrisdze, being the mamadmtavari, is mentioned by means of an abbreviated form of “mmi”. We cannot exclude that Ioseb and Kwirile, the representatives of the same family mentioned on the 13th-14th century gravestones of Hnevank temple, were also mamadmtavaris, and not just clerics.

2 NNiko Mari, A Description of the Georgian Manuscripts of Jerusalem, (Tbilisi, 1955), 65-66.

3 Blacke R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale gresque à Jérusalem, par R. P Blacke; Revue de l’ Orient Chrétien, III (XXIII), 1922-1923; 3-4, pp. 51.

წიგნი საზღვარგარეთ“), reproducing the dating of Robert Blake, i.e. the 12th-13th centuries.<sup>1</sup>

Considering the chronology of the Construction inscription on the gate of Dmanisi Sioni, i.e. 1157-1184, it is no longer hard to specify when the manuscript Jer. Geo. 19 was created. We would constrict the timeframe proposed by predecessor scholars (Robert Blake, group of authors), and specify the creation of the manuscript as the 2nd half of the 12th century. The manuscript in question was created in the the 2nd half of the 12th century by order Tevdosi Kalonapetrisdze, of the abbot of Dmanis monastery. That means we have revealed one more previously unknown bit of information on Tevdosi Kalonapetrisdze, episcopus of Dmanisi in the reign of Giorgi III, monarch of the united Georgia.

The colophons of the aforementioned manuscript provide us with significant information on the anthroponymy of this prominent feudal house. Previously their family name was indicated in Georgian epigraphic monuments as “of Kalonape’s son [dze]”; of Kalonapetisdze [Kalonapetisdzisa//Kalonapetisdzisa]; Kalonapetisdzisa”; however in both colophons of the manuscript the ktitors is indicated as father Tevdosi Kalonapetresdze.

---

<sup>1</sup> Georgian manuscript book abroad, compiled by Maya Karanadze, Vladimir Kekelia, Lela Shatirishvili and Nestan Chkhikvadze, edited by Nestan Chkhikvadze, (Tbilisi, 2018), 128.



საქართველოს  
დემოკრატიული  
რესპუბლიკა  
1918-1921

ბონები

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს  
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის არქივიდან



DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA  
1918-1921

THE ROUBLE (MANETI)

PRESERVED IN ARCHIVE IN KORNELI KEKELIDZE  
GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS













**თარგმანი | TRANSLATION BY**

**ეთერ ჭურაძე | ETER CHURADZE**

გვერდები | PAGES

64-79, 143-173, 174-195, 292-332, 348-367

**ირინე დემეტრაძე | IRINE DEMETRADZE**

გვერდები | PAGES

13-34, 35-63, 80-105, 106-142, 247-252, 253-291



#2, 2021  
[www.scientia.ge](http://www.scientia.ge)

ჟურნალი გამოსაცემად მომზადდა ქალაქ თბილისის მუნიციპალიტეტის მერიის ფინანსური მხარდაჭერით  
The Journal was prepared for publication with the financial support of Tbilisi City Hall

